

Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 45

Одеса

2012

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),
канд. іст. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, професор К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. Р. Н. Жангожа,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. соціол. наук, професор В. М. Оніщук,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. політ. наук, доцент Д. В. Яковлев.

Рекомендовано Вченою радою

Національного університету "Одеська юридична академія"

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1) Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2012
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2012

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 342(477)

Крусян А. Р., НУ «ОЮА»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ (В КОНТЕКСТІ АКСІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА)

У системі політико-правових цінностей сучасного українського конституціоналізму основоположне значення мають цінності, що визначають мету та зміст принципів конституціоналізму. До таких основних цінностей сучасного конституціоналізму відносяться людина та її конституційно-правова свобода, право та верховенство права, а також демократія.

В системе политико-правовых ценностей современного украинского конституционализма основополагающее значение имеют ценности, которые определяют цель и содержание принципов конституционализма. К таким основным ценностям современного конституционализма относятся человек и его конституционно-правовая свобода, право и верховенство права, а также демократия.

The system political and legal values of modern Ukrainian Constitutionalism are fundamental values that define the purpose and content of the principles of constitutionalism. These core values of modern constitutionalism are a person and constitutional freedom of a person, rights and the rule of law and democracy.

В сучасний умовах конституційного реформування та модернізації України питання аксіологічного виміру національного конституційного права набувають значної актуалізації як важливого гуманістичного орієнтира та правового підґрунтя подальшого розвитку України в напрямку її розбудови як демократичної, правової, соціальної держави з дієвими інститутами громадянського суспільства, де людина є «найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України).

Аксіологічний вимір конституційного права розкривається через аналіз цінностей конституціоналізму, які за своїм змістом відносяться до конституційних цінностей, що складають предмет конституційної аксіології. Більш того, конституційна аксіологія в правовій науці розглядається як «форма безпосереднього відношення до моделі та практики реального конституціоналізму» [1, с. 9]. Втім конституційна аксіологія в сучасній Україні ще практично не сформувалася як самостійний науковий напрямок у системі конституційно-правової науки. Проблема конституційних цінностей тільки починає досліджуватися та є *terra incognita* науки конституційного права. Аналогічний висновок можна зробити і щодо питання про взаємозв'язок конституціоналізму з конституційними цінностями, що є новим і важливим, оскільки «зумовлю синтагму конституції та конституційного порядку» [2, с. 111].

В сучасній конституційно-правовій науці немає уніфікованого підходу щодо визначення природи (сутності) та відповідного поняття конституційних цінностей. Для з'ясування цих питань потрібно звернення до концепції сучасного українського конституціоналізму. Саме філософія сучасного конституціоналізму є методологічним інструментарієм розкриття сутності конституційних цінностей як гуманістичних, демократично-правових, універсальних орієнтирів (цілій та настановлень), що мають формалізоване відображення в конституції держави, виявляються в конституційно – оціночній, інтерпретаційній і контрольній діяльності органів конституційної юстиції та визначально впливають на конституційне законодавство, конституційну правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику.

Цінності сучасного українського конституціоналізму складають певну систему, до якої належать цінності, що визначають: спрямованість (мету) конституціоналізму та зміст його принципів (людина, конституційно-правова свобода, право та верховенство права, демократія тощо), тобто це цінності основоположного характеру; нормативну основу конституціоналізму (конституція як цінність, інтегративне праворозуміння на основі вчень природно-правової, легістської, лібертарно – юридичної аксіології); інституціонально-функціональну основу конституціоналізму (публічна влада, зокрема проблема цінності державної та публічно-самоврядної влади, народний суверенітет).

Цінності конституціоналізму мають політико-правову природу. Цей висновок ґрунтується на тому, що конституціоналізм за своєю суттю є політико-правовим феноменом, а за формою, змістом та функціональним призначенням його можна визначити як – публічно-правову

систему конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, яка (ця система) спрямована на обмеження (самообмеження) державної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини. Змістом системи конституціоналізму є Конституція, конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість та конституційний правопорядок, які також мають політико-правовий вимір.

Основоположне значення у системі цінностей конституціоналізму мають ті з них, які визначають мету та зміст принципів сучасного українського конституціоналізму. Тому особливого композиційного значення в системі цінностей конституціоналізму набувають людина та її конституційно-правова свобода, а також право, верховенство права та демократія, як основні цінності сучасного українського конституціоналізму.

Генезис науково-практичної парадигми конституціоналізму свідчить, що людина – це його основна цінність, а демократично-правова сутність конституціоналізму детермінована метою забезпечення конституційно-правової свободи людини.

Свобода як стан особистості в суспільстві – одна з найважливіших та дискусійних проблем у правовій науці. Свобода завжди належала до вищих соціальних та політико-правових, демократичних цінностей. Так, англійський політолог В. Грінліф, аналізуючи класичні ліберальні ідеї, у своїй роботі «Британська політична традиція» резюмував, що ще в працях Локка «ми знаходимо вимоги свободи і недоторканності особи» [3, с. 16], при цьому першорядне значення має свобода окремої людини як самостійної розумної істоти, незалежної і рівної серед собі подібних. Інші зарубіжні дослідники зазначають, що «до вищих цінностей, щодо яких зараз на Заході існує досить висока однастайність, належать свобода, справедливість, безпека та прогрес» [4, с. 12-13]. Серед вітчизняних вчених також поширеною є концепція щодо існування «системи цінностей, яку виробило людство у процесі свого розвитку», з акцентуванням уваги на тому, що «у соціальному та особистому житті фундаментальну роль відіграють такі цінності: свобода, відповідальність, рівність, справедливість» [5, с. 106]. Таким чином, свобода, поряд із рівністю, справедливістю та іншими політико-правовими, демократичними концептами, належить до тих «вічних цінностей», до яких суспільство прагнуло за різних історичних епох. Слід зазначити, що в різних умовах вони набувають різного значення, тобто їх зміст є не статичним, а схильним до перманентних змін діалектичного характеру, відповідних розвитку конституціоналізму в конкретній країні. Зокрема, зміст цих категорій також

відрізняється особливостями в українських реаліях, українському конституціоналізмі. Із перелічених категорій найбільше потребує своєї конкретизації з юридичної точки зору «свобода», оскільки це запозичена юриспруденцією філософська категорія і, крім того, саме вона є найближчою до юридичних фікцій. Слід зазначити, що Платон, міркуючи про свободу як про «благо демократії і до чого вона ненаситно прагне», застерігав, що «саме це (надмірна свобода. – А. К.) її й зруйнує» [6, с. 92-93]. Водночас свобода більше, ніж інші цінності, потребує захисту, оскільки через об'єктивні та суб'єктивні чинники понад усе піддається посяганням.

Якщо трактувати свободу людини з правової точки зору, в контексті конституціоналізму, то принципового значення набуває розкриття концепту свободи через визначення її співвідношення з правом. Зв'язок свободи та права обґрунтовано у працях класиків правової думки. Так, за Гегелем, «система права – це царство здійсненої свободи» [7, с. 24]. Розвивав ідею щодо взаємозалежності свободи та права представник історичної школи права Г. Ф. Пухта, який обґрунтовував вихідний тезис: «основним поняттям права є свобода» [8, с. 279]. Сучасні дослідники також наголошують на зв'язку права та свободи особистості: «Кінцевою метою права як соціального інституту є забезпечення свободи кожного та умов для розвитку особистості» [9, с. 99]; «право має виступати як міра свободи» [10, с. 18]. Можна зробити висновок, що свобода людини у суспільстві безпосередньо відображається у праві, затверджується, втілюється та реалізується через право.

Конституційно-правова свобода – це свобода в межах, окреслених правом і заснованою на ньому конституцією держави. При цьому принцип конституційно-правової свободи поширюється на всіх суб'єктів конституційних правовідносин, у тому числі і на особу, і на державу. Конституційно-правова свобода особи полягає в можливості «робити все, що прямо не заборонено законом». На відміну від свободи індивіда, свобода держави, її органів та інших суб'єктів (юридичних осіб публічного права) полягає в можливості робити тільки те, що «прямо передбачено законом». Крім того, наявність у держави суверенітету дає змогу говорити про її свободу у світовій спільноті. Спільне між наведеними свободами полягає у тому, що жодна з них не може бути безмежною. У сучасному конституціоналізмі свобода має конституційно-правові межі. Право забезпечує, і це є особливо важливим для торжества конституціоналізму, не тільки «свободу для» – для активної діяльності, дійового самовираження особистості, але й «свободу від» – від обмежень та втручання в життєдіяльність особистості.

Змістом конституційно-правової свободи людини є індивідуальна свобода як реально існуюча незалежність від неправового (неконституційного) втручання держави та інших соціальних суб'єктів в сферу індивідуальної життєдіяльності людини.

Конституційно-правова свобода пов'язана не тільки з проблемою взаємовідносин людини та держави, вона передбачає й відповідні відносини між вільними індивідами, які мають засновуватися на принципі правової рівності. Рівність щодо конституціоналізму – це не просто стан, за яким «ніхто не має більше іншого» (Дж. Локк), а таке підґрунтя демократичного суспільства, в якому сприйнятий і функціонує принцип справедливості. Сучасна правова наука поняття «справедливість» розглядає як багатогранне явище. Звертався до цієї категорії й Конституційний Суд України. Так, у його рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [11] йдеться: «ідеї соціальної справедливості», «ідеологія справедливості» розглядаються, відповідно, як прояв принципу верховенства права та «якості», що об'єднує «елементи права». При цьому резюмується, що справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. У сфері реалізації права, за правовою позицією Суду, справедливість проявляється у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення. Справедливе застосування норм права визначається як «недискримінаційний підхід, неупередженість». Звідси – справедливість співвідноситься з принципом правової рівності. У рішенні від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [12] справедливість пов'язується з розмірністю – «елементом принципу справедливості» та зазначається, що елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення у Конституції України. Аналіз наведених рішень дає змогу зробити висновок, що принцип справедливості детермінується з принципами рівності (домірності) й розмірності (пропорційності).

Отже, справедливість у правовому контексті означає неупередженість органів правосуддя; політичну та ідеологічну нейтральність органів публічної влади та управління; непосягання індивідів на взаємні права і можливість законної протидії у разі подібних посягань; відплата по заслугах, особистих здібностях і якостях при гарантованості надання рівних можливостей; урахування взаємних інтересів соціальних суб'єктів. Звідси конституційна рівність, заснована на принципі справедливості, означає в аспекті основних цінностей конституціоналізму:

рівні конституційні (основні, фундаментальні) права й обов'язки; рівність перед законом; надання гарантованих конституцією, рівних правових, економічних, політичних та ін. можливостей; відсутність будь-якого прояву дискримінації. Конституційно-правова свобода людини передбачає певні взаємовідносини між людиною та державою, а також між вільними індивідами. Ці взаємовідносини ґрунтуються на принципах: пріоритету прав та інтересів особистості у відносинах з державою, відсутності глобального (абсолютного) контролю з боку публічної влади; конституційної рівності на основі справедливості між вільними індивідами.

Таким чином, конституційно-правова свобода людини як цінність сучасного конституціоналізму – це юридичний (конституційно-правовий) та фактичний стан людини в суспільстві та державі, при якому людина є фізично, економічно, політично, духовно незалежною (вільною) від будь-яких неправових (неконституційних) обмежень та втручань у всі сфери індивідуальної свободи з боку публічно-владних та інших соціальних суб'єктів.

До основних цінностей сучасного конституціоналізму також відносяться ті політико-правові явища, які визначають сутність конституціоналізму та зміст його основних принципів, а саме це право та демократія.

Так, генезис науково-практичної парадигми конституціоналізму, змістовно-структурний аналіз його системи надає можливості зробити висновок про демократично-правову сутність конституціоналізму, тобто конституціоналізм за своєю природою є правовим феноменом політико-соціальної дійсності, з визнанням установчої ролі народу в системі конституціоналізму.

Отже, концепти «право» та «народовладдя» є визначальними щодо сутності конституціоналізму. Проте конституціоналізм є не просто проявом установчої влади народу як владного суверена, а проявом демократії.

Демократія, маючи глибоке історичне коріння, завжди привертала до себе пильну увагу. Впродовж століть до ідей демократії зверталися вчені, філософи і політики, розвиваючи та доповнюючи їх новими гранями. Так, про демократію міркували філософи Стародавньої Греції (Перікл, Платон, Арістотель, Епікур), ідеологи епохи Нового часу (Б. Спіноза, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон, А. Токвіль, І. Франко), сучасні вчені [13,14,15]. Не маючи на меті викладення теорії демократії, широко представлені у політологічній та юридичній літературі, уявляється за необхідне виокремити основоположні характеристики демократії з метою розкриття демократично-правової сутності сучасного українського конституціоналізму. Множинність

вимірювань демократії в теорії та практиці (кожна історична епоха вносила свої характеристики до поняття демократії і розставляла свої акценти) породжує концептуальну невизначеність. Так, у сучасній юридичній і політологічній літературі виділено й обґрунтовано різні типи і форми демократії: «античну демократію», «сучасну демократію», «ліберальну демократію», «нові демократії», «конституційну демократію», «демократію диктатури пролетаріату», «суспільну демократію», «суверенну демократію», «плебісцитарну демократію», «ідентитарну демократію», «тоталітарну демократію», «елітарну демократію», «консоціативну демократію» тощо. При цьому демократія визначається багатоаспектно, як: народовладдя, форма держави, форма і принципи організації політичних партій і суспільних об'єднань, політичний режим, політичний світогляд і політична цінність, політичний процес, принцип міжнародного права [16, с. 15 – 37]. У політологічній літературі висловлювалася навіть думка про те, що «демократія – це поняття, яке рішуче не піддається визначенню». Проте далі автор цієї тези, не надаючи власного визначення цьому феномену, зазначає, що поняття демократії він використовує «як синонім того, що Р. Даль називає «поліархією», розкриваючи її, за Р. Далем, не як «таку систему влади, яка повністю втілює в себе всі демократичні ідеали», а як таку, «яка достатньою мірою наближається до них» [17, с. 38].

Уніфікованим підходом до визначення класичної демократії є її отождолення з владою народу або з волею більшості. Такий підхід має глибоке історичне та етимологічне коріння («демос кратос» – влада народу, історично вперше вжив це поняття старогрецький історик Фукідід). Л. Дюгі у своєму дослідженні, присвяченому теорії держави, розглядаючи демократичні доктрини, зараховував до них «всі ті доктрини, які джерело політичної влади вбачають у колективній волі суспільства, що підкоряється цій владі, і які вчать, що політична влада законна лише тому і остільки, оскільки її встановлено керованим нею колективним цілим» [18, с. 34]. На думку сучасної російської вченої В. В. Комарової, «демократизм держави виражено у забезпеченні в ньому народовладдя» [19, с. 8]. Британський професор Р. Саква, пов'язуючи демократію з волею більшості (за Арістотелем), сутність демократії вбачає «у можливості здійснення контролю за урядом» [20, с. 63], що, по суті, додає демократії інструментальності та, відповідно, підсилює владу народу. Проте думається, що сприймати демократію як прояв сутності конституціоналізму та його основну цінність, тільки через волю й панування більшості, є, щонайменше, теоретично неправильним, а більше того – практично небезпечним. Демократії новітнього часу (демократія диктатури пролетаріату, соціалістична демократія) наочно підтвердили, що воля

і влада більшості не завжди є благом. Цей висновок підтверджується не тільки історією держав пострадянського простору, але й біблійськими істинами, як сказано у Святому писанні (Євангеліє від Марка): «Пілат, бажаючи зробити угодне народу, відпустив їм Варавву, а Ісуса, б'ючи, віддав на розп'яття».

Демократія як влада народу, в контексті розгляду її як цінності конституціоналізму, повинна забезпечувати, крім всього іншого, інтереси меншості та прав і свобод людини, її слід розглядати як гармонічний баланс між повагою волі більшості і захистом прав меншості. Виміром демократичності, як цінності конституціоналізму, є народовладдя, спрямоване на забезпечення прав та свобод людини, визнання її цінності та індивідуальної свободи. Це може бути практично можливим тільки за умови панування у суспільстві права, забезпечення його верховенства. Сучасний демократичний процес має бути заснований на принципі верховенства права.

Маючи давню історію (дослідники принципу верховенства права вбачають його коріння у Стародавній Греції і Стародавньому Римі), верховенство права не втрачає, а навпаки, набуває все більшого значення для сучасності. Як справедливо зазначено в науковій літературі, «верховенство права – це наслідок довготривалої західної політичної традиції, що у підсумку явила світові багатогранний юридичний принцип, якому ще за часів виникнення було відведено роль сурмача, що кличе до справедливості» [21, с. 1629]. Підтримка цього принципу є унікально всеосяжною, оскільки за верховенство права виступають всі, практично без винятку, країни, незважаючи на відмінності в їх економічних, політичних, правових системах. Крім того, принцип верховенства права набуває міжнародного (наднаціонального) значення. Отримуючи своє відображення у міжнародних документах, цей принцип набуває статусу міжнародно-правового стандарту для країн, що прагнуть побудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства, а також є умовою інтеграції у світові та регіональні спільноти.

Принцип верховенства права набуває надважливого значення і для України, що прагне формування демократичного суспільства і правової держави і яка також включилася у процес європейської інтеграції. Цей принцип відображено в Конституції (ст. 8) та законах України, а також у ряді міжнародних договорів, однією із сторін в яких є Україна.

Верховенство права посідає особливе місце – воно стає політико-правовим ідеалом як всієї світової спільноти, так і окремих країн. Проте ані в юридичній науковій літературі, ані в нормативно-правових джерелах немає єдиного, уніфікованого його визначення. Звідси набуває

концептуального значення Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/ 2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) [11]. У цьому рішенні сформульовано таку правову позицію Конституційного Суду України: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо». Крім того зазначено, що «одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується тільки законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовано суспільством і обумовлено історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [11]. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який, виходячи з такої правової позиції Конституційного Суду України, може бути й несправедливим. Проте у ньому простежуються позиції юридичного позитивізму.

Л. Г. Лукаїдес зазначає, що «концепція верховенства права поступово розширилася і увібрала в себе різні вимоги правосуддя і справедливості». Розглянувши прецедентну практику Євросуду, він приводить характеристики принципу верховенства права [22], аналіз яких дозволяє зробити висновок, що Європейський суд з прав людини, виходячи зі своїх цілей і завдань, принцип верховенства права пов'язує із забезпеченням захисту прав і свобод людини. При цьому він не дає загального визначення верховенства права.

В юридичній літературі підкреслюється, що «Євросуд постійно акцентує ситуативність змістовної інтерпретації поняття права (а, таким чином, і поняття верховенства права). Традиційно уникаючи такого вкрай абстрактного визначення (дефініювання) загального поняття права, яке можна було б поширити на всі без винятку конкретно-історичні й конкретно-суб'єктні життєві випадки» [23]. Євросуд вважає верховенство права принципом, «властивим кожній статті Конвенції» (постанова Євросуду з прав людини у справі «Амуур проти Франції»), яким належить керуватися при тлумаченні Конвенції.

На підставі наукового аналізу теоретичних концепцій про верховенство права, практики Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України щодо його застосування, теоретично обґрунтованим і практично можливим є розгляд верховенства права як такого політико-правового стану, за якого публічно-владні інститути держави, громадянське суспільство та інші соціальні суб'єкти діють виключно на основі права (у його інтегративному розумінні). Феномен верховенства права у контексті сучасного

конституціоналізму виявляється у сукупності таких засад: наявності раціонально необхідної та достатньої сукупності (ієрархічної системи) нормативно-правових актів, що відповідають засадам справедливості, свободи, рівності, гуманності, розмірності (пропорційності) при обмеженні суб'єктивних прав, виходячи з інтегративного праворозуміння; повному врегулюванні суспільних відносин, що потребують такої регламентації (при цьому слід враховувати, що, згідно з інтегративним підходом, право – це не тільки офіційні правові встановлення, але й інші форми вираження права); здійсненні (функціонуванні) публічної влади виключно на основі та в межах права, тобто обмеженні публічної влади правом – верховенство правового обмеження публічної влади; визнанні багатоаспектної ролі права у громадянському суспільстві, його розвиток як правового суспільства; гарантуванні, забезпеченні та захисті прав і свобод людини в правовому порядку; відповідному стані суспільної свідомості на основі поваги до права як соціальної цінності та засобу захисту правди і справедливості, інтересів усього суспільства у цілому та кожної окремої людини.

Таким чином, право та принцип верховенства права, людина та її конституційно-правова свобода, а також демократія, як основні політико-правові цінності сучасного конституціоналізму визначають перспективний вектор розвитку українського суспільства та держави в напрямку формування демократичної, правової держави та розвинутого громадянського суспільства, де людина визнається найвищою соціальною цінністю.

Література:

1. Крусс В. И. Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы / В. И. Крусс // Конституционное и муниципальное право. – 2007. – № 2. – С. 7-14.
2. Савчин М. В. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні / М. В. Савчин // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 1. – С. 111-120.
3. Див.: Greenleaf W. H. The British political tradition. Vol. 1. / Greenleaf W. H. – London; New York, 1983. – 352 p.
4. Clapham A. Human Rights in the Private Sphere / Andrew Clapham. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 389 p.
5. Шемшученко Ю. С. Вибране / Шемшученко Ю. С. – К. : Юрид. думка, 2005. – 592 с.
6. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999. – Т. 1: Античность. Восточные цивилизации. – 1999. – 750 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; [пер. з німец. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – К. : «Юніверс», 2000.

8. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / [нац. обществ. -науч. фонд; рук. науч. проект. Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999 – Т. 3. – 829 с.
9. Козловський А. Право як догма і право як ідея (гносеологічний аспект) / А. Козловський // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Правознавство. – 1996. – Вип. 4-5. – С. 98-99.
10. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. П. Погребняк. – Х., 2009. – 36 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про визначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
12. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.
13. Нудненко Л. А. Теория демократии / Нудненко Л. А. – М. : Юристъ, 2001. – 95 с.
14. Основы демократии / [Бессонова М., Бірюков О., Бондарчук С. та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
15. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / Селіванов В. М. – К. : Ін Юре, 2002. – 724 с.
16. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / Ковлер А. И. – М. : Ин-т государства и права Российской академии наук, 1997. – 102 с. – (Серия «Новое в юридической науке и практике»).
17. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; [пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
18. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги; [репринтное воспроизведение издания 1908 г.]. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 957 с. – (Антология европейской юридической мысли).
19. Комарова В. В. Механизм непосредственной демократии современной России (система и процедуры) / В. В. Комарова. – М. : Формула права, 2006. – 560 с.
20. Саква Р. Подотчетность, конституционализм и некоторые модели власти в посткоммунистической России / Р. Саква // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 2 (63). – С. 63 – 79.
21. Головатий С. Верховенство права: український досвід. – Кн. 3 / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – 1277 – 1747 с.
22. Лукаидес Л. Г. Принцип верховенства права и права человека / Л. Г. Лукаидес [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zonazakon.ru>.
23. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України [Електронний ресурс] / П. М. Рабінович // Інтернет-видання «Юриспруденція on-line». – Режим доступу: www.pravo.lviv.ua.

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ

У цій статті принципи правового мислення вивчені за допомогою аналізу зв'язків особливостей правового мислення та принципів правового мислення; принципів права, правових принципів та принципів правового мислення, та характеристики таких принципів правового мислення, як принципи визначеності правового мислення, послідовності правового мислення, обґрунтованості правового мислення.

В этой статье принципы правового мышления изучаются с помощью анализа связей между особенностями правового мышления и принципами правового мышления; принципами права, правовыми принципами и принципами правового мышления, а также характеристики таких принципов правового мышления, как принципы определенности правового мышления, последовательности правового мышления, обоснованности правового мышления.

In this article principles of the legal thinking are studied by means of analysis of connections between the features of the legal thinking and principles of the legal thinking, principles of right and legal principles, and also descriptions of such principles of the legal thinking, as principles of definiteness of the legal thinking, sequence of the legal thinking, validity of the legal thinking.

Принципи правового мислення є фундаментами розумової, творчої, інтелектуальної діяльності професіонала-правознавця у процесі правової комунікації, направленої на пізнання, оцінку, використання норм права, а також його принципів, втілення у життя букви та духу закону, за допомогою яких формується образ праворозуміння професіонала-правознавця, що обумовлений особливостями професійної юридичної діяльності та правової культури професіонала-правознавця.

Доцільність вивчення принципів правового мислення обумовлена тим, що у доктринальних розробках вітчизняної юриспруденції відсутні дослідження такої проблематики, хоча саме за допомогою вивчення системи принципів правового мислення, можливо спрогнозувати вектори розвитку правового мислення, що дозволить у майбутньому детально зрозуміти його природу, зміст та функціональне призначення у правовій системі.

Інтелектуальні процедури, що протікають у свідомості правознавців, перш за все, направлені на генерування знань про явища правової дійсності, тобто являють собою мислення, що ґрунтується на відповідних принципах. Більш того, для юриспруденції правове мислення та його принципи важливі також із позицій окремої складової

правового регулювання. Тобто у вибраній проблематики існують три аспекти актуальності: по-перше, науковий аспект, що виявлений у вивченні принципів правового мислення як окремого елементу правової дійсності; по-друге, регулятивно-правовий аспект, головним елементом якого є найбільш ефективне упорядкування суспільних відносин завдяки напрацюванням професіоналів-правознавців, які були отримані в процесі втілення принципів правового мислення; по-третє, техніко-юридичний аспект, тобто дослідження використання принципів правового мислення у процесі правового мислення із позицій використання змістовних та визначальних засобів правового мислення.

Метою цього дослідження стало створення визначення поняття «принципи правового мислення», шляхом вирішення завдань, пов'язаних із аналізом зв'язків особливостей правового мислення та принципів правового мислення; принципів права, правових принципів та принципів правового мислення, характеристики таких принципів правового мислення, як принципи визначеності правового мислення, послідовності правового мислення, обґрунтованості правового мислення. Деяким аспектам цих понять у юриспруденції присвячені праці С. С. Алексєєва, П. П. Баранова, В. В. Дудченко, Н. М. Крестовської, В. П. Малахова, Ю. М. Оборотова, А. І. Овчинникова, О. Ф. Скакун та інших.

Принципи правового мислення, що є втіленням основних законів логіки у діяльності юриста, досліджуються у працях В. П. Малахова.

Професійна діяльність юриста охоплює широкий діапазон суспільних відносин, що регулюються нормами права, які різноманітні за своєю природою та потребують особливого вивчення із застосуванням інтелектуального аналізу та мобільності розуму, творчого, інноваційного підходу до вирішення конкретних завдань у правовому полі.

П. П. Баранов та А. І. Овчинников зазначають, що розвиток рефлексивного мислення поступово досяг такого рівня, що розум самостійно почав усвідомлювати свою обмеженість у пізнанні та неповноцінності у пізнанні багатомірного світу. Поступово з'ясувалось, що відомості людського мислення до роз'єднання світу та аналізу структурно-логічних форм його вираження не створюють цілісної картини світосприйняття [1, 57].

Правове мислення є специфічним видом людського професійного мислення та відрізняється від інших видів професійного мислення тим, що знаходиться у правовому полі, володар якого пізнає та аналізує правові явища, у зв'язку із власною юридичною кваліфікацією, владними повноваженнями, та підпорядкуванням закону.

З огляду на вищезазначене, предметом правового мислення завжди будуть правові явища, висновки правового мислення завжди будуть торкатись правових понять та категорій, форма та зміст правового мислення професіонала-правознавця будуть завжди виражені у юридичній формі.

Професіоналізм – це вищий рівень психофізіологічних, психічних та особистих змін, що проходять в процесі довготривалого виконання людиною службових обов'язків, що забезпечують якісно новий, більш ефективний рівень складних професійних завдань в особливих умовах [2, 347].

При цьому, вирішення правових питань, що не можливо без використання правового мислення, пов'язане із впливом догми права та формальної логіки. Справедливо у цьому сенсі твердження С. С. Алексєєва про те, що первинно закладена у позитивному праві направленість на вирішення життєвих ситуацій, а звідси – на забезпечення максимальної, граничної визначеності у регулюванні суспільних відносин, на забезпечення її максимально можливої точності, досягається, перш за все, як раз за допомогою того, що всі елементи правової матерії, всі її «атоми» підпорядковувались вимогам і правилам формальної логіки, коли виведені із них висновки виражаються не в діалектичних судженнях типу «і-так, і-ні», а у суворих висновках – «тільки-так», «тільки-ні» [3, 178].

Однак, нормативна-правова база, якою оперують правознавці у професійній діяльності, постійно зазнає змін, оскільки змінюються існуючі суспільні відносини, з'являються нові суспільні зв'язки, еволюціонує саме право, що обумовлює необхідність таких якостей професіонального правового мислення, як ініціативність, новаторство, що виходять за межі формально-логічного мислення. Це спричиняє існування своєрідного протиріччя між мобільністю інтелекту, евристичним початками професіонального правового мислення та жорстким використанням правил формальної логіки у професійній діяльності.

Таке протиріччя висвітлюється і у професійній мові, оскільки мова, якою ми користуємося у сфері права, об'єктивно повинна бути: гранично визначеною; слова, що використовуються у такій мові повинні бути однозначними, тобто виключати подвійне тлумачення [4, 35].

Наступною особливістю правового мислення професіонала-правознавця є те, що це вид мислення, який функціонує під регламентацією норм права. Ця особливість важлива у тому аспекті, що завдяки юридичній регламентації процесу мислення, що здійснюється правозастосовувачем, гарантується аналізування не тільки самого процесу мислення, а й якості висновку правозастосовувача, який отримано в результаті професійного правового мислення, та його відповідності духу та букві закону.

Ще однією характерною властивістю правового мислення професіонала-правознавця вважаємо те, що правове мислення правознавця у конкретній юридичній ситуації у будь-якому разі темпорально обмежено, оскільки у законодавстві передбачені строки виконання необхідних дій у відповідних правовідносинах, що вимагає від правознавця-професіонала всебічного знання чинного законодавства та швидкої раціональної реакції у вирішенні поставлених професіональних завдань.

Більш того, завдяки лише правовому мисленню можливо виявити якісно нові суспільні відносини, що поки що не врегульовані правом, однак, за своєю суттю, потребують такої правової регламентації, оскільки охоплюють найбільш важливі соціальні зв'язки.

Слід наголосити на тому, що правове мислення тісно пов'язане із індивідуально-особистими якостями правознавця-професіонала, такими як відповідальність, справедливість, точність, розумність, суворість тощо. Однак, будь-яка зміна цих якостей – чи-то їх збільшення, чи їх зменшення, – здатна стати умовою для появи інститутів зловживання правом або правового ідеалізму.

О. Ф. Скакун серед якостей професійно-правового мислення юриста зазначає такі якості, як – визначеність, оперативність, динамічність, логічність, критичність, об'єктивність, глибина та широта, гнучкість [5, 754].

Безперечно, такий перелік особливостей правового мислення не є вичерпним. Однак, вищенаведені особливості правового мислення професіонала-правознавця є втіленням його фундаментів та визначають принципи правового мислення, серед яких слід окремо зупинитись на принципах визначеності правового мислення, обґрунтованості правового мислення, послідовності правового мислення професіонала-правознавця. Крім того, серед принципів правового мислення, що є первинними, по відношенню до вищезазначених, та є кореляційними з ними, слід зазначити принципи права та правові принципи (пріоритет загальнолюдських цінностей над груповими цінностями; принцип гуманізму; принцип демократизму; принцип свободи; принцип справедливості; принцип рівності; принцип взаємозв'язку прав та обов'язків; принцип верховенства права; принцип законності тощо), які, як правило, використовуються серед змістовних засобів правового мислення.

У свою чергу, змістовні засоби правового мислення включають у себе концепції, підходи, парадигми, гіпотези, принципи, джерела права, узагальнення, фактичні дані тощо. Серед переліку змістовних засобів правового мислення особливе місце займає джерело права,

оскільки воно зосереджує в собі правову інформацію, що може істотно відрізнитись від доктринальної концепції.

Думається, що, з огляду на те, що проблема принципів права та правових принципів є історично поставленою та детально дослідженою у юридичній науці, необхідно охарактеризувати принцип визначеності правового мислення, обґрунтованості правового мислення, послідовності правового мислення, вивченню яких у вітчизняній юридичній доктрині не приділено уваги.

Ефективне функціонування принципу визначеності правового мислення можливо лише завдяки створенню стабільних, конкретних визначень, що будуть зосереджені у правових нормах, – законодавчих дефініціях.

Слід погодитись із В. П. Малаховим, який вважає, що оцінка одиничним соціальним явищам може надаватись тільки на основі даного, визначеного законом поняття [6, 20].

Сучасна діюча національна нормативно-правова база зосереджує у собі різноманітні визначення правових понять. Однак, слід наголосити на випадках їх абстрактності, що створює умови для зловживання правом у реалізації правових приписів.

Так, у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. № 2939-VI передбачено наступне законодавче визначення поняття «публічна інформація»: відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом [7, 149].

Виходячи із змісту такого визначення, публічною є інформація, яка існує у закріплених нормативно-правових чи індивідуально-правових актах, якими користуються при виконанні владних повноважень органи публічної влади та інші розпорядники, які передбачені вищезазначеним Законом. Але на практиці наявні ситуації широкого тлумачення цього поняття, шляхом направлення численних запитів на інформацію із об'єктом запиту за своєю природою не охопленим поняттям «публічна інформація». Так, на адресу Южненської міської ради Одеської області за період, приблизно, із серпня по вересень місяць поточного року надійшло біля 2 000 запитів на інформацію, яка не є публічною за своєю природою, складені аналогічним чином із тотожними запитаннями, але із різними адресатами, записаними власноручно. Після надання відповідей на вказані адреси, переважна більшість отримувачів усно або письмово зазначали, що ніяких запитів на інформацію не відправляли.

Якщо б у самому Законі було зазначено детально, яку саме інформацію необхідно кваліфікувати як публічну, органи публічної влади позбулись би проблеми масових надходжень запитів на інформацію із псевдооб'єктом запиту на публічну інформацію, що в подальшому призвело до економії духовних та матеріальних ресурсів органу публічної влади на вирішення псевдозапитів на інформацію.

Наступним принципом правового мислення є принцип послідовності, який виражається у специфічному використанні співвідношень юридичних фактів та правових понять та поетапному втіленні інтелектуальної, творчої, розумової діяльності професіонала-правознавця, направленої на пізнання права, формування правосвідомості, аналізу юридичних фактів, кваліфікації правової ситуації тощо.

Більш того, Л. М. Сумарокова наголошує на тому, що принцип послідовності також порушується у галузі інтерпретації норм: часто сумісні із нормою її різні інтерпретації, але ця сумісність ще не визначає логічну послідовність [8, 228].

Отже, у принципі послідовності правового мислення можливо виділити два аспекти: співвідношення юридичних фактів та правових понять, що зосереджені у явищі правової кваліфікації, та етапи його динаміки.

Слушним у цьому сенсі є твердження А. Є. Жалінського щодо таких етапів правового мислення. Перший – виявлення, усвідомлення та формулювання проблемної ситуації, пов'язаною із визначенням об'єктом; отримання фактичної та правової характеристики об'єкта мислення; формулювання завдання, на вирішення якого направлений процес мислення. Другий етап складається із аналізу можливостей застосування правових засобів та способів вирішення завдання із урахуванням наслідків, що виникають, та існуючих обмежень. Третій етап зосереджується у виборі оптимального варіанту вирішення, отримання його ресурсної характеристики (ціни), визначення можливих результатів та негативних наслідків [9, 200].

Серед принципів правового мислення слід зазначити принцип обґрунтованості. Цей принцип реалізується за допомогою дотримання процесуальної форми, яка закріплюється у джерелах права, та є конституїтивним елементом стадії прийняття рішення.

У національному законодавстві України яскравим прикладом регламентації процесуальної форми є кодифіковані акти чинного законодавства, а саме: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінально-процесуальний кодекс України, Цивільно-процесуальний кодекс України, Господарсько-процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства тощо. Вищезазначені нормативно-правові акти детально регулюють процеси втілення

в життя правових норм, шляхом виокремлення стадій, етапів, завдань, учасників правозастосування, їх правового статусу тощо. Так, одержання доказу незаконним шляхом, а значить – недотримання процесуальної форми, призводить до виключення його із переліку доказів.

Дотримання таких принципів професійного правового мислення дозволить правовому мисленню бути розумовою, творчою, інтелектуальною діяльністю професіонала-правознавця у процесі правової комунікації, направленої на пізнання, оцінку, використання норм права, а також його принципів, втілення у життя букви та духу закону.

Таким чином, вищезазначені принципи правового мислення зосереджують у собі основні, вирішальні, логічні початки ефективного, справедливого, раціонального правового мислення професіонала-правознавця, направлено на реалізацію правових норм та еволюціонування національної правової системи.

Саме завдяки комплексній реалізації вищезазначених принципів правового мислення професіонала-правознавця та принципів права і правових принципів (пріоритет загальнолюдських цінностей над груповими цінностями; принцип гуманізму; принцип демократизму; принцип свободи; принцип справедливості; принцип рівності; принцип взаємозв'язку прав та обов'язків; принцип верховенства права; принцип законності тощо) у професійній діяльності правознавця можливо говорити про вирішальну роль професіонала-правознавця у правовій культурі, яка пов'язана із правовою епістемологією та методологією юриспруденції.

Отже, принципи правового мислення професіонала-правознавця – це основні, фундаментальні засади, які відображають процес та результат поетапної, розумової, творчої, інтелектуальної діяльності професіонала-правознавця, направленої на пізнання, оцінку правових явищ, використання норм права, правових принципів та принципів права для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків як самого професіонала-правознавця, так і інших суб'єктів права.

Література:

1. Баранов П. П. Актуальные проблемы правосознания и правового мышления : уч. пос. / П. П. Баранов, А. И. Овчинников. – Ростов н/Д. : РЮИ МВД России, 2006. – 321 с.
2. Игнатьев В. Г. Государственная служба / В. Г. Игнатьев. – Ростов н/Д., 2004. – 421 с.
3. Алексеев А. С. Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / А. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 463 с.
4. Грапчев В. Д. Стиль правового мышления и формальная логика / В. Д. Грапчев // Философия права. – 2008. – № 2 (27). – С. 34 – 38.

5. Скакун О. Ф. Теория государства и права(энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Єспада, 2005. – 840 с.
6. Малахов В. П. Логика для юристов / В. П. Малахов. – М.; Екатеринбург, 2002. – 241 с.
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 149.
8. Сумарокова Л. Н. Основы логики /Л. Н. Сумарокова. – Учеб. пос. – 2-е изд. – Одеса : Юридическая литература, 2003. – 240 с.
9. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : уч. пос. /А. Э. Жалинский. – М. : Издательство БЕК, 1997. – 330 с.

УДК 340.12

Балтаджи П. М., ОДУВС

ПОНЯТТЯ «МЕНТАЛЬНІСТЬ» У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття представляє огляд сучасних концепцій і підходів до визначення поняття «ментальності» у галузевих, наукових дослідженнях. Систематизовано авторські визначення категорії у історико-філософському, соціологічному, психологічному, лінгвістичному і правовому аспектах.

Статья представляет современные концепции в определении понятия «ментальность» в отраслевых, научных исследованиях. Систематизированы авторские подходы к категории в историко-философском, психологическом, лингвистическом и правовом аспектах.

The article presents modern conceptions of understanding of concept «mentality» in scientific researches. The author analyzes approaches to category in the history, philosophy, psychology, linguistics and the jurisprudence.

Проблема ментальності завжди була у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Прямо, або опосередковано, через поняття колективної свідомості, національного характеру і національної ідеї, ментальність визнавалась константою людського мислення, своєрідним стрижнем історичного процесу. У різних наукових контекстах з'ясовувалось питання відповідності явища, що об'єктивно існує рівню знань про нього. Тема актуалізується в умовах поляризації суспільства, наростання соціальної диференціації і гальмування зростаючої національної самосвідомості. Сьогодні мова йде про пошук впливових механізмів гармонізації суспільних відносин. Проблема менталітету, спрямована у майбутнє, актуалізується як інтегративна складова

механізму єднання людства, який реалізується в практиці розв'язання сучасних проблем суспільства, державотворення, національного відродження. Понятійний ряд: «ментальність», «менталітет», «дух народу», «психологія поколінь» все частіше розуміються як антитеза глобалізації. Однак слова, як правило, не передають конкретного змісту, носять абстрактно-метафоричний характер і виступають елементом публіцистичної риторики.

Менталітет, як понятійна новація гуманітарного знання, представлений власними визначеннями у філософії, соціології, психології, політології, лінгвістиці і юриспруденції. На даному етапі дослідниками ставиться питання про систематизацію існуючих концепцій і підходів. Отримавши офіційне визнання і оформлення у галузевих словниках поняття «менталітет» зберігає динаміку, наповнюється новим змістом і розширює свій синонімічний ряд.

За останні десять років активізувалась дослідницька робота у напрямку визначення ролі ментальності у державно-правових та соціальних процесах. Були захищені дисертації з філософії, історії, психології, лінгвістики, державного управління і права. Менталітет, як наукова категорія, все частіше стає предметом наукових дискусій, темою міжнародних конференцій і соціологічних програм. Водночас, при досить широкому інтересі до поняття, слід визнати проблемність його наукового визначення. Представлена стаття характеризує сучасне розуміння категорії «ментальність», що презентується в українських дисертаційних дослідженнях останнього десятиліття.

Починаючи свою історію у філософських працях XVII ст., слово латинського походження (*mentalis* – розумовий), закріпились у багатьох мовах (нім. – *mentalitat*, франц. – *mentalite*) [1,446], набуло термінологічного статусу у багатьох галузях і згодом, розчинилось у загальнонавчаваній лексиці.

Науковий інтерес до проблем ментальності активізувався в середині XX ст. В роботах цього періоду значна увага, при визначенні поняття, відводилась історичним умовам, як фактору формування ментальності. Посилаючись на традиції французької історичної школи «Аналів», автори пов'язували поняття з «духом» певного часу. Таку позицію підтримують і сучасні дослідники. Сьогодні ментальність вивчається в різних аспектах, однак історико-філософський напрям зберігає у наукових дослідженнях ментальності провідне місце. Специфіка менталітету виявляється перш за все з урахуванням етнічних, національних, антропологічних характеристик.

Ментальність народу, на думку В. Попова, маючи певний консерватизм, не є незмінною і зазнає певних трансформацій у процесі культурно-історичного розвитку [2, 11]. Історичний напрям

досліджень ментальності продовжують праці присвячені еволюції національно-етнічного менталітету. У дисертації «Феномен континуїтивності в українському історико-культурному вимірі» А. О. Астаф'єв доводить спадковість української культури та ментальності від епохи Київської Русі до сьогодення. Автор наголошує на актуальності збереження аграрних традицій на сучасному етапі національного будівництва [3]. Процес формування і функціонування ментальності, як компонента історико-культурного становлення етносу є об'єктом дослідження Л. Б. Костюк. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності, автор пов'язує з природно-кліматичними та геокультурними умовами історичного буття етносу, з господарсько-культурним типом, як основою етнічної ментальності, з подіями етнічної історії, як чинника функціонування ментальних настанов [4, 7]. На думку дослідниці упродовж століть відбуваються зміни ментальності, однак зберігається деяка константа – менталітет, яка окреслює образ етнічної спільноти. Заслуговує на увагу характеристика менталітету як віддзеркалення переходу етнічної спільноти від етногенезу до націогенезу, від етнічної історії до історії нації.

Таким чином історико-філософський підхід традиційно характеризує менталітет як духовно-інтелектуальний феномен, якому притаманна динаміка і універсальність. Предметом більшості сучасних досліджень виступає національний менталітет, як узагальнююча категорія, яка вбирає в себе зміст етнопсихологічних, так і етноідеологічних чинників, нерозривно пов'язана з історичними умовами розвитку нації і відображає зміни народних світовідчуттів. Історична доля представляється як вирішальний чинник формування основних ідей життя.

Останнім часом збільшилось кількість робіт присвячених проекції ментальності на економічну сферу, державне управління, етнополітику. Критеріями типології ментальних утворень, є переважно або тип носія ментальних настанов, або належність до певного культурно-історичного утворення. Так господарська ментальність репрезентується як певна підсистема колективного підсвідомого, що відбиває модуси й форми сприйняття і поведінки великих суспільних груп. Характеристикою виступає психічне сприйняття і ціннісне відношення до найбільш важливих аспектів економічного життя: праці, багатства, власності, підприємництва тощо [2, 7]. В даному контексті не вистачає аргументації стосовно відмінності понять «господарська ментальність», «економічна культура», «трудова етика» тощо.

Категорію політичний менталітет І. М. Патлах представляє як сукупність настанов, звичок мислення, моральних орієнтацій, манер поведінки, характерних для будь-якої спільноти і зумовлених ставленням

до владних структур, покликаних відстоювати інтереси та авторитет своєї держави [5, 5]. Таке визначення свідчить про позитивне мислення дослідниці, дає підстави говорити про перспективи національного відродження. Водночас слід звернути увагу на відсутність чіткої позиції автора, щодо розмежування понять «менталітет» і «ментальність», визначення суб'єкта політичного менталітету

Детальний аналіз професійного менталітету державних службовців представлений в роботі Т. В. Філіпової «Професійний менталітет державних службовців в Україні: технологія формування». Представивши менталітет як певний «поведінковий код», що детермінує стійкий соціально-психологічний стан суб'єкта (людини, нації, народу), як органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних саме цьому народу, цій спільноті та її громадянам, яка обумовлює саме таку, а не іншу реакцію суб'єкта менталітету на зміни навколишніх умов, автор вводить поняття професійний менталітет державних службовців. Це спосіб мислення та поведінки особистості, який відповідає критеріям моралі та вимогам професійного кодексу державних службовців і забезпечує належну ефективність виконання ними службового обов'язку в галузі державного управління [6, 10]. Значним внеском в розробку теми слід вважати визначення умов формування професійного менталітету державних службовців в Україні і експериментальне обґрунтування доцільності впровадження особистісно орієнтованої технології формування професійного менталітету державних службовців в систему післядипломної освіти. Водночас визнавши правосвідомість стрижневим елементом професійного менталітету і фактором підвищення рівня професіоналізму автор обходить увагою критерій професійності.

В межах психологічної концепції ментальності, оперуючи поняттями «ідеал», «емоції», «мотиви» «стереотипи», дослідники виділяють ту сферу психічної реальності, яка пов'язана з її функціонуванням. Цікавою є концепція, яку підтримує Е. М. Макаренко. Менталітет, на його думку, це та характеристика стану душі людини або соціуму, яку можна змінювати, більш чи менш пристосовувати до конкретних умов і завдань виживання і прогресу. В той час як ментальність є частковим аспектом проявом менталітету і визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу чи соціальної групи. Це своєрідна «рафінованість» людини в бутті власного етносу [7, 12].

В даному аспекті, слід звернути увагу на дискусію навколо питання про індивідуальний характер менталітету. З одного боку ментальність представляється зрізом суспільної психіки, який формується культурною традицією та суспільними структурами, виступаючи

джерелом культурно-історичної динаміки, а з іншого це стаціонарна духовна підвалина людини, яка в певній мірі дозволяє змінювати свої ціннісно-нормативні орієнтації, перебуваючи в різноманітних умовах існування, людина пристосовується і змінює свої ціннісні орієнтації [8, 9]. Ідею суб'єктивності менталітету підтримує В. Омеляничик. Базовою реальністю менталітету, пише автор, є окремий індивід, який існує у певному природному і культурно-соціальному середовищі. Ментальність має суто індивідуальну природу і не поширюється за межі індивіда [9, 132]. Такий підхід дозволяє зробити висновок про так зване «перекодування» індивіда. Зміна ментального коду, на нашу думку, можлива лише в умовах довготривалого впливу історичних, соціально-психологічних, культурно-релігійних, а іноді навіть природних факторів.

Самостійним об'єктом аналізу при вивченні менталітету виступає мова, як універсальний засіб зберігання, формування та подання знання. Формування світогляду людини починається через категорії і форми рідної мови, на рівні символів і знаків. У зв'язку з цим у лінгвістичних дослідженнях нерідко спостерігається ототожнення менталітету і мови, обґрунтовується пріоритет мовної ментальності. Різниця мов, як стверджують дослідники, пояснюється різницею культур, відмінністю концептуальних кодів і ментальних стилів у різних народів [10]. Національна специфіка мови, може виявлятися на різних її рівнях, але найбільш яскраво вона представлена у фразеології, і не тільки в окремо взятому фразеологізмі, а й у всій фразеологічній системі в цілому. Процес розуміння і аналізу фразеологізмів, як мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу. Значна дослідна робота у цьому напрямі проведена О. В. Назаренко. Через фразеологічний аспект національної мови, в роботі розкрито зміст національного менталітету: фразеологічні одиниці визначаються специфічним проявом світогляду соціуму, який формується внаслідок дії географічного, історичного, культурного, релігійного чинників [11, 19].

Поняття ментальності дозволяє визначити характерні риси духу, культури, свідомості, соціальних настанов, орієнтацій, цінностей національних суспільностей. Ментальність включає історичний досвід, мову, національні традиції, релігію. Комплексне осмислення джерел та характерних ознак української ментальності у духовно-релігійному аспекті стало результатом дослідження С. А. Хрипко. У роботі «Духовно-релігійні вияви української ментальності» встановлено маргінальну суть і гармонійну взаємообумовленість ментальних властивостей. Змістовне навантаження кожної національної риси проникнуте помітними ознаками релігійності, характер якої, в свою чергу, зумовив

відсутність чіткої конфесійної окресленості в релігійному світогляді українців. Дослідниця пропонує авторське визначення категорії «ментальність» як соціального феномену, що в етно-національному контексті віддзеркалює специфічний стиль світосприйняття і абсорбує тривалий процес духовного буття суспільства у більш-менш сталих геополітичних, ландшафтних, соціальних і культурних умовах [12, 6]. В сучасному контексті актуальним виглядає висновок щодо декларативної релігійності і переваги полярних тенденцій у сфері ментальної ідентифікації, як ознаки сучасного українського суспільства, що є відбитком зламу усталених форм національного релігієвиявлення.

Надзвичайно складним, полі-аспектним, неоднозначним, суперечливим, але водночас оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом дослідники визнають правовий менталітет. Теорія правового менталітету недостатньо висвітлена у вітчизняній правовій літературі. Повільні темпи становлення у вітчизняній юриспруденції теорії правового менталітету Г. Я. Савчин пов'язує, передусім, із домінуючою у нашому суспільстві парадигмою нормативно-позитивістського праворозуміння, відповідно до якого, право розглядають як систему загальнообов'язкових норм, встановлених і санкціонованих державою, а не як регулятивну форму прояву національної культури, ціннісний продукт саморозвитку нації, етносу, закономірний наслідок їх буття [13]. Значним внеском у дослідження даного аспекту національної ментальності стали роботи Ю. М. Оборотова, П. П. Музиченка, Л. М. Бойко, Є. Д. Копельців-Левицької. Узагальненою є дефініція яка презентує правовий менталітет як феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності [14, 53].

Синтез всіх структурних компонентів ментальності, їх засвоєння здійснюється на підсвідомості і обумовлює спосіб життя. Науковий дискурс з ментальної проблематики дозволяє констатувати, що ментальність, з одного боку, є міждисциплінарним поняттям, а з іншого – полісемантичним, багатогранним, поліфункціональним явищем, що має безпосередній зв'язок з тією чи іншою людською спільнотою і віддзеркалює історичну, політичну, соціальну, мовну, духовно-релігійну специфіку суспільного буття. Менталітет, у свою чергу, представляє сукупність ідей, поглядів, стереотипів, форм і засобів поведінки, що склались історично, були засвоєні суспільством.

Аналіз дисертаційних досліджень захищених в Україні протягом останнього десятиліття, свідчить про збереження плюралізму як у визначенні понять «менталітет», «ментальність», так і їх суб'єктивного складу, структури і функціональної спрямованості. Сьогодні активно

доповнюється типологія ментальних утворень, обґрунтовуються нові критерії і підходи. Разом з тим слід визнати фундаментальність досліджень проведених зарубіжними і вітчизняними ученими у ХІХ-ХХст. і продовжувати пошук наукових відповідей на практичні питання. На сучасному етапі більш актуальною є проблема популяризації України в світі, підвищення свідомості нації, що є достойною презентацією державно-національної спільноти. Водночас в умовах світової інтеграції, зближення культур і цивілізацій принциповим є питання збереження історичних, національних і мовно-культурних традицій.

Література:

1. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
2. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація: автореф. дис. ... канд. філос. наук 09.00.03. / В. Ю. Попов. – К., 2000. – 21 с.
3. Астаф'єв А. О. Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / А. О. Астаф'єв. – К., 2001. – 19 с.
4. Костюк Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців: автореф. дис. ... канд. філос. наук 09.00.05 / Л. Б. Костюк. – Л., 2008. – 22 с.
5. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу: автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.00.05 / І. М. Патлах. – К., 2002. – 19 с.
6. Філіпова Т. В. Професійний менталітет державних службовців в Україні: технологія формування: автореф. дис. ... канд. держ. управління 25.00.03 / Т. В. Філіпова. – Дніпропетровськ, 2006. – 23 с.
7. Макаренко Е. М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03/ Е. М. Макаренко. – К., 2000. – 16 с.
8. Лисенко О. В. Менталітет: сутність та особливості регіональних проявів: автореф. дис. ... канд. соціол. наук 22.00.06 / О. В. Лисенко. – Харків, 1998. – 19 с.
9. Омелянчик В. М. Логічні та метафізичні засади теорії поняття «український менталітет» / В. Омелянчик // Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 129-133.
10. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу). – К. : Грамота, 2008. – 240 с.
11. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету: автореф. дис. ... канд. філ. наук 10.02.01 / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 21 с.

12. Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / С. А. Хрипко. – К., 2003. – 19 с.
13. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід/ Г. Я. Савчин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3.
14. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет» / Л. М. Бойко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 4. – С. 52 – 54.

УДК 340.1

Заморська Л. І., НУ «ОЮА»

НОРМАТИВНІСТЬ ПРАВА ЯК СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ

В даній статті дається визначення поняття «норма права», з якого випливає суть та призначення нормативності права як соціальної цінності. Розкривається зміст нормативності права у співвідношенні з поняттями «цінне та належне в праві».

В данной статье дается определение понятия «норма права», из которого vyplыває суть и назначение нормативности права как его особенного признака. Раскрывается содержание нормативности права в соотношении с понятиями «ценное и должное в праве».

The decision of concept «Norm of law», from which essence and setting of normativeness of law swims out as his special sign, is given in this article. Maintenance of normativeness of right opens up in correlation with concepts «Valuable and due in a law».

Категорія «нормативності» у вітчизняній літературі нерозривно пов'язане з категорією норми. Такий зв'язок навіть дозволяв деяким дослідникам ототожнювати ці дві категорії та визначати нормативність через поняття норми, змішуючи їх характеристики. «Нормативність і норма – поняття, що позначають однорідні явища», – писали радянські теоретики права М. І. Байтін та В. К. Бабаєв [14, с. 79].

Хоча норма і нормативність нерозривно пов'язані між собою, проте ці категорії не є тотожними. Нормативність властива не лише соціальним нормам, а тому і не може зводитись до них. Нормативністю наділені також принципи, свідомість, соціальні інститути тощо.

Взаємозв'язок норми та нормативності найкраще розкривається через діалектичні категорії явища та сутності, в зв'язку з чим дослідження

проблеми нормативності слід розпочинати з дослідження поняття норми як її прояву (явища). Тому, враховуючи тривалу традицію у вітчизняній науці щодо розуміння нормативності, а також очевидний взаємозв'язок нормативності з нормою, є необхідним та обґрунтованим здійснення більш глибокого аналізу змісту соціальної норми.

Метою даної статті є визначення впливу норми права на нормативність як особливу ознаку права.

Стан дослідження. Дослідженню проблеми соціальних норм велику увагу приділяли вчені різних наук, серед яких слід виділити соціологів (М. І. Бобнева, В. Д. Плахов, Є. М. Пеньков, С. В. Поросенков, П. А. Сорокін), теоретиків права (С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, М. І. Байтін, С. Н. Братусь, І. О. Їльїн, Н. М. Коркунов, Ю. В. Кудрявцев, П. Є. Недбайло), філософів (М. М. Алексєєв, А. М. Єрмоленко, О. А. Івін, С. І. Максимов, Ю. П. Солодухін). Крім того, дослідженням цієї проблематики займалися також іноземні науковці, зокрема, Ж.-Л. Бержель, В. Гьосле, Ж. Карбоньє, Г. Кельзен та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Проблема обґрунтування обов'язковості (нормативної сили) основних соціальних норм є однією з головних проблем сучасності. Упродовж тривалого періоду, дотримання та виконання соціальних норм забезпечувалось впливом трансцендентальних авторитетів (Бог, веління обов'язку тощо) на суспільну свідомість. Проте сьогодні, у секуляризованій культурі, оскільки етика та релігія вже не можуть спиратися на традиційний етос, вказана функція обґрунтування вже не може повністю забезпечуватися трансцендентальними авторитетами. За умов демократії розмаїття форм життя сучасного мультикультурного суспільства таке строкате, що насадження конкретних норм викликає підозру в абсолютизації цінностей окремої життєвої форми та в несправедливій дискримінації цінностей решти [4, с. 11].

Якщо дослідити походження слова «норма», то з'ясуємо, що воно прийшло в українську мову з латини, де вживалося у двох значеннях: (1) як прилад, що використовувався при вимірюванні та (2) як правило, зразок. Норма як така у чистому вигляді не існує: вона завжди є нормою чогось (наприклад, нормою поведінки, нормою мови, нормою експлуатації тощо). Норма фіксується настільки, наскільки існує її матеріальний, «опредмечений» носій. Характерною рисою соціальних норм є те, що вони через свою «віртуальність», належність до ідеального виміру реальності позбавлені матеріальності у її фізичному значенні, хоча, слід погодитись з радянським соціологом В. Д. Плаховим, це не «виключає їх опредмечення у матеріальних об'єктах» [15, с. 15].

Соціальні норми, як і належне, що вони виражають, є результатом соціальної діяльності людини. В. Д. Плахов, виходячи з факту

існування соціальних норм одночасно і у вигляді реалій, і у вигляді ідеальних образів, відзначає подвійність (білатеральність) як визначальну особливість їх буття. Така особливість, на його думку, дозволяє, по-перше, інтерпретувати соціальні норми як суб'єктивно привласнені реальні міри та, по-друге, слугує підставою для наступного суб'єктивного використання норм як засобу пізнання та практичного опанування дійсністю [15, с. 9-10].

У радянські часи панувала думка про соціальні норми як явища об'єктивні, та було сформульоване поняття об'єктивних соціальних норм, під яким розумілись «стійкі соціальні зв'язки, що повторюються та виникають в процесі соціальної діяльності людей по обміну матеріальними і духовними благами, виражаючи потребу соціальних систем у саморегуляції» [11, с. 15] або «форма соціального прояву суспільних відносин, які складають зміст цих норм» [19, с. 97]. Проте, за такого підходу, норма як вираз належного змішувалась з соціальними закономірностями, тобто з існуючим, створюючи ілюзію існування соціальної норми поза суб'єктом та незалежно від нього.

Український філософ А. М. Єрмоленко звертав увагу на те, що норма має як прескриптивний, так і дескриптивний зміст: він віддзеркалює не тільки те, що має бути, а й те, що є, тобто норма несе в собі як контрфактичний (трансцендентальний), так і фактичний (онтологічний) зміст [5, с. 59]. С. В. Поросенков розглядав соціальні норми як «ідеальне відображення об'єктивної дійсності в нормативності форм суспільної свідомості» [17, с. 138-139]. Болгарські вчені Н. Стефанов, Н. Яхияев, С. Качаунов відзначали, що «норми можуть бути визначені ще й як ідеальні загальні моделі поведінки людей за певних типових обставин». При цьому слід відзначити, що слово «модель» етимологічно близьке до слова «норма». Так, воно було утворене від латинського слова *modulus*, в основі якого лежить *modus* – «міра», «правило», «припис», «зразок». Така етимологічна та семантична близькість досліджуваних понять, на думку багатьох авторів, є підставою для співвідношення понять норми та моделі [15, с. 20]. Крім того, у вітчизняній літературі робились спроби розгляду соціальної норми як алгоритму [15, с. 41-50]. Проте за жодного з вказаних підходів питання про імперативність та обов'язковість соціальних норм не знаходить належної відповіді.

Відомий науковець радянського періоду Ю. В. Кудрявцев визначав норму як «обумовлений зовнішньою об'єктивною підставою логічний зв'язок будь-яких двох (чи більше) понять, який відображає об'єктивно існуючий чи штучно утворений взаємозв'язок реальних явищ» [10, с. 62]. Науковець визнає елемент належного, як невід'ємну рису будь-якої норми, проте належне для нього носить логічну,

а не деонтологічну природу. Тобто належність привноситься з зовні, має «зовнішню об'єктивну підставу» та знаходить вираз у формулі «належить тому, що» або «належить для того, щоб».

Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні у науці існують різні підходи до розуміння проблеми соціальних норм. При цьому, на думку автора, майже кожен з названих підходів до розуміння проблеми соціальної норми не є помилковим, адже дозволяє здійснити аналіз різних аспектів соціальної норми. Проте, очевидно, кожен з перерахованих поглядів є дещо однобічним та недостатнім, і тому не дає відповіді на головне питання соціальної, а тим більш правової, нормативності: про те, *чому та яким чином* соціальна норма є обов'язковою, або, іншими словами, у чому полягає нормативна сила соціальних норм (чому суб'єкт має виконувати норму?). Адже описування соціальних фактів, виявляючи закономірності та намагаючись вивести звідти норму, відводить правознавству роль емпіричної науки. Звичайно, зв'язок норми та належного відзначався багатьма науковцями, але обґрунтування обов'язкової сили (елемент належності) соціальних норм на підставі їх повторюваності, по-перше, змішує повторюваність поведінки з універсальністю норм, по-друге, безпідставно виводить належне з існуючого. По-третє, за такого підходу певна модель поведінки стає нормою через її постійну повторюваність, проте залишається не зрозумілим чому така поведінка постійно повторювалась до того, як набути статусу норми. Якщо прийняти тезу ототожнення належного та існуючого чи норми (цінності) та факту, то у дусі Канта можна одержати таке: у межах ньютонівської фізики (як і в межах теорії відносності) кожна подія детермінована системою природних законів і попередніми умовами. І якщо відкинути дуалізм тіла і душі (суцього та належного), то впливає, що будь-яка людська дія, думка наперед детерміновані, що є несумісним з ідеєю моральної відповідальності.

Проте не всі дослідники соціальних норм погоджуються з їх характеристикою як фіксації, виразу належного. Так, В. Н. Кудрявцев відзначав, що «норма... представляє собою характеристику фактичного положення речей: не тільки того, чому належить бути, але й того, що вже є, не тільки належного, а й існуючого» [9, с. 13]. Ще більш конкретно з цього питання висловився Р. Лукич: «Норма... лише приписує те, чому належить бути, але сама норма є тим, що є, що присутнє, що існує як реальність. Оскільки якби норма була б належним, а не існуючим, тоді б взагалі не існувало ніяких приписів про належне, було б невідомо, що є належним» [12, с. 135]. Такий підхід вказаних науковців обумовлений їх розумінням належного як такого, що породжується існуючим та запереченням реальності належного. Для них,

у душі Г'юма, те, що не є існуючим є небуттям [2, с. 62]. Безперечно, соціальна норма завжди містить у собі елемент існуючого, оскільки являє собою певну «тілесність» належного, спосіб його оформлення для адресації соціальним суб'єктам. Проте, на думку автора, існуюче у нормі є похідним відносно належного та носить інструментальний характер.

Очевидно, що відповідь на ці питання слід шукати у площині зв'язку категорій «належне», «норма», «нормативність». В зв'язку з цим, очевидно, цікавою, та такою що містить значний евристичний потенціал, видається позиція деяких науковців, які розглядали соціальну норму як логічне судження.

З лінгвістичної точки зору слова «судження, судити» є спільнокореневими зі словом «суд» та очевидно походять від нього. При цьому такий зв'язок спостерігається не тільки в українській, а й, зокрема, у російській та англійській мовах. Так, незаперечним є похідний характер англійського «judgement» (судження) від «judge» (суд) та російського «суждение, судить» від «суд».

Український теоретик права Є. В. Бурлай виділяв окремий напрямок у дослідженні нормативних систем, представники якого (зокрема, О. А. Івін, Ю. П. Солодухін, А. А. Старченко) розглядають норму як «авторитетний припис належного» та «ототожнюють її з судженням нормативного характеру, тобто з судженням, що містить сформульоване правило поведінки» [3, с. 6].

Проте існує група вчених (А. Ф. Черданцев, М. Т. Баймаханов), які вважають, що норми, будучи явищем об'єктивним, носять не пізнавальний, а ціннісно-нормативний характер. З огляду на деонтичний характер норм, вони виражають не те, що є, а те чому *слід бути*, тому норми не є судженнями і їм не властива ознака істинності.

Інша група вчених (В. М. Баранов, В. П. Казимирчук, Л. С. Явич, П. М. Рабинович, Р. О. Халфіна, Н. Неновски) розглядали норму, зокрема правову, як таку, що має пізнавальний зміст і є формою пізнання («оціночно-нормативного пізнання»). Тому правові норми, на їх думку, є судженнями, яким властиві ознаки істинності чи помилковості.

Проте, не заперечуючи можливість існування особливого виду оціночно-нормативного пізнання, очевидно, питання про істинність чи помилковість норм є дискусійним. Як відзначали чеські вчені В. Кнапп, А. Герлох, будь-яку норму можна розуміти як судження. Якщо, наприклад, йдеться, що для А обов'язкова поведінка Р, то таке твердження можна розуміти і як норму, і як судження про норму. Візьмемо для прикладу речення: «А повинен передати В предмет Х». Будучи судженням, це речення носить дескриптивний характер та, з точки зору класичної формальної логіки, є або істинним,

або помилковим. Але для деонтичної логіки ми маємо абстрагуватися від змісту речення та зосередитись лише на символічному вираженні його форми. Тобто у наведеному судженні для нас не має значення, чи дійсно *A* повинен вчинити вказану дію відносно *B*, а має значення обов'язковість поведінки, вказаної у судженні-нормі. Таке судження є нормою, оскільки йому властиві значення і цінність та у ньому закладено належність. З іншого боку таке судження є велінням, оскільки може впливати і бути виказаним та через нього здійснюється воля. Ці два змісти такого судження пов'язані між собою, адже норма є метою, можливістю, що має здійснитись, а веління – дійсністю, засіб досягнення мети. Отже, на відміну від класичної логіки суджень, що має лише два значення – «істинність» та «помилковість», деонтична логіка має зовсім інші принаймні три значення – «обов'язково» (*O*), «дозволено» (*D*), «заборонено» (*F*). Вказані значення є модусами нормативності, тому будь-яка норма може бути виражена через модуси нормативності *O* (поведінка), *D* (поведінка), *F* (поведінка) [8, с. 174, 176].

Бачення моральних та логічних суджень як однопорядкових явищ, що в однаковій мірі претендують на універсальність та загальність було започатковане І. Кантом. Цю тезу поділяв і відомий російський теоретик та філософ права І. О. Ільїн визначаючи соціальну норму як «судження, що встановлює певний порядок як належний» [7, с. 67]. Така концепція бачення норми права як судження знайшла свого подальшого розвитку у працях російського вченого С. Н. Попова [16, с. 217] та українського теоретика права П. М. Рабиновича [18, с. 110-116]. С. С. Алексєєв відзначав що, «соціальні норми, будучи правилами людської поведінки, є соціально-вольовими, цілеспрямованими судженнями, зверненими до практичної діяльності людей» [1, с. 74]. З огляду на значний евристичний потенціал, таке розуміння норми поділяється і автором цієї дослідницької роботи.

Для відмежування норм від суміжних явищ російський вчений О. А. Івін використовує бінарну опозицію «приписувати-описувати». Deskриптивне (описуюче, теоретичне) судження при цьому протиставляється прескриптивному (приписуючому, нормативному) судженню. Перші судження (речення) описують дійсність якою вона є та якою вона не є, другі – містять інформацію про те, що особа зобов'язана чи має право робити або не робити. На цій підставі О. А. Івіним робиться висновок про межі слова «норма». Так, закони природи є deskриптивними, оскільки описують регулярності, які особа може відкривати у природі, а тому не є нормами. В той же час закони держави (позитивне право), як і закони моралі чи релігії, є прескриптивними, оскільки їх завданням є визначення поведінки людей, тому вони і є нормами [6, 162].

Слід зауважити про взаємообумовленість норми та цінності. Так, з однієї сторони, цінність проявляється через норму (деонтологічне судження) і, будучи інтегрованою в останню, інтерналізується суб'єктом. З іншої сторони – саме цінність, несучи у собі елемент належності, надає соціальним нормам загальнообов'язковість та загальнозначущість, тобто – нормативність.

У філософській та юридичній літературі поняття «нормативний» часто розглядається як прикметник слова «норма» [1, с. 162], а звідси і нормативність трактується як властивість соціальних норм що, очевидно, є недостатнім. Хоча з точки зору змісту понять «норма» та «нормативність» вони і не можуть бути різко протиставлені одне одному, їх отождолення чи розгляд як синонімів є помилковим. Адже вже за етимологічного підходу до розуміння категорій «норма» та «нормативність» виявляється їх різне походження. Латинське слово «norma», яке означає «правило», «зразок» та похідні від нього «нормальність», «нормальний» не є тотожним до «normatio» («впорядкування») та похідним від нього «норматив», «нормативний», «нормативність». Проте не лише етимологічний аналіз цих слів призводить до такого висновку. Так, Є. В. Бурлай відзначав, що «якщо терміном «норма» позначаються і явища соціальної практики, і продукт свідомої творчості, то термін «норматив» характеризує лише цільове авторитетне встановлення, що містить у собі припис належної поведінки» [3, с. 20]. Вказане відмежування категорій має значення не тільки для точності та чіткості вживаної термінології, але і з точки зору пізнання структури та способів буття системи соціальної нормативності в цілому.

Отже, як було встановлено вище, соціальна норма є проявом нормативності. Соціальні норми мають родові характеристики нормативності, що обумовлює їх високі регулятивні можливості, проте, через поняття норми та її взаємозв'язку з цінністю можна лише впритул наблизитись до безпосереднього розкриття феномену нормативності.

Нормативність не є виключно правовим явищем як за своїм походженням, так і за роллю у суспільному житті. Нормативність є первинною, вихідною властивістю соціальної матерії, зумовлюваною її внутрішньою потребою в упорядкованості й здатністю до самоорганізації. Нормативність характеризує як окремі соціальні зв'язки, так і весь суспільний розвиток у цілому. Іманентна суспільству потреба в упорядкованості знаходить прояв в нормативності суспільного розвитку. Нормативність як невід'ємна характеристика соціальної матерії може мати різні форми об'єктивації, однією з яких (найважливішою, але не єдиною) є соціальна норма. Соціальне призначення і характеристики соціальних норм є похідними від соціальної нормативності в цілому. Відзначаючи притаманність нормативного лише сфері

соціального, російська вчена Л. О. Мурашко справедливо відзначала, що «в основі походження, розвитку та існування соціальної норми лежить властива будь-якому суспільству як системі об'єктивна необхідність впорядкувати сукупність зв'язків, відносин та інтересів, що постійно ускладнюється... При цьому нормативне регулювання являє собою іманентний суспільству процес. Нормативне регулювання відносин властиве всьому процесу історичного розвитку суспільства. Більш того, нормативність соціального буття людини – умова функціонування всієї соціальної системи, оскільки базується на природних законах природи та суспільства» [13, с. 83].

Отже, належне (та соціальна норма в цілому) у феноменологічному ракурсі є результатом соціальної об'єктивації, одним із засобів, що підтримують функціонування соціальної системи. Здійснивши спробу на підставі викладеного дати попереднє визначення нормативності, можна сказати, що нормативність – це визначаюча риса нормативного простору, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, є способом об'єктивації (формою) належного (цінності) та зорієнтована на виникнення відношення належності у соціальних суб'єктах.

Отже, соціальна нормативність характеризується як невід'ємна об'єктивна властивість соціальної реальності. Будь-яка сукупність соціальних явищ, незважаючи на їх хаотичний і безладний стан, неминуче самоорганізовується в ту або іншу форму. Цей процес має характер обов'язкового закону, неминучої умови всякого суспільного розвитку. Об'єктивні соціальні норми, що формують систему ціннісно-нормативної регуляції, і є проявом соціальної нормативності як об'єктивного закону соціальної реальності. Нормативність – це, насамперед, об'єктивна характеристика соціальної матерії.

Соціальні норми (в тому числі правові) як прояв соціальної нормативності мають відображати всі характеристики останньої. Однак, при аналізі нормативності виділяють дві сторони проблеми: об'єктивні вимоги соціального життя й усвідомлення (визнання) необхідності нормативності. Люди в ході суспільної практики починають усвідомлювати соціальну значимість цінностей і необхідність нормативності. Її потреба проходить крізь свідомість, ідеологію, й суб'єкти суспільства починають формувати традиції, звичаї, заповіді, норми релігії, моральності, права. Крім того, як відзначалось, нормам можуть бути притаманні похідні ознаки, зокрема повторюваність, типовість, нормальність.

Суспільні відносини та соціальні інститути, суспільна та індивідуальна свідомість, соціальні норми – все це прояви (форми об'єктивації) соціальної нормативності. Говорячи про співвідношення норми й нормативності, можна сказати, що норма – це квінтесенція соціальної

нормативності. Соціальні норми виражають нормативність у концентрованому вигляді, є найбільш визначеним, лаконічним її проявом. Називаючи норми особливо значимим проявом нормативності, слід підкреслити, що саме вичленовування й виокремлення нормативності у вигляді норм дозволяє останнім бути і засобами відображення реальних потреб, і засобами встановлення порядку.

Висновки. Таким чином, на підставі викладено вище, можна констатувати, що нормативність – це рефлексивне поєднання загальнообов'язковості та загальнозначущості, які задаються елементом належності, закладеним у нормі (чи в іншому носіїві) через інтегровану нею цінність.

Та для того, щоб охарактеризувати нормативність як правову, а не лише культурно-ідеологічну категорію, необхідно насамперед усвідомити специфіку права порівняно з іншими соціальними регуляторами. Правова нормативність є різновидом соціальної нормативності, і в цьому значенні необхідно має якісні відмінності. Якісні відмінності правової нормативності, що становлять її змістовний момент, дозволять характеризувати те або інше явище саме як правове, кореняться в специфіці права як соціального феномена.

Література:

1. Нормы советского права. Проблемы теории / Под ред. Байтина М. И., Бабаева В. К. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. – 248 с.
2. Гюсле В. Практична філософія в сучасному світі. – Київ: Лібра, 2003. – 248 с.
3. Плахов В. Д. Социальные нормы: философские основания общей теории. – М. : Мысль, 1985. – 255 с.
4. Лукашева Е. А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений // Советское государство и право. – 1975. – № 4. – С. 15-22.
5. Сабо И. Основы теории права. – М. : Прогресс, 1974. – 272 с.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – Київ: Лібра, 1999. – 488 с.
7. Поросенков С. В. Социальные нормы как форма отражения действительности // Философские науки. – 1981. – № 5. – С. 136-140.
8. Кудрявцев В. Н. Юридические нормы и фактическое поведение // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 12-16.
9. Кнапп В., Герлох А. Логика в правовом сознании. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.
10. Лукич Р. Методология права. – М. : Прогрес, 1981. – 304 с.
11. Баранов В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989. – 400 с.

12. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация. – М. : Юридическая литература, 1981. – 144 с.
13. Ильин И. А. Теория права и государства / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 400 с.
14. Попов С. Н. Различие правовой эмотивности (права) и нормативной рациональности (закона) // Философские дескрипты : сборник статей. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2002. – С. 213-230.
15. Рабинович П. М. Право как явление общественного сознания // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 106-116.
16. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. – М. : Юридическая литература, 1971. – 223 с.
17. Ивин А. А. Некоторые проблемы теории деонтических модальностей // Логическая семантика и модальная логика. – М. : Наука, 1967. – С. 194 - 218.
18. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. – Киев: Наукова думка, 1987. – 91 с.
19. Мурашко Л. О. Начальные виды социальной нормативности // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 83 – 95.

УДК 349.3:364:172

*Шумна Л. П., Чернігівський державний інститут
права, соціальних технологій та праці*

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Система заходів, необхідних для реалізації на практиці принципу соціальної справедливості надання соціальних послуг, має включати: оцінку доходів і матеріального становища одержувача послуг; виявлення причин, внаслідок яких дана особа потрапила у складні життєві обставини; підбір індивідуального пакету соціальних послуг; оцінку ефективності наданої допомоги на підставі системи зворотного зв'язку

Система мер, необходимых для реализации на практике принципа социальной справедливости оказания социальных услуг, должна включать: оценку доходов и материального положения получателя услуг; выявление причин, вследствие которых данное лицо попало в сложные жизненные обстоятельства; подбор индивидуального пакета социальных услуг; оценку эффективности оказываемой помощи на основании системы обратной связи

The system measures necessary for putting into practice the principle of social justice, social services, must include: assessment of income and material conditions

of the recipient of services; identify the reasons due to which the person fell into the difficult life circumstances; the selection of individual social security services; evaluate the effectiveness of aid on the basis of the feedback system

Соціальна справедливість є загальновизнаною цінністю сучасного демократичного суспільства, що закріплена в документах світової спільноти, зокрема в Міжнародних пактах ООН [1, с. 211]. В реалізації соціальної політики держави вона виступає як ключовий принцип. Розглядувана категорія як етична є соціально-психологічним сприйняттям принципів і форм організації суспільства, що відповідають інтересам людей і соціальних груп, тобто узагальненою моральною оцінкою суспільних відносин.

Розробка теорії принципу соціальної справедливості може стати основою вибору механізмів реалізації соціальної політики держави в галузі надання соціальних послуг. Адже за ст. 3 Закону України «Про соціальні послуги» [2] надання соціальних послуг ґрунтується, в тому числі і на принципі соціальної справедливості. Держава гарантує особам, які перебувають у складній життєвій ситуації, можливості отримання соціальних послуг на підставі принципу соціальної справедливості незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, віросповідання, місця проживання тощо.

Соціальна справедливість – це і узагальнена моральна оцінка суспільних відносин, і один з основних загальнолюдських соціальних ідеалів, конкретне розуміння і зміст якого змінювалося протягом історії, і сьогодні немає єдиного тлумачення. При визначенні соціальної справедливості найчастіше її співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності і нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому положенні різних суспільних груп [3, с. 43].

Механізми такого розподілу по-різному бачаться прихильникам різних політичних доктрин.

Консервативна традиція виходить із категоричного невизнання іншого принципу розподілу, крім ринкового. Вільне суспільство не допускає встановлення моделей розподілу, оскільки це веде до втручання в права людини й обмеженню її волі. Ліберали визнають необхідність державного втручання в розподіл. У свою чергу марксизм вбачав у соціальній справедливості знищення приватної власності і реалізацію принципу розподілу за працею.

Якщо розглядати справедливість у контексті теорії економіки добробуту, то справедливим можна було б вважати рівноправний розподіл, тобто жоден із суб'єктів суспільства не претендує на товарний набір іншої особи на користь власному товарному набору. Егалітаристська

концепція соціальної справедливості передбачає отримання рівних благ для всіх членів суспільства, тоді як роулсіанський погляд, в якому максимізується корисність найменш забезпечених членів суспільства, спрямований на досягнення більш високого абсолютного рівня життя найбільш вразливими членами суспільства. При розгляді утилітарного погляду на соціальну справедливість максимізується загальна корисність всіх членів суспільства в залежності від їх функцій.

На думку А. Гриненка, українське суспільство, якому була нав'язана егалітаристська концепція соціальної справедливості, у значній своїй більшості не сприймає філософію індивідуалізму і ринкові принципи справедливості. Для реалізації економічних реформ в таких умовах необхідний пошук компромісу, який відповідає національним особливостям і духовному настрою суспільства [1, с. 216]. Концептуальні погляди на соціальну справедливість в українському суспільстві, що мають тенденцію до європеїзації, протистоять переважаючому в вітчизняній економічній свідомості азійському типу етики бізнесу, якому характерна неоднозначність сприйняття питань соціальної відповідальності [4, с. 301].

У той же час, відповідно до Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [5] соціальне страхування громадян України здійснюється за принципом солідарності та субсидування. Даний принцип передбачає взаємну допомогу всіх учасників системи соціального захисту. Така взаємодопомога реалізується у вигляді перерозподілу коштів між різними соціально-економічними та соціально-демографічними групами населення.

Можна виділити три ключових моменти цього принципу:

1. Соціальна солідарність забезпечується об'єднанням різних ризиків при однакових страхових внесках.

2. Соціальна солідарність передбачає інтертемпоральний (між-часовий) перерозподіл. Мова йде про так званий договір поколінь, згідно з яким відбувається перерозподіл прибутків від працездатних молодих до непрацездатних старих членів суспільства.

3. Соціальна солідарність є основою інтерперсонального (міжособистісного) перерозподілу. В даному разі перерозподіл прибутків здійснюється: між найбагатшими й найбільш вразливими соціальними групами; безпосередньо між застрахованими суб'єктами; між застрахованими й незастрахованими учасниками системи соціального захисту.

Притримуємось позиції, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства актуальною є не проблема вирівнювання рівня споживання всіх груп, а, по-перше, можливостей саморозвитку і, по-друге, рівня винагороди за рівноякісну працю в суспільному виробництві [6, с. 249].

У даному контексті доцільно розглянути тезу, проголошену головним змістом соціалістичної справедливості за часів соціалізму. Таким змістом вважалась реалізація принципу: «від кожного – за здібностями, кожному – за працею» [7]. Певна доречність цієї тези зберігається і для соціально-орієнтованої ринкової економіки. У сучасних умовах її можна перефразувати: чим більше користі суспільству від індивіда, тим більшу кількість власних потреб такий індивід може задовольнити.

В сучасній літературі один із перших деідеологізованих підходів до проблем соціальної та етичної корисності запропонував не представник академічної науки (філософії, соціології), а німецький інженер-дослідник – Талаулік Тиль, що характеризує не лише наукову, але і практичну значущість даного дослідження. Ним в якості загальних принципів соціальної справедливості в управлінні компанією пропонуються наступні: принцип правової допустимості, принцип економічної доцільності, а також принцип соціальної і етичної корисності. Вони примушують правління компанії дотримуватися в своїй діяльності законів, що діють, прагнути по можливості досягати господарських цілей і керуватися соціальними і моральними вимогами. У порядку перерахування цих трьох принципів знижується міра їх конкретизації, а тому відповідно зменшується можливість юридичного контролю [8]. При цьому, основною проблемою визначення принципів корисності буде не стільки низький рівень їх конкретизації, скільки відсутність загальних засад, за допомогою яких можна виміряти принципи соціальної та етичної корисності, адже для різних ментальних, релігійних і навіть просто ціннісних орієнтацій індивіда реалізація перелічених принципів матиме власну інтерпретацію. Повністю погоджуємося із необхідністю домінування принципів правової допустимості та економічної доцільності, хоч і усвідомлюємо дискусійність зв'язку між правом та етикою. Т. Тиль для конкретизації принципів соціальної та етичної справедливості пропонує використовувати три додаткових принципи – доповнюваності, ціннісної орієнтації та людського достоїнства [8].

Таким чином, очевидним є факт нематеріальності підходів до розуміння соціальної справедливості. Вона існує як деякий феномен суспільної свідомості (правовий, релігійний, моральний, економічний). Ця категорія закріплюється в суспільній думці, що фіксує соціальну справедливість як винагороду і визнання за працею, забезпечення усім мінімального соціально гарантованого рівня і якості життя, рівний доступ до соціальних благ (отримання освіти, збереження здоров'я), інформації, культурних цінностей та ін.

Реалізація принципу соціальної справедливості в суспільстві означає, що при цьому здійснюється справедливий: розподіл діяльності;

розподіл доходів; розподіл праці; розподіл соціальних благ (прав, можливостей, влади); розподіл винагород, визнань; розподіл рівня та якості життя; розподіл інформації та культурних цінностей.

Одним із втілень принципу соціальної справедливості у царині надання соціальних послуг є надання останніх як за плату, так і безоплатно. За ст. 7 Закону України «Про соціальні послуги» безоплатні соціальні послуги державними та комунальними суб'єктами в обсягах, визначених державними стандартами соціального обслуговування, надаються: громадянам, які не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю і не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу; громадянам, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, стихійними лихами, катастрофами, які є біженцями внаслідок збройних та міжетнічних конфліктів, якщо середньомісячний сукупний дохід цих осіб нижче встановленого прожиткового мінімуму; дітям та молоді, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї. Порядок же регулювання тарифів на оплату соціальних послуг встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Соціальна справедливість як принцип надання соціальних послуг суміжна з принципами:

1) орієнтованості на задоволення потреб отримувачів послуг. Види, форми та обсяг соціальних послуг мають відповідати індивідуальним потребам людей, які опинилися у складних життєвих обставинах;

2) адресності надання послуг. Вона є проявом галузевого принципу диференціації умов і норм соціального забезпечення [9, с. 219].

Система заходів, необхідних для реалізації на практиці принципу соціальної справедливості надання соціальних послуг, має включати:

а) оцінку доходів і матеріального становища одержувача послуг; б) виявлення причин, внаслідок яких дана особа потрапила у складні життєві обставини; в) підбір індивідуального пакету соціальних послуг; г) оцінку ефективності наданої допомоги на підставі системи зворотного зв'язку.

Література:

1. Гриненко А. М. Соціальна політика : навч. посіб / А. М. Гриненко. – К. : Вид-во КНЕУ, 2009. – 540 с.
2. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р., № 966-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
3. Вагимов З. К. Проблема социальной справедливости, равенства и неравенства людей, их нищеты и бедности / З. К. Вагимов // Вызовы современности и ответственность философа: Материалы

- «Круглого стола», посвященного всемирному Дню философии / под общ. ред. И. И. Ивановой. – Бишкек, 2003. – С. 43 – 53.
4. Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 2008. – 333 с.
5. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 р., № 16/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.
6. Социальные ориентиры обновления: общество и человек / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : БЕК, 2009. – 448 с.
7. Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз; науч. ред. В. В. Целищев; [пер. с англ. В. В. Целищева при участии В. Н. Карповича и А. А. Шевченко]. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 534 с.
8. Талауликар Т. Принцип социальной и этической полезности в управлений предприятием [Електрон. ресурс] / Тиль Талауликар // Проблемы теории и практики управления. – 2008. – № 3. – Режим доступа: <http://vasilieva.narod.ru/ptpu/13399.htm>
9. Лушников М. В. Государство, работодатели и работники: история, теория и практика правового механизма социального партнерства (сравнительно-правовое исследование) / М. В. Лушников. – Ярославль: Подати, 1997. – 224 с.

УДК 343.8

Ягунов Д. В., НУ «ОЮА»

СОЦІАЛЬНІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО МОНІТОРИНГУ В СУЧАСНИХ ПЕНАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ

Стаття присвячена дослідженню електронного моніторингу як одного з сучасних кримінально-правових заходів. Не зважаючи на його розповсюдженість в сучасних пенальних практиках, електронний моніторинг все одно характеризується новизною та незвичайністю, особливо у порівнянні з іншими, більш традиційними кримінально-правовими заходами. Досліджуються соціальні, кримінологічні, філософські та етичні проблеми широкого впровадження електронного моніторингу.

Статья посвящена исследованию электронного мониторинга как одного из современных уголовно-правовых мер. Несмотря на его распространенность в современных пенальных практиках, электронный мониторинг все равно

характеризуется новизной и необычностью, особенно в сравнении с другими, более традиционными уголовно-правовыми мерами. Исследуются социальные, криминологические, философские и этические проблемы широкого внедрения электронного мониторинга.

The article is focused on research of electronic monitoring as a modern criminal measure. Despite its prevalence in modern penal practices, electronic monitoring is still characterized by novelty and unusual, especially in comparison with other, more traditional criminal law measures. The article examines the social, criminological, philosophical and ethical problems of broad implementation of electronic monitoring.

Електронний моніторинг (*electronic tagging, electronic monitoring, home detention*) – це форма нетаємного спостереження за особами, умовно засудженими до позбавлення волі або умовно-достроково звільненими з місць позбавлення волі (далі – ЕМ).

Про цей кримінально-правовий захід сьогодні говорять надзвичайно багато. Носіння злочинцями електронних браслетів на нозі вже нікого не дивує і традиційно аналізується у світлі поняття «альтернативи ув'язненню». ЕМ не випадково розглядається як «невід'ємний елемент сучасної системи кримінальної юстиції» [1]. Приваблива можливість зниження кількості ув'язнених шляхом використання різних форм «домашнього арешту» у поєднанні з електронним наглядом сьогодні нерідко розглядається як одне з найбільш перспективних напрямків реформування національних систем кримінальної юстиції.

Проте, не зважаючи на його розповсюдженість, ЕМ все одно характеризується новизною та незвичайністю, особливо у порівнянні з іншими, більш традиційними кримінально-правовими заходами, що і обумовлює актуальність цього дослідження.

Для майбутніх дискусій щодо запровадження ЕМ в Україні повинні бути досліджені наступні аспекти: 1) філософські засади та спрямування; 2) проблеми використання ЕМ під час виконання покарань; 3) етичні аспекти використання ЕМ та дотримання міжнародних стандартів з прав людини при його застосуванні; 4) криминологічний ефект застосування ЕМ.

Історія ЕМ як засобу боротьби зі злочинністю є доволі короткою, і пов'язане це, передусім, із науково-технічним розвитком. 1964 року американський вчений К. Швітцгебель очолив команду дослідників Гарвардського університету з питань запровадження перших прототипів ЕМ. Перше більш-менш масштабне використання ЕМ у сфері кримінальної юстиції мало місце у період 1964-1970 років у штаті Массачусетс (США) щодо умовно-достроково звільнених злочинців та неосудних осіб, які перебували в умовах вільного суспільства [2]. 1981 року суддя Дж. Лав (Albuquerque, New Mexico,

США) за підтримки М. Госса, спеціаліста з комп'ютерних технологій, запровадив систему комп'ютерного спостереження за п'ятьма злочинцями.

У 1980-х роках у багатьох європейських країнах відбулося значне зростання кількості ув'язнених. 1981 року дослідник Т. Стейсі звернувся до британського *Home Office* з пропозицією запровадити ЕМ з метою фіксації рухів злочинців, використовуючи телефонні мережі. Його пропозиції були опубліковані в газеті «The Times». Завдяки цьому термін «*electronic tagging*» увійшов до кримінологічної термінології.

1987 року комітет з питань внутрішніх справ британського парламенту у своїй доповіді «Про стан в'язниць» рекомендував Секретареві внутрішніх справ відвідати США з метою вивчення американського досвіду ЕМ [2]. 1988 року британський уряд визнав доцільність впровадження ЕМ до національних пенальних практик.

У Великій Британії нагляд за злочинцями за допомогою електронних браслетів вперше було застосовано 1989 року у рамках декількох пілотних проектів. Проекти закінчилися скандалами. Із 29 злочинців, які були відібрані для проекту, 18 злочинців зірвали електронні браслети та втекли, а 11 злочинців вчинили рецидивні злочини. Проте, не зважаючи на перші невдачі, ідея була відроджена, і приватні компанії були запрошені взяти участь у «змаганнях» за право постачати уряду подібні послуги.

1995 року розпочались пілотні проекти в англійських містах Норфолк та Манчестер. Серед всього іншого, ЕМ в пілотних проектах використовувався задля потреб дотримання обвинуваченими умов запобіжного заходу у виді застави [3].

Більш широке використання ЕМ в Англії та Уельсі розпочалося 1999 року, коли перших 3,5 тис злочинців наділи електронні браслети та інші пристрої відповідно до *Criminal Justice Act* 1991 року, який запровадив нове альтернативне покарання – «домашній арешт» (*curfew order*), поєднаний з ЕМ. Остаточне законодавче закріплення можливості застосування ЕМ у сучасному розумінні мало місце згідно з положеннями *Criminal Justice Act and Public Order Act* 1994 року.

1999 року, відповідно до *Crime and Disorder Act* 1998 року, на всій території Англії та Уельсу ЕМ було запроваджено і для осіб, які були засуджені до позбавлення волі (*home detention curfew*). Більшість засуджених до позбавлення волі на строк від 3 місяців до 4 років отримали можливість бути звільненими за 60 днів до закінчення строку покарання під електронний нагляд [4].

Впровадження ЕМ на сучасному етапі в Англії та Уельсі відбувається згідно з положеннями *Criminal Justice Act* 2003 року. Електронні браслети стали «визнаною зброєю у британській пенологічній зброярні» [5].

На сучасному етапі ЕМ в Англії та Уельсі використовується у двох формах: 1) *curfew order* (CO) – як самостійне альтернативне покарання або складова іншого альтернативного покарання; 2) *home detention curfew* (HDC) – як форма звільнення злочинців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі та за формальними та особистими ознаками можуть бути звільнені умовно-достроково. Хоч *curfew order* у британському законодавстві отримав статус повноцінного покарання (*a sentence in its own right*), все одно, як свідчить практика, він застосовується у поєднанні з іншими альтернативними або монетарними покараннями.

В період 2004/05 років кількість злочинців під електронним наглядом зросла до 53 тис. осіб. За цей період британський *Home Office* витратив понад 102 млн. фунтів на обслуговування схем електронного нагляду [6]. 2010 року кількість «електронних піднаглядних» зросла до 70 тис. осіб. За останнє десятиліття понад 450 тис. людей в Англії та Уельсі провели певний час, носячи браслет на нозі [7].

На сучасному етапі Англія та Уельс розподілені на чотири зони ЕМ. У кожному регіоні здійснює електронно-наглядову діяльність відповідна приватна компанія. Загальне управління та координацію діяльності здійснюється Відділом електронного моніторингу, який має статус структурної частини Національної служби пробації.

Шотландія почала запроваджувати схеми ЕМ пізніше, ніж Англія та Уельс. Пілотні проекти щодо впровадження ЕМ розпочалися з серпня 1998 року у трьох *sheriff courts* [8]. Правовою основою для зазначених пілотних проектів став *Crime and Punishment (Scotland) Act 1997* року, який передбачив можливість використання ЕМ з метою забезпечення дотримання покладених на злочинців обов'язків та умов. 2006 року Шотландська парламентська асамблея дозволила широке запровадження умовно-дострокового звільнення з ЕМ [8].

Шотландський *restriction of liberty order* передбачає, що злочинець повинен перебувати у певному місці або місцях до 12 годин на день на строк до 12 місяців. На практиці злочинці зазвичай зобов'язані утримуватися у себе вдома. В усіх випадках застосування *restriction of liberty order* соціальні працівники (які в Шотландії виконують функції офіцерів служби пробації) зобов'язані не тільки подати суду традиційну досудову доповідь, проте й дослідити умови проживання злочинця на предмет можливості застосування «домашнього арешту» у поєднанні з електронним наглядом.

Варто наголосити, що шотландський *restriction of liberty order* не є умовою пробації. *The Crime and Punishment (Scotland) Act 1997* року передбачив, що *restriction of liberty order* може бути покладено на особу одночасно з пробаційними обов'язками, якщо суд вважатиме це

за потрібне. І порушення умов *restriction of liberty order* не вважається порушенням умов пробації, і навпаки [8].

В Північній Ірландії ЕМ не застосовується [6].

В Республіці Ірландія, відповідно до положень ст. 101 *Criminal Justice Act* 2006 року, коли особа у віці від 18 років, визнана винною за вчинення злочину, передбаченого законом, і суд вважає, що цій особі може бути призначено покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 місяців, суд може замінити вирок до покарання у виді позбавлення волі на рішення про обмеження пересування цієї особи відповідно до закону (*restriction on movement order*).

Рішення про обмеження пересування може обмежувати рухи злочинця таким чином, як це вважатиме за потрібне суд, і може передбачати: (а) перебування злочинця у певному місці (або певних місцях) у певний час дня (або тижня), як це буде визначено судом, та /або (b) невідвідування злочинцем певного місця (або місць) упродовж часу, який буде визначено судом.

В США понад 150 тис. осіб перебувають під електронним наглядом (переважно ті, хто вчинив статеві злочини, дорожньо-транспортні пригоди або домашнє насильство). Причому понад 40 тис. злочинців перебувають під електронним наглядом за формулою «24 години на день, 7 днів на тиждень». ЕМ застосовується достатньо широко: з метою дотримання вимог застави, як складова умовного засудження, як складова умовно-дострокового звільнення з в'язниці або як складова окремих альтернативних покарань. Тривалість варіюється від декількох тижнів до декількох місяців.

Штат Флорида є лідером за масштабами використання ЕМ у США. Найбільша цільова група статевих злочинців під електронним наглядом перебуває у штаті Каліфорнія (4 тис.) [5].

Згідно із законодавством штату Онтаріо, програма електронного нагляду як альтернатива може застосовуватися до дорослих злочинців. У першому випадку рішення приймається суддею, у другому – Радою з питань умовно-дострокового звільнення (Ontario Parole and Earned Release Board). Від злочинців, які беруть участь у цій програмі, вимагається мати постійне місце проживання та телефон у місці проживання. Учасник програми повинен дотримуватися встановленого графіку перебування під домашнім арештом. Порушенням умов програми вважається: 1) пошкодження електронного браслету або спроба його зняти; 2) пошкодження електронного обладнання, встановленого у місці проживання злочинця; 3) порушення інших умов, передбачених програмою [9].

В штаті Аляска мінімальні вимоги, що встановлюються до осіб, які можуть бути відібрані для ЕМ, полягають у наступному: 1)

відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за статеві злочини; 2) відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за домашнє насильство; 3) місце проживання та роботи злочинця має бути у визначених судом місцях; 4) у місці проживання злочинця має бути встановлено телефонну лінію; 5) у місці проживання злочинця заборонено зберігати зброю, алкоголь та одурманюючі речовини; 6) злочинець повинен на вимогу надавати зразки сечі; 7) злочинець повинен, залежно від умов програми, знайти роботу, пройти певне лікування або виконати інші дії; 8) у місці проживання не може встановлюватися автовідповідач або інші пристрої, які можуть негативно вплинути на здійснення контролю за злочинцем; 9) можуть встановлюватися також інші вимоги та зобов'язання (переважно технічного характеру) [10].

Крім того, Бразилія, Канада, Сінгапур, окремі штати Австралії, Нова Зеландія, Південна Африка, Віргінські острови, Пуерто-Ріко, Ізраїль, Швейцарія, Італія, Франція, Бельгія, Німеччина та Польща відносно недавно запровадили ЕМ до практики виконання покарань та здійснення постпенітенціарного нагляду.

ЕМ служить наступним цілям: 1) унеможливає відвідування злочинцем певних місць або територій; 2) забезпечує відповідні служби інформацією про діяльність злочинця; 3) нагадує злочинцеві про те, що його рухи контролюються; 4) надає злочинцю набагато більше можливостей проводити час із сім'ями; 5) надає злочинцю можливість як можна раніше здобути роботи та освіти; 6) захищає потерпілих від злочинів від повторних контактів зі злочинцем; 7) знижує видатки на пенітенціарну систему.

Можливість перебування злочинця поза межами в'язничних стін з одночасних здійсненням суворого нагляду за ним, що буде унеможливорювати вчинення рецидивних злочинів, – ось головна привабливість ЕМ. Проте, як свідчать окремі дані, ефективність ЕМ як засобу попередження злочинів викликає низку запитань та зауважень. Секретар юстиції Англії та Уельсу К. Кларк зазначив з цього приводу наступне: «Сучасні дані вказують на те, що ЕМ має скромний вплив на рівень рецидивізму. Водночас, міжнародний досвід підтверджує, що він може бути ефективним засобом впливу на злочинців у поєднанні з іншими засобами, які мають реабілітаційну спрямованість» [1].

Використання ЕМ у місті *Charlotteville* (Північна Кароліна, США) показало дотримання умов ЕМ з боку 90 % правопорушників. Рівень рецидивізму склав лише 4 % [5].

Відповідно до результатів іншого дослідження, у 2000 році в Англії та Уельсі рецидив становив лише 2 %, що надало *Home Office* підстави говорити про те, що ЕМ досяг тих цілей, які ставилися перед ним [11].

Результати запровадження 1999 року на національному рівні в Англії та Уельсі ЕМ за особами, які звільняються з місць позбавлення волі, полягали у наступному. За період, що аналізується (28 січня 1999 року – 31 травня 2001 року) 72,4 тис. ув'язнених (приблизно 4,5 тис. на місяць) розглядалися як такі, що можуть перебувати у суспільстві під електронним наглядом. З них 21,4 тис. були звільнені за результатами оцінки ризиків вчинення нових злочинів (1,3 тис. на місяць). В цілому понад 2 тис. колишніх в'язнів постійно перебували під електронним наглядом. Середній термін перебування під електронним наглядом становив 45 діб [4].

Загальна кількість звільнених	126,4 тис.
Кількість осіб, які підпадали під home detention curfew (HDC)	72,4 тис.
Процент від загальної кількості звільнених	57 %
Кількість звільнених під електронний нагляд	21,5 тис.
Процент від кількості осіб, які підпадали під HDC	30 %
Кількість осіб, електронний нагляд за якими було зупинено	1,1 тис.
Процент від загальної кількості осіб, які підпадали під HDC	5 %
Середньостатистична кількість осіб, які перебували під наглядом	2 тис.

Найчастіша причина призупинення програми ЕМ – порушення засудженим умов моніторингу (68 %). Це включає відвідування заборонених місць, пошкодження електронного браслету та відповідного обладнання тощо. Лише щодо восьми осіб електронний нагляд було припинено через те, що вони почали становити «серйозний ризик для суспільства». З 1,1 тис. осіб, щодо яких ЕМ було зупинено, 210 оскаржили відповідне рішення. Щодо 90 % зазначених осіб рішення про зупинення ЕМ було підтримано [4].

Згідно з даними щодо рівня рецидивної злочинності, опублікованих 2004 року британським *Home Office*, 51,2 % злочинців, засуджених до альтернативних покарань, були засуджені за вчинення нового злочину у період 24 місяців. Водночас 58,2 % злочинців, умовно-достроково звільнених з місць позбавлення волі, були засуджені за вчинення нового злочину упродовж періоду 24 місяців. Водночас лише 12 % злочинців, які перебували під дією ЕМ в період носіння електронних браслетів та подальших 24 місяців після закінчення перебування під наглядом, були засуджені за вчинення нового злочину. За деякими іншими даними, рівень рецидивізму після електронної програми взагалі становить 4-5 % [12].

За результатами іншого дослідження групи британських вчених, лише 2 % злочинців, звільнених з в'язниць, до яких могли бути застосовані схеми ЕМ, були засуджені за вчинення нового злочину, у той час коли 30 % злочинців, які не підходили для ЕМ, були засуджені вдруге [12].

Проте необхідно зазначити, що вихваляння ЕМ з ліричним ентузіазмом повинно супроводжуватися критикою, яка дедалі стає більш вагомим. В кримінологічній літературі з'явилися суперечливі дані щодо впливу ЕМ на зниження рецидивізму.

Так, канадське дослідження 1999 року дійшло висновку, що використання ЕМ не привело до суттєвого зниження рецидивізму. Навпаки, дослідження 75 тис. злочинців, до яких застосовувався ЕМ, у Флориді (США) показало вельми суттєвий ефект електронного нагляду [13].

Згідно з результатами пілотного дослідження, проведеного у 2004-2006 роках у трьох регіонах Англії (*Greater Manchester, Hampshire та West Midlands*), не зважаючи на те, що 46 % «мічених» злочинців вказували на те, що ЕМ «допоможе їм позбутися неприсмностей [в'язниці], 58 % з пілотної групи порушили режим перебування під електронним наглядом, що призвело до відповідних кримінально-правових заходів [5].

Член Палати общин британського парламенту Г. Шаппс у своєму дослідженні кримінологічного ефекту та фінансових переваг ЕМ вказує на деякі доволі цікаві факти щодо використання ЕМ в Англії та Уельсі: 1) кількість злочинців, звільнених з використанням ЕМ, збільшилася в 4 рази за період 2000-2005 років; 2) кількість злочинів, вчинених особами, які перебували під електронним наглядом, збільшилася в 4,5 разів у 2005/06 роках порівняно з 2000 роком; 3) кожного дня 7 злочинів вчиняється особами, які перебувають під електронним наглядом; 4) 1999 року, коли в Англії та Уельсі було запроваджено ЕМ, лише один злочинець із сорока, які носили електронні браслети, вчиняв рецидивний злочин. У 2005/06 роках вже кожен дев'ятий злочинець вчиняє рецидивний злочин, перебуваючи під електронним наглядом [11].

За деякими іншими даними, понад 15 % злочинців, які перебували під електронним наглядом, порушили відповідні умови [14].

У доповіді Г. Шаппса було прямо зазначено, що не існує вагомих та переконливих доказів того, що ЕМ допомагає знизити рівень рецидивізму та служить знаряддям втілення реабілітаційної парадигми [11].

Не зважаючи на позитивні аспекти широкого запровадження ЕМ, все одно існує певна кількість моментів, на які також варто вказати в контексті питання, що досліджується нами. Йдеться про певні

неформальні наслідки носіння електронних браслетів, які не згадуються у процесі порівняння ув'язнення та електронного нагляду.

Звичайно, що в дискусії з приводу порівняння негативних наслідків ув'язнення та нагляду в суспільстві завжди програватиме в'язниця. Проте, висвітлюючи соціальні та психологічні проблеми ЕМ у повному обсязі, варто вказати на те, що сьогодні існують численні критичні зауваження щодо відповідності такої практики положенням ст. 3 Європейської конвенції з прав людини щодо заборони нелюдського або такого, що принижує гідність, покарання або поводження, а також ст. 8 Конвенції щодо права на повагу до приватного та сімейного життя.

Очевидно, що носіння доволі громіздкого браслета на нозі буде мати наслідком *дискримінацію*. Використання ЕМ вимагає постійного місця проживання, де можна було б встановити відповідну апаратуру, та телефонну лінію. Йдеться або про жилі приміщення, яке належить злочинцеві на праві власності, або про згоду власника приміщення на встановлення апаратури. Проте якщо у злочинця немає власності, то і ЕМ не може застосовуватися, хоч за формальними ознаками злочинець може бути звільнений умовно-достроково. Отже, успіх реабілітації залежить від наявності нерухомого майна, що створює дискримінацію.

Якщо ж злочинець має намір проживати з членами своєї родини або іншими особами, то потребується і згода усіх осіб, які проживають з ним.

Крім того, носіння електронних браслетів на нозі злочинцями та встановлення відповідної контрольної апаратури вдома у злочинця створюватиме незручності для членів його родини, що, врешті-решт, призведе до сімейних конфліктів.

Окремо можна поставити питання про вплив ЕМ на виховання дітей, які будуть вочевидь спостерігати подібні пристрої на ногах їх дорослих.

Здається, що усі зазначені вище *соціально-психологічні* аспекти будуть перебувати поза розумінням суддів, які, звичайно будуватимуть відповідні рішення виключно на аспектах *формально-юридичних*, у той час як права людини та етичні проблеми застосування ЕМ будуть мати *маргінальне становище*, хоч, на нашу думку, саме вони матимуть неабиякий вплив на дотримання або порушення покладених на злочинця обов'язків.

Оцінюючи перспективи запровадження ЕМ до законодавства України, варто надати чіткі відповіді на подані нижче питання:

1) як у майбутньому може розглядатися ЕМ у вітчизняному законодавстві?: а) форма умовно-дострокового звільнення; б) покарання

з випробуванням; в) умова запобіжного заходу у виді застави; г) окремий запобіжний захід; д) окреме альтернативне покарання; е) превентивний захід для окремих категорій правопорушників з метою попередження девіантної поведінки (наприклад, для неповнолітніх або статевих злочинців); ж) умова поспішенієнціарного нагляду; з) поспідення зазначених вище форм.

2) Які критерії можуть покладатися в основу відбору осіб для перебування під електронним наглядом?

3) На який строк доцільно застосовувати ЕМ?

4) Які умови та зобов'язання можуть супроводжувати застосування ЕМ?

5) Якими мають бути правові наслідки порушення умов ЕМ?

6) Чи доцільно залучати приватні компанії до реалізації функцій ЕМ?

Література:

1. Electronic tagging of offenders raises rights concerns [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.guardian.co.uk/law/2010/aug/12/larry-murphy-electronic-tagging
2. Ardley J. The theory, development and application of electronic monitoring in Britain // Internet Journal of Criminology, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.tn.lt/dok/LAVP/elMonitoringas/Straipsnis%20apie%20elektronini%20monitoringa%20anglijoje%20\(eng\).pdf](http://www.tn.lt/dok/LAVP/elMonitoringas/Straipsnis%20apie%20elektronini%20monitoringa%20anglijoje%20(eng).pdf)
3. Mortimer E., May C. Electronic monitoring in practice: the second year of the trials of curfew orders. Report. Research Study 177. – London: Home Office.
4. Electronic monitoring of released prisoners: an evaluation of the Home Detention Curfew scheme. By K. Dodgson, P. Goodwin, P. Howard, S. Llewellyn-Thomas, E. Mortimer, N. Russell and M. Weiner. Home Office Research Study 222. – London: Home Office, March 2001
5. The Offender's Tag Association. New Government, and New Penal Policy. August 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.offenderstag.co.uk
6. The electronic monitoring of adult offenders. 62nd Report of Session 2005 – 06. House of Commons, Committee of Public Accounts. Report, together with formal minutes, oral and written evidence. – London, 2006. Stationery Office
7. Kenneth Clarke to expand electronic tagging [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.guardian.co.uk/government-computing-network/2011/sep/30/kenneth-clarke-electronic-tagging-offenders
8. Tagging offenders. The role of electronic monitoring in the Scottish criminal justice system [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cotland.gov.uk/consultations/justice/toem-00.asp

9. Community Corrections. Electronic Supervision Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mcscs.jus.gov.on.ca/english/corr_serv/comm_corr/elect_mon/elect_mon.html
10. Electronic Monitoring. Minimum Requirements [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.correct.state.ak.us/corrections/institutions/anch/anchEM.jsf
11. The Tagging Game. How convicted criminals wearing electronic tags are now four times more likely to commit crime compared with when the Home Detention Curfew scheme was originally trialled. Report by G. Shapps MP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.shapps.com/reports/The-Tagging-Game.pdf
12. The Electronic Monitoring of Adult Offenders. National Audit Office Value for Money Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nao.org.uk/publications/0506/the_electronic_monitoring_of_a.aspx
13. Nichols M. The Costs and Benefits of the Electronic Tagging of Criminals [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.citizeneconomists.com/blogs/2008/08/08/the-costs-and-benefits-of-the-electronic-tagging-of-criminals
14. Freed criminals are cutting off electronic tags [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dailymail.co.uk/news/article-387945/Freed-criminals-cutting-electronic-tags.html

УДК 340.115:124.5

Фальковський А. О., НУ «ОЮА»

КАТЕГОРІЇ АКСІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті автор розглядає специфіку категорій аксіологічного підходу в сучасному правовому дискурсі. Такими категоріями, що є базовими для аксіологічного підходу в юриспруденції та формують його категоріальний апарат є: цінність, оцінка, ціннісні орієнтації, правові цінності, цінності права. Автор приходить до висновку про доцільність більш широкого використання цих категорій у сучасній юридичній науці та практики.

В статье автор рассматривает специфику категорий аксиологического подхода в современном правовом дискурсе. Такими категориями, которые являются базовыми для аксиологического подхода и формируют его категориальный аппарат, являются: ценность, оценка, ценностные ориентации, ценности права. Автор приходит к выводу про целесообразность более широкого использования этих категорий в современной юридической науке и практике.

In the article the author tries to show of the specificity of Axiological Approach's categories in a modern legal Discourse. The base categories at the Axiological Approach are: value, estimation, valuable orientations and values of Law. The author comes to conclusion about expediency of the using of these categories in modern jurisprudence and legal practice.

Актуальність дослідження категорій аксіологічного підходу ґрунтується на необхідності розуміння специфіки сучасного правового дискурсу. На основі базових категорій аксіологічного підходу відбувається осягнення права крізь призму світоглядної ідеї про ціннісну основу права та можливість права закріплювати певні цінності, формуються фундаментальні методологічні узагальнення стосовно сутності правової реальності в цінностей.

Метою дослідження є визначення специфіки категорій аксіологічного підходу в сучасному правовому дискурсі.

Окремі аспекти проблематики статті розглядалися у працях сучасних українських і закордонних дослідників. Водночас, у наш час існує нагальна потреба у вдосконаленні розуміння категоріального апарату аксіологічного підходу правовому дискурсі в світлі трансформацій у правовій реальності та світоглядній реальності.

Розкриваючи зміст поняття Л. М. Сумарокова зазначає, що «це зафіксований в певній мові сталий засіб зв'язку між предметним і смисловим значенням знаку; в якості смислового значення знаку при цьому виступають не будь-які ознаки, а лише загальні та суттєві ознаки певного класу предметів» [1, с. 44]. Також Л. М. Сумарокова слушно зазначає: «Найбільш важливі та фундаментальні поняття називають категоріями. Категорії формують своєрідний смисловий каркас будь-який науки, будь-який спеціальної області знання та практичної діяльності» [1, с. 45]. З цією думкою погоджується О. А. Вусатюк, котрий вважає категоріями «найбільш загальні форми понять і висловлювань, котрі відображають суттєві зв'язки та відношення пізнання та визнають характер теоретичного мислення епох...» [2, с. 392]. Ми вважаємо, що одним з фундаментальних завдань сучасного філософсько-правового дискурсу є розробка категорій для інших сфер правового пізнання.

Відповідно до вимоги концептуальності в пізнанні необхідно застосовувати систему категорій, що є певними координатами теоретичного мислення в певній сфері. Їх розділяють на певні різновиди. По-перше, найбільш загальні поняття чи філософські категорії, котрі, в свою чергу розділяються на 1) онтологічні, що характеризують основні види та області (плани) буття, виділяють їх фундаментальні об'єкти (наприклад речі, властивості та відношення), засоби їхнього існування та детермінації (випадковість, необхідність, можливість, причинність,

субстанційність та ін.); 2) епістемологічні – характеризують мету та процес наукового пізнання, його форми та методи (думка, знання, омана, вірогідність, факт, гіпотеза, теорія, підтвердження, заперечення, доказ; 3) аксіологічні – характеризують ціннісне відношення людини до себе, до інших людей, до навколишнього світу. Також існують загальні поняття, що притаманні визначеній галузі пізнання, мережа яких виділяє певний аспект реальності, що є предметом тієї чи іншої науки [3, с. 15].

Філософія права (як філософія взагалі) є сферою категоріального мислення, а юридична наука (як і будь-яка наука) – областю понятійного мислення. При цьому, понятійний та категоріальний стилі мислення завжди взаємодіють. Понятійне мислення є об'єктивним, воно формує поняття шляхом визначення на сукупність певних властивостей предмету. Будь-яке поняття про предмет охоплює лише частину його властивостей, скільки б не вводилось в зміст поняття. Понятійне мислення орієнтовано на визначення предметів думки як на вихідний пункт і кінцеву мету пізнання [4, с. 342].

Категорії є синтетичними апріорі, їх вважають базовими по відношенню до будь-яких актів мислення, вони є принципами їхнього формоутворення. Категорії не можуть бути осмислені без використання діалектичного методу та діалектичної логіки, адже зв'язок між категоріями є суперечливим на відміну від зв'язку між поняттями. Виявлення динаміки цієї системи зв'язків і є сутністю та метою розгортання змісту категоріального мислення. Категоріальний строй думки не пов'язаний жорстко з певною думкою про предмет. Смісл категорій виявляється та розгортається в самому акті філософствування, а поза ним тільки частково втілюється в словесних конструкціях, які не абсолютно адекватними визначального змісту. Категорії є внутрішньою структурою будь-якого знання та свідчать про факти спрямованості думки на саму себе. Сутність категоріального мислення може бути осмислено тільки як засіб філософської рефлексії [4, с. 343].

В аксіологічному підході існують категорії, котрі можна визначити як фундаментальні (основні), а ті, що залежать від різновиду ціннісного підходу (допоміжні). Всі вони, формуючи певну систему, складають категоріальний апарат аксіологічного підходу в методології права.

Категорії методології права визначаються їхньою адаптацією до предмету дослідження, а саме – права, а також тим, що вони в процесі юридизації набувають особливого змістовного навантаження. Окрім того, категорії методології права повинні осмислюватись з урахуванням можливості їхнього відображення в позитивному праві.

Категорії, які є базовими для аксіологічного підходу в методології юриспруденції та формують його категоріальний апарат є: **цінність, оцінка, ціннісні орієнтації, правові цінності, цінності права.**

Категорія цінності є центральною для аксіологічного підходу. Вона є як філософсько-правовою категорією, що використовується сучасною юриспруденцією, так і категорією права, яка знаходить своє нормативне закріплення, зокрема, в Основному законі України. Наприклад, у першому розділі, що визначає загальні засади конституційного ладу України, зазначається: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [5, ст. 3]. Це підтверджується в Цивільному Кодексі України, де зазначається: «Відповідно до Конституції України життя людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю» [6, ст. 201 п. 2].

У статті 54 Конституції України зазначається: «Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [5, ст. 54]. Таким чином в Конституції України вживається термін «соціальна цінність» і «культурна цінність» та розкривається верховенство людини як найбільш значущої соціальної цінності. Водночас, слід звернути увагу на те, що Конституція України повинна мати більш значну спрямованість на цінності, особливо цінності духовні, без яких є неможливим розвиток української держави та суспільства.

На думку Л. Г. Удовики, у перехідні епохи цінності набувають особливого значення, а різні варіанти їх ієрархії визначають декілька ймовірнісних напрямів стратегічного розвитку суспільства і держави. Перш ніж вони втіляться в нових структурах, знайдуть своє закріплення й забезпечення відбувається їх гостре зіткнення, боротьба інтересів і думок: політичних і правових, моральних і економічних. Коло методологічних проблем дослідження особливостей формування соціальних цінностей, загалом і правових, зокрема, в умовах глобалізації досить широке і різноманітне: як глобалізація впливає на формування цінностей? як нові цінності вплинуть на розвиток національної правової системи? як вони співвідносяться з нормами права? та ін. [7, с. 82].

Вельми показовим щодо використання цінності як категорії права є Договір про Європейський Союз, у преамбулі якого зазначається: «Отримуючи натхнення від культурної і гуманістичної спадщини Європи, на основі якої сформувалися універсальні цінності – невідомні та невідчужені права людської особистості, свобода, демократія, рівність та правова держава» [8]. Також у ст. 2 цього договору зазначається: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави та дотримання прав людини, що включає осіб, які належать до меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів в межах суспільства, що характеризується плюралізмом,

недискримінації, терпимістю, справедливістю, солідарністю та рівністю жінок і чоловіків» [8]. В цьому юридичному документі знайшла відображення комунікативна парадигма світоглядної реальності та уявлення про можливість встановлення спільних цінностей тільки на основі взаємної згоди, себто в комунікації. Також знаходить відображення ідея про те, що існують універсальні для всіх країн Європейського Союзу, а отже і європейських націй, цінностей. Окрім того, важливим є те, що на основі природно-правового світогляду, правом закріплюється в якості універсальної цінності природні права людини. В основу права Європейського Союзу покладені ті цінності, що були сформульовані в межах європейського світогляду протягом століть і отримують в цьому документі своє найвище закріплення.

Закріплення категорій аксіологічного підходу в законодавстві Європейського Союзу набуває в наш час велике значення в контексті прийняття закону України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [9]. Адже закріплення аксіологічних категорій в законодавстві Європейського Союзу робить можливим їхнє подальше втілення в сучасному українському законодавстві.

Цінності також вважають однією з універсальних філософії, що означає у самому загальному вигляді неverbальні, «атомарні» складові найбільш глибокого прошарку усієї інтенціональної структури особистості – у єдності предметів її спрямувань (аспект майбутнього), особливого переживання-володіння (аспект сучасного) і збереження свого «надбання» у сховищах серця (аспект минулого), – які констатують її внутрішній світ як «унікально-суб'єктивне буття» [10, с. 320-321].

Виходячи з досвіду розгляду цінності в межах різноманітних етапів та напрямків розвитку філософії, ми вважаємо, що цінністю є матеріальні та духовні явища, котрі є значущими для особи чи суспільства, та відображають їхнє позитивне, схвальне сприйняття в суспільній та індивідуальній свідомості на основі переднього життєвого досвіду та відповідно до сприйняття ідеї блага. Розуміння цінностей передбачає темпоральний зв'язок минуле – сучасне – майбутнє. Ми вважаємо недоцільним як витіснення цінності за межі життєвого досвіду, так і зведення цінностей винятково до засобу задоволення потреб. Адже саме життєвий досвід визначає сприйняття того чи іншого явища як цінності, при цьому таке розуміння не завжди визначається потребами людини, воно має більш глибокі підвалини в свідомості людини та з усвідомленням ідеї блага.

Ціннісні властивості права можна представити у двох основних різновидах: базові (первинні, сутнісні, природні) та функціональні

(вторинні, змістовні, інструментальні) [11, с. 78]. Відповідно до перших, право може бути представлене цінністю культури, великим здобутком людства. Згідно із другими, аксіологічна сутність права є опосередкованою, виражається у тому, що воно виступає інструментом, засобом утвердження або захисту цінностей.

Цінність вважають характеристикою оцінювання, а оцінка є процесом, що вказує на наявність чи відсутність цінностей [12, с. 452]. В юридичних дослідженнях оцінці можуть підлягати як право в цілому, так і окремі правові явища. Зокрема, в межах філософії права позитивне право завжди повинно підлягати оцінці з точки зору його відповідності до права природного, тих цінностей, що є атрибутами права.

Найбільш близьким до оцінки є ціннісне ставлення. Вона найбільш чітко проявляється у судженнях, що рефлексують позицію суб'єкта у його виборі життєвих пріоритетів та переваг, і особливо у плануванні своєї діяльності. У цьому випадку суб'єкт ніби говорить собі: «Це мені потрібно», «Це мені необхідно», «Це мені буде корисним» та ін. При цьому ціннісна позиція не обов'язково потребує свого втілення у судженнях, а також вона не завжди критично осмислюється суб'єктом [12, с. 10]. Однак це не виключає певної підсвідомої ціннісної наповненості людської діяльності, яка пронизує як минулі вчинки, так і майбутню цільову спрямованість, надає теперішньому оціночного змісту вибору певних дій чи бездіяльності.

В сучасному правовому контексті ціннісні орієнтації завжди присутні в сприйнятті права та окремих правових явищ, вони безпосередньої відображаються в методології дослідження права. При цьому, на справедливу думку Ю. Ю. Ветютнєва, «ціннісні орієнтації наочно виявляють себе в процесі прийняття та обґрунтування юридичних рішень. ...будь-яке свідоме рішення в області права являє собою акт вибору, то перевага, що надається тому чи іншому варіанту, вказує на певну систему цінностей» [13, с. 80].

Російський дослідник В. Г. Графський вважає, що цінність права визначається тим, що воно складається з певних цінностей. Ціннісний вимір права повинен враховувати усю багатоманітність внутрішнього змісту права, що втілюється у його нормах, принципах, інститутах, фікціях, символах і т. д. [11, с. 78]. За висловом А. А. Мережко, в основі права завжди знаходяться певні цінності, на підставі яких здійснюється тлумачення й застосування права. Право саме також є соціальною цінністю. Разом з тим, воно співіснує з іншими цінностями, які шукають свого виразу у праві [14, с. 162]. Видається, що до правових цінностей слід віднести, передусім права людини, а також верховенство права, соціальну та правову державу, справедливий та неупереджений суд.

Як зазначає О. О. Бандура, для права найвищою цінністю є збереження суспільства та життя кожного її члена, причому значення останнього постійно посилюється [15, с. 14]. Інше питання, що підсилення значення кожного члена суспільства повинне співвідноситися із збереженням суспільства таким чином, щоб існував баланс індивідуальних та суспільних інтересів. Розкриваючи співвіднесеність цінності та права О. Ф. Скакун вважає: «Правові цінності, цінності самого права (справедливість, права людини, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законність та ін.) слід відрізняти від цінностей у праві, тобто тих цінностей, що досягаються і забезпечуються за допомогою права (свобода)» [16, с. 264]. Поважаючи думку дослідниці, слід зазначити, що є не зовсім зрозумілим критерій, на якій підставі якого вона вважає справедливість правовою цінністю, а свободу відносить до цінностей у праві.

Система категорій аксіологічного підходу є системою понять і категорій, що сформовані загальною аксіологією та аксіологією права й використовуються для розкриття ціннісної сутності права. Правовими цінностями є ті цінності, що забезпечуються правом, наприклад, права людини, законність, правова держава, правопорядок та ін. Вони відрізняються від цінностей права, що є його ціннісною сутністю, атрибутами, без яких феномен права перетворюється на свою протилежність. Такими цінностями права більшістю дослідників визнаються свобода, рівність і справедливість. Водночас, ми вважаємо, що може існувати різноманітність соціокультурних інтерпретацій наведених цінностей. Допоміжними категоріями, що застосовуються аксіологічним підходом до права, слід вважати ті, котрі залежать від різновиду підходу.

Література:

1. Сумарокова Л. М. Основи логіки : навч. посіб. – 2-е вид., перероб. й доп. / Л. М. Сумарокова. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – 240 с.
2. Вусатюк О. А. Категории / О. А. Вусатюк // Философский словарь. – К. : А. С. К., 2006. – С. 392.
3. Философия социальных и гуманитарных наук / под общ. ред. проф. С. А. Лебедева. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Академический Проект, 2008. – 733 с.
4. Філософія: Світ людини. Курс лекцій : навч. посіб. / [В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін.] – К. : Либідь, 2003. – С. 121 – 138.
5. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

7. Удовика Л. Г. Формування правових цінностей в умовах глобалізації / Л. Г. Удовика // Актуальні проблеми держави і права: збірник науко. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 45. – С. 81 – 86.
8. Договір о Європейском Союзе / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/human_rights/index_en.htm – (станом на 01.12.2011).
9. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 50. – С. 8. – Ст. 2233.
10. Ратников В. С. Понятие постмодернистской ситуации и ее эпистемологические особенности / В. С. Ратников // Постмодерн: переоцінка цінностей : зб. наук. пр. – Вінниця : УНІВЕРСУМ, 2001. – С. 72-80.
11. Графский В. Г. Традиции и обновление в праве: ценностное измерение перемен / В. Г. Графский // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. – М., 1996. – С. 78-89.
12. Кравец А. С. Смысл и ценности / Кравец А. С. // Вестник Московского университета. – 2007. – Серия 7: «Философия». – № 6. – С. 3-27.
13. Ветютнев Ю. Ю. Сравнительный подход в исследовании правовых ценностей / Ю. Ю. Ветютнев // Порівняльно-правові дослідження. – 2008. – № 1. – С. 88 – 91.
14. Мережко А. А. Юридична герменевтика и методология права / А. А. Мережко // Проблемы философии права. – 2003. – Т. 1. – С. 159-162.
15. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія / О. О. Бандура. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200 с.
16. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

УДК 340.11

Некига С. Н., НУ «ОЮА»

КОМПРОМИСС В ПРАВЕ И ПРАВОВОЙ КОМПРОМИСС

У статті визначено поняття правового компромісу, компромісу у праві. Проведений аналіз компромісу як пріоритетного напрямлення розвитку у сфері юриспруденції. Автором окреслені характерні вимоги використання компромісу та границі допустимості.

В статье определено понятия правового компромисса, компромисса в праве. Проведен анализ компромисса как приоритетного направления развития в сфере юриспруденции. Автором очерчены характерные требования применения компромисса и границы допустимости.

The article defines the concept of a legal compromise and compromise in the law. Making the analysis of the compromise as a priority area for development in the field of jurisprudence. The author outlines the specific requirements of compromise and limits of it's admissibility.

Актуальность проблемы компромисса в праве и правового компромисса определяется как недостаточностью исследования, так и практической важностью для развития правовой сферы. В юриспруденции эта проблематика получила лишь незначительное освещение, при этом, часто понятия «компромисс в праве» и «правовой компромисс» отождествляют, что вряд ли может быть принято, и не способствует углублению представлений об этом явлении.

В юридической литературе отмечается наличие компромиссных начал в праве и отдельные аспекты проблемы были исследованы в работах М. Акимова, С. Туркоты, Г. Усатого, С. Бобровник, М. Новикова, Р. Ромашова, М. Маковеева и др.

Термин «компромисс» происходит от латинского слова *compromissum*, глагол *compromittere* означает – взаимно обещать, договорится. В. Даль трактует компромисс как соглашение, сделку, взаимные уступки» [1, 138]. В словаре С. Ожегова, компромисс – это взаимовыгодные уступки [2, 265].

М. И. Маковеев, анализируя историю римского права, пишет, что под компромиссом следовало понималось соглашение сторон, между которыми возник спор, суть которого проявляется в подчинении решению посредника, которое нельзя было оспорить [3, 9]. Законодательство Юстиниана компромисс определяет как защищенный иск, в случае если стороны и третейский судья его клятвенно поддержат [4, 870]. Компромисс может выступать как способ поведения, один из методов разрешения конфликтов [5, 870]. Р. А. Ромашов выделяет два варианта взаимодействия субъектов публичного, корпоративного, личного интересов (взаимодействие субъектов-носителей разнонаправленных интересов): конфликт как средство разрешения объективного противоречия между государственной бюрократией, институтами гражданского общества (негосударственными корпорациями), а также отдельно взятыми гражданами; компромисс как результат достижения соглашения, обусловленного взаимным стремлением участников общественных отношений к установлению взаимовыгодных либо, взаимоприемлемых условий для взаимодействия [6].

Компромисс – политическое, социологическое, социально – психологическое, юридическое понятие. А сам компромисс как прикладной инструмент достижения в конфликтных ситуациях целей с минимальными

затратами, чаще всего используется при разрешении разных межличностных, политических и социальных конфликтов [7, 91 – 92].

На современном этапе развития общества компромисс может выступать как форма разрешения судебного иска или как форма разрешения сложной юридической ситуации. Он должен формироваться как на началах приемлемости его сторонами, так и не противоречить нормам закона, а также обладать прозрачностью и этической доброкачественностью. Согласование противоречащих друг другу целей, интересов, притязаний и т. д., при условии признания и сохранения этих различий, свободы и правосубъектности их носителей, возможно лишь в правовом поле.

Правовой компромисс при этом достигается не за счет отказа от различий в частных интересах, свободе, воле и т. д., не путем подчинения одних частных интересов другим частным интересам или всех частных интересов и воле какому-то особому интересу или особой воле общества и государства, а посредством согласования всех этих частных интересов и воле в формировании той общей правовой нормы (т. е. действительно общей воли и общих интересов носителей частных интересов и воле), которая своими дозволениями и запретами выражает равную для всех меру свободы и справедливости.

Правовой компромисс – представляется как правовое соглашение двух или нескольких лиц (сторон) на определенное поведение в том или ином сомнительном или спорном случае, не поддающемся в данный момент окончательному разрешению в рамках юридического разрешения дела.

Первое правило правовых компромиссов, заключается во взаимных уступках друг другу. Это правило нужно не просто уяснить, этим правилом нужно жить. При нахождении компромисса нужно, чтобы частью своих интересов пожертвовали оба участника.

Второе правило – тот, кто предлагает компромиссное решение, должен сначала уступить сам, а лишь затем оговаривать уступки для себя.

Компромисс в праве – это рациональный и эффективно выбранный вариант поведения из нескольких возможных вариантов предлагаемых законодательством и/или хотя и непредусмотренным законодательством, но допустимый для разрешения ситуации (дела, спора, осуществлении компетенции), свободно избираемый участниками правоотношения в конкретной ситуации с целью обеспечения максимальной результативности производства отдельных действий, или комплекса действий направленных на достижение цели, и/или восстановление нарушенных или охраняемых государством прав и интересов.

Компромисс в праве был известен давно, и ведет свою историю со времен Русской Правды. Так, ст. 3-4 Русской Правды устанавливала: если кто-то ударит кнутом, рукояткой меча, или просто рукой должен будет заплатить 12 гривен за оскорбление. Предполагалась возможность для потерпевшего выбора вида наказания виновного, а именно телесное наказание или денежное взыскание. Данная возможность выбора выступает как компромисс в праве, так как предусматривает возможность участника правоотношения выбрать один из вариантов наказания, который не противоречит нормативному акту (Русской Правде).

Компромисс в праве может предполагать выбор поведения участника в отношении способа защиты. К примеру, в рамках ст. 16 ГК Украины закреплена возможность выбора способа защиты прав и законных интересов субъектом гражданского правоотношения, путем указания на то, что способами защиты гражданских прав и интересов могут быть: признание права; признание правочину недействительным; прекращение действия, которое нарушает право; возобновление состояния, которое существовало до нарушения; принудительное исполнение обязанности в натуре; изменение правоотношения и др. Субъект имеет право выбрать несколько способов для защиты или один более приемлемый.

Применение компромисса в праве дает возможность решить ряд важных вопросов. Так в налоговой сфере поднимается вопрос о том чтобы стимулом для нарушителей налогового законодательства может стать установление «сниженных ставок» налогообложения легализованных доходов, и освобождение лиц, которое легализует доходы от административной и уголовной ответственности, при условии уплаты налогов и возвращения капиталов. По мнению ученых, компромисс в правовой сфере позволит выйти из ситуации распространения теневой экономики [8, 232].

Компромисс в праве может быть представлен как возможность выбора варианта развития судебного процесса. Здесь ярким примером выступает мировое соглашение, т. к. лицо имеет право заключить данное соглашение на судебной стадии, или же предоставить разрешение своего дела суду. В тоже время само мировое соглашение это проявление не компромисса в праве, а является правовым компромиссом.

Компромиссом в праве является возможность выбора органа для разрешения дела по сути. Лицо может обратиться в общий местный суд, или третейский, или вообще выбрать орган, в чьей компетенции будет решение вопроса. Обычай привлекать посредников для разрешения спора имеет древнюю историю и существует у многих народов. В отдельных случаях третейский суд получает прямую

поддержку со стороны государства. Так, во Франции Декрет 1790 г. признал третейский суд самым рациональным способом разрешения гражданских споров, придав ему универсальный характер и предписал гражданам в обязательном порядке с его помощью разрешать все конфликты [9, 695].

Таким образом, компромисс в праве может касаться выбора правовых норм, процедуры разрешения правовой ситуации, возможности повлиять на меру наказания, ответственности, осуществления полномочий и много другого.

В правовой компромисс и компромисс в праве заложен потенциал для выявления и предотвращения общественных противоречий. Если же противоречий избежать не удалось, то они обнаруживают другую сторону своего потенциала и становятся средством разрешения противоречий.

Мир соткан из противоречий, и компромисс неизбежен при их разрешении, и зачастую стремительное развитие событий, ведущих даже к катастрофе, может быть предотвращено на основе компромисса. Но это нельзя выводить в абсолют. В противном случае низвергаются такие ценности и научные категории как законность, воля, авторитет, власть и т. д. По большому счету они не могут быть предметом торга, компромисса, спекуляций [10, 89].

Развиваясь вместе с обществом, компромисс эволюционирует, впитывая в себя элементы гражданственности и морали, обогащаясь за их счёт и обогащая их целостным подходом к каждому явлению общественной жизни.

Для правового компромисса и компромисса в праве должны быть четко установлены критерии допустимости применения. Эти критерии должны формироваться не только на основе приемлемости его сторонами, и соответствия нормам закона, но и обладать прозрачностью, доброкачественностью, нравственностью. Определяющим критерием компромисса должна выступать справедливость.

Однако во взаимодействии права и морали одинаково опасны две крайности (что имеет прямое отношение к правовому компромиссу и компромиссу в праве). Во-первых, одна крайность выражается в слиянии права и морали, когда право теряет свои динамизм и эффективность, потому как право всякий раз соизмеряется с нравственностью. Нравственный максимализм может привести к отрыву права от реальности. Во-вторых, когда право полностью подчиняет себе нравственные нормы и ценности. При этом интересы и потребности личности не являются значимыми по сравнению с устремлениями социума. В результате этого устанавливаются тоталитарные режимы. Яркий пример заложенных в правовых нормах компромиссов можно

вывести из последнего опыта законодателя. Известно, насколько противоречиво отношение общества к сохранению или отмене смертной казни. В этих условиях компромиссом стало решение об отмене смертной казни.

Думается, что компромисс в праве может быть допустим при соблюдении таких требований:

- принимается добровольно из нескольких возможных вариантов;

- применим только тогда, когда существуют заранее предусмотренные варианты поведения в законодательстве, или не предусмотренные нормативно-правовыми актами, но не противоречащие им, и не нарушающие права иных лиц;

- компромисс выбора варианта является правом, а не обязанностью;

- использование компромисса возможно только в том случае, если это полностью соответствует принципам права, а позитивные последствия распространяются на надлежащих лиц;

- выбор варианта компромиссного решения должен быть обусловлен фактическими обстоятельствами дела.

Исследуя, влияние политического режима на характер правового компромисса и компромисса в праве, следует отметить, что в условиях демократии они имеют место на вполне легитимной конституционной основе, существует довольно большое наличие компромиссных вариантов. С. В. Бобровник, отмечает, что компромисс на государственном уровне имеет двойственную природу. С одной стороны, компромисс в государстве используется как способ предупреждения и разрешения конфликтов. С другой стороны – компромисс есть соответствующее состояние функционирования общества в границах государства, которое характеризуется стабильностью [11, 144-149].

Таким образом, можно заключить, что правовая система, которая предполагает стандартные ситуации и стандартные способы их разрешения может использовать установку на возможность использования компромисса. При этом компромисс необходимо рассматривать в правовой сфере с учетом особенностей механизма действия права.

Правовой компромисс – это правовое соглашение двух или нескольких лиц (сторон) на определенное поведение в том или ином сомнительном или спорном случае, не поддающемся в данный момент окончательному разрешению в рамках юридического разрешения дела. Компромисс в праве – это рациональный и эффективно выбранный вариант поведения из нескольких возможных вариантов предлагаемых законодательством и/или хотя и непредусмотренным

законодательством, но допустимым для разрешения ситуации (дела, спора, осуществлении компетенции и др.), свободно избираемый участниками правоотношения. В конкретной ситуации компромисс в праве обеспечивает максимальную результативность действий, или комплекса действий направленных на достижение цели, и/или восстановления нарушенных или охраняемых государством прав и интересов.

В целом же, необходимо отметить, что компромисс в правовой сфере объединяет две категории: правовой компромисс и компромисс в праве.

Литература:

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1955. Т. 4.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1973. – 265 с.
3. Маковеев И. И. Компромисс как политико-культурный феномен : автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Уральск, 2003. – 17 с.
4. Большая советская энциклопедия / под общ. ред. О. Ю. Шмидта. Т. 33. – М. : Госинститут «Советская энциклопедия», 1938.
5. Скотт Г., Джинни Р. Способы разрешения конфликтов /Пер. с англ. – К., 1991.
6. Ромашов Р. А. Компромисс разнонаправленных интересов как основание восприятия и средство изменения социально – правовой реальности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iuaj.net/1_oldmasp/modules.php?name=Pages&go=page&pid=125
7. Аликперов Х., Зейкало М., Курбанов К. Допустим ли компромисс в борьбе с преступностью // Уголовное право. – 2001. – № 3. – С. 91 – 96.
8. Вдовичен В. А. Понятие и правовая природа налогово-правового компромисса // Финансово – правовая доктрина постсоциалистического государства (материалы международной конференции). – Черновцы: «Рута», 2003. – Выпуск № 1. – С. 226 – 234.
9. Бачишин В. А. Социология. Академический курс. – СПб. : Р. Аланова «Юридический центр Пресс», 2004.
10. Миндагулов А. Х. Пределы допустимости компромисса в борьбе с преступностью // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 86 – 90.
11. Бобровник С. В. Специфіка прояву компромісу і конфлікту в межах соціальних інститутів. // Право України. – 2009. – № 12. – С. 144 – 149.

христианский гуманизм (человеколюбие), который, по мере секуляризации общественной жизни, превращается в светский гуманизм. По-видимому, именно этот принцип имел в виду выдающийся русский юрист-международник Ф. Ф. Мартенс, когда писал, что основным законом всей истории МП является закон прогрессивного развития международных отношений, ближайшим и непосредственным выражением которого является «начало уважения человеческой личности», проходящие через всю историческую жизнь народов [1].

К числу принципов международной морали можно отнести такие принципы, как принцип взаимного уважения и доброжелательности между народами. Еще одним принципом международной морали является «этический императив общечеловеческой солидарности и необходимости всеобщего мира» [2].

По мнению И. И. Лукашука: «Важное место в международной морали занимают «простые нормы нравственности», элементарные правила всякого человеческого общения. К ним относятся: оказание помощи остро нуждающимся странам, уважение интересов друг друга, верность данному слову, уважение достоинства государств, гуманное отношение к людям, значительная часть правил международной вежливости. Основная историческая задача – обеспечить выживание человечества. В этом высший нравственный долг как человека, так и государства» [3].

Золотым правилом морали называют правило: «поступайте по отношению к другим так, как Вы хотели бы, чтобы другие поступали по отношению к Вам». Известна также и отрицательная формулировка этого правила: «не делайте другим того, чего не хотите себе». Это правило известно в религиозных и философских учениях Востока и Запада, оно лежит в основе многих мировых религий: авраамических, дхармических, конфуцианстве и античной философии и является основополагающим мировым этическим принципом.

В научной литературе в области международных отношений остается дискуссионным вопрос относительно того, должны ли государства придерживаться норм морали в своих взаимоотношениях. Реалистическая школа теории международных отношений, к примеру, склонна к отрицанию роли морали в межгосударственных отношениях, поскольку государства не являются людьми. По мнению ее представителей, межгосударственные отношения регулируются не принципами морали, а принципом целесообразности.

Однако, по нашему мнению, поскольку межгосударственные отношения в реальности являются межчеловеческими отношениями, то на них распространяют свое действие основные принципы общечеловеческой морали. Именно общечеловеческая мораль стала

тем фундаментом, на основе которого возникла и сформировалась международная система защиты прав человека.

Вместе с тем, в практике международных отношений нормы МП и требования международной морали могут вступать в противоречия. Один из таких примеров противоречия между международной моралью и МП – проблема так называемой «гуманитарной интервенции», когда возникает необходимость защиты прав человека посредством вооруженной силы, даже когда такое применение силы противоречит требованиям принципа неприменения силы в международных отношениях.

Одним из важнейших вопросов теории и практики МП является вопрос о том, почему государства соблюдают или не соблюдают нормы МП. На этот вопрос в международно-правовой литературе давались различные ответы, однако наиболее убедительный ответ на этот вопрос, по нашему убеждению, может дать лишь психологическая теория права.

Давая ответ на этот вопрос, мы, прежде всего, должны исходить из того, что конкретные решения о соблюдении либо не соблюдении норм МП принимаются не абстрактным понятием государства, а живыми людьми, от которых может порой зависеть судьба целых народов. Психологически нормы МП обладают определенной мотивационной силой, которая воздействует на сознание человека.

В этой связи нельзя не остановиться на работе американского ученого Гузмана, который в русле реалистического направления американской международно-правовой мысли пытается объяснить, почему государства соблюдают нормы МП, с помощью анализа влияния на их поведение трех факторов: взаимности (*reciprocity*), репутации (*reputation*) и возмездия (*retaliation*) [4].

Однако здесь сразу хочется обратить внимание на неверную изначальную посылку этого автора. Речь идет о том, что он говорит о влиянии упомянутых трех факторов на поведение государств, как будто бы государства были живыми людьми, наделенными сознанием, а не являлись абстрактными понятиями, от имени которых выступают конкретные люди. Вместе с тем, в какой-то мере можно согласиться, что упомянутые Гузманом факторы влияют на сознание и поведение людей, выступающих от имени государства, однако мотивационная психологическая сила этих факторов не объясняет исчерпывающим образом психологические причины соблюдения индивидами норм МП.

Более точный ответ на вопрос относительно соблюдения МП следует искать в теории ученика Петражицкого Н. Н. Шульговского, который в своей работе «Право на жизнь» писал: «Человек может

мирно относиться ко всем окружающим или потому, что он просто любит их (нравственное чувство), или потому, что он признает за всеми права, которыми и сам обладает (правовое чувство), или же наконец, по мотивам собственного интереса, выгоды, страха и т. д. (эгоистическое чувство)» [5].

Можно сказать так, что соблюдение или несоблюдение МП в качестве права, стремящегося к установлению мирного порядка, так же зависит от этих трех чувств. Что касается Гузмана и других сторонников реалистического направления в МП, то они в своих объяснениях причин соблюдения МП ограничиваются лишь анализом влияния того, что можно назвать проявлениями эгоистического чувства, т. е., например, интересами государства, страхом перед возмездием, взаимностью и т. д.

На самом же деле, как показал Шульговский, среди причин мирных отношений в обществе, а значит и соблюдения МП, решающую роль играют не нравственное и эгоистическое чувства, а именно правовое.

Так, по поводу влияния нравственного чувства Шульговский пишет следующее: «Что касается первой причины мирных отношений – нравственного чувства, то в этой области мы замечаем следующее. Великие нравственные заповеди – буддийская, христианская, исполняются лишь редко; в большинстве случаев они до сих пор остаются невыполненными, и многие общественные отношения даже противоречат им. Точно также не замечаются у людей особой симпатии друг к другу. Между тем, более или менее удовлетворительный мирный *modus vivendi* установился в культурных странах. Значит, причиной его развития нельзя считать распространение нравственных (основанных на любви) убеждений. Последние до сих пор имели лишь косвенную роль, и только в отдаленном будущем можно предвидеть жизнь, построенную на непосредственной симпатии» [5, с. 10 – 11].

Здесь можно добавить, что средневековый международный правопорядок христианских государств Европы был как раз попыткой построения мирных отношений на основе христианской этики, однако, как показала история, на практике этот порядок отнюдь не являлся мирным.

Относительно эгоистического чувства Шульговский пишет так: «Точно также и эгоистические стремления не играют главной роли в установлении мирного порядка. Правда, мотивы собственного интереса, страха, порицания и наказания имеют значение в общественной жизни, но лишь как вспомогательный фактор. Порядок, уставляемый на почве грубого индивидуализма в чистом виде, например, как это было в средние века, отличается крайней непрочностью и грозит

постоянно кровавыми раздорами. В общественной психике культурных стран за последнее время замечается все большее и большее отвращение к узко-эгоистическим стремлениям» [5, с. 11].

Аналогичным образом международный правопорядок, базирующийся главным образом на эгоистических мотивах поведения, слишком быстро погрузился бы в хаос войны всех со всеми.

На самом же деле, как вполне убедительно показывает Шульговский, основой мирного социального порядка является правовое чувство. Иначе говоря, достаточно высокий уровень правосознания и правовой культуры, в том числе в области международных отношений.

«Изучая общественные отношения, – пишет Шульговский, – мы убеждаемся, что причиной улучшения их является развитие чисто правового чувства – как сознания своего права, так и признания прав за другими» [5, с. 11].

Таким образом, суммируя сказанное, мы можем сделать вывод, что главным фактором, способствующим соблюдению МП, является достаточно высокий уровень правового, точнее даже международно-правового, сознания, прежде всего, у тех лиц, которые выступают на международной арене от имени своих государств и облечены полномочиями принимать важные решения в области внешней политики.

В связи с проблематикой соблюдения МП обращает на себя внимание тот факт, что в общественном сознании бытуют некоторые ложные представления, своего рода мифы относительно МП и его места в мировой политике. Так, например, юридический советник Государственного Департамента США Гарольд Хонгъю Кох (Harold Hongju Koh) пишет о нескольких мифах относительно МП, которые распространены в сознании многих американцев. Один из этих мифов, по мнению Коха, гласит, что, дескать, «международное право не является настоящим правом», и, следовательно, американцы не должны его соблюдать [6]. Опровергая этот миф, Кох подчеркивает, что уважение к МП являлось одним из элементов кредо «отцов-основателей» США, которые в Декларации независимости 1776 г. выразили «уважение мнениям человечества». Кох замечает некий парадокс в том, что американцы, которые не помышляют у себя в стране о нарушении своего права, тем не менее, говорят о том, что можно нарушать МП, когда это удобно и является в интересах Америки [6].

По его мнению, соблюдение МП как раз является в интересах США. «Подобно индивидам, следующим национальному праву, – пишет Кох, – нации, соблюдающие международное право, приходят к выводу, что это и правильно и умно делать. Никакое право не является сми-

рительной рубашкой, однако, как узнали американцы после событий 11 сентября, если мы не подчиняемся международному праву, то мы будем расточать наш моральный авторитет и подрывать нашу способность к лидерству. Когда мы нарушаем международное право, мы ослабляем его способность защищать наших граждан – как могут Женевские конвенции защищать наших солдат за границей, если мы нарушаем их у себя в стране? И как мы можем протестовать против попыток по отношению к нашим гражданам, совершаемым другими странами, если наши собственные официальные лица – в прошлом и настоящем – допускают или публично оправдывают использование попыток?» [6].

Из этого высказывания хорошо видно, что моральный авторитет любой страны, тем более государства, претендующего на лидерство в мире, в значительной степени зависит от того, насколько эта страна является образцом соблюдения норм МП. В силу принципа взаимности государство может с полным основанием и моральным правом требовать соблюдения норм МП по отношению к себе лишь тогда, когда и оно scrupulously соблюдает нормы этого права.

По-видимому, упомянутые Кохом мифы относительно МП, бытующие в массовом сознании американцев, связаны с особенностями американского менталитета, в котором США на международной арене представлены в образе шерифа из голливудского вестерна, наводящего с помощью вооруженной силы порядок в условиях хаоса и безвластия. Небезынтересно отметить, что президент Франклин Рузвельт, размышляя о роли постоянных членов СБ ООН в международных отношениях, также сравнивал их с пятью шерифами, которые должны восстановить и поддерживать порядок в мире.

Вполне понятно, что мотивы к соблюдению МП в сознании человека могут быть различны. Это могут быть как низкие мотивы, типа страха, испытываемого человеком перед наказанием, либо мотив возможной выгоды, так и высокие мотивы нравственного свойства. С психологической точки зрения степень соблюдения права в значительной мере зависит от его престижа и авторитета в сознании большинства населения. В отношении МП степень его соблюдения зависит от того, насколько высок его авторитет и насколько оно в сознании людей выражает интересы человечества в целом, общечеловеческие ценности. Еще А. С. Яценко удачно заметил, что «источник международного права и основание его обязательности лежит в авторитете человечества, как союза цивилизованных народов, и в признании этого авторитета со стороны государств» [7]. В этом смысле МП – это не межгосударственное право, а право всего человечества.

Литература:

1. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2-х томах. – Том 1. – М. : Зерцало, 2008. – С. 25.
2. Яценко А. С. Международный федерализм. – СПб., 1908. – С. 254.
3. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник. – М., 1996. – С. 148.
4. Guzman A. How International Law Works. A Rational Choice Theory. – Oxford University Press, 2007.
5. Шульговский Н. Н. Право на жизнь. – СПб, 1917. – С. 10.
6. Scharf M., Williams P. Shaping Foreign Policy in Times of Crises. The Role of International Law and the State Department Legal Adviser. – Cambridge University Press, 2010. – P. XV.
7. Яценко А. С. Международный федерализм. – СПб., 1908. – С. 230.

УДК 341.225.5.001.8:347.79(477)

Короткий Т. Р., НУ «ОЮА»

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ РЕКОМЕНДАЦІЙ МІЖНАРОДНОЇ МОРСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ З ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Розглянуто особливості імплементації норм рекомендацій Міжнародної морської організації з охорони морського середовища у законодавство України. Досліджені теоретичні аспекти імплементації норм м'якого права в національні правові системи та природа міжнародних зобов'язань щодо внутрішньодержавної імплементації норм рекомендацій ІМО. Надана характеристика нормативного механізму імплементації норм рекомендацій міжнародних міждержавних організацій у законодавстві України.

Рассмотрены особенности имплементации норм рекомендаций Международной морской организации по вопросам охраны морской среды в законодательство Украины. Исследованы теоретические аспекты имплементации норм «мягкого права» в национальные правовые системы и природа международных обязательств по внутригосударственной имплементации норм рекомендаций ИМО. Дана характеристика нормативного механизма имплементации норм рекомендаций международных межгосударственных организаций в законодательство Украины.

The features of implementation of norms of International marine organization recommendations on questions of marine environment guard in the legislation of Ukraine are considered. The theoretical aspects of implementation of "soft right" norms in national legal systems and nature of international obligations under

domestic implementation of norms of recommendations IMO are investigated. Description of normative mechanism of implementation of norms of recommendations of international intergovernmental organizations in the legislation of Ukraine is given.

Сутність міжнародно-правового регулювання у сфері охорони морського середовища складає досягнення певного фактичного результату із захисту та збереження морського середовища. Важливим аспектом дієвості й ефективності норм у сфері охорони морського середовища є наявність відповідного механізму забезпечення їх реалізації.

Окремим питанням є реалізація положень норм рекомендацій міжнародних міждержавних організацій на внутрішньодержавному рівні. Це пов'язане з високою роллю цих норм у забезпеченні екологічного правопорядку у Світовому океані. Насамперед йдеться про норми, що містяться в рекомендаціях Міжнародної морської організації, значення яких у захисті морського середовища від забруднення із суден є визначальним. Незважаючи на те, що природі норм м'якого права в цілому [1] і нормам рекомендацій ІМО приділялася значна увага [2], теоретичні і практичні питання їх реалізації досліджувалися у відносно невеликій кількості праць [3], у яких, однак, фактично не досліджувалися питання імплементації норм рекомендацій у сфері охорони морського середовища в національне законодавство України.

Метою даного дослідження є загальна характеристика та аналіз стану імплементації норм рекомендацій ІМО у сфері охорони морського середовища в законодавство України. Виходячи із заявленої мети, ми позначили такі завдання: дослідити теоретичні аспекти імплементації норм м'якого права в національні правові системи; вивчити природу міжнародних зобов'язань щодо внутрішньодержавної імплементації норм рекомендацій ІМО; охарактеризувати нормативний механізм імплементації норм рекомендацій міжнародних міждержавних організацій у законодавстві України; проаналізувати ступінь імплементації норм рекомендацій ІМО з охорони морського середовища в законодавство України.

Об'єктом дослідження є внутрішньодержавні механізми імплементації норм рекомендацій міжнародних міждержавних організацій, предметом – механізм імплементації норм рекомендацій ІМО в законодавство України.

1. У контексті даного дослідження ми розуміємо під рекомендаціями ІМО будь-які рішення, що містять як обов'язкові розпорядження, так і рекомендовану практику, що породжують міжнародні зобов'язання України з їх імплементації внаслідок членства України в ІМО і/чи участі України в міжнародних конвенціях, які містять

обов'язок виконувати рекомендації цієї міжнародної міжурядової організації (насамперед МАРПОЛ 73/78). При цьому ми виходимо з традиційного уявлення про природу рішень міжнародних міжурядових організацій, незважаючи на те, що їхня правова природа не є беззастережно визнаною*, у тому числі й на нашу думку [5], і зараховуємо їх до міжнародного «м'якого права». Слід зазначити, і ми розділяємо точку зору, що акти міжнародних організацій «можуть містити норми міжнародного права, виступаючи тим самим як його джерела. Такого роду акти можуть приймати деякі спеціалізовані установи ООН (ІКАО, ВООЗ)» [6, 188]. Наведемо, однак, іншу думку: «Самі по собі вони (резольюції і рекомендації – Т. К.) – не носії норм міжнародного права. Однак, як показує практика, держави частіше прагнуть до того, щоб їхні дії не розходилися з розпорядженнями, що містяться в таких документах» [7, 93-94].

При цьому ми підкреслюємо, що обов'язок їх реалізації носить міжнародно-правовий характер, оскільки заснований на договірній нормі. На це указує Висновок 24 «Договірне зобов'язання виконувати резолюцію»: «Резолюція пов'язує держави, що визнали її обов'язкову силу в договорі» [8].

Рішення міжнародних міждержавних організацій, що є джерелами міжнародного права, на думку Б. Л. Зимненко, повинні включатися в правову систему держави, оскільки вони приймаються для виконання міжнародного договору, включеного в правову систему держави, а між міжнародним договором і відповідним рішенням міжнародної організації існує об'єктивний правовий зв'язок. Учений зазначає, що «важко уявити, що міжнародний договір є частиною правової системи, а рішення міжнародної організації, прийняте у виконання міжнародного договору, не формує правової системи держави». При цьому підкреслюється, що йдеться про рішення міжнародних організацій, які є джерелами міжнародного права, до яких не належать рекомендаційні рішення. Додатковими обставинами, що обумовлюють необхідність такого включення, є можливість обмеження цими рішеннями прав і свобод приватних осіб [9, 200]. Погоджуючись з Б. Л. Зимненко стосовно того, що рішення міжнародних організацій є джерелами міжнародного права, ми б не були настільки категоричні щодо міжнародно-правової природи норм цих рішень і диференціації цих рішень на рішення, що є джерелами міжнародного права, і рекомендаційні рішення.

Причому щодо рішення міжнародної міжурядової організації, «яке стало джерелом міжнародного права для конкретної держави», така держава, за загальним правилом, **зобов'язана** приймати національно-правові норми, які б конкретизували відповідні міжнародно-правові

зобов'язання стосовно сфери внутрішньодержавних відносин, а в разі рішень рекомендаційного характеру **мала право** «приймати відповідні внутрішньодержавні правові акти, які б конкретизували норми або вводили до складу правової системи країни відповідні рекомендаційні стандарти» [9, 203] (виділено нами. – Т. К.). М. Ю. Веліжаніна також зазначає, що «норми «м'якого права» можуть набувати характеру правових шляхом імплементації їх у внутрішнє законодавство держав. Вона може здійснюватися як державами з власної ініціативи, так і бути однією з обов'язкових умов, наприклад, членства в міжнародних структурах» [10, 130]. Слід підкреслити, що виникає цікава ситуація, коли неправова норма згідно з поширеним уявленням щодо норм рекомендацій міжнародних організацій у результаті імплементації стає правовою нормою національного законодавства. Ця ситуація ще раз підкреслює різну природу норм міжнародного та внутрішнього права та наявність двох правопорядків, тобто дуалістичну концепцію співвідношення цих правових систем.

Додамо, виходячи з викладеного, що вимога імплементації норм рекомендацій ІМО повинна виникати з положень міжнародних договорів (що до членства у ІМО). При цьому загальні положення права міжнародних договорів щодо обов'язку виконання міжнародного договору та внутрішньодержавні вимоги щодо імплементації норм міжнародних договорів не поширюються на норми рекомендацій. Ця практика перш за все відноситься до класичних рекомендаційних норм.

Але, на наш погляд, інша ситуація існує в разі обов'язкового характеру норм рекомендацій ІМО, обумовлених відповідними положеннями конвенцій**. По суті, фактично йдеться про договірні зобов'язання, до яких за аналогією необхідно застосовувати норми права міжнародних договорів. Слід зазначити, що такого роду відносини Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. не регулює. Як і не регулює такі відносини і внутрішньодержавне законодавство про міжнародні договори.

2. У Частині XII «Захист і збереження морського середовища» Конвенції ООН з морського права 1982 р. неодноразово застосовується єдине поняття «міжнародні норми, стандарти і практика і процедури, що рекомендуються» (ст. ст. 197, 201, 207, 208, 210, 212). Однак у ст. 209, присвяченій забрудненню, викликаному діяльністю в Районі, йдеться про «міжнародні норми, правила і процедури», установлені відповідно до Частини XI Конвенції 1982 р. Щодо забруднення із суден йдеться про «міжнародні норми і стандарти» для запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища із суден, установлених через компетентну міжнародну організацію

чи загальну дипломатичну конференцію (п. 1 ст. 211). Таким чином, звертає на себе увагу відмінність у використаних формулюваннях щодо застосовних міжнародних норм із приводу захисту і збереження морського середовища з різних джерел забруднення.

Однак у всіх випадках на держави покладається обов'язок приймати закони і правила для запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища з відповідного джерела, заснованих чи не менш ефективних, ніж міжнародні норми, стандарти та практика і процедура, що рекомендуються.

Щодо забруднення із суден йдеться про відповідність або таку саму ефективність законів і правил, прийнятих державою (прапора, п. 2 ст. 211; прибережного, п. 5 ст. 211), «загальноприйнятим міжнародним нормам і стандартам, установленим через компетентну міжнародну організацію чи загальну дипломатичну конференцію». На цю особливість звертають увагу В. А. Кисельов і С. В. Виноградов, які констатують, що «стосовно запобігання забрудненню морського середовища із суден Конвенція 1982 р. говорить не просто про «міжнародні», а про «загальноприйняті» міжнародні норми і стандарти для встановлення мінімального рівня вимог, якого повинні дотримуватися всі держави (п. 2 ст. 211). У порівнянні з іншими джерелами положення про запобігання забрудненню із суден були предметом особливо тривалих і гострих дискусій, і вони, безсумнівно, набагато більш ретельно збалансовані» [11, 91].

Виникає питання про природу цих загальноприйнятих міжнародних норм і стандартів. Як ми бачимо, на відміну від попередніх статей щодо інших джерел забруднення, у ст. 211 йдеться не про «практику і процедури, що рекомендуються». З цього можна зробити трохи антагоністичних висновків стосовно рекомендацій ІМО (яка саме є компетентною міжнародною організацією, що здійснює діяльність із запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища із суден): або держави можуть не враховувати рекомендації ІМО при прийнятті законів і правил унаслідок їхнього рекомендаційного характеру, оскільки інакше формулювання включало би поняття «практика і процедури, що рекомендуються»; або рекомендації ІМО входять у поняття «загальноприйняті міжнародні норми і стандарти», і вони носять обов'язковий характер.

Першій версії дотримуються В. А. Кисельов і С. В. Виноградов, котрі зазначають, що оскільки у ст. 211 Конвенції 1982 р. «не згадуються «практика і процедури, що рекомендуються», а йдеться тільки про «норми і стандарти», що додає цим положенням набагато більшої визначеності, крім питання про зобов'язуючий характер рекомендацій компетентної міжнародної організації» [11, 91]. І далі вчені зазначають,

що «хоча формально Конвенція проводить знак рівності між рекомендаціями і міжнародними нормами стосовно їх впливу на національні закони і правила, дуже сумнівно, що учасники Конференції мали на увазі прямий обов'язок держав з виконання рекомендацій. Такий підхід привів би, на наш погляд, до того, що рекомендації, прийняті на міжнародному рівні, мали би більшу обов'язкову силу, ніж міжнародні норми, оскільки для них не потрібно досягнення певного ступеня визнання, що необхідно для міжнародних норм (набрання спеціальною конвенцією чинності й т. д.). А подібна ситуація з погляду права міжнародних договорів виглядає щонайменше нелогічною» [11, 98].

Дійсно, згідно з п. j) ст. 15 Конвенції про Міжнародну морську організацію 1948 р., Асамблея ІМО рекомендує для прийняття членами Організації правил і провідних указівок щодо безпеки на морі, запобігання забрудненню моря із суден і боротьби з ним і інших питань, які стосуються впливу судноплавства на морське середовище, що покладені на Організацію у міжнародних документах, чи поправок до тих правил і провідних указівок, що їй були передані. Таким чином, дійсно, Конвенція про ІМО 1948 р. не містить прямий і безумовний обов'язок членів ІМО виконувати положення рекомендацій ІМО, а йдеться тільки про рекомендації їх дотримання.

Так, згідно з п. 4 Резолюції А.851(20) «Загальні принципи систем суднових повідомлень і вимог до передачі повідомлень, включаючи Керівництво з передачі повідомлень про інциденти, пов'язані із скиданням небезпечних вантажів, шкідливих речовин і/чи забруднювачів моря» від 27 листопада 1997 р., Асамблея ІМО рекомендує урядам і державам-сторонам Конвенції МАРПОЛ 73/78 здійснювати Керівництво з передачі повідомлень про інциденти, пов'язані із скиданням небезпечних вантажів, шкідливих речовин і/чи забруднювачів моря відповідно до пункту 2 статті V Протоколу I до цієї Конвенції. Але в пп. 2, 3 зазначено, що Асамблея настійно закликає уряди забезпечити, щоб системи суднових повідомлень і вимоги до передачі повідомлень максимально можливою мірою відповідали загальним принципам, зазначеним у додатку до даної резолюції; настійно закликає також уряди довести формат і процедури передачі повідомлень із суден до відома власників суден і мореплавців, а також відповідної призначеної влади. На нашу думку, формулювання «настійно закликає» носить проміжний характер між «рекомендує» і «зобов'язує» і пов'язано з віднесенням положень Загальних принципів систем суднових повідомлень і вимог до передачі повідомлень і Керівництва з передачі повідомлень про інциденти, пов'язані із скиданням небезпечних вантажів, шкідливих речовин і/чи забруднювачів моря до загальновизнаних міжнародних норм і стандартів.

Так, у п. 1.9 «Загальні принципи систем суднових повідомлень і вимог до передачі повідомлень» ясно і недвозначно зазначено, що уряди, які встановлюють систему суднових повідомлень, **повинні** докладно інформувати мореплавців про вимоги, що повинні дотримуватися, і про процедури, які необхідно виконувати. **Повинні** бути ясно зазначені відомості, що стосуються типів суден і районів, які охоплюються системою, часу і географічних точок передачі повідомлень, берегових установ, що відповідають за експлуатацію системи, а також надані послуги. Мореплавцям **повинні** надаватися карти, на яких зазначені межі районів, охоплених системою, і інша необхідна інформація (виділено нами. – Т. К.). Аналогічні формулювання, адресовані урядам або державам, містяться й в інших правилах (1.12; 1.16; 1.17).

У пп. 5.2, 5.3, 5.6 і далі Керівництва з контролю водного баласту суден і управління ним для зведення до мінімуму переносу шкідливих водних і патогенних організмів, прийнятого Резолюцією А.868(20) від 27 листопада 1997 р., йдеться про те, що держави повинні виконати певні дії, незважаючи на рекомендаційний характер Резолюції.

На імперативний характер необхідності застосування Кодексу будівництва й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом, указує пп. б) п. 12 Правила 1. Правил запобігання забрудненню шкідливими рідкими речовинами, що перевозяться наливом, Додатка II до Протоколу 1978 р. до Міжнародної конвенції із запобігання забрудненню із суден 1973 р.: «Відповідно до Кодексу по хімовозах, судну дозволено перевозити тільки ті продукти, які цим Кодексом віднесені до речовин, що становлять тільки небезпеку забруднення». Причому в п. 11 Правила 1. зазначених Правил дається розгорнуте визначення: ««Кодекс по хімовозах» означає Кодекс будівництва й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом, прийнятий Комітетом із захисту морського середовища Організації Резолюцією КЗМС 20(22) із всіма поправками, які можуть бути внесені Організацією, за умови, що такі поправки прийняті й набрали чинності відповідно до положень Статті 16 цієї Конвенції, що стосуються процедури внесення поправок у доповнення до Додатка» [15].

Таким чином, якщо формулювання тексту резолюцій ІМО відповідають повноваженням Асамблеї і носять рекомендаційний характер, то формулювання рекомендацій відображають повноваження ІМО з прийняття правил і процедур на підставі положень спеціальних конвенцій і цих положень, що деталізують, і мають у ряді випадків обов'язковий характер. Отже, можна констатувати, що рекомендації ІМО можуть бути не рекомендаційними, а обов'язковими [5;13], і належать до «загальноприйнятих міжнародних норм і стандартів».

3. Акти «м'якого права» нерідко прямо містять у собі зобов'язання держав-учасниць прийняти необхідні нормативно-правові акти або внести відповідні зміни у внутрішнє законодавство [10, 132]. Тому важливим є визначення шляхів імплементації положень рекомендаційних норм у внутрішньодержавне законодавство. Говорячи про шляхи впливу «м'якого права» на вдосконалення внутрішнього законодавства, М. Ю. Веліжаніна виділяє: приведення внутрішнього законодавства у відповідність до прийнятих актів «м'якого права», підготовка нових нормативно-правових актів, що рекомендується прийняти відповідно до актів «м'якого права», тлумачення положень внутрішнього законодавства за допомогою актів «м'якого права» [10, 137].

Не можна не погодитися з думкою Б. Л. Зимненко, що держава у сфері законодавчої і/чи правозастосовної практики повинна чітко заявити про свою позицію, чи є частиною правової системи рішення міжнародних організацій, що стали для держави (йдеться про РФ, але, на нашу думку, дане висловлення можна екстраполювати й на інші держави) джерелом міжнародного права для (найпевніше, однак, має йтися про рішення, що стали обов'язковими для відповідної держави. – Т. К.).

У разі явно вираженої позиції держави вчений пропонує застосовувати концепцію наявності імпліцитного (схованого) національно-правового відсилання до рішень міжнародних міжурядових організацій. Щодо рекомендаційних рішень Б. Л. Зимненко зазначає, що держава повинна явно заявити про включення рішень у свою правову систему, однак при цьому рішення стають обов'язковими для суб'єктів внутрішньодержавних відносин [9, 201]. Так, відповідно до положень ст. 19 Статуту МОП, кожна рекомендація має доводитися до відома всіх членів організації «для розгляду її з метою надання їй сили шляхом національного законодавства або інших заходів».

Існує проблема офіційного опублікування рішень міжнародних міжурядових організацій, реалізованих у сфері відносин за участі суб'єктів національного права. Так, наприклад, у РФ відсутнє законодавство, яке регулювало б порядок офіційної публікації зазначених рішень [9, 202]. В Україні також відсутнє таке законодавство. Так, М. В. Блажівська звертає увагу, що концептуальним недоліком Кодексу торгівельного мореплавства України є ігнорування звичаєвих норм міжнародного права, рішень, резолюцій та рекомендацій міжнародних організацій, міжнародних звичок, адже п. 2 ст. 3 посиляється лише на міжнародні договори України [14, 127].

Ми згодні з думкою про необхідність видання внутрішньодержавних правових актів, пов'язаних з імплементацією рішень міжнародних міжурядових організацій, що стали обов'язковими для держави [9, 202].

Стосовно імплементації Стандартів і рекомендованої практики ІКАО Р. О. Герасимов зазначає оптимальність для України структурованої імплементації: частково – у системі національного законодавства, частково – у програмі інформування суб'єктів господарювання. При цьому учений пропонує найбільш важливі Стандарти закріпити як вимоги законодавства, недодержання яких тягне юридичну відповідальність. Решту Стандартів і рекомендованої практики ІКАО дослідник пропонує включити в офіційні повідомлення, а суцільні тексти Стандартів і рекомендованої практики ІКАО взяти за основу добровільної сертифікації, аби кожен авіаперевізник міг отримати національний сертифікат про відповідність [4, 157]. Аналогічна система імплементації може застосовуватися й до рекомендацій ІМО.

На закінчення необхідно відзначити, що закріплення положень рекомендацій ІМО в праві України є необхідною передумовою формування національного морського права, що відповідає сучасним міжнародним стандартам і забезпечує перспективний розвиток морської галузі.

Такий підхід має велике практичне значення у сфері охорони морського середовища від забруднення при функціонуванні як моргосподарського комплексу в цілому, так і окремих його елементів, оскільки сполучає застосування наукових методів, технічних і адміністративних засобів на національному, регіональному у глобальному рівнях.

Примітки:

* На цю особливість міжнародних авіаційних регламентів звертає увагу Р. О. Герасимов. Але ми вважаємо можливим поширити цю характеристику на всі рекомендації міжнародних організацій [4, 149; 5].

** Наприклад, на імперативний характер необхідності застосування Кодексу будівництва й устаткування суден, що перевозять небезпечні хімічні вантажі наливом, указує пп. б) п. 12 Правила 1. Правил запобігання забрудненню шкідливими рідкими речовинами, що перевозяться наливом, Додатка II МАРПОЛ 73/78.

Література:

1. Див.: Безбородов, Ю. С. Роль норм «мягкого» права в международно-правовом регулировании / Ю. С. Безбородов // Междунар. публичное и частное право. – 2004. – № 6. – С. 3-6; Велижанина, М. Ю. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / М. Ю. Велижанина; Дипломат. акад. МИД РФ. – М., 2007. – 165 с.; Комендантов, С. В. О некоторых аспектах нормотворческой деятельности международных организаций / С. В. Комендантов //

- Международно-правовые чтения. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2004. – Вып. 3. – С. 31-35; Копылов, М. Н. Место норм «мягкого» права в системе международного экологического права / М. Н. Копылов // Междунар. право. – 2005. – № 4. – С. 34-69; Лукашук, И. И. Нормы международного права / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 1997. – 332.; Лукашук, И. И. Нормы международного «мягкого права» / И. И. Лукашук // Гос. и право. – 1994. – № 8-9. – С. 159-167; Лукашук, И. И. Нормы международного «мягкого права» / И. И. Лукашук // Международное право. Общая часть: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2001. – С. 111-114; Мищик, В. В. Концепция «м'якого права» (soft law) / В. В. Мищик // Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мищик, О. В. Задорожний; ред. В. Г. Буткевич. – К. : Либідь, 2002. – С. 178-182; Нешатаева, Т. Н. Резолюции международных организаций как источник международного публичного права / Т. Н. Нешатаева // Международные организации и право: Новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М., 1998. – С. 90-111; Нешатаева, Т. Н. Резолюции-рекомендации в системе ООН и концепция «мягкого» международного права (soft law) / Т. Н. Нешатаева // Международные организации и право. – М., 1999; Попов, М. С. Юридическая сила решений международных межправительственных организаций / М. С. Попов // Право: теория и практика. – 2003. – № 7. – С. 12-16; Толстых, В. Л. Акты международных организаций // Курс международного права: учебник / В. Л. Толстых. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 188-195; Тункин, Г. И. Роль резолюций-рекомендаций международных организаций в создании норм международного права / Г. И. Тункин // Курс международного права: в 7 т. / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. – М., 1989. – Т. 1. – С. 182-219; Харрис, Г. Дж. Использование стандартов и рекомендуемой практики ИКАО в авиационном праве / Г. Дж. Харрис // Рос. ежегод. междунар. права. 2002. – СПб. : СКФ «Россия-Нева», 2002. – С. 260-264; Chinkin, M. The Challenger of Soft Law: Development and Change in International Law / M. Chinkin // International and Comparative Law Quarterly. – 1989. – Vol. 38; Gold, J. Strengthening the Soft International Law of Exchange Arrangements / J. Gold // American Journal of International Law. – 1983. – Vol. 77. – № 3. – P. 443 – 489.
2. Див.: Анашкин, В. М. Особенности технических норм и рекомендаций международных организаций в международном морском праве / В. М. Анашкин // Морское право и практика. – 1978. – № 72. – С. 32-43; Иванов, Г. Г. Резолюции, принимаемые органами ИМО // Международная морская организация / Г. Г. Иванов. – О. : Латстар, 1999. – С. 99-105; Короткий, Т. Р. Правовая регламентация охраны морской среды от загрязнения с судов // Международно-правовая

- охрана морской среды от загрязнения с судов: монография / Т. Р. Короткий. – О. : Латстар, 2002. – С. 36-51; Короткий Т. Р. Природа норм рекомендацій міжнародних міжурядових організацій (на прикладі рекомендацій ІМО у сфері охорони морського середовища) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2011. – Вип. 61. – С. 397-405; Шемякін, О. М. Резолюції міжнародних організацій як джерело сучасного міжнародного морського права / О. М. Шемякін // Часопис Київ. ун-ту права. – 2003. – № 2. – С. 69-74.
3. Див.: Мишальченко, Ю. В. Стандарты Международной морской организации в правовой системе Российской Федерации / Ю. В. Мишальченко // Российская правовая система и международное право. – Н. Новгород: Нижегород. юрид. ин-т МВД РФ, 1996. – Ч. 1. – С. 106-110; Сергеев Ю. В. Стандарти Міжнародної морської організації (ІМО), їх юридична обов'язковість і проблеми імплементації в національне законодавство / Ю. В. Сергеев // Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: матеріали наук.-практ. конф. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 1999. – С. 555-559; Шемякін О. М. Проблеми імплементації міжнародних норм і стандартів у сфері безпеки мореплавства і запобігання забруднення морського середовища / О. М. Шемякін // Матеріали 54-ї наук.-метод. конф. проф.-викл. складу та курсантів Одес. нац. мор. акад. – О. : ОНМА, 2002. – С. 96-97; Шемякин А. Н. Проблемы имплементации международных норм и стандартов в сфере обеспечения безопасности мореплавания в национальное законодательство / А. Н. Шемякин // Безопасность судоходства и человеческий фактор: Шестая междунар. выставка-симпоз. по судоходству, судостроению, развитию портов и торговле. – О., 2004. – С. 201 – 204; Шемякін О. М. Імплементація міжнародних норм і стандартів у сфері використання Світового океану: деякі сучасні проблеми / О. М. Шемякін, С. В. Благодельський // Право України. – 2004. – № 4. – С. 142-145.
 4. Див.: Герасимов, Р. О. Реалізація міжнародних зобов'язань України у сфері використання її повітряного простору і убезпечення цивільної авіації / Р. О. Герасимов // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В. М. Денисова. – К. : Юстиніан, 2006. – С. 148-172.
 5. Короткий, Т. Р. Природа норм рекомендацій міжнародних міжурядових організацій (на прикладі рекомендацій ІМО у сфері охорони морського середовища) / Т. Р. Короткий // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – О. : Юрид. літ., 2011. – Вип. 61. – С. 397-405.
 6. Толстых, В. Л. Курс международного права: учебник / В. Л. Толстых. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 1056 с.

7. Международное право: учебник / под ред. А. Н. Вылегжанина. – М. : Юрайт: ИД Юрайт, 2010. – 1003 с.
8. «Выработка общих многосторонних конвенций и недоговорных инструментов, имеющих нормативную функцию или цель» от 17 сентября 1987 г. Резолюция Института международного права. Цит. за: Толстых, В. Л. Курс международного права: учебник / В. Л. Толстых. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 190-191.
9. Див.: Зимненко, Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть: курс лекций / Б. Л. Зимненко. – М. : Рос. акад. правосудия: Статут, 2010. – 416 с.
10. Велижанина, М. Ю. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / М. Ю. Велижанина; Дипломат. акад. МИД РФ. – М., 2007. – 165 с.
11. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М. : Наука, 1990. – 248 с.
12. Поправки 1985 року до Додатка II до Протоколу 1978 року до Міжнародної конвенції із запобігання забрудненню із суден 1973 року (що належать до Додатка II до Міжнародної конвенції із запобігання забрудненню із суден 1973 р., зміненої Протоколом до неї 1978 р.) (прийняті Резолюцією КЗМС 16 (22) 5 грудня 1985 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/>
13. Короткий, Т. Р. Природа норм рекомендацій міжнародних міжурядових організацій (на прикладі рекомендацій ІМО у сфері охорони морського середовища) / Т. Р. Короткий // Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали міжнар. конф., 21-22 жовтня 2011 р., м. Одеса. – О. : Фенікс, 2011. – С. 30-42.
14. Див.: Блажиевська, М. В. Імплементация норм міжнародного права: правова теорія і практика України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / М. В. Блажиевська. – К., 2005. – 223 с.
15. Див.: Положення про Головну державну інспекцію України з безпеки судноплавства: затв. Постановою Кабінету Міністрів України «Питання безпеки судноплавства України» від 30 грудня 1998 р. № 2098 (із змін., внесеними згідно з Постановами КМ від 27.12.2001 № 1758; від 28.12.2001 № 1796; від 10.07.2006 № 953; від 22.10.2008 № 933; від 05.03.2009 № 227; від 08.07.2009 № 948; від 22.12.2010 № 1162) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/>

Медведева М. О., КНУ імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

В статті аналізуються особливості та форми участі міжнародних і національних неурядових організацій в процесі реалізації норм і принципів міжнародного права навколишнього середовища. Автор робить висновок, що незважаючи на відсутність визнання міжнародної правосуб'єктності неурядові організації беруть участь у міжнародно-правових відносинах з приводу використання і збереження довкілля та його компонентів, а також сприяють реалізації міжнародного права навколишнього середовища шляхом прямого використання передбачених в багатосторонніх природоохоронних угодах прав, виконання обов'язків, дотримання заборон та застосування природоохоронних норм у міжнародних судах.

В статье анализируются особенности и формы участия международных и национальных неправительственных организаций в процессе реализации норм и принципов международного права окружающей среды. Автор приходит к выводу, что несмотря на отсутствие признания международной правосубъектности неправительственные организации принимают участие в международно-правовых отношениях по поводу использования и сохранения окружающей среды, содействуя реализации международного права окружающей среды путем прямого использования предусмотренных в многосторонних природоохранных соглашениях прав, выполнения обязательств, выполнения запретов и применения природоохранных норм в международных судах.

The issue analyzes the peculiarities and forms of the participation of international and national non-governmental organizations in the implementation of international environmental legal rules and principles. The author concludes that notwithstanding the absence of recognition of their international legal personality non-governmental organizations participate in international environmental legal relations, and also encourage the implementation of international environmental law by means of direct usage of rights envisaged in multilateral environmental agreements, compliance with obligations and prohibitions and enforcement of environmental rules in international courts.

Концепція «навколишнє середовище – спільна турбота людства» передбачає взаємозалежність природних ресурсів Землі, а також спільний інтерес усіх і кожного в їх збереженні та захисті. Таким чином,

навколишнє середовище та його ресурси – турбота не окремих держав, а всього людства [1, с. 396-398], яке включає, крім традиційних суб'єктів міжнародного права, також міжнародні та національні неурядові організації, фізичні особи, різноманітні наукові, промислові та громадські об'єднання. Поступово вчені схилиються до визнання, хто в повному обсязі, хто в обмеженому, міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб та міжнародних неурядових організацій. Західна доктрина доповнює цей перелік такими «недержавними акторами», як наукове співтовариство, приватні компанії і бізнес-концерни, корінні народи [2, с. 5]. Порядок денний на ХХІ століття, ухвалений на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 р., вказує на необхідність посилення ролі таких груп, які можуть зробити істотний внесок у справу збереження навколишнього середовища: жінки, діти і молодь, корінні народи, неурядові організації, місцева влада, робітники і профспілки, бізнес та підприємці, наукове співтовариство, фермери та ін. За словами А. Алкобі, «недержавні актори, залучені до процесу розробки міжнародного права, мають голос, а не право голосу» [3]. Тим не менше, їх внесок в розвиток міжнародного права навколишнього середовища важко переоцінити. Д. Боданський визначає причини, завдяки яким неурядові гравці мають значну вагу саме у природоохоронній сфері: по-перше, фізична природа глобальних екологічних проблем робить нагальною участь наукової спільноти у їх вирішенні шляхом участі в правотворенні, по-друге, факт спричинення багатьох екологічних проблем саме приватним сектором перетворює останній в остаточну ціль міжнародно-правового регулювання в зазначеній сфері, по-третє, екологічні проблеми впливають на всі верстви суспільства, тому міждержавне право не може ігнорувати думку громадськості [4, с. 124].

Загальним питанням міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб та неурядових організацій присвячено чимало праць видатних зарубіжних та вітчизняних вчених (Е. Аречага, Я. Броунлі, Г. Вельямінов, Д. Дюгі, Н. Захарова, Г. Ігнатенко, Г. Кельзен, Г. Краббе, Г. Лаутерпахт, Д. Левін, І. Лукашук, Ф. Мартенс, В. Мицик, Р. Мюллерсон, Г. Тункін, Н. Ушаков, А. Фердросс, Ч. Хайд, С. Черніченко, М. Шоу, Н. Шуршалов тощо). Науковці активно досліджують особливості участі недержавних акторів, зокрема неурядових організацій, у міжнародних природоохоронних відносинах (А. Алкобі, А. Андрусевич, У. Бейерлін, Д. Боданський, Б. Джеммілль, М. Копилов, С. Кравченко, Т. Соболь, Д. Холліс, Д. Шелтон, С. Шрек). Питання реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища є предметом дослідження таких авторів, як С. Брейденіч, Дж. Брунні, Р. Вольфрум, В. Едесон, О. Кісс, М. Фіцморіс тощо. Проте висвітленню

питання форм і особливостей участі неурядових природоохоронних організацій саме в процесі реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища присвячено не так вже й багато наукових праць. Відповідно, дослідження форм і особливостей такої участі є метою цієї статті.

Відомий вчений-теоретик І. Лукашук відзначає, що фізичним і юридичним особам, які є бенефіціаріями міжнародного права, належить істотна роль в реалізації норм міжнародного права і що без їхньої активної участі багато міжнародних норм залишилися б мертвою буквою. І. Лукашук мав на увазі норми про права людини, норми, що містяться в угодах про економічне, наукове, культурне співробітництво [5, с. 230]. Цей перелік впевнено можуть доповнити норми багатосторонніх угод з охорони навколишнього середовища, які наділяють індивідів та неурядових організацій певними правами та передбачають механізми їх реалізації. Згідно з традиційним підходом, неурядові організації, фізичні особи, транснаціональні корпорації не визнаються суб'єктами міжнародного права, проте вони наділені окремими правами, мають відповідні обов'язки та в обмежених випадках можуть виступати суб'єктами відповідальності, що дозволяє їм брати участь у міжнародно-правових відносинах з приводу використання і збереження навколишнього середовища та його компонентів. В низці випадків ці «недержавні актори» сприяють реалізації міжнародного права навколишнього середовища шляхом прямого використання передбачених в багатосторонніх природоохоронних угодах та джерелах інших галузей міжнародного права прав, виконання обов'язків, дотримання заборон та застосування норм з охорони довкілля в міжнародних судах. При цьому не слід забувати, що всі ці перераховані елементи міжнародної правосуб'єктності, що роблять можливим участь недержавних акторів в процесі створення та реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища залежать від волі держави: лише за умови вираження згоди на обов'язковість певного договору державою індивіди, громадські організації, приватні компанії чи корінні народи мають можливість реалізовувати свої права. Наприклад, будь-які спроби неурядових організацій (далі – НУО) номінувати чи змінити статус Рамсарських об'єктів чи об'єктів, включених до Списків ЮНЕСКО, були невдалими. Так, у лютому 2006 р. американські НУО направили скаргу до Комітету ЮНЕСКО з охорони всесвітньої спадщини, вимагаючи перемістити льодовик Вотертон зі Списку всесвітньої спадщини до Списку всесвітньої спадщини під загрозою у зв'язку з глобальною зміною клімату. Однак Комітет відхилив прохання НУО та підтримав позицію США, оскільки для переміщення об'єктів з одного списку

в інший, як і для номінації об'єктів до списків або виключення з них, необхідно отримати попередню згоду з боку держави.

Хоча участь неурядових організацій* в більшості випадків обмежується неофіційними дебатами без права голосу, їх внесок у розвиток та реалізацію міжнародного права навколишнього середовища оцінюється достатньо високо. По-перше, вони здатні привернути увагу світової спільноти до важливих і невідкладних екологічних проблем, що вимагають політичних і правових рішень. По-друге, вони надають науково-технічну інформацію та інші необхідні ресурси в рамках своєї компетенції для підготовки проектів міжнародних договорів та подальшої їх реалізації. По-третє, вони виступають в якості «сторожового пса», який стежить за дотриманням прийнятих державами зобов'язань. По-четверте, вони допомагають державам здійснювати екологічно значимі проекти і надають для цього наявні в своєму розпорядженні ресурси [6]. У літературі дискутується питання про можливе визнання НУО суб'єктами міжнародного права, однак таке визнання здатне спричинити деякі негативні і небажані наслідки. По-перше, держави усвідомлюють загрозу своєму суверенітету, в силу якого вони володіють виключним правом ухвалювати і реалізовувати міжнародно-правові норми, а також правом здійснювати контроль над своїми природними ресурсами. По-друге, НУО складно проконтролювати і притягнути до відповідальності. По-третє, НУО можуть перебувати під впливом зацікавлених урядових органів і груп, а також відображати інтереси переважно розвинених країн, які являються, як правило, місцем перебування і основним донором НУО [6].

Не вдаючись до аналізу форм участі НУО у процесі створення міжнародних природоохоронних норм, розглянемо різні форми участі НУО у їх реалізації. Ми виділяємо такі форми:

1. Право НУО відповідного профілю бути спостерігачами на нарадах сторін конвенцій, де вони, хоча і не мають права голосу, проте мають право брати участь в обговореннях, висловлюючи свою позицію і формулюючи позиції офіційних представників держави з питань належного і ефективного виконання взятих на себе останніми міжнародних зобов'язань. Така можливість передбачена у ст. 11(4) Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення, 1973 р. (далі – Конвенція СІТЕС), ст. 11(5) Монреальського протоколу щодо речовин, які руйнують озоновий шар, 1987 р., ст. 7(6) Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. (далі – РКЗК). Наприклад, в рамках РКЗК серед українських НУО статус спостерігачів мають «ЕкоПраво-Київ» (Київ), «Екологія-Право-Людина» (Львів), «Науково-дослідний центр Екосфера» (Маріуполь).

2. Право НУО висувати своїх кандидатів на вибори до комітетів багатосторонніх природоохоронних угод, які відповідальні за належну реалізацію цих угод, а також право ініціювати процедуру з питань дотримання. Показовим прикладом в цьому аспекті є Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, 1998 р. (далі – Оргуська конвенція). НУО мають право номінувати своїх експертів для призначення в Комітет з питань дотримання. Крім того, будь-який представник громадськості і НУО може направити в Комітет повідомлення про невиконання стороною вимог Конвенції (ст. 15), тобто ініціювати процедуру з питань дотримання норм цього договору. Більшість справ, розглянутих Комітетом, було порушено саме представниками громадськості. Право на звернення НУО зі скаргою на дії держав – не унікальний випадок в міжнародному праві. Таке право передбачене низкою міжнародних договорів із захисту прав людини. Проте механізм дотримання Конвенції не обмежує предмет звернення тільки порушенням прав, оскільки ним є дотримання стороною положень Конвенції, що є значно ширшим поняттям. На практиці особи можуть звертатись до Комітету не лише тоді, коли порушуються зобов'язання держав по відношенню до таких осіб, але й коли порушуються зобов'язання, які взяла держава виключно по відношенню до інших сторін Конвенції. Саме цим механізм дотримання Оргуської конвенції відрізняється від загальноприйнятої практики, яка передбачає звернення із скаргами на державу лише осіб, права чи інтереси яких були порушені [7].

3. Право НУО брати участь в підготовці національних доповідей про стан імплементації багатосторонніх природоохоронних угод. У Керівництві з вимог щодо звітності, ухваленому на Нараді Сторін Оргуської конвенції у 2007 р., зазначається, що «Процес підготовки доповідей, який передбачає проведення діалогу з громадськістю на національному рівні, є надзвичайно важливим аспектом механізму представлення звітності» [8]. Ефективний процес проведення таких консультацій повинен включати в себе два етапи: 1) початкові консультації стосовно того, які питання необхідно відобразити в доповіді (до розробки першого проекту доповіді); 2) подальші консультації щодо проекту доповіді [8]. В низці випадків думка НУО враховувалась урядами під час таких консультацій, в деяких випадках НУО надавали свої альтернативні доповіді про стан виконання Оргуської конвенції у вигляді додатку до національної доповіді, наприклад, доповіді Вірменії та Киргизстану 2005 р. [9]. П'ять національних повідомлень про імплементацію РКЗК і Кіотського протоколу 1997 р. органи державної влади України готували із залученням представників громадських організацій [10].

4. Право НУО брати участь в міжнародному судовому процесі в якості сторони (або третьої сторони) або ж *amicus curiae*. В якості сторони НУО можуть бути представлені в Суді ЄС, Європейському суді з прав людини** та інших регіональних структурах із захисту прав людини. У випадку звернень до Європейського суду з прав людини НУО має довести, що вона є жертвою порушень прав людини, при цьому не може посилається на порушення істотних прав, наприклад, права на життя, а лише процедурних, наприклад, доступ до інформації, до правосуддя тощо. Таким чином, європейська практика захисту прав людини не допускає можливості дій НУО в межах доктрини *actio popularis* [11]. Як *amicus curiae*, основна функція при цьому – це допомога суду шляхом надання необхідної інформації та здійснення експертизи, НУО можуть брати участь у засіданнях Суду ЄС, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, органів з вирішення спорів СОТ, а також арбітражному трибуналі НАФТА***. Крім того, НУО можуть бути суб'єктами звернення до деяких квазісудових міжнародних установ, таких як Інспекційна рада Світового банку, яка була створена за ініціативою НУО****, Секретаріат Північноамериканської комісії зі співробітництва в охороні навколишнього середовища, створеної в рамках НАФТА тощо. Разом з тим, слід відзначити, що порівняно зі значними можливостями НУО ініціювати справу в національних судах і тим самим сприяти застосуванню як національного, так і міжнародного права навколишнього середовища, можливість сприяти НУО реалізації норм звичаєвого екологічного права та норм багатосторонніх природоохоронних угод в міжнародних судах залишається досить обмеженою [12]. Деякі вчені вважають, що саме НУО може належати провідна роль у впровадженні концепції *actio popularis* в практику міжнародного права навколишнього середовища, особливо з огляду на те, що міждержавні спори, які стосуються також охорони глобального довкілля, зачіпають неурядових гравців, які набувають все більшого значення в міжнародному праві [13].

5. Право НУО надавати послуги та інформацію на запит міжнародних міжурядових організацій та держав, передбачене, наприклад, ст. 29(4)(с) Картахенського протоколу про біобезпеку 2000 р. і ст. 13(4)(і) Кіотського протоколу. Представлення необхідної наукової інформації секретаріатам багатосторонніх природоохоронних угод з боку неурядових компетентних організацій сприяє процесу ухвалення відповідних рішень їх інституційними утвореннями, що є наріжним каменем для ефективної реалізації міжнародного права навколишнього середовища. Наприклад, проект ЮНЕП «Глобальна екологічна перспектива» (англ. – *Global Environmental Outlook, GEO*),

який ініційований у 1995 р. і ґрунтується на дослідженнях НУО [14], покликаний допомогти державам у здійсненні інтегрованої оцінки стану глобального навколишнього середовища з метою ухвалення та реалізації відповідних рішень. Генеральний директор ЮНЕСКО використовує послуги Міжнародного дослідницького центру із збереження та реставрації культурних цінностей, Міжнародної ради з охорони пам'ятників та історичних місць та Міжнародного союзу охорони природи (ст. 14 Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р.), зокрема, в питанні призначення номінованих об'єктів до Списків ЮНЕСКО, а також в питаннях імплементації Конвенції про всесвітню спадщину [15]. Крім того, НУО часто призначаються міжнародною неурядовою організацією з метою ефективного здійснення певних проектів на місцях. Наприклад, співвиконавцями фінансованих Глобальним екологічним фондом проектів можуть бути національні НУО.

6. Можливість НУО використовувати економічні стимули для сприяння реалізації міжнародного права навколишнього середовища. Відомою є практика Всесвітнього фонду дикої природи щодо обміну частини зовнішнього боргу країн, що розвиваються, на екологічні програми та проекти шляхом укладення відповідних договорів (англ. – *debt-for-nature swaps*). Згідно з цими угодами природоохоронна організація (в даному випадку – національні філії ВФДП) отримує титул на частину зовнішнього боргу і пропонує країні-боржнику виплату цієї частини боргу в місцевій валюті за вигідним обмінним курсом, використовуючи різницю на цілі фінансування та здійснення в них екологічних програм. Перший такий договір було укладено у 1987 р., коли НУО зі штаб-квартирою у Вашингтоні «Консервасьон Інтернаціональ» придбала за 100 тис. дол. частину заборгованості комерційного банку Болівії на суму 650 тис. дол. Фінансове покриття цієї трансакції було представлено Фондом Франка Уїденна. Відповідно до договору ця НУО погасила зобов'язання Болівії виплатити борг у розмірі 650 тис. дол. в обмін на пакет заходів, що стосуються заснування та утримання біосферного заповідника біля підніжжя Болівійських Анд. Другим за часом укладення договором про обмін є договір 1987 р. між НУО «Фундасьон Натура» та урядом Еквадору [16].

7. Право НУО брати безпосередню участь в процесі реалізації міжнародних природоохоронних угод, яке передбачене низкою багатосторонніх природоохоронних угод, наприклад, Конвенцією про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті 1991 р. (далі – Конвенція Еспо), Організацією конвенцією, ст. 5(1)(d), 13(1)(b), 14(2) Конвенції ООН про боротьбу із спустелюванням в тих країнах, які зазнають серйозної посухи і/або спустелювання,

особливо в Африці, 1994 р. Згідно з Конвенцією Еспо, держава походження повинна забезпечити власній громадськості та громадськості зачепленої сторони участь в процедурі оцінки впливу на навколишнє середовище, в ході якої остання має право робити коментарі і пропозиції, інформувати громадськість власної країни та громадськість зачепленої сторони про заплановану діяльність, надаючи можливість надавати зауваження та заперечення до запланованої діяльності. Порушення цих зобов'язань може призвести до ініціювання процедури з питань дотримання, як це було зроблено Румунією щодо України в справі про будівництво каналу «Дунай – Чорне море» в українській частині дельти Дунаю. В 1976 р. Всесвітнім фондом дикої природи та Міжнародним союзом охорони природи було засновано спільну неформальну програму *TRAFFIC*, метою якої є сприяння секретаріату СІТЕС у виявленні порушень положень Конвенції, що стосуються міжнародної торгівлі видами дикої фауни і флори. Крім того, згідно зі ст. XII Конвенції СІТЕС, секретаріат може користуватися допомогою НУО в питанні здійснення положень конвенції.

8. Застосування ненасильницьких, але конфронтаційних акцій з метою сприяння реалізації багатосторонніх природоохоронних угод та рішень, ухвалених на їх виконання. Так, завдяки зусиллям Грінпіс багато провідних компаній відмовилися використовувати шкідливі речовини (які руйнують озоновий шар, що призводить до глобального потепління, токсичні речовини, ГМО) у своєму виробництві, було створено численні природні заповідники національного і міжнародного значення (наприклад, китовий заповідник в Антарктиці), запропоновано нові номінації для включення у Списки ЮНЕСКО, було укладено деякі міжнародні угоди природоохоронного значення (наприклад, Договір про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань 1996 р., Картахенський протокол про біобезпеку), інші – вступили в силу, отримавши необхідну кількість ратифікаційних грамот (наприклад, Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі 2001 р., Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику 1991 р.), впроваджено мораторій на комерційний вилов китів тощо.

З вищенаведеного можемо дійти таких висновків. Неурядові організації, як міжнародні, так і національні, наділені окремими правами, мають відповідні обов'язки та в обмежених випадках можуть виступати суб'єктами відповідальності, що дозволяє їм брати участь у міжнародно-правових відносинах з приводу раціонального використання і збереження навколишнього середовища та його компонентів. В низці випадків ці «недержавні актори» сприяють реалізації міжнародного права навколишнього середовища шляхом прямого

використання передбачених в багатосторонніх природоохоронних угодах та джерелах інших галузей міжнародного права прав, виконання обов'язків, дотримання заборон та застосування норм з охорони довкілля в міжнародних судах. Проте, на нашу думку, на сьогоднішній день зарано говорити про визнання НУО суб'єктами міжнародного права, оскільки, по-перше, всі передбачені міжнародними договорами права і обов'язки НУО залежать від волевиявлення держави як основного суб'єкта міжнародного права, вони завжди, за словами Н. Ушакова, підкорені внутрішньодержавному правопорядку, при цьому не існує міжнародно-правових норм, які б безпосередньо надіяли їх суб'єктивними правами і обов'язками [17, с. 112-113]. По-друге, не існує доказів того, що держави погодились на визнання повної чи обмеженої правосуб'єктності НУО у формі явно вираженої чи мовчазної згоди, тобто не існує міжнародно-правової норми, яка б визнавала за НУО якості суб'єктів міжнародного права. По-третє, через складнощі здійснення контролю і притягнення до відповідальності, сумніви у неупередженості та безсторонності діяльності деяких НУО надання їм додаткових важелів впливу було б небажаним і передчасним. Незважаючи на це, участь громадських організацій в процесі реалізації природоохоронних норм і принципів є об'єктивним і бажаним явищем, оскільки підвищує ефективність такої реалізації та створює умови для практичного втілення в життя норм міжнародного права навколишнього середовища.

Примітки:

- * В природоохоронній сфері відомими є такі міжнародні неурядові організації: Міжнародний союз охорони природи (англ. – International Union for Conservation of Nature, IUCN), Всесвітній фонд дикої природи (англ. – Worldwide Wildlife Fund for Nature, WWF), Грінпіс Інтернешнл (англ. – Greenpeace International), Центр міжнародного права навколишнього середовища (англ. – Center for International Environmental Law, CIEL), Друзі Землі (англ. – Friends of the Earth International).
- ** Наприклад, рішення Суду ЄС у справі *Stichting Greenpeace Council v. EC Commission* 1995 р.; рішення Європейського суду з прав людини у справі *Karner v. Austria* 2004 р.
- *** Наприклад, рішення органів СОТ у справах *Shrimp-Turtle* 1998 р., *Salmon* 2000 р., *Asbestos* 2001 р.; рішення арбітражу НАФТА у справі *Canadian Methanex Corporation v. USA* 2001 р.
- **** Наприклад, у справі «Китай: Проект щодо викорінення бідності на заході країни» 1999 р. НУО «Міжнародна кампанія за Тибет» звернулась до Інспекційної ради Світового банку з проханням про розслідування у зв'язку із здійсненням проекту.

Література:

1. Hunter D. International environmental law and policy / David Hunter, James Salzman and Durwood Zaelke; Robert C. Clark et al. eds. – Foundation Press, 2002. – 2-d ed. – 1547 p.
2. Shelton D. Judicial handbook on environmental law / D. Shelton, A. Kiss. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2005. – 131 p.
3. Alkoby A. Global networks and international environmental lawmaking: A discourse approach / A. Alkoby // Chicago Journal of International Law. – 2008. – Vol. 8., No. 2. – P. 377-407.
4. Bodansky D. The art and craft of international environmental law / Daniel Bodansky. – Cambridge: Harvard University Press, 2010. – 359 p.
5. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник для студентов юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. Правовой ун-т. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 432 с.
6. Schreck S. C. The role of nongovernmental organizations in international environmental law / S. C. Schreck // Gonzaga Journal of International Law. – 2006. – Vol. 10. – P. 252-269.
7. Андрусевич А. Щодо виконання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля / Андрій Андрусевич // Екологія. Право. Людина. – 2006. – № 1 (31). – С. 9-15.
8. Руководящие указания по требованиям в отношении отчетности / Европейская Экономическая Комиссия, Совещание Сторон Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды, Рабочая группа Сторон Конвенции, ECE/MP.PP/WG.1/2007/L.4, 20 February 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://live.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2007/pp/ece_mp_pp_wg_1_2007_L_4_r.pdf
9. Kravchenko S. The Aarhus convention and innovations in compliance with multilateral environmental agreements / Svitlana Kravchenko // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 2007. – Vol. 18. – P. 1-50.
10. Третье, четвертое и пятое национальные сообщения Украины по вопросам изменения климата, подготовленные на выполнение статей 4 и 12 Рамочной конвенции ООН об изменении климата и статьи 7 Киотского протокола. – К., 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unfccc.int/resource/docs/natc/ukr_nc5rev.pdf
11. Beyerlin U. The Role of NGOs in international environmental litigation / Ulrich Beyerlin // Heidelberg Journal of International Law. – 2001. – Vol. 61. – P. 357-378.

12. Sobol T. An NGO's fight to save Ukraine's Danube delta: The case for granting nongovernmental organizations formal powers of enforcement / Tanya D. Sobol // Colorado Journal of International Environmental Law and Policy. – 2006. – Vol. 17. – P. 123-163.
13. Rebasti E. A legal status for NGOs in contemporary international law? / Emanuele Rebasti and Luisa Vierucci; Workshop on 'A legal status for NGOs in contemporary international law? A Contribution to the Debate on «Non-State Actors» and Public International Law at the Beginning of the Twenty-First Century' 2002. – Mode of access: www.esil-sedi.eu/fichiers/en/VierucciRebasti_971.pdf
14. Gemmill B. The role of NGOs and civil society in global environmental governance / Barbara Gemmill and Abimbola Bamidele-Izu // Esty D. C. and Ivanova M. H. (eds.). Global environmental governance, options and opportunities. – Yale Center for Environmental Law and Policy, New Haven, 2002. – P. 1-24.
15. Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention. – 2 February 2005, WHC. 05/2. – Para. 31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf>
16. Копылов М. Н. Международно-правовые основы структуры и деятельности Всемирного фонда дикой природы / М. Н. Копылов // Московский журнал международного права. – 2006. – № 2. – С. 136 – 145.
17. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права / Н. А. Ушаков / отв. ред. д. ю. н., проф. А. И. Иойрыш; Академия наук СССР, Институт государства и права. – М. : Наука, 1988. – 191 с.

УДК: 316.334

Осипова С. А., Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко

НЕПРИЗНАННЫЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР МЕЖДУНАРОДНОЙ И РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

У статті розглядається місце і роль невизнаних державних утворень у світовій політиці крізь призму їх впливу на систему міжнародної та регіональної безпеки. Автором представлено аналіз проблеми невизнаних держав як показника спроможності міжнародного співтовариства сприяти розв'язанню «заморожених» конфліктів не насильством, а шляхом переговорів і політико-правового регулювання.

В статье рассматривается место и роль непризнанных государственных образований в мировой политике сквозь призму их влияния на систему международной и региональной безопасности. Автором представлен анализ проблемы непризнанных государств как показателя способности международного сообщества содействовать решению «замороженных» конфликтов не насилием, а путем переговоров и политико-правового регулирования.

The article discusses the role and place of the unrecognized state entities in the world politics through the prism of their influence upon the system of international and regional security. The author presents the analysis of the problem of unrecognized states as an indicator of the ability of the international community to support solving the «frozen» conflicts not by violence but by means of negotiations, political and legal regulation.

Окончание холодной войны и связанный с ней комплекс перемен на политической карте мира обусловили возрастание роли и места региональных подсистем международных отношений в мировой политике, а также процессов, происходящих в них. Во многом обозначенные изменения коснулись механизма обеспечения региональной безопасности как важнейшей составляющей международной безопасности и одновременно необходимого условия национальной безопасности.

Международная безопасность представляет собой характеристику международных отношений, включающую такие показатели, как стабильность развития, защищенность от внешних угроз, обеспечение суверенитета и независимости государств. Основными способами обеспечения международной безопасности являются: двусторонние договоры об обеспечении взаимной безопасности между заинтересованными странами; объединение государств в многосторонние союзы; всемирные международные организации, региональные структуры и институты для поддержания международной безопасности; демилитаризация, демократизация и гуманизация международного политического порядка, установление верховенства права в международных отношениях.

В современном мире международная безопасность обеспечивается на различных геополитических уровнях, которые образуют единую иерархическую систему всемирного масштаба. В зависимости от масштабов проявления различают национальный, региональный и глобальный уровни международной безопасности. Такая типология связана с важнейшими пространственными категориями геополитической теории – государственная территория; геостратегические и геополитические регионы; мировое геополитическое пространство.

Геостратегический регион образуется вокруг государства или группы государств, играющих ключевую роль в мировой политике,

и представляет собой большое пространство, в которое, помимо территорий регионообразующих стран, входят зоны их контроля и влияния. Число подобных регионов ограничено, но именно они определяют расположение центров силы в мировом сообществе. Эти регионы состоят из геополитических пространств меньшей величины, называемых геополитическими регионами. Геополитический регион – это часть геостратегического региона, отличающаяся более тесными и устойчивыми политическими, экономическими и культурными связями, он более ограничен и контактен.

Отталкиваясь от приведенных определений, можно сделать вывод, что государства, так или иначе связанные с проблемой признания, расположены в зонах геополитических регионов.

Под региональной безопасностью в политической науке понимается система соотношений между странами тех или иных регионов мира, при которой государства располагают возможностью суверенного определения форм и путей своего экономического, политического и культурного развития, свободны от угрозы войн, экономических и политических диверсий, а также вмешательства в их внутренние дела. Региональная безопасность, как уже отмечалось, является организационной частью международной безопасности и формой реализации безопасности национальной.

Региональная безопасность – это такое состояние конкретного региона, при котором он, с одной стороны, способен противостоять дестабилизирующему воздействию внешних и внутренних социально-экономических угроз, а с другой – его функционирование не создает социально-экономических (финансовых, информационных и др.) угроз для элементов самого региона и внешней среды. Отсюда вытекает триединая задача обеспечения безопасности региона: во-первых, создание в регионе социально-экономических ресурсов, необходимых и достаточных для принятия решений и действий, не наносящих ущерба безопасности региона и способствующих его устойчивому развитию; во-вторых, защита социально-экономических ресурсов региона (включая их защиту от нерационального использования, разрушения и тому подобных действий, наносящих ущерб безопасности региона, и защиту региона от внешнего социально-экономического воздействия (или вторжения), наносящего ущерб безопасности региона); наконец, в-третьих, организация социально-экономического взаимодействия региона с внешней средой, не наносящего ущерба безопасности внешней среды и способствующего устойчивому развитию региона в этой среде.

Проблема непризнанных государственных образований и их влияния на ход мирового политического процесса стала одним

из важнейших направлений развития систем региональной безопасности в современном мире. Связано это прежде всего с тем, что непризнанные государства, возникшие в последнее десятилетие XX в., входят в зону политических и иных интересов наиболее влиятельных акторов современного этапа развития мировой истории. Большинство современных непризнанных государств являют собой субнациональные регионы, которые отделились от государств-метрополий. Некоторые из них пользуются военной, экономической, политической и часто неформальной дипломатической поддержкой третьих стран, заинтересованных в их существовании.

После распада СССР в условиях разрушения баланса интересов биполярного мира в рамках проблемы обеспечения евразийской региональной безопасности возникли актуальные для поступательного общественного развития задачи обеспечения глобальной и региональной безопасности. Место и роль непризнанных государств в современной системе международных отношений с позиций безопасности противоречивы, так как сочетают в себе реализацию прав народов на самоопределение – с одной стороны, и формирование дестабилизирующего, конфликтообразующего фактора мирового политического процесса – с другой.

Глава 8 «Региональные отношения» Устава ООН, раскрывающая сферу компетенции и пути обеспечения региональной безопасности, предусматривает мирное урегулирование споров, предупреждение конфликтов между членами региональной системы; организацию коллективных мер по пресечению актов агрессии и устранению угрозы миру; превентивную дипломатию, поддержание, установление и укрепление мира в постконфликтный период [1]. Региональная безопасность формируется через региональные соглашения. Из совокупности таких соглашений, организаций и структур и образуется региональная система безопасности.

Трансформационные процессы, начавшиеся в Европе в конце 1980 – начале 1990-х годов, положили начало открытой ревизии принципов вестфальского мира и создали тем самым угрозу европейской (а в перспективе – и глобальной) безопасности. О кризисе и фактическом отказе мирового сообщества от принципов вестфальской системы свидетельствуют многочисленные примеры из новейшей истории. Так, статус государства-члена ООН не стал для Югославии иммунитетом от интервенции. Более того, результаты неправомочного вмешательства (упразднение структур югославской государственности в Косово) были де-факто (а отчасти и де-юре) признаны на международном уровне. Между тем, признание результатов внешней агрессии, совершенной в отношении государств-членов ООН,

с правовой точки зрения ничуть не более оправданно, чем признание результатов внутренних движений самоопределения, возникших в рамках республик бывшего СССР.

И дело здесь, на наш взгляд, не только и не столько в обеспечении международных правил игры, сколько в их изначальной двусмысленности. Вопрос о признании или непризнании де-факто сформированных государств не имеет однозначного нормативного решения в рамках сложившейся системы международного права. Эта система не просто противоречива – она заведомо антиномична, т. е. основана на соотношении несовместимых друг с другом принципов – принципа территориальной целостности государств и принципа права наций на самоопределение. Один из ведущих американских политологов и социологов А. Этциони, соглашаясь в целом с высокой степенью важности роли самоопределения, в то же время отмечает, что оно не может трактоваться как абсолютная ценность, применяемая для всех. С помощью права наций на самоопределение, по его мысли, можно сделать мир более справедливым. Вместе с тем, несмотря на положительную роль этого права в предшествующие периоды, в настоящий момент оно не предстает перед мировым сообществом в своей первозданной чистоте и часто поощряет сепаратизм и хаос [2]. По мнению А. Этциони, юристам и политикам надо предпринимать более энергичные действия и вводить право наций на самоопределение в более четкие правовые рамки.

События 2008 г., связанные с признанием частью мирового сообщества во главе с США независимости Косово, а Российской Федерацией – Абхазии и Южной Осетии, с одной стороны обострили ситуацию вокруг непризнанных государств, с другой – показали возможные пути ее разрешения. При этом не стоит забывать, что хотя актуальность проблемы непризнанных государств и их роли в мировом политическом процессе возросла после событий 1990-х годов, связанных с распадом социалистических федераций, сама проблема возникла задолго до обозначенных событий, и в современном мире существуют пятнадцать государств, статус которых определяется как «частично признанные государства», а также Приднестровье, Нагорный Карабах и многочисленные государства, существующие на обломках Сомали, непризнанные на текущий момент истории ни одним из государств, входящих в мировое сообщество [3]. Нетрудно заметить, что становление, развитие и борьба этих государств за международное признание практически всегда были сопряжены с вооруженным конфликтом, что не могло не отражаться на системе региональной безопасности.

Международное обязательство воздерживаться от использования или угрозы использования силы является нормой международного обычая, зафиксированная, например, такими международными политико-правовыми актами, как решения Международного Суда ООН. Но в политической практике эта норма в угоду узких политических расчетов практически не работает. В процесс урегулирования конфликтов вокруг непризнанных государств втягивается все большее число акторов мировой политики. Зачастую их действия весьма далеки от задач установления прочного мира в конфликтных регионах, диктуются стремлением к переделу сфер влияния в мировом политическом пространстве. Не дают результатов и попытки более активного подключения к переговорному процессу международных структур: усилия таких организаций, как ОБСЕ, ЕС, НАТО, оказываются значительно менее эффективными, чем можно было ожидать.

Политика двойных стандартов относительно тех или иных непризнанных государств еще больше размывает и без того «слабое» международное право. Складывание глобальной гегемонии США имеет региональное продолжение на Кавказе, Балканах, Ближнем Востоке и др. геополитических регионах. Ставка на силу в международных отношениях подкрепляется утверждениями ряда западных авторов о том, что метропольные государства свободны в применении силы для законного восстановления своей территориальной целостности.

Так, сотрудник Института исследований вопросов безопасности ЕС Д. Линч в работе «Сепаратистские страны Евразии: неразрешенные конфликты и де-факто государства» заявляет, что ликвидация сепаратистских режимов путем применения силы метропольным государством не может быть исключена. По его мнению, сепаратистский режим не защищен нормами, действующими в отношении остальных государственных образований и не обладает жизнеспособностью независимых суверенных государств [4]. Такой подход, на наш взгляд, не выдерживает никакой критики. По мнению известного российского политолога С. М. Маркедонова, проблему непризнанных государств нельзя сводить только к формально-юридическому формату. Как феномен они не могут быть исследованы и поняты исключительно в правовых терминах. Само создание непризнанных государств и начало борьбы за их признание – факты эмоционально-символического и социокультурного плана, без учета которых невозможно эффективное урегулирование межэтнических и иных споров как неизбежного спутника этих особых государственных образований [5]. Де-факто государства не просто были провозглашены. Они существуют в течение длительного времени, демонстрируя позитивную внутри- и внешнеполитическую динамику, обладают реальным суверенитетом

и являются активными субъектами экономических, культурных и иных международных отношений. Единственный признак, отличающий их от партнеров по международному сотрудничеству, заключается в том, что их суверенитет не признан мировым сообществом и отдельными его представителями.

В 2005 г. директор Кавказского проекта Международной Кризисной Группы – 4 С. Фрейзер в одном из своих выступлений предупредила, что угроза применения Азербайджаном силы для восстановления территориальной целостности реальна, а продолжающаяся оккупация азербайджанских территорий на фоне стремительно вооружающегося Баку дает Азербайджану лишний повод для нападения [6]. Это высказывание характеризует общий подход многих политиков в Азербайджане, Грузии и Молдове по отношению к регионам, отделившимся от этих бывших советских республик в начале 1990-х годов, еще до формального распада СССР – в полном соответствии с действовавшим на тот момент советским законодательством и нормами международного права. Поэтому большинство специалистов в области международных отношений распространяют принцип запрета на угрозу силой или ее применение и на формально признанные в ООН государства, и на государства, являющиеся таковыми де-факто. Именно в этом ключе следует интерпретировать первый принцип Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН о дружественных отношениях, который гласит: «Каждое государство обязано воздерживаться от угрозы силой или ее применения с целью нарушения таких международных демаркационных линий, как линия соприкосновения вооруженных сил, установленная или соответствующая международному соглашению, стороной которого оно является или в силу каких-либо причин обязано уважать» [7].

Согласно интерпретации Дж. Фроуайна, это положение относится и к нынешним границам де-факто режимов [8]. В случае с постсоветскими самоопределившимися государствами все эти линии были установлены соглашениями о прекращении огня. Данные соглашения заключались между метрополиями и де-факто режимами, они не имеют предельного срока действия, и ни одна сторона не вправе денонсировать их. В случае с Нагорным Карабахом, например, заключив в мае 1994 г. соглашение о прекращении огня, Азербайджан признал необходимость участия НКР в подписании данного соглашения. Последующее исключение Нагорного Карабаха из числа участников переговорного процесса создало беспрецедентно абсурдную ситуацию, когда одна из сторон признает военную субъектность оппонента, но в то же время не ведет с ним переговоры, не признавая его политическую субъектность в послевоенный период.

Основной аргумент сторонников применения силы в конфликтах вокруг непризнанных государств состоит в том, что «мятежные» территории не являются самостоятельными субъектами международного права, ибо они не признаны международным сообществом. Применительно к конфликтам на постсоветском пространстве многими авторами неоднократно отмечалась равная правосубъектность непризнанных государств с их бывшими метрополиями, так как и Абхазия, Южная Осетия, Приднестровье и Нагорный Карабах – такие же продукты распада СССР, как Грузия, Молдова и Азербайджан. Все четыре государственных образования являются полноправными участниками соответствующих соглашений о прекращении огня и получили де-факто признание во многих других сферах своей деятельности (поддержание режима прекращения огня, гуманитарные контакты, экономическое сотрудничество и т. д.).

Проблема непризнанных государств – важный показатель способности международного сообщества содействовать решению «замороженных» конфликтов не насилием, а путем переговоров и политико-правового регулирования. Новый политический порядок должен формироваться на основе принципов демократизации, демилитаризации, гуманизации партнерских отношений. Именно такой подход, на наш взгляд, будет способствовать выработке эффективной модели разрешения конфликтов и недопущению повторения агрессии в зоне политического становления непризнанных государственных образований. Необходима также скорейшая выработка правовых критериев их признания. Все это вместе взятое и будет способствовать формированию эффективной системы международной и региональной безопасности.

Література:

1. Устав Организации Объединенных Наций. – Гл. 8 // Практикум по международному публичному праву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://folium.boom.ru/DATA.002/000.txt>
2. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – С. 217.
3. Неполноценные члены сообщества. Абхазии и Южной Осетии не хватает признания 190 членов ООН // Коммерсантъ. – 2008. – № 177 (3994) – 1 октября.
4. Цит. по: Арешев А. Неприменение силы как принцип решения проблемы непризнанных государств // Сообщество «За демократию и права народов». Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://community-dpr.org/news/world/news_full.php?nid=693&

5. Маркедонов С. СНГ: Война за «свою» землю. К определению природы феномена непризнанных государств бывшего СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/analytics/2005/08/03/outflow.html>
6. Цит. по: Арешев А. Указ. соч.
7. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 2625 (XXV) «Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН» от 24 октября 1970 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/russian/ga/25/docs/res25_1.htm
8. Цит. по: Арешев А. Указ. соч.

УДК 341.232.2:339.732.4

Шперун Х. В., ЛНУ ім. І. Франка

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СВІТОВОЇ ВАЛЮТНОЇ СИСТЕМИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена міжнародно-правовим проблемам функціонування світової валютної системи. Розглядаються базові підходи до визначення поняття «світова валютна система», «міжнародна валютна система» та інших суміжних понять. Визначаються основні ознаки світової валютної системи. Вказується на ключову роль міжнародного права у регулюванні проблем, які виникають у процесі роботи світової валютної системи.

Статья посвящена международно-правовым проблемам функционирования мировой валютной системы. Рассматриваются базовые подходы к определению понятия «мировая валютная система», «международная валютная система» и других смежных понятий. Определяются основные признаки мировой валютной системы. Указывается на ключевую роль международного права в регулировании проблем, возникающих в процессе работы мировой валютной системы.

The article is devoted to international legal problems of the global monetary system functioning. We consider the basic approaches to the definition of "global currency system", "International Monetary System" and other related concepts. The basic features of the global monetary system are determined. A key role in the regulation of international law issues arising in the course of world monetary system is indicated.

Безсумнівно, що основним явищем, яке характеризує розвиток міжнародних відносин протягом XX та початку XXI століття є перехід від інтернаціоналізації до глобалізації. І чи не найважливішою сферою яка найбільше відчула цей процес є економіка. Як справедливо зазна-

чив К. Аннан, глобалізація планетарних процесів, з якою пов'язана головна тенденція розвитку міжнародного права, найбільш помітно проявляється, в розширенні потоку товарів, фінансових коштів, діяльності транснаціональних корпорацій [1]. Саме з середини минулого століття виникло принципово нове явище – міжнародна економіка, вже не як сукупність національних економік, а як єдина система. Міжнародні економічні відносини такі, як міжнародна торгівля товарами і послугами, міжнародне науково-технічне співробітництво, міжнародний рух капіталу, інвестиції ведуть до виникнення взаємних грошових вимог і зобов'язань [2, 15] суб'єктів різних держав, які прийнято називати міжнародними валютними відносинами, оскільки фінансові засоби перетинають кордони. Тобто, міжнародними валютними відносинами називається сукупність грошових відносин, що визначають платіжно-розрахункові операції між національними економіками. Валютні відносини знаходяться у прямій залежності від стану міжнародної економіки. Будь-які зміни в формах економічних відносин будуть впливати на валютні відносини і навпаки. Таким чином, щоб ефективно регулювати існуючі валютні відносини між державами необхідна валютна система. В залежності від підходу, в найбільш загальному вигляді, під валютною системою розуміється сукупність грошово-кредитних відносин (операцій), що склалися між суб'єктами світового господарства на базі інтернаціоналізації господарського життя та розвитку міжнародного ринку чи сукупність закріплених у національному законодавстві, а також двосторонніми та багатосторонніми договорами і іншими правовими нормами, зокрема тими, які містяться у міжнародних звичаях та узвичаєннях правил, які регулюють вищезазначені відносини.

Отже, для обслуговування міжнародної економічної системи, яка передбачає значний рух матеріальних цінностей, потрібна розвинена система міжнародних розрахунків. Саме тому вже під час Другої світової війни держави вирішили створити нову світову валютну систему, основним завданням якої було б забезпечувати стабільність курсу кожної з валют як еквівалента вартості товарів і послуг, що виступають об'єктами міжнародної торгівлі, а також гарантування вільного руху валют. І як зазначено вище, таку міжнародну валютну систему було створено у 1944 році на основі Бреттон-Вудських договорів.

І хоча цілю Бреттон-Вудських договорів було створити світову валютну систему, проте вона до початку 90-х років XX століття юридично була лише однією з міжнародних валютних систем (хоча фактично була світовою валютною системою з моменту створення, оскільки навіть СРСР та інші держави, які не були її учасниками де факто здійснювали свої валютні операції відповідно до стандартів цієї валютної системи.),

а вже після вступу у МВФ держав колишнього СРСР та держав-учасниць Ради Економічної Взаємодопомоги – стала світовою валютною системою. Таким чином світова валютна система є найвищим ступенем інтеграції співробітництва держав з валютній сфері. Їй передували інші валютні системи, які розвивалися від найпростішої – національної, через регіональні, а вже потім світову валютну систему. Основним чинником і рушієм такого розвитку виступала і продовжує виступати інтернаціоналізація господарських зв'язків між державами.

Спочатку виникли національні валютні системи, як форми організації валютних відносин кожної окремої держави, що склалася історично і закріплені її національним законодавством та міжнародними звичаями. Національна валютна система є складовою частиною внутрішньої грошової системи і визначається характерними рисами останньої, але в той же час вона відносно самостійна і виходить за національні рамки. Вона виконує наступні завдання: 1) формування і використання валютних ресурсів; 2) забезпечення зовнішньоекономічних зв'язків держави; 3) забезпечення оптимальних умов функціонування національної економіки.

На відміну від національної, світова та регіональні валютні системи носять міжнародний характер і обслуговують взаємний обмін результатами діяльності суб'єктів декількох національних економік. Звідси регіональну валютну систему визначають як форму організації валютних відносин ряду держав певного регіону, закріплена в міждержавних угодах і у створенні міждержавних фінансово-кредитних інститутів. Найбільш яскравий приклад валютної системи такого рівня – Європейська валютна система.

Стосовно світової валютної системи, то перше, про що слід зазначити, – не існує загальноприйнятого її визначення. Більше того, для позначення світової валютної системи прийнято застосовувати декілька термінів, зокрема: міжнародна фінансова система, міжнародна валютно-фінансова система та ряд інших, які більшості науковців використовують як аналоги. Слід також відзначити той факт, що зазвичай поняття світова валютна система і міжнародна валютна система ототожнюються, що є не зовсім коректно, оскільки по суті ігнорує той факт, що регіональні валютні системи теж по суті є міжнародними. Однак зважаючи на ту термінологію яку використовують більшість вчених, ми теж в даній роботі будемо ототожнювати міжнародну та світову валютну системи.

Оскільки міжнародна валютна система є частиною економічної системи, то її вивчення проводиться в основному в рамках економічної науки. Тому і більшість визначень міжнародної валютної системи даються вченими економістами.

Так, професор економіки Колумбійського університету Р. Мандел зазначає, що міжнародна валютна система є сукупністю засобів і механізмів за допомогою яких узгоджується співвідношення основних національних валют [3]. П. Кругман і М. Обстфельд відзначають, що міжнародна валютна система – це набір інститутів, створених кредитно-грошовими угодами, укладеними між країнами [4, 528]. Досить схоже визначення міститься у Колумбійській енциклопедії, де зокрема зазначено, що міжнародна валютна система є системою правил і процедур, за якою різні національні валюти обмінюються одна на іншу в світовій торгівлі [5]. Цієї ж точки зору дотримується Л. Н. Красавина, на думку якої міжнародну валютну систему можна визначити як особливу форму організації міжнародних валютних відносин, що закріплена в міжнародних угодах. [6, 8-9]

Українські вчені-економісти, Т. А. Коротка і Ю. М. Лисенков, визначають міжнародну валютну систему як сукупність способів, важелів та міждержавних органів, із допомогою яких здійснюється взаємний платіжно-розрахунковий обіг у рамках світового господарства [7, 65].

Інший вітчизняний вчений Ю. Ю. Хватов стверджує, що міжнародна валютна система – це форма організації міжнародних валютних (грошових) відносин, що історично склалася і в зрілих (сучасних) формах закріплена міждержавною домовленістю [8, 71].

Однак, оскільки регулювання міжнародної валютної системи відбувається правовими засобами, то вона являє собою доволі обширний предмет для досліджень в рамках юридичної науки [9, 17].

Загальновідомо, що нормативного визначення міжнародної валютної системи не існує. У 1978 році було здійснено спробу закріпити таке визначення у статуті МВФ, а саме у ст. IV, де стверджується, що основна мета міжнародної валютно-фінансової системи полягає у тому щоби служити структурною основою, яка стимулює обмін товарів і послуг, а також рух капіталу між державами і сприяє стабільному економічному зростанню. Проте, використовуючи даний термін в офіційних документах МВФ вкладає у нього зміст який закріплено у Глосарії опублікованому МВФ. Там, зазначено, що міжнародна валютна система використовується для позначення правил і інституцій, що регламентують здійснення міжнародних платежів, а саме: валюти; валютних режимів держав; правил, що регулюють порядок визначення валютного курсу, незалежно від того є він фіксованим чи плаваючим; а також установ, що здійснюють діяльність у цій сфері [10].

Що ж стосується доктринальних визначень поняття міжнародна валютна система, то їх є достатньо багато. Так, російський спеціаліст у сфері міжнародного економічного права О. Моїсєєв визначає міжнародну валютну систему як розгалужену схему з великою кількістю

державних та приватно-кредитних елементів, через які здійснюється координація фінансових зв'язків у світі [11, 31].

Ще один російський науковець В. М. Шумілов зазначає, що міжнародна фінансова система є сферою транскордонного переміщення фінансових засобів та виділяє міжнародну фінансову систему у якості підсистеми загальної та більш широкої міжнародної економічної системи [12, 25-28].

А. Б. Альтшулер зазначає, що організаційно-правовий механізм міжнародних валютних відносин складає сукупність економічних та правових засобів за допомогою яких забезпечується організація і здійснюється співробітництво в рамках міжнародної валютної системи [13, 24-25]. Дещо іншої точки зору дотримується М. А. Петченко, який розуміє міжнародну валютну систему як сукупність фінансових засобів, що перетинають кордон. Відповідно основне завдання міжнародного права у цій сфері – запобігання, згладжування негативних наслідків економічних криз в фінансовій сфері [14, 945].

Г. В. Петрова говорячи про міжнародну валютну систему, яку називає інтегрованою фінансовою системою розуміє її як сукупність національних фінансових ринків, які регулюються нормами, прийнятими органами без попередньої згоди окремих держав [15, 127].

Отже, головне завдання міжнародної валютної системи – регулювання міжнародних розрахунків і валютних ринків для забезпечення сталого економічного зростання, підтримки рівноваги зовнішньоекономічного обміну і платіжного обороту різних держав. При здійсненні цих завдань міжнародна валютна система дозволяє помітно мінімізувати ризики в першу чергу іноземних інвесторів на території приймаючої інвестиції держави в зв'язку з переведенням доходів за межі цієї держави.

Сьогодні як ніколи існує об'єктивна необхідність забезпечити у внутрішньодержавних правових системах уніфіковане регулювання питань введення валютних обмежень, чітко і недвозначно визначити поняття "валютні операції, пов'язані з рухом капіталу" і т. д.

МВФ через систему своїх принципів і норм вилучає під своє регулювання частину внутрішньодержавної компетенції в сфері валютного регулювання і ставить під міжнародно-правовий контроль цей режим в державах-учасниках цієї організації. Завдяки цьому розмиваються адміністративні та економічні кордони держави, звужується сфера державного суверенітету. Відбувається універсалізація правового режиму в міжнародній валютній системі. Міжнародне право в цій сфері набуває примат над внутрішньодержавним правом.

Міжнародна валютна система – частина міжнародної системи, яка в епоху глобалізації стає цілісною і все більш полісистемною. На думку

В. М. Шумилова, такий глобальний соціальний організм повинен регулюватися і відповідною правовою надбудовою. І ця надбудова формується у вигляді глобальної правової системи, яка складається з внутрішнього права держав, міжнародного права, наднаціонального права. Якісна єдність цих компонентів є своєрідним прообразом глобальної правової системи.

Таким чином, можна констатувати три основні підходи до визначення міжнародної валютної системи: 1) Через суб'єктів системи (сукупність міжнародних, державних та приватних організацій чи органів); 2) Через об'єкт (сукупність фінансових засобів тощо); 3) Через засоби регулювання (сукупність правил, інструкцій, законів та інституцій, які регулюють діяльність системи).

При цьому кожен із вказаних визначень і підходів має як свої плюси так і мінуси. Тому для того, щоб більш глибоко розібратися у понятті міжнародної (світової) валютної системи, ми спробуємо виділити основні її ознаки.

1. Міжнародна валютна система *функціонує на основі норм міжнародного права*. Оскільки така система виходить за національні правопорядки окремих держав, то вона може діяти лише на основі норм міжнародного права. При цьому слід відмітити, що нині існуюча система діє на основі Бреттон-Вудських угод 1944 р. із наступними змінами. Проте, це не єдині договори. Правила стосовно заборони введення валютних обмежень містяться в ряді інших міжнародних договорах, в основному із сфери торгового та інвестиційного права. Так, до прикладу, валютні положення що діють в рамках СОТ. Зокрема, одна із ключових норм ГАТТ, виходить з того, що "Договірні Сторони не повинні шляхом валютних заходів порушувати положення ГАТТ або шляхом торговельних заходів – положення Угоди про МВФ (ст. 15 ГАТТ). Фактично в цьому суть взаємодоповнюваності, або взаємозамінності, валютних і торговельних обмежень. Схоже правило міститься в Угоді про торгові аспекти інвестиційних заходів (ТРІМС), яка незважаючи на всі розбіжності, все ж була прийнята і увійшла в пакет домовленостей Уругвайського раунду. У ній встановлюються узгоджені міжнародні стандарти інвестиційних заходів, проходження яких є обов'язковим для всіх членів СОТ [16]. У даному документі заходи інвестиційного регулювання, які за своїм характером перешкоджають розвитку торговельних відносин, називають інвестиційними заходами торгового характеру [17, 29]. Їх застосування аналогічне встановленню нетарифних бар'єрів, що негативно впливає на іноземні інвестиції і суперечить режиму найбільшого сприяння і принципу ГАТТ про заборону кількісних обмежень. Дана Угода вводить заборону на введення валютних обмежень

у країнах-учасниках. Отже, норми, що містяться в ній, становлять важливу частину інституту міжнародної валютної системи.

Важливо відзначити той факт, що до джерел слід відносити не тільки універсальні договори, як вищезгадані Бреттон-Вудські, але й регіональні і навіть двосторонні договори, якщо їх об'єктом виступає валютне регулювання. Так, у історичній ретроспективі до таких можна віднести усі договори про створення регіональних валютних систем, зокрема у рамках Ради економічної взаємодопомоги (Про створення системи міжнародних розрахунків в перевідних рублях 1963 р.), чи досягнення конвертованості національних валют (Європейська валютна угода 1955 р.). Те саме стосується двосторонніх угод. Джерелом буде будь-яка угода предметом якої виступає питання про вільний рух валюти чи про конвертованість національних валют (напр. Угода між Російською Федерацією і Республікою Білорусь про взаємні розрахунки 1999 р.)

Крім, угод важливим джерелом міжнародного права яке регулює діяльність міжнародної валютної системи можуть виступати рішення міжнародних конференцій та організацій, зокрема МВФ, МБРР та інших. Як приклад можна навести Заключний акт Уругвайського раунду торговельних переговорів у рамках комплексу міжнародних угод ГАТТ у якому серед інших дій, які заборонено вчиняти державам учасницям визначалося: обмеження в доступі до іноземної валюти підприємства і тим самим обмеження експорту [18].

2. *Об'єктом правового регулювання виступають валютні цінності.* Під валютними цінностями в даному випадку слід розуміти як грошову одиницю власної держави, так і іноземну валюту, золото, СПЗ чи інші документи, які можна використовувати в якості платіжного засобу. При чому тут можливі два варіанти: обмін однієї валюти на іншу (у цьому випадку валюта виступає і як платіжний засіб, і як об'єкт купівлі); рух валюти з однієї держави в іншу.

3. *Метою діяльності є запобігання валютних криз і надання допомоги в випадку їх настання.* Як зазначено у пункті 1.3 даної роботи серед інших цілей МВФ як основна інституція світової валютної системи здійснює і координує діяльність держав таким чином щоб уникнути та попередити можливі випадки виникнення валютних (фінансових криз), а у випадку їх настання надає допомогу для їх припинення. Спроможність запобігати кризам вимагає, щоб система містила чіткі обмежувальні правові зобов'язання дотримання яких беруть на себе держави. Іншими словами участь держави в валютній системі означає, що вона приймає певний «Кодекс добропорядної валютної поведінки» який певним чином обмежує суверенітет держави. Що стосується надання допомоги, у випадку настання криз, то в міжнародній валютній

системі має бути передбачено ефективний механізм надання допомоги державам у яких виникли проблеми із платіжним балансом. Як приклад, можна вказати ситуацію, яка мала місце із Україною, Ісландією, Естонією, Угорщиною і рядом інших держав, які змушені були звернутися до МВФ за фінансовою допомогою для подолання наслідків кризи у 2008 р. Зокрема МВФ в рамках допомоги планував надати Україні кредит у розмірі 12 мільярдів доларів США.

4. *Наявність міжнародного механізму правового регулювання.* Міжнародний механізм валютного регулювання як інститут міжнародного валютного права є комплексом засобів, способів і прийомів, використовуваних державами для забезпечення реалізації міжнародно-правових норм, і складається з двох взаємопов'язаних компонентів: міжнародно-правового механізму та організаційно-правового механізму. Міжнародно-правовий механізм включає в себе правозабезпечуючу нормотворчість, покликану забезпечити регулювання даних відносин. Після підписання Угоди про МВФ зміна валютних курсів державами-учасниками стала можливою тільки з санкції МВФ з метою коригування рівноваги валют. Відповідно до ст. 4 Угоди 1944 р. держави-члени Фонду приймають зобов'язання щодо проведення валютної політики, яка не допускає маніпулювання обмінними курсами, застосування валютних обмежень. У той же час у даній нормотворчості є певні прогалини. Насамперед держави повністю зберегли свої повноваження в області руху капіталів: вони можуть повністю контролювати, регламентувати і навіть забороняти такий рух (розд. 3 ст. VI). МВФ в цій галузі позбавлений яких-небудь нормативних повноважень. Платежі у формі капіталу на протидію поточними платежами у виключній залишаються в компетенції держави [19, 60]. Використання цього принципу не веде до створення єдиної міжнародної фінансової системи: лібералізація та впорядкування операцій з використанням платежів у формі капіталу проходять головним чином в рамках регіональної економічної інтеграції (ОЕСР, ЄС). Наприклад, у Кодексі лібералізації руху капіталів ОЕСР, прийнятому в 1961 р., всі операції, що підлягають лібералізації, розділені на два списки: список А і список Б. Операції, включені до списку А, не можуть бути об'єктом нових обмежень з боку держав-членів. Кожна держава може скасувати обмеження названі у списку А. Але одного разу їх скасувавши, вона не має права їх відновити. У той же час операції, наведені у списку Б, у випадку скасування обмежень підлягають відновленню. Операції зі створення і ліквідації інвестицій представлені у списку Б. Проте наприклад у рамках Європейського союзу свобода руху капіталів розглядається як одна з основних свобод спільного ринку та не може бути самостійно обмежена державою.

Другим компонентом міжнародного механізму валютного регулювання є організаційно-правовий механізм, який включає в себе певну діяльність організаційного характеру суб'єктів міжнародного права:

1) держав-учасниць відповідних угод: багатосторонніх міждержавних договорів (Угода про МВФ, Вашингтонська конвенція 1965 р., Сеульська конвенція 1985 р.), двосторонніх угод про сприяння та захист інвестицій, про уникнення подвійного оподаткування;

2) міжнародних організацій: МВФ, Міжнародний суд ООН, СОТ, Міжнародний центр по врегулюванню інвестиційних спорів, Агентство з гарантій інвестицій. Зазначені суб'єкти міжнародного права здійснюють свою діяльність за допомогою переговорів, конференцій, судового розгляду. Для здійснення нормотворчості, обговорення ходу реалізації діючих норм та спільного реагування на їх порушення держави використовують насамперед переговори. Особливістю функціонування механізму міжнародно-правового валютного регулювання в міжнародному праві є його поділ на стадії процесу реалізації відповідних правових норм на дві підсистеми – міжнародну і внутрішньодержавну.

Розглядаючи співвідношення міжнародного і національного механізму, необхідно зазначити, що у сфері дії суверенітету і юрисдикції суверенної держави регулювання тільки нормами міжнародного права може бути недостатнім, неповним. Це пояснюється неможливістю врахувати в нормах міжнародного права всі особливості кожного бере участь в них держави.

Сукупність внутрішньодержавних правових актів, що забезпечують відповідність діяльності суб'єктів внутрішньодержавних відносин вимогам міжнародних норм, представляє нормативний механізм реалізації міжнародних норм про гарантії переказу доходів іноземних інвесторів.

Разом з тим держава незалежно від способів здійснення міжнародних норм у внутрішньодержавній системі права зобов'язана вжити необхідних заходів за погодженням свого внутрішнього права із зобов'язаннями з міжнародного права, а саме воно має доповнити, змінити, скасувати ті внутрішньодержавні правові акти, які перешкоджають виконанню зобов'язань з міжнародного права. У преамбулі статуту ООН її члени взяли на себе зобов'язання "створити умови, за яких буде дотримуватися повага до зобов'язань, що випливають з договорів"

5. *Має публічно правовий характер, але діє в інтересах як держав, так і приватних осіб.* Міжнародна валютна система може бути створена виключно і застосовується ними. Проте вона регулює діяльність і приватних осіб. Діяльність останніх здійснюється виключно у відповідності

із правилами встановленими міжнародною валютною системою. При цьому сам механізм впливу міжнародної валютної системи, на приватних осіб не є прямим, оскільки опосередковується правилами функціонування національної валютної системи, за винятком Європейської валютної системи, де вплив є прямим.

6. Вона одночасно поєднує елемент наднаціональності і приватно-правового регулювання. Щодо першого, то як справедливо відмічає В. М. Шумілов, головне протиріччя сучасної епохи – це протиріччя між державною формою організації суспільства і глобалізацією світової економіки [20, 7]. Основною тенденцією розвитку всієї системи міжнародного права є його еволюція від координаційного методу регулювання в бік субординаційного, від методу двосторонніх угод до багатосторонніх на базі універсальних міжнародних економічних організацій, у зв'язку із чим виникають нові правові комплекси "право МВФ", "право СОТ", норми якого набувають імперативний, наддержавний характер [20, 341-342]. Цю позицію підтримує І. І. Лукашук відзначаючи при цьому, що загальнолюдські інтереси набувають пріоритет над державними інтересами. Представником загальнолюдських інтересів виступає світове співтовариство в цілому. Об'єктивно загальнолюдські процеси вимагають наддержавних механізмів вирішення виникаючих проблем, відповідно, в міжнародному праві з'являються елементи наддержавного регулювання [20, 341 – 342]. З іншої сторони, кількість валюти яка належить найбільшим фінансовим групам у десятки разів перевищує кількість валюти яка знаходиться у розпорядженні держав, у зв'язку із чим так званий «приватний фінансовий капітал» суттєво впливає на регулювання міжнародної валютної системи не стільки створюючи нові норми, скільки формуючи практику їх реалізації. Так зокрема, з 80 – х років минулого століття держави при виникненні кризових явищ, чи дефіциту платіжного балансу все частіше звертаються до приватного капіталу, тим самим обмежуючи роль МВФ.

7. Міжнародна валютна система є дво, а в окремих випадках трьох рівнявою. Попри ту обставину, що міжнародна валютна система є незалежною і самодостатньою, вона не може функціонувати без національних валютних систем. У окремих випадках їх взаємодія опосередковується регіональною валютною системою. При цьому деякі учені підкреслюють той факт, що міжнародна валютна система образно кажучи є вершиною піраміди, в той час як її фундаментом виступають національні валютні системи.

Підсумовуючи усе вищесказане слід відзначити, що під міжнародною валютною системою розуміють систему врегульованих нормами міжнародного права засобів та міждержавних органів, із допомогою

яких здійснюється взаємний платіжно-розрахунковий обіг у рамках світового господарства і які покликані забезпечити запобігання валютних криз і надання допомоги в випадку їх настання.

Основними ознаками міжнародної валютної системи є те що вона: 1) створена і діє на основі норм міжнародного права; 2) метою діяльності є запобігання валютних криз і надання допомоги в випадку їх настання. 3) об'єктом регулювання виступає валюта та валютні цінності; 4) наявність міжнародного механізму правового регулювання. 5) має публічно-правовий характер, але діє в інтересах як держав, так і приватних осіб; 6) одночасно поєднує елемент наднаціональності і приватноправового регулювання.

Література:

1. Аннан К. А. Предотвращение войн и бедствий: глобальный вызов растущих масштабов [Електронний ресурс] // Годовой доклад о работе ООН за 1999 г. Нью-Йорк, 1990. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/gadocs/54sess/a-54-1.htm>
2. Беляев А. В. Международно-правовое регулирование Европейской валютной системы : дис. канд. ... юрид. наук. – Москва: Университет МИД РФ, 1998. – 195 с.
3. Robert A. Mundell The International Monetary System in the 21st Century: Could Gold Make a Comeback? Lecture delivered at St. Vincent College, Letrobe, Pennsylvania, March 12, 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.columbia.edu/~ram15/LBE.htm>
4. Кругман П. Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика: Учебник для вузов: Пер. с англ. Под. Ред. В. П. Колесова, М. В. Кулакова. – М. : Юнити, 1997. – 754 с.
5. The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.encyclopedia.com/doc/1E1-intlmone.html>
6. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения : учебник / Под. Ред. Л. Н. Красавиной. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 576 с.
7. Лисенков Ю. М. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн / Ю. М. Лисенков, Т. А. Коротка. – К. : Зовнішня торгівля, 2005. – 118 с.
8. Хватов Ю. Ю. Парижская денежная (валютная) конференция 1867 г.: мифы и реальность // Академічний огляд. – 2011. – № 2. – С. 65-72.
9. Эбке В. Ф. Международное валютное право: монография / Вернер Ф. Эбке; пер. с нем. – М. : Международные отношения, 1997. – 335 с.
10. <http://www.imsreform.org/about/glossary.html>
11. Моисеев А. А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности) Изд. 2-е дополн. и перераб. / Моисеев А. А. – М. : Омега-Л, 2003. – 256 с.
12. Шумилов В. М. Международное финансовое право: Учебник / В. М. Шумилов. – М. : Международные отношения, 2005. – 432с.

13. Альтшулер А. Б. Международное валютное право: учебное пособие / А. Б. Альтшулер – М. : Международные отношения, 1984. – 256 с.
14. Международное право: учебник/ отв. ред. А. Н. Вылегжанин. – М. : Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009. – 1012 с.
15. Петрова В. Г. Концепция взаимодействия норм российского финансового законодательства с международно-правовыми финансовыми нормами. – РЕМП. – 2000. – С. 125 – 136.
16. Кухтик В. Угода про торгіві аспекти інвестиційних заходів (ТРИМС): актуальні міжнародно-правові питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=107
17. Puri D., Brusick R. Trade-Related Investment Measures: Issues for Developing Countries in the Uruguay Round. Papers on selected issues. Punta del Este, 1989. – 198 p.
18. Final Act Embodying the Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations. Marrakech. 15 April. 1994. Agreement on Trade-Related Investment Measures. – P. 139 – 144.
19. Gold J. International capital movements under the law of the International Monetary Fund. IMF, Pamphlet Series. – 1977. – N 21. – P. 60.
20. Шумилов В. М. Международное экономическое право в контексте глобализации мировой экономики (проблемы теории и практики) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 2001. – 30 с.
21. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть. – М., 2005. – 544 с.

УДК 341:141.1

Чайковський Ю. В., НУ «ОЮА»

ПЕРЕТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ ШЛЯХОМ ОБМЕЖЕННЯ СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВ

У статті проводиться аналіз сучасних концепцій міжнародного права з огляду на проблему становлення сучасного міжнародного правопорядку. Зокрема, досліджується ставлення до ідеї обмеження державного суверенітету з метою перетворення міжнародного правопорядку.

В статті проводиться аналіз сучасних концепцій міжнародного права относительно проблемы становления современного международного правопорядка. В частности, исследуется отношение к идее ограничения государственного суверенитета с целью преобразования международного правопорядка.

In the article analyzes modern concepts of international law, regarding the problem of emergence of modern international legal order. In particular, investigates the idea of constraints state sovereignty to transform modern international order.

Сучасні міжнародні відносини динамічно розвиваються під впливом процесів глобалізації. Разом зі зміною характеру міжнародних відносин змінюється й їх правове регулювання. Міжнародне право еволюціонує під впливом багатьох чинників, що призводить до зміни його сутнісних характеристик і, відповідно, необхідної зміни міжнародного правопорядку.

Метою статті є аналіз ставлення сучасних концепцій міжнародного права до проблеми становлення сучасного міжнародного правопорядку. Зокрема, погляд на ідею обмеження державного суверенітету з метою перетворення міжнародного правопорядку. Для цього проводиться аналіз ролі і місця держави як основного суб'єкта міжнародного права у формуванні сучасного правопорядку в глобальному суспільстві.

Окремі аспекти даної проблематики розглядали у своїх працях зокрема А. П. Мовчан, І. І. Лукашук, В. І. Євінтов, М. О. Ушаков, М. Л. Ентін, В. А. Василенко, Н. Є. Тюріна, Л. С. Явич. Проте еволюція сучасного міжнародного права в умовах глобального суспільства потребує більш ретельного аналізу співвідношення саме сучасного правопорядку і сучасної держави. Отже, існує необхідність багатостороннього аналізу сучасного міжнародного правопорядку в період якісного розвитку й ускладнення всієї міжнародної системи.

Питання формування світової держави і загального права, що активно обговорюється в даний час у іноземній та вітчизняній юридичній літературі, є далеко не новим. Воно має досить тривалу історію і досить неоднозначно сприймається на протязі багатьох століть представниками різних концепцій міжнародного права. Зокрема, слід згадати професора П. Є. Казанського з його революційним на початок ХХ століття вченням про адміністративні союзи держав.

У радянській юридичній літературі теорія світової держави, що остаточно склалася в другій половині ХХ ст., неодмінно піддавалася критиці. Аналогічне й ставлення до теорії світової держави і загального права і в даний час. З тією, однак, різницею, що, з одного боку, у світовому співтоваристві помітно додалося критичного настрою щодо обґрунтованості та життєздатності цієї теорії, а, з іншого, – під впливом процесів глобалізації, посилився свого роду ідеологічний настрій прихильників теорії світової держави і загального права, що розглядають її як свого роду чи не провідну програму і політико-правову теорію в ХХІ ст.

Зокрема, Л. С. Явич, пише: «Можна стверджувати, що формування єдиного правопорядку, що охороняється єдиною державністю, виявляється якимось реальним засобом демократичного упорядкування суспільних відносин на міжнародному рівні на стадії глобалізації життєдіяльності народів. Цей засіб забезпечить виживання і подальший розвиток людського правового та загального усвідомлення нової дійсності» [1, с. 11]. Далі Л. С. Явич уточнює, що в майбутньому, швидше за все, мова буде йти про створення конфедеративних об'єднань (як то Європейський Союз) і в результаті в недалекому майбутньому – Всесвітньої конфедерації держав на основі реорганізації Організації Об'єднаних Націй в державне утворення або діюче в співпраці з ООН.

Адже за період більш ніж у п'ятдесят років, з тих пір, як з'явилися перші ідеї, а потім досить докладні плани будівництва світової федерації, не кажучи вже про конфедерацію, на базі ООН, в системі міжнародно-правових відносин, так само як і в області державно-правового будівництва, фактично нічого скільки-небудь помітного не сталося, що могло б свідчити про початок реалізації такого плану.

Вельми характерними при спробі обґрунтування положень теорії світової держави, що стосуються «застарілості» державного суверенітету, є міркування про те, що: суверенітет як неодмінна ознака держави протистойть суверенітету народу власної країни, народам усіх країн – міжнародному співтовариству; суперечить пріоритетам міжнародного співтовариства і міжнародного права; заважає глобальним, прогресивним інтеграційним процесам; абсолютизація права нації на самовизначення заохочує сепаратизм; абсолютизація суверенітету державної влади не стільки служує засудженню агресії з боку інших держав, скільки використовується диктаторськими режимами для виправдання свавілля всередині країни і підготовки до агресії; спільний захист прав людини; створення, в силу глобалізації світу, системи колективної міжнародної безпеки; позбавлення можливості великих держав, завдяки інтеграції держав, нав'язати свій диктат іншим країнам і світовій спільноті.

Примус з боку централізованої влади деякі зарубіжні юристи пов'язують із таким напрямком перетворення сучасного міжнародного правопорядку, як обмеження державного суверенітету аж до його повного скасування, що відповідає ідеології лібералізму.

Виходячи з загальновизнаної посилки про зближення держав у процесі зростання економічної взаємозалежності, деякі дослідники ставлять питання про докорінне перетворення порядку міжнародних відносин, пояснюючи це тим, що в умовах тісної співпраці держав традиційні структури та відносини державного суверенітету стають

обтяжливими. На захист цих інтересів і направлені численні «аргументи» на користь різних способів обмеження суверенітету. Так, Р. Фолк пише, що в умовах сучасної взаємозалежності держав і перед лицем глобальних проблем потрібні нові міжнародні інститути, здатні нести відповідальність за планету в цілому; необхідна нова система світового порядку, заснована на нетериторіальних механізмах централізованого управління, які концентруються на великих функціональних проблемах. При цьому Р. Фолк критикує «реалістів», які бачать у суверенних державах і їх військовій могутності вирішальну силу в міжнародних відносинах. З метою подолання «вузького націоналізму», який представляється перешкодою на шляху до нового світопорядку, Блек пропонує обмежити державний суверенітет на добровільних засадах на користь регіональних або глобальних організацій, хоча б для особливих цілей і в період кризових ситуацій. Однак він зазначає, що передача суверенітету національних держав міжурядовим і транснаціональним організаціям пов'язана з тривалим процесом міжнародної інтеграції. Тому, незважаючи на те, що самі організації можуть рости в кількості, розмірах, функціях, виконуваних ними, система держав ще тривалий час зберігатиме свою вирішальну роль [2, с. 41].

Виходячи з існування цієї системи, своєрідну інтерпретацію національного суверенітету пропонує Д. Тінберген. Необхідними елементами нового світопорядку він називає рівність, свободу, демократію, участь в міжнародних справах, солідарність, різноманітність культур, єдність у ставленні до природи. Життєвість цих елементів вимагає, на його думку, нової інтерпретації концепції національного суверенітету. Для забезпечення участі у міжнародних справах і контролю за міжнародною діяльністю, Д. Тінберген пропонує дотримання не стільки територіального принципу, скільки функціонального суверенітету, і здійснення юрисдикції не стільки над географічним простором, скільки над його використанням в цілях прогресивної інтернаціоналізації та соціалізації всіх світових ресурсів – матеріальних і нематеріальних.

Таке тлумачення суверенітету Д. Тінберген пов'язує з принципом спільної спадщини людства. Проте ні сама ідея, ні її обґрунтування не витримують критики. По-перше, принцип загальної спадщини людства, як відомо, поширюється на території та ресурси, які знаходяться за межами національного суверенітету, на морське дно і його ресурси, Місяць та інші небесні тіла, що знайшло відображення в ряді міжнародно-правових актів. По-друге, скасування територіального суверенітету позбавляє гарантій на суверенітет функціональний. Тільки єдність права на володіння і використання становить ядро поняття суверенітету. Спроби розчленувати його на складові частини і скасування будь-якої з них фактично спрямовані на його підрив. Слід

зазначити, що аргументи, висунуті проти державного суверенітету, приймають крайню форму. Так виглядає постулат Р. Фолка про неможливість вирішення глобальних проблем, найважливішою з яких є збереження миру, в системі національних держав. Зрозуміло, що саме існування держав не може загрожувати миру. Вся справа в тому, чим визначається їх політика. Так, з метою виправдання політики США, при здійсненні якої нерідко нехтуються суверенні права держав і націй, порушуються принципи і норми міжнародного права, під захистом яких вони знаходяться, і оформився такий напрямок перетворення міжнародного правопорядку, як примусове звуження державного суверенітету [3, с. 63].

Потрібно зауважити, що нападки на цей інститут мали місце в різний час, і вже неодноразово відповідні міжнародно-правові, філософські та політичні теорії піддавалися критиці в юридичній літературі.

Що стосується пропозиції Блека, то тут проблема в співвідношенні принципів державного суверенітету і елементів наднаціональності. Фактично деякі правомочності міжнародної організації можуть перевершувати правомочності окремо взятої держави, але в кінцевому рахунку ці правомочності делеговані їм державами, що не є примусовим обмеженням державного суверенітету.

Окрім юридичного позитивізму і природноправової теорії міжнародного права, найбільш значними сучасними концепціями міжнародного права є так звані: концепція соціального міжнародного права, реалістична концепція, критична концепція міжнародного права та антропологічна концепція.

Так, представники концепції соціального міжнародного права шукають начала міжнародного права в суспільстві. Наприклад, Леон Дюгі та Жорж Ссель створили теорію міжнародного права, відповідно до якої солідарність є основою життя людського суспільства. Суспільство засноване на солідарності людей, і воно стає хворим при ослабленні соціальної солідарності [4, с. 7]. Солідарність, згідно теорії Дюгі, – це не моральна норма, проте, якщо людина хоче жити в суспільстві, вона повинна зробити відповідні висновки з факту солідарності. Таким чином, хоча солідарність і не є чимось абсолютним або імперативним, вона, хай навіть і побічно, є фундаментом людської поведінки.

Проте одна державна влада не здатна забезпечити соціальну солідарність. Право і держава, вважає Леон Дюгі, мають службове, функціональне значення; вони повинні бути зовнішнім проявом солідарності, відповідати їй. Обґрунтовуючи теорію «об'єктивного права», Дюгі зазначає, що воно стоїть вище законодавства, оскільки закон робиться таким, лише якщо він відповідає принципам солідаризму, інакше це тільки узаконене безправ'я. Доктрина соціального права

відштовхується від суспільства задля того, щоб прийти до індивіда, від об'єктивного права до суб'єктивного права, від соціальної норми до індивідуального права [4, с. 9].

Дюгі, виходячи з ідеї необхідності підкорення суверенної влади нормам вищого права, дійшов заперечення поняття суверенітету. «Ми твердо віримо в те, – писав він, – що є вища норма права над індивідами і державами, вища над керівниками і керованими, що вона покладається і на тих і на інших, що якщо існує суверенітет держави, то він юридично обмежений цією нормою права. Або право ніщо, або воно є обмеженням індивідуальної волі, і те, що називають волею держави, є врешті-решт тільки воля певної кількості індивідів. Ця межа в один і той же час і позитивна і негативна; є речі, які держава зобов'язана робити, і є речі, які держава не може робити».

Перша аксіома вчення Жоржа Сселя полягає у верховенстві права як виразі соціальної солідарності. Ідеї державного суверенітету Ссель протиставляє ідею суверенітету права. Лише право, підкреслює Ссель, є по-справжньому суверенним, оскільки будь-який суб'єкт права, який заявляє про себе як про суверена, тим самим стає вище за право і спростовує його. Суверенітет права має, за Жоржем Сселем, два джерела. По-перше, він пов'язаний з походженням права, виникає з його природи як виразу соціальної реальності, ототожнюваної з суспільною солідарністю. По-друге, ідея суверенітету права виникає з єдності права, тобто з того «права людей», яке є ієрархічно структурованою цілісністю.

Згідно з вченням Сселя, «об'єктивне право» не є продуктом волі держави або, на міжнародному рівні, продуктом поєднання воль держав, оскільки воно розвивається з самого суспільства.

Міжнародне право, згідно вченню Жоржа Сселя, – це, перш за все, вираз вимог солідарності в рамках міжнародного співтовариства. Міжнародний договір, що є результатом збігу волі держав, подібно законам в національних системах права, забезпечує вираження вимог міжнародної солідарності й повинен мати пріоритет по відношенню до національної солідарності.

У вченні Ж. Сселя суверенітет права виникає з єдності правової системи. Існує тільки одне джерело, що визначає компетенцію суб'єктів права – люди. У термінах теорії Сселя «право людей» жодною мірою не є тотожним «праву народів» або міжнародному праву. На його думку, «право людей» охоплює всі галузі права: не тільки національні, внутрішньодержавні, але також і наддержавні і екстрадержавні правові системи міжнародних співтовариств.

Від того, що право вкорінене в соціальній реальності, всі співтовариства генерують своє право практично однаково. Звідси впливає також,

що існує нескінченна кількість правових систем у рамках єдиної всеохоплюючої структури права, а окремий індивід є одночасно суб'єктом декількох, часто пересічних, правопорядків, що входять в єдине ієрархічно структуроване «право людей». Кожна вищестояща правова система з необхідністю обумовлює нижчестоящі правові системи таким чином, що право універсального співтовариства регулює національні правопорядки аналогічно тому, як національний правопорядок регулює місцеві правопорядки відповідно до принципу федералізму. Принцип ієрархії норм права передбачає примат міжнародного права над національним правом і автоматичну відміну норм національного права, що суперечать нормам міжнародного права. Таким чином, Ж. Ссель є супротивником дуалізму, оскільки з дуалізмом не сумісна єдність «права людей». Він стверджує, що ієрархія норм права зумовлює верховенство універсальної солідарності над солідарністю національною.

Ссель виступає супротивником спроб побудови системи міжнародного права на основі принципу суверенітету, оскільки на практиці концепція суверенітету веде до вивільнення волі держави з-під дії права. Він стверджує, що суверенітет суперечить реальності, оскільки «влада людини завжди обмежена опором навколишнього середовища». Звідси він робить висновок, що суверенітет – це за своєю сутністю «антиправова» концепція. З погляду «об'єктивного права», для Сселля є неприйнятним, щоб держава через суверенітет довільно визначала свою компетенцію.

Досліджуючи феномен держави, Ссель доходить висновку, що держава як дійсність не існує. Лише індивід є справжнім суб'єктом права, оскільки лише він володіє реальною волею [5, с. 390-391]. Це положення протирічить Гегелю з його розумінням держави як колективного суб'єкта. Держава, за Гегелем, є виразом «народного духу». Саме держава є суб'єктом міжнародного права, оскільки право виробляти норми міжнародного права належить саме державам шляхом основного методу – узгодження воель.

Жорж Ссель був також послідовним прихильником ідеї всесвітнього федералізму, вбачавши у федерації кінцеву мету розвитку соціальної солідарності. Лише в рамках федералізму, підкреслював він, можна забезпечити суверенітет права й усунути насильство в міжнародних відносинах. Прикладами федералізму Ссель вважав не лише федеральні держави, але й Лігу Націй.

На наш погляд, вчення Жоржа Сселля страждає абстрактністю, він немовби не помічає, що в міжнародному житті й зовнішньодержавній політиці співпраця і солідарність часто поступаються місцем суперництву і конфлікту між державами у дусі теорії Томаса Гоббса. Також досить наївно вважати солідарність деяким неодмінним, незаперечним

суспільним законом, оскільки, як відомо, більшість людей керується у своїх діях особистими, егоїстичними інтересами, а не інтересами солідарності. Ми добре знаємо, що абстрактної істини немає, тому ізольовані від об'єктивної реальності благородні гасла часто-густо лише заважають серйозному вивченню важливих проблем.

Щодо вчення солідаристів у контексті міжнародного права зазначимо, що, з діалектичної точки зору, взаємодія держав та індивідів припускає поєднання співпраці та конкуренції, солідарності й конфлікту, проте лише за допомогою міжнародного права можна навіть конфлікту надати цивілізований, ненасильницький характер, а також сприяти запобіганню конфліктним ситуаціям у майбутньому.

У той же час не можна стверджувати, що суверенітет як категорія і саме явище вічний і незмінний. Неминуче також його обмеження, на чому, власне, й ґрунтується міжнародне право. Однак воно носить абсолютну інший характер, будучи добровільним самообмеженням, що закріплюється в міжнародно-правовій нормі, і є об'єктивно обумовленим. Відомо, що навіть сильна держава обмежена самим фактом існування іншої сильної держави, а також загальним порядком, що існує на міжнародній арені. Крім того, добровільне самообмеження нетотожне добровільному обмеженню волі і незалежності держави. Насамперед, це гарантія від незрівнянно більш несприятливого порушення державного суверенітету ззовні, а отже, збереження цієї свободи і незалежності. Тому видається, що зміцнення міжнародного правопорядку слід пов'язувати не з примусовим звуженням державного суверенітету, а з його добровільним самообмеженням у конвенційно-договірному порядку, неухильному дотриманні принципу *pacta sunt servanda*, основних принципів міжнародного права.

Література:

1. Явич Л. С. О философии права на XXI век / Л. С. Явич // Правоведение. – С.-Пб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – № 4. – С. 4-33.
2. Denitch B. Democracy and the New World Order: Delemmas and Conflicts / B. Denitch // Social Justice. – 1996. – Vol. 23. – № 1-2. – P. 21-36; Martin H. The Global Trap: Globalization and Asault on Prosperity and Democracy / H. Martin, H. Shumann. – L., 1997. – P. 38-65.
3. Международный правопорядок. Современные проекты совершенствования и преобразования / Н. Е. Тюрина; науч. ред. Д. И. Фельдман. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 93 с.
4. Дюги Л. Конституционное право: Общая теория государства / Леон Дюги. – Репринт. изд. 1908 г. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – 17, XXX, 957 с. – (Антология юридической мысли).
5. Мережко А. А. История международно-правовых учений / А. А. Мережко. – К. : Таксон, 2006. – 492 с.

ПРО ГАЛУЗЕВІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ЕНЕРГЕТИЧНОГО ПРАВА

Стаття присвячена визначенню і аналізу галузевих принципів міжнародного енергетичного права. Особливу увагу присвячено принципу постійного суверенітету над енергетичними ресурсами як основному галузевому принципу міжнародного енергетичного права. Окрім галузевих принципів міжнародного енергетичного права у статті досліджуються принципи, які не є самостійними нормами права, але можуть мати юридичну силу у національних правових системах, за умови, що вони включені до національних нормативно-правових актів.

Статья посвящена определению и анализу отраслевых принципов международного энергетического права. Особое внимание уделено принципу постоянного суверенитета над энергетическими ресурсами как основному отраслевому принципу международного энергетического права. Кроме отраслевых принципов международного энергетического права в статье также исследуются принципы, которые не являются самостоятельными нормами права, но могут иметь юридическую силу в национальных правовых системах при условии их включения в национальные нормативно-правовые системы.

The article is dedicated to definition and analysis of the principles of international energy law as a branch of international law. Particular attention is paid to the principle of permanent sovereignty over energy resources as the main principle of international energy law as a branch of international law. Principles which are not binding but may have legal effect upon their implementation into the national normative and legal systems are also analyzed in the article.

Одним із основних елементів формування та існування галузі міжнародного права є наявність спеціальних галузевих принципів. Спеціальні галузеві принципи як міжнародного енергетичного права, так і будь-якої іншої галузі сучасного міжнародного права, походять від загальноприйнятих основних принципів міжнародного права, адже основні принципи міжнародного права є фундаментом всієї системи міжнародного права і співдружність держав постійно приділяє увагу їхньому подальшому удосконаленню і прогресивному розвитку [1, с. 45, 48]. Особливе значення для міжнародного енергетичного права мають такі основні принципи міжнародного права як принцип невтручання у внутрішні справи держави і принцип співробітництва. Ці та інші основні принципи загального міжнародного права є фундаментом правового регулювання міжнародних енергетичних відносин.

У звичайному міжнародному праві існують матеріальні норми, які є важливими для енергетичного сектору і можуть бути віднесені до принципів міжнародного енергетичного права [2, р. 35]. Серед таких норм: 1) постійний суверенітет над енергетичними ресурсами; 2) зобов'язання не заподіювати шкоди території інших держав або територіям, що знаходяться поза межами юрисдикції держави; 3) обов'язок попереджувати і співробітничати з іншими державами щодо ризиків, які можуть виникнути у зв'язку з небезпечною діяльністю, включаючи різноманітні екстрені випадки.

Принцип постійного суверенітету держави або народу над своїми енергетичними ресурсами є основним галузевим принципом міжнародного енергетичного права, його структурують нормативним фактором. Основний галузевий принцип як структуруючий нормативний фактор галузі – один з проявів специфіки міжнародного права, для якого характерно піднесення принципу в ступінь правової норми. Встановлення цього критерію галузевої структури міжнародного права дозволяє не лише з науковою достовірністю констатувати наявність відповідних галузей, але і більш глибоко розкривати гомогенну (однорідну) природу нормативних взаємозв'язків управління в цілісній системі міжнародного права. Принцип постійного суверенітету над енергетичними ресурсами походить від більш загального принципу постійного суверенітету над природними ресурсами, важливу роль якого можна також простежити у міжнародному економічному праві та міжнародному праві навколишнього середовища. У міжнародному енергетичному праві цей принцип має вужче значення і стосується лише енергетичних ресурсів. Цей принцип ґрунтується на двох завданнях Організації Об'єднаних Націй: праві самовизначення колоніальних народів і економічному розвитку країн, що розвиваються. Формування цього принципу є нелегким питанням, адже він розвивався в основному на основі резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, а не на основі укладення міжнародних договорів чи сталої практики держав [3]. Саме Генеральна Асамблея ООН відіграла головну роль при обговоренні питання постійного суверенітету над природними ресурсами.

Нормативного закріплення принцип суверенітету над природними ресурсами набув у резолюції 1803 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1962 року, Декларації про встановлення нового міжнародного економічного порядку (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3201 від 1 травня 1974 року) і, нарешті, в Хартії економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 року, у якій сформульоване загальне положення: «Кожна держава має і повинна вільно здійснювати повний постійний суверенітет над всіма своїми багатствами, природними

ресурсами і економічною діяльністю, включаючи право на володіння, використання і експлуатацію» [4]. Пункт 1 статті 18 Договору до Енергетичної Хартії (далі – ДЕХ) закріпив, що сторони ДЕХ визнають державний суверенітет і суверенні права щодо енергетичних ресурсів. Держави-учасниці ДЕХ підтверджують, що суверенітет і суверенні права повинні здійснюватися у відповідності з нормами міжнародного права і при їх дотриманні. Наразі цей принцип є принципом звичаєвого міжнародного права і це підтвердив Міжнародний Суд ООН у рішенні по справі збройних дій на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди, 19 грудня 2005 року) [5].

Важливою концепцією у дослідженні міжнародного енергетичного права в сучасній міжнародно-правовій доктрині є концепція еволюції принципу постійного суверенітету над природними (енергетичними) ресурсами. Як зазначає нідерландський дослідник Ніко Шрайвер у своїй праці «Суверенітет над природними ресурсами: баланс прав і обов'язків» («Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties»), в останні роки принципи державного суверенітету в цілому і постійного суверенітету над природними ресурсами зіштовхнулися з новими економічними і політичними реаліями, які впливають на їх застосування і тлумачення у сучасному міжнародному праві [6, р. 377 – 379]. Серед таких реалій можна виокремити:

1. Сучасні зміни концепції державного суверенітету;
2. Економічні тенденції, що послаблюють постійний суверенітет над природними ресурсами;
3. Зміна підходу до використання природних ресурсів.

Розглянемо аргументацію нідерландського вченого по кожному питанню.

Ніко Шрайвер зазначає, що у сучасному міжнародному праві державний суверенітет, наріжний камінь міжнародного публічного права, переживає суттєві зміни. Залишається все менше і менше питань, що знаходяться цілком у внутрішній компетенції держав. Міжнародне право захисту прав людини, резолюції Ради Безпеки ООН щодо підтримання та відновлення миру і безпеки, прогресивний розвиток міжнародного екологічного права – всі ці фактори вплинули на цю тенденцію. Також на позиції державного суверенітету вплинуло визнання домагань корінних народів щодо їхніх земель і природного середовища, а також екологічні питання [6, р. 378]. Саме розвиток у галузі міжнародного права захисту прав людини і міжнародного екологічного права спричинив те, що зараз можна вести мову про появу нового права – права людини на придатне для життя і розвитку природне середовище. Саме таке право визначено у Африканській хартії прав людини і народів і у Конвенції із захисту біологічного різноманіття.

Щодо економічних тенденцій, що послаблюють постійний суверенітет над природними ресурсами, то це питання стало важливим із появою нової глобальної економіки. Створення Світової організації торгівлі та прийняття ряду міжнародних угод в результаті уругвайського раунду переговорів, швидкі темпи глобалізації міжнародного валютного ринку, посилення значення транснаціональних корпорацій у міжнародних відносинах вплинули на послаблення постійного суверенітету держави над своїми природними ресурсами. Головну роль у цьому послабленні відіграла приватизація. Якщо у 1950 – 1980-их роках право власності на природні ресурси знаходилося здебільшого у державних компаній, то зараз все частіше можна побачити ситуації, коли приватний сектор залучається до розроблення і видобутку природних ресурсів. Все рідшими стають випадки націоналізації природних ресурсів і вони виглядають як відголоски минулого [6, р. 378].

Щодо зміни підходу до використання природних ресурсів, Шрайвер зазначає, що протягом багатьох років головною метою основних резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з питання постійного суверенітету над природними ресурсами було досягнення повноцінного використання природних ресурсів. При цьому ігнорувалися питання впливу на навколишнє середовище. Наразі ж питання захисту навколишнього середовища має надзвичайно велике значення і можливі наслідки впливу використання природних ресурсів на навколишнє середовище аналізуються і досліджуються.

Таким чином, Ніко Шрайвер робить висновок, що наразі не можна говорити, що в результаті появи тенденцій глобалізації і приватизації принцип постійного суверенітету держави над своїми природними ресурсами є відмерлим чи він не відіграє важливої ролі у міжнародному праві та міжнародних відносинах. Таке твердження було б невірним. Цей принцип все ще є основоположним і важливим. Основним питанням протягом наступних двох чи трьох десятиліть буде співвідношення принципу постійного суверенітету держави над природними ресурсами та інших вже встановлених принципів та норм міжнародного права (наприклад, справедливого і рівного ставлення до іноземних інвесторів) і норм, що неодмінно виникатимуть з метою ефективного служіння інтересам теперішнього і майбутніх поколінь [6, р. 380].

Варто зазначити, що на тлумачення принципу постійного суверенітету держави над природними ресурсами значний вплив мав швидкий розвиток міжнародного екологічного права. Наразі цей принцип більше не є просто джерелом свободи визначення кожною державою всіх питань пов'язаних з її природними ресурсами. Наразі цей принцип є джерелом відповідних зобов'язань держави щодо використання цих

ресурсів. Це найкраще видно на прикладі Стокгольмської декларації з навколишнього середовища і Всесвітньої хартії природи. Також такі зобов'язання держави, що володіє природними ресурсами, випливають із принципу звичаєвого міжнародного права *sic utere tuo ut alienum non laedas**, засад міжнародно-правової відповідальності держав і положень обов'язкових міжнародно-правових документів. Дві універсальні конвенції, відкриті для підписання у Ріо-де-Жанейро у 1992 р., – Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату і Конвенція з біологічної різноманітності, – можуть у майбутньому мати значний вплив на управління природними ресурсами і на принцип постійного суверенітету над природними ресурсами. Наприклад, Конвенція з біологічної різноманітності передбачає, що природні ресурси, які знаходяться під юрисдикцією держави, підлягають постійному суверенітету цієї держави, держава має суверенне право їх розробляти (стаття 3). Проте, разом з тим, у цій же статті 3 конвенція також передбачає, що держави несуть відповідальність за гарантування того, щоб діяльність в межах їхньої юрисдикції або під їхнім контролем не наносила шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами національної юрисдикції. Таким чином, Конвенція з біологічної різноманітності врівноважує права і обов'язки держави, що володіє природними ресурсами.

Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку від 14 червня 1992 р. у принципі 27 і «Порядок денний на XXI століття» закликають до подальшого розвитку міжнародного права сталого розвитку. Нове міжнародне право сталого розвитку складатиметься не лише з норм міжнародного екологічного права, а й з норм міжнародного права розвитку. Як передбачено у главі 39 «Порядку денного на XXI століття», подальший розвиток міжнародного права сталого розвитку повинен приділяти особливу увагу крихкому балансу між питаннями захисту навколишнього середовища і питаннями розвитку. Глава 39 «Порядку денного на XXI століття» закликає до ефективної участі всіх зацікавлених держав у перегляді ефективності чинних міжнародних документів та інституцій для справи правотворення у сфері сталого розвитку.

Постійний суверенітет над природними ресурсами є ключовим принципом міжнародного енергетичного, економічного і міжнародного екологічного права. Як такий він відіграє важливу роль у співвідношенні цих галузей сучасного міжнародного права з метою досягнення сталого розвитку. Відповідно, постійний суверенітет над природними ресурсами може відігравати роль наріжного каменю запропонованого Декларацією Ріо-де-Жанейро і «Порядком денним на XXI століття» міжнародного права сталого розвитку.

Ця нова роль постійного суверенітету над природними ресурсами відповідає еволюції поняття державного суверенітету у сучасному міжнародному праві. Як уже зазначалося, міжнародне право розвивається таким чином, що кількість питань, що знаходяться виключно під внутрішньою юрисдикцією держави, зменшується. Водночас абсолютно зрозуміло, що і державний суверенітет в цілому, і постійний суверенітет над природними ресурсами залишаються важливими принципами міжнародного права. З часів Вестфальського миру 1648 р. суверенітет був і є наріжним каменем міжнародного публічного права і держави продовжують бути головними акторами міжнародних відносин. Немає жодних причин вважати, що ця ситуація зміниться у найближчі десятиліття. Під питанням знаходяться не суверенітет в цілому чи постійний суверенітет над природними ресурсами, а скоріше те, що вони представляють у світі, що змінюється. Зміни у тлумаченні принципу постійного суверенітету над природними ресурсами будуть відбуватися разом із еволюцією міжнародного права. Наразі воно все ще є правом, що орієнтується на держави. Проте зовсім скоро воно може стати правом, що орієнтується на людство, перед яким і держава, і індивід, можуть відповідати за нанесення шкоди навколишньому середовищу і в рамках якого сталий розвиток і захист навколишнього середовища стають глобальними завданнями. Якщо буде створена відповідна міжнародно-правова основа, то постійний суверенітет держави над своїми природними ресурсами все ще буде наріжним каменем прав і обов'язків держав у цій сфері [6, р. 395].

Щодо зобов'язання не заподіювати шкоди території інших держав або територіям, що знаходяться поза межами юрисдикції держави, то вже у першій справі Міжнародного Суду ООН, – справі щодо каналу Корфу (Велика Британія проти Албанії, 1949 р.) [7], Міжнародний Суд встановив принцип за яким державам не дозволяється використовувати свою територію у такий спосіб, щоб завдавати шкоди іншим державам. Принцип не завдання шкоди був також висвітлений у міждержавному арбітражі Сполучених Штатів Америки проти Канади у відомій справі «Trail Smelter» і був згодом відтворений у багатьох міжнародних документах, зокрема, у принципі 21 Стокгольмської Декларації про навколишнє середовище [8] і у принципі 2 Декларації Ріо-де-Жанейро [9]. Згодом у справі Габчикова-Надьмарош (Угорщина проти Словаччини) Міжнародний Суд ООН підтвердив, що принцип не завдання шкоди відноситься до звичаєвого міжнародного права і що він є загальним принципом міжнародного права [10]. Обов'язок попереджувати і співробітничати з іншими державами щодо ризиків, що можуть виникнути у зв'язку з небезпечною діяльністю, включаючи різноманітні екстрені випадки, також є встановленою нормою міжнародного

права [11, р. 456]. Існує також обов'язок співробітництва щодо спільного використання природних ресурсів, який розвинувся в контексті спільного використання водних ресурсів з метою забезпечення і захисту балансу прав між прибережними користувачами, що знаходяться вниз і вверх по течії [2, р. 35]. Застосування цієї норми щодо енергетичного сектору аналізувалося у контексті нафтогазових родовищ, що знаходяться з різних боків міждержавного кордону і виявлення зобов'язання співробітничати щодо спільної розробки і використання таких родовищ. У цьому питанні є багато складностей, не останньою з яких є проблема узгодження і співвідношення обов'язку співробітничати і зобов'язання спільно використовувати такі родовища з принципом постійного суверенітету над природними ресурсами [6, р. 338]. Наразі існує точка зору, що є зобов'язання співробітництва щодо родовищ, що розміщені з різних боків міждержавного кордону і це зобов'язання включає повідомлення, інформування, консультації, переговори між сторонами, але ніяк не стосується спільної розробки нафтогазових родовищ і використання ресурсів, що були видобуті з них [12, р. 565]. Таким чином, основоположний принцип постійного суверенітету над природними ресурсами не зачіпається зобов'язанням співробітництва щодо родовищ, що розміщені з різних боків міждержавного кордону, адже це зобов'язання включає спільний обов'язок сторін утримуватися від таких дій і діяльності, що знаходяться у їхній юрисдикції або під їхнім контролем, які можуть завдати шкоди природним ресурсам або навколишньому середовищу іншої сторони, захищаючи при цьому саме нафтогазове родовище [12, р. 565].

Щодо інших принципів у енергетичному секторі, то вони не є самостійними нормами звичаєвого міжнародного права, хоча можуть бути обов'язковими для держав, якщо ці принципи включені в текст міжнародного договору. Такими принципами є: 1). принцип сталого розвитку; 2). принцип перестороги; 3). принцип «забруднювач платить»; 4). принцип рівності між поколіннями. Принцип сталого розвитку був визнаний Міжнародним Судом ООН у справі Габчикова – Надьмарош (Угорщина проти Словаччини) [10] і у Консультативному висновку щодо законності використання державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996 року [13]. Але Міжнародний Суд не став вирішувати питання про звичаєву природу принципу сталого розвитку. Обов'язки та принципи, пов'язані зі сталим розвитком та захистом навколишнього середовища коротко розглянуті у Статті 19 ДЕХ [14], у якій кожна зі сторін закликається до підтримки сталого розвитку, до врахування положень тих міжнародних договорів, сторонами яких вона виступає, до прагнення мінімізувати економічно ефективні заходи, що шкодять навколишньому середовищу та виникають

у межах або поза межами території цієї сторони в результаті будь-якої діяльності відповідно до енергетичного циклу на такій території. Тобто, стаття 19 ДЕХ містить доволі нечіткі положення щодо захисту навколишнього середовища. Більш виразно вплив ДЕХ на захист навколишнього середовища проявляється у Протоколі з енергетичної ефективності та пов'язаних екологічних аспектів, який залишається єдиним документом «Процесу Енергетичної Хартії» з питання енергетичної ефективності. Щодо принципу перестороги і принципу «забруднювач платить», то вони не є звичасвими, адже щодо цих принципів немає сталої і одноманітної практики держав і містяться ці принципи в основному в необов'язкових міжнародних документах «м'якого права» [2, р. 37]. Наприклад, принцип «забруднювач платить» був вперше висвітлений у документі Організації економічного співробітництва і розвитку «Принцип «забруднювач платить» у 1973 році. З того часу цей принцип багато разів включався у загальних формулюваннях у різноманітні документи «м'якого права» або ж у міжнародні договори. Як приклад можна навести положення «забруднювач, в цілому, повинен платити», яке включене у Принцип 22 Декларації Ріо [9] і у статтю 19 ДЕХ [14]. Щодо принципу рівності між поколіннями, то він не визнається у звичасвому міжнародному праві [2, р. 37]. У міжнародному праві визнається лише положення про турботу про прийдешні покоління, яке у формі преамбули було включене до багатьох документів «м'якого права», а також було включене до тексту статті 4 Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату. Також положення про турботу про прийдешні покоління було зазначено Міжнародним Судом ООН у деяких його рішеннях [10], зокрема у окремих думках судді Вірамантрі. В цілому, в міжнародному праві положення про турботу про прийдешні покоління не визнається таким, що має звичасву природу. Своє ставлення до всіх вищезазначених принципів, що не мають звичасвої природи, Міжнародний Суд ООН висловив у справі Габчиково – Надьмарош (Угорщина проти Словаччини): «Впродовж століть людство з економічних та інших причин постійно втручалось у справи природи. В минулому це зазвичай робилося без обмірковування наслідків такої діяльності для навколишнього середовища. Завдяки новітнім науковим розробкам і зростаючому рівню обізнаності щодо ризиків для людства, для теперішнього і майбутніх поколінь, які випливають із великої кількості таких втручань на основі непродуманої та безперервної гонитви, були розроблені нові норми і стандарти, що були включені до багатьох документів протягом останніх двох десятиліть. Такі нові норми потрібно обмірковувати, потрібно надати необхідної ваги новим стандартам не тільки коли держави розпочинатимуть і задумуватимуть нові види

діяльності, а й продовжуючи проекти, розпочаті в минулому. Ця потреба узгодження, співвідношення економічного розвитку із захистом навколишнього середовища знайшла своє відображення у концепції сталого розвитку» [10]. Наведені вище принципи можуть мати юридичну силу у національних правових системах, за умови, що вони включені до національних нормативно-правових актів.

Таким чином, у міжнародному енергетичному праві є принципи, які є спеціальними галузевими принципами цієї галузі сучасного міжнародного права і є принципи, що не є самостійними правовими нормами і містяться, здебільшого, у документах «soft law». Спеціальними галузевими принципами міжнародного енергетичного права є: 1). постійний суверенітет над енергетичними ресурсами; 2). зобов'язання не заподіювати шкоди території інших держав або територіям, що знаходяться поза межами юрисдикції держави; 3). обов'язок попереджувати і співробітничати з іншими державами щодо ризиків, які можуть виникнути у зв'язку з небезпечною діяльністю, включаючи різноманітні екстрені випадки. Основним структуроутворюючим принципом міжнародного енергетичного права є принцип постійного суверенітету над енергетичними ресурсами.

Примітка:

* Використовуй свою власність так, щоб не нашкодити власності іншого (лат.)

Література:

1. Мовчан А. П. Международный правопорядок / Анатолий Петрович Мовчан. – М. : Институт государства и права РАН, 1996. – 103 с.
2. Redgwell C. International Regulation of Energy Activities / Catherine Redgwell // Energy Law in Europe / [Ed. Martha M. Roggenkamp, Anita Rønne, Catherine Redgwell, Iñigo del Guayo.] – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 13 – 51.
3. Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами. А/RES/1803 (XVII), прийнята 14 грудня 1962 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/ga/17/docs/res17_2.htm.
4. Хартия экономических прав и обязанностей государств 1974 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zonazakona.ru/law/abro/184>.
5. Judgment in the Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of Congo v. Uganda), 19 December 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf>.
6. Schrijver N. Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties / Nico Schrijver. – Cambridge Studies in International and Comparative Law, 1997. – 456 p.

7. The Corfu Channel Case (Merits), Judgment of April 9th, 1949.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/1/1645.pdf>.
8. Стокгольмська декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_454.
9. Декларація Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_455.
10. Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&code=hs&case=92&k=8d>.
11. Sands P. Principles of International Environmental Law / Phillipe Sands. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 1116 p.
12. Cameron P. The Rules of Engagement: Developing Cross-Border Petroleum Deposits in the North Sea and Caribbean / Peter Cameron // International and Comparative Law Quarterly. – 2006. – Vol. 55. – Iss. 03. – P. 559 – 586.
13. Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflicts, Advisory Opinion of 8 July 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7495.pdf>.
14. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.encharter.org/fileadmin/user_upload/document/RU.pdf.

УДК 341.1/.8

Звёздная Т. М., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПРОТИДІЯ НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У статті досліджується іноземний досвід протидії нелегальній міграції, висвітлюється сучасне законодавство та серйозність проблеми боротьби з нелегальною міграцією та вплив цього явища на правопорядок не лише в окремих країнах, а й у світі.

В статье исследуется иностранный опыт противодействия нелегальной миграции, освещается современное законодательство, серьезность проблемы борьбы с нелегальной миграцией и влияние этого явления на правопорядок не только в отдельных странах, но и в мире.

Foreign experience of counteraction of illegal migration is investigated in the article, a modern legislation, seriousness of problem of fight against illegal migration and influence of this phenomenon, is illuminated on a law and order not only in separate countries but also in the world.

Зростання обсягів нелегальної міграції у світі і її наслідки часто дискредитують усі можливі переваги руху міграційних потоків. За останні роки проблема нелегальної міграції вийшла за межі окремих держав і перетворилася на світову. Вона є реальною загрозою для громадської безпеки, сприяє зростанню злочинності, поширенню небезпечних захворювань, зумовлює створення підпільного ринку праці.

Концептуальні засади, напрями і тенденції розвитку окремих аспектів проблем міграції та механізмів протидії нелегальній міграції стали об'єктом дослідження і українських, і закордонних учених, про що свідчать монографічні дослідження, конференції, наукові семінари та «круглі столи». Різні аспекти проблем нелегальної міграції та національної безпеки відображено в роботах Ю. І. Римаренка, С. І. Пирожкова, О. А. Малиновської, О. І. Піскуна, В. І. Олефіра та ін.

У міжнародних документах найбільш популярним є визначення, прийняте на Міжнародній конференції з питань народонаселення і розвитку (1994) і використане в Програмі дій Женевської конференції з питань міграції на просторах СНД 1996 р. Згідно з цим визначенням незаконні мігранти – особи, які перебувають у невизначеному стані і не дотримуються вимог щодо в'їзду, перебування чи здійснення економічної діяльності, встановлених державою, в якій вони перебувають. Термін «незаконні мігранти» використовується без шкоди для визначення статусу біженця.

Приблизно третина потоку міжнародної міграції у світі зараз не контролюється. Причиною цього є наростання суперечностей між залученням постійно зростаючої кількості людей у міграційні переміщення, природним збільшенням мобільності населення, глобалізацією світу та жорсткістю імміграційних режимів у країнах, що приймають, найпривабливіших для мігрантів.

Нелегальна міграція з'являлася і поширювалася у великих масштабах саме там, де ставилися обмеження та заборони на шляху легальних форм міграції.

На нашу думку, найбільш яскравим прикладом цього є США, де перші закони обмеження міграції в 20-ті роки ХХ ст. зумовили появу нелегальної міграції. Створена в 1934 р. служба прикордонного контролю була спрямована, в першу чергу, на припинення нелегальної міграції з Канади й Мексики. Однак масовий потік нелегальної міграції переповнив Сполучені Штати Америки в другій половині 60-х років ХХ ст., коли під тиском американських профспілок була скасована двостороння угода між США і Мексикою про залучення мексиканської робочої сили. Протягом двох десятиліть відповідно до цієї угоди мексиканські робітники легально приїжджали для роботи в аграрному секторі південних штатів США. В міграції були зацікавлені обидві

країни. Оскільки Мексика забезпечувала дешевою робочою силою господарства американських фермерів, у США давали заробіток сотням тисяч мексиканських жителів в умовах відносного перенаселення (безробіття в Мексиці в 60-ті роки XX ст. досягло 20 – 40 %). У Мексиці життя й благополуччя окремої частини людей (а також членів їхніх родин) залежали від можливості їхнього працевлаштування у сусідній країні. Коли в 1965 р. угода не була продовжена, ті мексиканці, які мали намір виїхати на заробітки в США, вже не могли змінити своїх планів і все одно в'їхали в країну, але вже нелегально. Масштаб нелегальної міграції в США з Мексики засвідчують дані Служби імміграції й натуралізації США – головного федерального органу, що відповідає за координацію й практичне здійснення імміграційної політики: якщо в 1960 р. у Сполучені Штати Америки в'їхало приблизно 25 тис. мексиканців – нелегалів, то в 1975 р. їхня кількість зросла до 680 тис. чоловік. Про збільшення масштабів нелегальної міграції мексиканців можна зробити висновок зі статистики їхніх арештів і депортації: у 1970 – 1974 рр. зі США було вислано понад 2,3 млн. мексиканців проти 150 тис. в 1960 – 1964 рр. Усього за період з 1925 по 1995 рр. у США було затримано понад 30 млн. мігрантів, які порушили імміграційне законодавство. Нині у США кількість нелегальних мігрантів становить понад 5 млн. осіб. До того ж, ця цифра залишається стабільною, незважаючи на досить твердий прикордонний контроль, суворі заходи щодо роботодавців, які наймають нелегальних робітників, проведені кампанії з легалізації незаконних мігрантів тощо.

Слід сказати, що досвід країн Західної Європи також засвідчує, що введення обмежувальних заходів стосовно легальної міграції в результаті зумовлює збільшення масштабів нелегальної міграції. Коли після кризи 1973 р. майже всі західноєвропейські країни, що раніше проводили політику «відкритих дверей» стосовно іноземної робочої сили, спробували заборонити в'їзд до своїх держав мігрантів, стало зрозумілим, що потік міграції зупинити неможливо. Використовуючи різні способи (особи, що шукають притулок, «економічні біженці», в'їзд за туристичною візою або нелегальне перетинання кордону), мігранти з Азії, Африки, а в 90-ті роки – і зі Східної Європи, потрапляють до розвинутих країн Європейського Союзу, де розраховують знайти (і домагаються цього) роботу в неформальному секторі економіки. Навіть південно-європейські держави, які ще зовсім недавно самі постачали робочу силу на європейський континент, наприкінці 90-х років XX ст. стали центрами перебування нелегальних мігрантів. Сотні тисяч нелегалів перебувають на території Португалії й Греції, кількість нелегальних мігрантів сягає понад 1,5 млн. в Італії та Іспанії. У Франції й Німеччині кількість нелегальних мігрантів перевищує 4 млн. [1].

Традиційними іммігрантськими країнами вважаються США, Канада, Австралія та Нова Зеландія. Наприклад, США та Канада, маючи лише 5 % населення всього світу, зуміли залучити на свої території 20 % світових мігрантів, а на початку 90-х років XX століття на їхню частку припадало близько половини світових міграційних потоків [2].

З метою контролю за нелегальною міграцією сучасне законодавство США передбачає комплекс заходів, спрямованих на масову легалізацію осіб, які нелегально працюють на території США за умов амністії та посилення відповідальності до осіб, які використовують незаконну працю іноземців. У той же час, недостатня ефективність застосування заходів впливу до осіб, які порушують законодавство про використання праці мігрантів, та дешева іноземної робочої сили не призвели до остаточного вирішення проблеми нелегальних мігрантів.

У боротьбі з нелегальною міграцією з Куби значну роль відіграють сили Берегової охорони, які майже щотижня повертають вихідців з Острову Свободи на батьківщину. При цьому їх функції щодо видворення кубинців розповсюджуються на всі факти їх затримання на воді, а у тих випадках, коли нелегальний мігрант дістався до берега, рішення про його депортацію приймає суд.

Канада, як і США, характеризується високою кількістю іммігрантів. До позитивних якостей, що характеризують міграційну політику Канади, належать: географічна ізоляція, гнучка урядова політика, розвинута законодавча база та досконалі міграційні процедури. Канадське міграційне законодавство та політика останніх років спрямовані, насамперед, на залучення якомога більшої кількості висококваліфікованих фахівців та тих категорій мігрантів, які здатні й хочуть зробити внесок в економіку країни. Частина питань, пов'язаних нелегальною трудовою міграцією, вирішується шляхом запровадження тимчасового працевлаштування.

Специфіка європейської міграційної політики пов'язана з наявністю дуалістичних позицій, обумовлених потребами забезпечення свободи пересування в межах Європейського Союзу, з одного боку, та антиіммігрантськими настроями серед громадян окремих держав – членів ЄС. У зв'язку з цим постала необхідність вироблення єдиних підходів і певного типу стандартів щодо ключових понять і норм міграційного права. Ці стандарти передбачаються в основних нормативних актах, які визначають міграційну політику ЄС – Шенгенських угодах 1985 та 1990 року, Дублінській конвенції 1990 року, Амстердамському договору 1997 року [3].

Доречно зауважити, що Президент Польщі Броніслав Коморовський 26.08.2011 року підписав закон, який дозволяє з 2012 року легалізувати свій статус нелегальним мігрантам. Відповідно до закону, легалізуватися

зможуть особи, які перебувають у Польщі, щонайменше, з моменту входу країни до Шенгенської зони – 20 грудня 2007 року.

Польське міністерство внутрішніх справ, яке підготувало закон, зазначає, що нелегали зможуть отримати відразу дворічні дозволи на перебування в Польщі та можливість працювати протягом цього часу без офіційного дозволу. Крім того, вони в рамках легалізації будуть звільнені від обов'язку надання документів про наявність необхідних коштів для проживання в Польщі. Легалізуватися також мають право особи, яким раніше було відмовлено в наданні статусу біженця та видано рішення про примусове виселення з Польщі.

За даними МВС Польщі, в країні перебувають близько 50 тисяч нелегалів. Право на законне перебування в Польщі мають близько 100 тисяч іноземців, третина з яких – громадяни України [4].

Слід зауважити, що на відміну від Польщі, у зв'язку з антиміграційними настроями, які посилюються, Італія і Великобританія прийняли істотно жорсткіші закони про прийом іноземців. А завжди толерантна до них Данія нещодавно прийняла один із найсуворіших імміграційних законів у Європі. Зокрема, зменшила пільги біженцям і обмежила їх право на одруження з датськими громадянами, а також в'їзд іммігрантів до країни за віком (не старше 60 років). Тенденція зростання вимог до іммігрантів простежується і в інших державах-членах ЄС. Жорсткість вимог, однак, не обмежується тільки введенням в дію суворіших правил і законів: країни ЄС мають намір посилити охорону зовнішніх кордонів союзу. Для цього планується розробити схему та визначити доцільність введення нової європейської візи, яку видаватиме єдина консульська служба, створена в ЄС, і затвердити нові умови одержання права на політичний притулок, а також створити загальноєвропейську прикордонну службу.

Сучасна європейська міграційна політика у сфері протидії нелегальній міграції проводиться за Планом єдиного курсу, який було прийнято в Севільї на саміті країн-членів ЄС у 2002 р. Ідеться про спробу інтегрувати ці засоби у єдину зовнішню політику та політику безпеки ЄС у стосунках з третіми країнами. Вочевидь, ЄС пропонує третім країнам добре поміркувати про майбутні відносини з ним у разі відмови від співробітництва з питань міграції. Документ не передбачає жорстких санкцій проти нелегальних мігрантів і містить достатньо збалансовані засоби протидії. Водночас з посиленням боротьби з організованою злочинністю європейські лідери вирішили проводити єдину політику щодо інтеграції легальних іммігрантів та біженців, перегляду процедур, пов'язаних з правом на отримання притулку.

Значна роль в організації міжнародно-правового співробітництва держав у протидії нелегальній міграції належить спеціалізованим

установам ООН (Міжнародній організації праці, Міжнародній організації цивільної авіації, Міжнародній морській організації). Крім того, істотним є внесок однієї з найавторитетніших організацій, яка розв'язує різні проблеми міграції, зокрема, біженців та нелегальної міграції – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Його діяльність останніми роками спрямована на розв'язання такої важливої проблеми, як впровадження справедливих, ефективних і прискорених процедур надання притулку; на активну боротьбу зі свідомо неправильним використанням процедур отримання притулку. Рада Європи також розглядає проблему нелегальної міграції як складову організованої злочинності, що є надзвичайно важливим. Варто зазначити, що прийняту Радою Європи міждержавну робочу програму боротьби зі злочинністю реалізує Європейський комітет з проблем злочинності. Одним із результатів цієї роботи є досягнення домовленості про зміцнення міжнародного співробітництва, зокрема в боротьбі проти нелегальної міграції [5].

Гармонізація політики з питань міграції, яку здійснює Європейський Союз, має відбуватися без негативних наслідків для країн на Сході Європи. Тому на часі вироблення стратегії справедливого розподілу тягара для країн, які наступними роками усе ще залишатимуться поза кордонами ЄС. Очевидно, що ця проблема загострюватиметься, тому що життєвий рівень країн дедалі більше різнитиметься. Поки відмінності є, буде й нелегальна міграція. Мета міжнародного співтовариства – знайти методи контролю за цим процесом і керування ним, гуманно, узгоджено шукати шляхи розв'язання проблеми. Це можливо лише за широкого співробітництва на всіх рівнях – країн, регіонів, Європейського Союзу і країн Східної Європи. Допоможе тут і обмін інформацією про країни походження, про третю безпечну країну, потрібні також статистичні дані та їх ретельний аналіз.

Зауважимо, що цінний досвід у протидії нелегальної міграції належить також Росії, де абсолютна більшість мігрантів – нелегали. У період з 1992 по 2007 роки міграція дозволила заповнити 46 % демографічних втрат Росії. Внесок в ВВП країни за рахунок мігрантів в 2010 році складає до 9 %.

25 лютого 2011 року Держдума прийняла в першому читанні законопроект, що дозволяє реєструвати іноземців не тільки за місцем проживання, а і роботи. При цьому з трьох до семи днів збільшується термін, протягом якого іноземці та особи без громадянства повинні стати на міграційний облік. Поправками також дозволяється висококваліфікованим іноземцям висилати запрошення для в'їзду своїм сім'ї. Разом з тим, у цьому випадку він повинен мати в Росії у власності житло.

Виправити ситуацію також має новий закон про трудові патенти. Одну тисячу рублів повинні будуть платити мігранти за патент на роботу. Ті мігранти, які працюють на приватну особу, повинні будуть пройти дактилоскопію і заплатити за право на працю.

В цей час в Росії активно готується проект федерального закону «Про міграційний облік іноземних громадян та осіб без громадянства в Росії», який спрямований на скорочення нелегальної міграції та підвищення рівня правових гарантій іноземних громадян, що бажають жити і працювати в Росії. Законопроект дозволить звести до мінімуму корупційну складову. Проект змінює характер самої реєстрації іноземних громадян. Тобто міграційний облік на відміну від реєстрації здійснюється в повідомному, а не в дозвільному порядку, можливо поштою. Обов'язок і відповідальність за постановку на міграційний облік покладається не на іноземного громадянина, який нерідко не знає ні мови, ні місцевості, ні самого міграційного порядку, а на приймаючу сторону. Нею може бути громадянин Росії, іноземний громадянин, який постійно проживає в Росії, органи державної влади, місцевого самоврядування.

Постійно проживаючи у Росії іноземні громадяни зможуть повідомляти владу про зміну місця перебування шляхом поштового повідомлення. Новий порядок міграційного обліку дозволить зняти зайві адміністративні бар'єри, у тому числі для тих фахівців, у надходженні яких Росія найбільш гостро потребує [6].

Звісно, проблема транснаціональної міграції надзвичайно складна і багатогранна і потребує врахування сучасних глобалізаційних процесів. Запобігання незаконній міграції потребує міжнародного співробітництва, інколи саме недоліки в цій сфері спричиняють виникнення і збільшення потоку нелегалів.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що по-перше, тільки економічно стабільні та фінансово незалежні держави здатні використовувати позитивні сторони нелегальної міграції (формування ринку праці, забезпечення прав діаспор, вирішення демографічних проблем тощо) на користь національному розвитку; по-друге, сучасна політика та законодавство розвинутих країн світу характеризується високим рівнем динаміки, який перебуває під впливом економічних, політичних та соціальних умов; по-третє, неконтрольована міграція для більшості країн суттєво впливає на соціальне та економічне життя Європейського Союзу, навіть за умов створення загальноєвропейського простору, що вимагає посилення та диференціації власного національного міграційного законодавства; по-четверте, нелегальна міграція для більшості країн, створює ряд

організаційних проблем, пов'язаних, насамперед, зі створенням національних та міжнародних систем протидії цьому явищу.

Упровадження іноземного досвіду протидії нелегальній міграції, насамперед, може бути пов'язане з удосконаленням положень чинного законодавства щодо форм і методів контролю за міграційними процесами, підвищення якості прикордонного режиму на традиційних шляхах нелегальної міграції, встановлення відповідальності за незаконне використання праці нелегальних мігрантів тощо. Інша сфера можливого використання іноземного досвіду – це удосконалення діяльності існуючих або створення спеціалізованих державних структур для протидії нелегальній міграції.

Література:

1. Пуригіна О. Г. Міжнародна міграція / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сардак. – К. : Академія, 2007. – С. 224 – 225.
2. Римаренко Ю. І. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті / Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв. – Книга перша Ч. 1. – К. : ІДП ім. В. М. Корецького, КУП, НАВСУ, 2001. – С. 241.
3. Олефір В. І. Нелегальна міграція в Україні: шляхи протидії та подолання / В. І. Олефір // Актуальні проблеми політики. – 2005. – № 23. – С. 131.
4. Інформація для мігрантів: Польща вирішила легалізувати нелегальних мігрантів, які перебувають в країні з грудня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migration-info.org.ua/>
5. Департамент у справах біженців та притулку: нелегальна міграція та її вплив на міжнародну і національну безпеку [Електронний ресурс] / А. В. Платонов. – Режим доступу: <http://www.dmsu.gov.ua/>
6. Всеукраїнська профспілка працівників-мігрантів в Україні та за її межами: Проблеми імміграції в Україні та досвід інших країн в протидії нелегальній міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migrant.org.ua>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я В ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Проаналізовано механізм реалізації права на здоров'я в європейській системі захисту прав людини. Досліджена практика Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на здоров'я через захист права на життя, заборону тортур, права на свободу та особисту недоторканність, права на справедливий судовий розгляд, повагу до особистого і сімейного життя, недоторканність житла.

Проанализирован механизм реализации права на здоровье в европейской системе защиты прав человека. Исследована практика Европейского суда по правам человека относительно реализации права на здоровье посредством защиты права на жизнь, запрет пыток, права на свободу и личную неприкосновенность, права на справедливое судебное разбирательство, уважение личной и семейной жизни, неприкосновенность жилища.

Analyzed the mechanism of the right to health in the European system of human rights. Researched the practice of European Court of Human Rights to the right to health by protecting the right to life, the prohibition of torture, the right to liberty and security, the right to a fair trial, the right to respect for private and family life.

Право на здоров'я входить до каталогу найважливіших загально-визнаних прав людини і найбільш часто розглядається як складова частина соціально-економічних прав людини, але спеціального універсального чи регіонального механізму захисту даної категорії прав не існує. Однак механізми його реалізації недостатньо закріпленні як на міжнародному, так і на національному рівні. Тому метою цієї статті є дослідження міжнародного регіонального механізму захисту права на здоров'я в європейській системі захисту прав людини, а саме завдяки діяльності Європейського суду з прав людини.

Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. передбачений механізм захисту і реалізації закріплених прав і свобод через діяльність Європейського суду з прав людини. Захист права на здоров'я безпосередньо Конвенцією 1950 р., як і інших соціально-економічних прав, не передбачається, але звернення за захистом цього права можливе по ряду статей Конвенції 1950 р. і така практика Європейського суду з прав людини існує, наприклад, при порушенні права на життя (ст. 2), заборони

тортур (ст. 3), права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), права на справедливий судовий розгляд (ст. 6), повагу до особистого і сімейного життя, недоторканність житла (ст. 8).

Право на здоров'я також регламентується Європейською соціальною хартією (переглянута) від 3 травня 1996 р. статтями 11 і 13. В Рекомендації 1954 (1998 р.) «Майбутнє Європейської соціальної хартії» Парламентська Асамблея Ради Європи попросила розглянути можливість посилення юридичного забезпечення соціальних прав шляхом розширення юрисдикції Європейського суду з прав людини [4, 119].

Як відмічають В. Г. Борисова-Жарова, В. Галай та А. О. Крикунова в ряді своїх рішень Європейський Суд з прав людини звертав увагу на той факт, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не гарантує соціально-економічні права, включаючи право на здоров'я [1, 2, 4], і скарги щодо будь-яких аспектів і похідних прав людини від права на здоров'я не є предметом спору відповідно до положень Конвенції або Протоколів до неї. Однак, Європейський Суд з прав людини виходив на проблематику реалізації права на здоров'я при розгляді скарг, пов'язаних з порушенням ряду статей Конвенції.

З практики Європейського суду з прав людини ми можемо зробити висновок, що право на здоров'я має комплексний характер і включає в себе цілий ряд прав: право на інформацію та конфіденційність інформації про стан здоров'я; право на медико-соціальну допомогу; право на згоду на лікування та медичне втручання; право на сприятливе екологічне середовище, яке впливає на стан здоров'я та ін. Таким чином, відношення права на здоров'я до соціально-економічних прав носить суб'єктивний характер. Воно носить комплексний характер, та відноситься як, так у контексті єдності соціальної та біологічної сутності людини.

Тому є дуже актуальним, з теоретичної та практичної точки зору дослідження реалізації права на здоров'я в діяльності Європейського суду з прав людини.

Слід зазначити, що окремі питання, пов'язані з дослідженням реалізації права на здоров'я в європейській системі захисту прав людини в цілому, та діяльності Європейського суду з прав людини зокрема розглядалися в роботах вітчизняних і зарубіжних вчених, таких як В. Г. Борисова-Жарова [1], В. Галай [2], А. А. Глашев [3], А. О. Крикунова [4], С. Шевчук [5]. Однак, у цих дослідженнях не проводився комплексний аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на здоров'я.

Об'єктом даного дослідження є міжнародні відносини, що виникають в процесі реалізації права на здоров'я у рамках регіональних

механізмів захисту прав людини. Предметом – реалізація права на здоров'я в діяльності Європейського суду з прав людини.

Метою цієї статті є аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на здоров'я. Дана мета обумовлює постановку наступних завдань: виявити особливості реалізації права на здоров'я у європейському механізмі захисту прав людини; дослідити механізм реалізації права на здоров'я в діяльності Європейського суду з прав людини; охарактеризувати практику Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на здоров'я.

1. Реалізація права на життя не можлива без реалізації права на здоров'я. Адже нормальне біологічне та соціальне функціонування людини неможливе без здоров'я. Реалізація права на життя в повному об'ємі можливо лише при гарантуванні права на здоров'я.

Право на життя захищається у ст. 2 Конвенції. При цьому згідно зі сталою практикою ЄСПЛ це право вважається порушеним не тільки у разі позбавлення життя, але і при серйозних пошкодженнях організму людини, які не спричинили його смерті, але представляли серйозну загрозу його життю [1]. Держава повинна не тільки утримуватися від умисного позбавлення людини життя, але і дотримуватися позитивного зобов'язання захищати життя людини від посягань третіх осіб або від ризику хвороби, яка може спричинити за собою смерть. Однак таке трактування може застосовуватися тільки у виняткових випадках з урахуванням ступеня і характеру завданих людині ушкоджень.

Позитивним зобов'язанням держави є охорона життя людини і наявність ефективної незалежної судово-медичної системи, що дозволяє встановити причини смерті, якщо вона наступила в лікарні або якщо пацієнт перебував під постійним та ефективним медичним контролем, і міру відповідальності медичного персоналу. В ст. 2 Конвенції передбачені мінімальні процесуальні вимоги, відповідно до яких в тих випадках, коли держава або його представники потенційно несуть відповідальність за смерть особи, обставини, що викликають сумніви, повинні стати предметом ефективного розслідування або ретельного вивчення, що дозволить довести встановлені факти до відома громадськості, в першу чергу проінформувати родичів. Якщо ніщо не вказує на те, що влада доволіно оцінювала представлені докази, ЄСПЛ може довіряти фактам, встановленим національними властями [7, 8, 9].

Також ЄСПЛ дотримується позиції щодо необхідності вирішувати справи, які стосуються смерті пацієнтів у медичних закладах, за максимально короткий строк. У рішенні, ухваленому 27 червня 2006 року у справі Биржиковський проти Польщі, Суд наголосив на необхідності швидкого вирішення справ, які стосуються смерті

особи в медичних установах. Помилки, допущені медпрацівниками, мають з'ясуватися швидко. Далі цю інформацію слід невідкладно розповсюджувати серед персоналу медичної установи загалом, аби не допустити повторення негативного досвіду в майбутньому, а відтак – гарантувати пацієнтам надання якісніших медичних послуг. Тому Суд постановив, що мало місце порушення ст. 2 Конвенції, яке виявилось у проведенні неналежащего розслідування обставин смерті дружини заявника та ушкодження здоров'я його сина [10, 121].

Але у ряді рішень ЄСПЛ звертав увагу на той факт, що Конвенція 1950 р. не гарантує соціально-економічні права, включаючи право на безкоштовну медичну допомогу, і що скарги щодо якості медичної допомоги не є предметом спору відповідно до положень Конвенції або Протоколів до неї [6].

2. Одним з аспектів реалізації права на здоров'я є ненадання своєчасної адекватної і необхідної медичної допомоги. Жертвами ненадання своєчасної адекватної і необхідної медичної допомоги можуть стати особи, які позбавлені волі, і дані дії можливо кваліфікувати як порушення ст. 3 Конвенції, що впливає з практики Суду.

ЄСПЛ розглядає скарги про ненадання адекватної і необхідної медичної допомоги особам, позбавленим волі, чий стан здоров'я вимагає даної допомоги. Враховуючи умови та обставини перебування таких осіб в місцях позбавлення волі і відсутність належного лікування при необхідності, такі обставини можуть тлумачитись як тортури щодо особи і відповідна практика ЄСПЛ вже існує [1]. Заходи, що позбавляють особу свободи, часто завдають страждань. У постанові по справі Д. проти Сполученого Королівства від 2 травня 1997 р. ЄСПЛ постановив, що у разі депортації позивача буде порушена ст. 3 Конвенції. Позивач у цій справі був хворий на СНІД, знаходився на території Сполученого Королівства і відбував покарання у вигляді позбавлення волі за незаконну торгівлю наркотиками. Офіційні власті прийняли рішення про його депортацію на острів Сент-Кітс. Суд зазначив у своєму рішенні той факт, що хвороба позивача знаходиться у важкій стадії і відправка на острів без сумнівів прискорить його смерть у зв'язку з відсутністю належного медичного обслуговування в умовах тюремного режиму, що існує на острові. У рішенні ЄСПЛ містилося наступне: «Беручи до уваги винятковість ситуації і враховуючи те, що хвороба знаходиться в критичній стадії, застосування до позивача висилки на острів Сент-Кітс буде нелюдським з боку Уряду Сполученого Королівства і порушенням ст. 3 Конвенції» [11].

У постанові по справі Попов проти Російської Федерації від 13 липня 2006 р., Суд визначив, що згідно ст. 3 Конвенції держава зобов'язана забезпечувати, щоб особа перебувала в умовах, сумісних з повагою

до людської гідності, способи реалізації таких заходів не повинні піддавати людину стресам, приниженням, занепокоєнням, які перевищують допустимий рівень страждань, що викликається позбавленням волі і, враховуючи практичне значення застосовуваних заходів, її здоров'я, душевний стан повинні адекватно гарантуватися, в тому числі, наданням необхідної медичної допомоги [12]. У постанові по справі Меченков проти Російської Федерації від 7 лютого 2008 р., Суд акцентував увагу на тому, що якщо влада вирішила тримати під вартою серйозно хвору особу, то вона повинна показати особливу увагу в дотриманні таких умов позбавлення волі, які обумовлюються станом здоров'я такої особи [13].

Проаналізувавши практику ЄСПЛ щодо захисту права на здоров'я через реалізацію права на заборону тортур, Суд прийшов до висновку, що ненадання адекватної і необхідної медичної допомоги особам, позбавленим волі, є приниженням для особи, які визивають занепокоєння і перевищують допустимий рівень страждань і тлумачаться Судом як тортури.

3. Реалізація права на здоров'я однією з більш незахищеної групи людей, якими є психічнохворі, повинно базуватися на об'єктивній медичній експертизі. Реалізація права на здоров'я психічнохворих потребує ефективного судового механізму, але в ряді випадків на національному рівні захист прав таких осіб не реалізується. Реалізація права на здоров'я психічнохворих можлива завдяки існуючому механізму захисту права на свободу та особисту недоторканність через діяльність ЄСПЛ.

Одним із прикладів реалізації права на здоров'я в контексті положень п. п. «е» п. 1 ст. 5 Конвенції, що стосується позбавлення волі психічнохворих, ми можемо розглянути постанову по справі Вінтерверп проти Нідерландів від 24 жовтня 1979 р., в якій Суд звернув увагу на три мінімальних вимоги, що зумовлюють наявність законності позбавлення волі психічнохворої особи за змістом п. п. «е» п. 1 ст. 5: за винятком надзвичайних обставин, зацікавлена особа повинна реально страждати психічними захворюванням, тобто реальні психічні розлади повинні бути встановлені компетентними властями на основі об'єктивної медичної експертизи; психічні розлади повинні досягати такого рівня, які виправдовують позбавлення волі; дійсність позбавлення волі залежить від наявності такого захворювання, особа може бути позбавлена волі до тих пір, поки є захворювання, що встановлено відповідним висновком [14].

У справі Горшков проти України позивач скаржився на незаконність його поміщення у психіатричний заклад та на те, що він не мав ефективних засобів захисту від обов'язкового утримання

у психіатричному закладі, зокрема, що він був звільнений майже через два роки після того, як стан його здоров'я поліпшився. ЄСПЛ визнав порушення п. 4 ст. 5 Конвенції з таких причин. Особа, яка піддана обов'язковому медичному лікуванню, повинна мати доступ до суду та можливість бути вислуханою особисто або через будь-яку форму представництва. Доступ психічно хворого до суду не повинен залежати лише від керівництва медичного закладу [15].

Таким чином, ЄСПЛ кваліфікує відсутність ефективних судових засобів захисту психічнохворих і відсутність належної об'єктивної медичної експертизи, яка встановлює стан особи як психічнохворої як порушення права на свободу та особисту недоторканність.

4. Захист права на здоров'я неможливо реалізувати без права на справедливий судовий розгляд, тому підтвердженням є практика ЄСПЛ.

Науковець А. А. Глашев акцентує увагу на реалізацію права на здоров'я через право на справедливий судовий розгляд на прикладі рішення ЄСПЛ у справі F. E. проти Франції від 30 жовтня 1998 р. Справа стосувалася зараження пацієнта ВІЛ-інфекцією при переливанні крові. Заявника 27 жовтня 1985 р. поклали в лікарню, щоб видалити мигдалини. 29 жовтня 1985 р. під час операції хірург за згодою анестезіолога ввів йому три порції своєї плазми і ампулу PPSB. Аналізи крові, проведеними 26 листопада 1985 р., показали, що компоненти крові заявника не відповідають нормі. У 1987 р. був поставлений діагноз «інфекційний мононуклеоз». 7 грудня 1988 р. і 27 січня 1989 р. серологічні тести на ВІЛ дали позитивні результати. Рішенням від 4 жовтня 1991 р. голова Кольмарського суду зажадав висновку фахівця. У доповіді від 28 лютого 1992 р. медичний експерт зробив висновок про те, що велика можливість причинного зв'язку між введенням заявнику вмісту ампули PPSB і зараженням ВІЛ. Спираючись на дану доповідь, заявник звернувся в Кольмарський суд, і рішенням суду від 25 травня 1992 р. було порушено цивільну справу в цьому суді проти власників лікарні, Фонду страхування здоров'я і загальної програми страхування національної служби освіти. Незадоволений рішеннями національних судових інстанцій, позивач звернувся до ЄСПЛ, обґрунтовуючи свій позов п. 1 ст. 6 Конвенції. У своїй скарзі позивач посилався на те, що, звернувшись в національні судові інстанції, він не зміг відстояти своє право на компенсацію за моральну шкоду та шкоду, заподіяну здоров'ю. Позивач скаржився також на тривалість розгляду, який тривав більше п'яти років і вимагав ухвалити, що французька держава порушила п. 1 ст. 6 Конвенції, і присудити йому 1 млн. франків у якості компенсації матеріального збитку і 1 млн. франків як компенсацію моральної шкоди [3, 21-22]. Європейський Суд ретельно проаналізував положення внутрішнього законодавства Франції та матеріали всіх

судових процесів, ініційованих позивачем, і прийшов до наступного висновку: «... що стосується компенсації матеріальної шкоди, то заявник зажадав у французької влади виплатити один мільйон франків, виплати цієї суми він домагався у французьких судах і дана сума є справедливою додатковою компенсацією за завдану зараженням шкоду здоров'ю. Що стосується компенсації іншого збитку, то позивач теж зажадав один мільйон в якості компенсації за моральну шкоду. Вивчивши обставини його зараження, Касаційний суд виніс рішення, яке ще більше посилює страждання заявника. Більше того, через терміни проведення засідань у Касаційному суді заявник довгий час знаходився в стані невідомості і нервовій збудливості, що негативно позначилося на його здоров'ї. Суд вважає, що в результаті порушень, встановлених у даній справі, заявнику явно завдано моральну шкоду. Беручи до уваги численні чинники та керуючись у своєму рішенні почуттям справедливості, як вимагає ст. 50 Конвенції, Суд присуджує йому 1000000 франків ...» ЄСПЛ у своєму рішенні дійшов висновку, що була порушена ст. 6 Конвенції [16].

З вище сказаного можливо зробити висновок, що завдяки існуючому механізму захисту права на справедливий судовий розгляд, можливий захист права на здоров'я.

5. Необхідно сказати і про інші права, які також є частиною права на здоров'я. До таких важливих прав, які нерозривно пов'язані з правом на здоров'я, відносяться: право на фізичну та моральну недоторканність особи, право на інформацію та конфіденційність інформації, право на сприятливе екологічне середовище, право на отримання достовірної та своєчасної інформації про фактори, що впливають на здоров'я.

Як зауважує дослідник С. Шевчук, поняття «приватне життя» охоплює фізичну та моральну недоторканність особи, зокрема принцип фізичної недоторканності, виходячи з конституційної доктрини, забороняє будь-яке фізичне втручання, яке може призвести до фізичного болю, фізичного каліцтва, стерилізації, пошкодження фізичних функцій чи будь-якої шкоди для здоров'я особи [5, 372]. Згідно з практикою ЄСПЛ, цей аспект включає в себе заборону фізичного насильства (Х та У проти Нідерландів, 1985 р.), дисциплінарні тілесні покарання (Костелло-Робертс проти Сполученого Королівства, 1993 р.), примушування здавати аналізи крові (Х проти Австрії, 1979 р.), сечі (Петерс проти Нідерландів, 1984 р.) та інші [5, 373]. Як відзначив ЄСПЛ у справі Ранінен проти Фінляндії, 1997 р., право на фізичну та моральну недоторканність гарантується ст. 8. Конвенції [5, 373].

Ще одним важливим правом, яке стосується права на здоров'я, є право на інформацію та конфіденційність інформації, які передбачені ст. 8 Конвенції. У рішенні ЄСПЛ в справі М. С. проти Швеції

від 27 серпня 1997 р. вказано, що конфіденційність відомостей про здоров'я є основним принципом правової системи держав-учасниць. Національне законодавство повинно забезпечувати нерозголошення відомостей про стан здоров'я, якщо це не відповідає ст. 8 Конвенції [2, 18]. У справі 1997 р. Z проти Фінляндії. Європейський Суд вказав на порушення ст. 8 Конвенції у частині розголошення апеляційним судом Фінляндії відомостей про стан здоров'я позивачки без її згоди в кримінальному процесі. І позивачка, і її чоловік були ВІЛ-інфіковані. Також порушенням ст. 8 Європейський Суд визнав і рішення національних судів щодо збереження матеріалів цієї справи під грифом «конфіденційно» протягом 10 років [3, 32].

Представляє інтерес рішення ЄСПЛ у справі Лопес Остра проти Іспанії, в якому Суд зазначив, що викиди сірководню підприємством перевищували допустимий рівень і могли загрожувати здоров'ю населення, що жило в безпосередній близькості від заводу [17]. Також ЄСПЛ зазначив, що іспанська влада, і зокрема муніципалітет Лорки не несуть пряму відповідальність за викиди шкідливих речовин на підприємстві, але в той же час вважає, що «... державі не вдалося встановити справедливий баланс між інтересами економічного добробуту міста (створення підприємства по переробці відходів) і належним дотриманням прав заявниці на недоторканність її житла, особистого і сімейного життя. Таким чином, мало місце порушення ст. 8 Конвенції» [17].

У постанові по справі Хаттон та інші проти Сполученого Королівства від 8 липня 2003 р., ЄСПЛ дійшов висновку, що питання проживання в забруднених районах і впливу несприятливої екологічної обстановки на здоров'я заявників підпадають під дію ст. 8 Конвенції [18].

У справі Фадєєва проти Росії заявниця поскаржилася в ЄСПЛ на порушення ст. 8 Конвенції, оскільки держава-відповідач не захистила її приватне життя і житло від серйозних порушень навколишнього середовища, що виникають від діяльності металургійного заводу «Северсталь». У постанові по справі Фадєєва проти Росії Суд встановив, що небажання російської влади відселити заявницю з безпосередньої близькості з металургійним заводом компанії «Северсталь» в Череповці, незважаючи на очевидну шкоду її здоров'ю від діяльності підприємства, суперечить положенням ст. 8 Конвенції [19].

Також у практиці ЄСПЛ розглядалися питання про неналежне інформування осіб про стан здоров'я і про ступінь отриманої шкоди здоров'ю, які зазнали впливу радіації або шкідливих речовин в ході експериментів в контексті ст. 8 Конвенції. У справі Роч проти Сполученого Королівства заявник стверджував, що відповідно до ст. 8

Конвенції держава зобов'язана забезпечити йому право на доступну і ефективну процедуру для отримання інформації про ризик та загрози здоров'ю у зв'язку з експериментами, що стосується права на повагу до приватного життя. ЄСПЛ по даній справі визнав, що питання про доступ до такої інформації тісно пов'язане з приватним життям заявника, та ст. 8 підлягає застосуванню. Крім того, ЄСПЛ встановив позитивне зобов'язання держави надати таку інформацію [20].

Однією із складових права на здоров'я є право на згоду на лікування та медичне втручання. У рішенні, ухваленому 9 березня 2004 року у справі Гласс проти Сполученого Королівства, Суд дійшов висновку, що рішення про призначення відповідного лікування Девіду поза згодою його матері було втручанням у його право на повагу до приватного життя, зокрема право на фізичну цілісність і є порушенням ст. 8 Конвенції [21, 77].

У рішенні ЄСПЛ у справі Бендерський проти України від 15 листопада 2007 р. суд наводить як приклад свою практику, відповідно до якої фізична цілісність особи безперечно впливає з поняття «особистого життя» в сенсі п. 1 ст. 8 (ст. рішення Х. та Y. проти Нідерландів від 26 березня 1985 року, та Костелло-Робертс проти Об'єднаного Королівства від 25 березня 1993 року). Отже, будь-яке завдання шкоди лікарями, навіть найменше, фізичній цілісності особи тягне за собою втручання у право на повагу до приватного життя [22, 94].

Таким чином, Європейський суд з прав людини здійснює захист соціальних прав лише непрямым чином. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях не акцентує про порушення соціальних прав, а констатує факт порушення прав, захищаних Конвенцією 1950 р. Порушення соціально-економічних прав (право на охорону здоров'я) розглядається Європейським судом з прав людини як обставина, що спричинила порушення прав, гарантованих Конвенцією 1950 р. Практика Європейського суду з прав людини свідчить про взаємозв'язок соціально-економічних прав з цивільними і говорить про необхідність підвищення рівня захисту соціально-економічних прав.

Література:

1. Борисова-Жарова В. Г. Международно-правовые основы обеспечения права человека на здоровье: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Г. Борисова-Жарова. – М., 2008. – С. 28.
2. Галай В. Удосконалення української практики звернення за захистом прав пацієнтів до Європейського суду з прав людини / В. Галай // Медичне право. – 2009. – № 3 (I). – С. 15 – 22.
3. Глашев А. А. Медицинское право: Практическое руководство для юристов и медиков. – М. : Волтер Клувер, 2004. – 208 с.

4. Крикунова А. А. Защита социальных прав человека Европейским судом по правам человека / А. А. Крикунова // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Юридические науки. – 2010. – № 2. – С. 118-124.
5. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – 2-е вид., випр., доп. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.
6. Jazvinsky v. Slovak Republic, Decision of 7 September 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.vlex.com/vid/jazvinsky-v-the-slovak-republic-81009280>
7. Decision of Skraskowski v. Poland, April 6, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.vlex.com/vid/skraskowski-v-poland-26879451>
8. Decision of Powell v. the United Kingdom, May 4, 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.vlex.com/vid/powell-v-the-united-kingdom-26876509>
9. Decision of Sieminska v. Poland, March 29, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.vlex.com/vid/sieminska-v-poland-81039916>
10. Справа «Биржиковский проти Польщі» («Byrzykowski v. Poland») // Медичне право. – 2008. – № 1 (I). – С. 119-121.
11. D. против Великобритании (D. v. the United Kingdom): Постановление Европейского Суда по правам человека от 02 мая 1997 года (жалоба № 30240/96) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/>
12. Дело «Попова (Порова) против Российской Федерации». (Жалоба № 23697/02). Постановление от 21 декабря 2006 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.romanovaa.ru/popova-vs-russia/>
13. Меченков против России (Mehenkov v. Russia), (№ 35421/05). Постановление от 7 февраля 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2466203/2466203.htm>
14. Винтерверп против Нидерландов (Winterwerp v. the Netherlands): Постановление Европейского Суда по правам человека от 24 октября 1979 года (жалоба № 6301/73) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/vinterverp-protiv-niderlandov-postanovlenie-evropejskogo-sud>
15. Справа «Горшков проти України», (Заява N 67531/01), Рішення від 8 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2750.html
16. Решение Европейского Суда по правам человека. Дело: F. E. против Франции (60/1998/963/1178) (Страсбург, 30 октября 1998 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ourcourt.ru/practice/feder18/pr18185.htm>

17. Лопез Остра против Испании (Lopez Ostra v. Spain): Постановление Европейского Суда по правам человека от 9 декабря 1994 года (жалоба N 16798/90) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/lopez-ostra-protiv-ispanii-postanovlenie-evropejskogo-suda>
18. Справа «Хаттон та інші проти Сполученого Королівства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/SO0668.html
19. Постановление Европейского суда по правам человека по делу «Фадеева против РФ» от 9 июня 2005 г., жалоба № 55723/00 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/echr/Homepage_EN
20. Дело «Роч против Соединенного Королевства» (Roche v. United Kingdom) (жалоба № 32555/96), Постановление Европейского Суда по правам человека от 19 октября 2005 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/5848243/>
21. Справа «Гласс проти Сполученого Королівства» (Glass v. the United Kingdom) // Медичне право. – 2008. – № 2 (II). – С. 76-78.
22. Справа «Бендерський проти України» (Benderskyi v. Ukraine) // Медичне право. – 2009. – № 3 (I). – С. 82-97.

УДК 343.24

Полянський Є. Ю., НУ «ОЮА»

ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СПІВУЧАСНИКІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ США

В даній статті автор звертається до специфіки доктрини Пінкертон – концепції відповідальності співучасників, що походить від судового прецеденту. Відповідно до концепції усі учасники злочину несуть повну відповідальність за незаплановану шкоду від злочину незалежно від ступеню участі в ньому. Такий підхід викликає обґрунтовані суперечки в науці, що, безумовно, потребує його перегляду.

В данной статье автор обращается к специфике доктрины Пинкертон – концепции ответственности соучастников, берущей свое начало из судебного прецедента. Согласно данной концепции, все участники преступления несут полную ответственность за незапланированный причиненный вред независимо от степени личного участия. Подобный подход вызывает обоснованные возражения в науке, что, безусловно, требует его пересмотра.

The author applies to specific features of Pinkerton doctrine – a concept of imputed liability for conspirators, arisen from judicial case. According

to the concept, the conspirators are liable for all consequences caused by criminal activity regardless to personal guiltiness and personal contribution. Such approach engenders controversy in science, and in fact – needs revision.

Наука кримінального права США та судова практика з кримінальних справ створили декілька доктрин відповідальності за відсутності вини. Практично усі вони, за виключенням доктрини суворої відповідальності, стосуються випадків вчинення злочинів у співучасті, та поширюють відповідальність за спричинені наслідки на усіх учасників злочинної поведінки.

Досить цікавим є той факт, що ці доктрини являються взаємодоповнюючими, та у випадках, де неможливо застосування однієї із них може бути застосована інша. Таким чином, можливість обвинуваченого уникнути об'єктивного ставлення у вини за дії співучасників є практично відсутньою. Доктрини вбивства під час злочину (felony murder) та підбурювання і допомоги (aiding and abetting) потребують окремого дослідження, а основна увага в даному випадку буде приділена третій – самій сучасній та найбільш широкій за змістом так званій доктрині Пінкертона. Така характеристика цієї концепції зумовлена її відносною новизною, а також тим, що вона обґрунтовує можливість засудження за дії співучасників майже в усіх випадках.

Цікавим питанням залишається практичне застосування таких доктрин в судовій практиці, до речі, яка і створила відповідні прецеденти. Саме суди уперше обґрунтовували можливість притягнення до кримінальної відповідальності за дії інших осіб. Таким чином аналіз судової практики органічним чином доповнює дослідження теоретичної складової відповідальності співучасників, та є цілком необхідним. Загалом метою дослідження є визначення та аналіз підходів, які мали місце в судових прецедентах по справах, де особи притягувалися до відповідальності за дії, в яких вони не приймали особистої участі. Відповідь на це запитання дозволить в цілому дійти висновку про обґрунтованість панівних доктрин відповідальності співучасників в кримінальному праві США.

Характерним є те, що винність особи у настанні злочинних наслідків фактично втрачає значення для вирішення питання про притягнення до відповідальності за дії інших співучасників. Визначальною умовою є участь особи в змові на вчинення злочину, Іншими словами особа має, як мінімум, приймати участь в готуванні злочину, або приєднатися до нього пізніше – до моменту його закінчення.

Цілком зрозуміло, що кожний учасник злочину несе відповідальність за його вчинення. Проте в разі настання незапланованих злочинних наслідків, відповідальність за них також в рівній мірі покладається на усіх без виключення співучасників. Американському

кримінальному праву невідоме поняття експесу виконавця, більш того, воно є діаметрально протилежним принципам відповідальності співучасників за кримінально-правовою доктриною США.

Сама же доктрина Пінкертон походить від судового прецеденту по кримінальній справі *Pinkerton v. US* в 1946 році [1], та достатньо швидко посіла вагомий позицію в судовій практиці по справах про злочини, вчинені у співучасті. По суті справи брати Пінкертон були звинувачені в незаконному виготовленні алкогольних напоїв та ухиленні від сплати податків. Але на момент реалізації злочинного задуму один із братів відбував покарання в іншому штаті за вчинення правопорушення, таким чином не приймав участі у вчиненні злочину. Фактична сторона злочину була скоєна його братом одноособово. За вироком суду, далі підтвердженого вищою судовою інстанцією США, обидва брати були визнані винними у вчиненні усіх запланованих злочинних дій без врахування ступеню участі кожного з них [2;8]. Верховний суд США не взяв до уваги доводи про те, що один із братів не приймав жодної участі у вчиненні злочину, мотивувавши своє рішення наявністю змови на вчинення злочину, а також вказавши на те, що підсудний знав про можливість вчинення злочину та бажав цього. Результатом стало створення у судовій практиці правила про те, що при наявності змови про вчинення злочину особи несуть відповідальність за дії співучасників, якщо вони були обізнані про такі дії, або ж мали змогу їх об'єктивно передбачувати, та такі дії відносяться до змісту запланованого злочину – пов'язані із ним, або необхідні для забезпечення його вчинення чи приховування.

Таким чином, за думками американських науковців та виходячи із політики судової системи, сама вина не є первісним показником небезпечності особи злочинця, та відіграє другорядну роль при вирішенні питання про відповідальність співучасників злочину. Якщо розглядати теоретичну складову доктрини Пінкертон, то можна дійти висновку про те, що відповідальність за незапланований злочин настає при наявності в них необережної форми вини, або ж навіть без вини взагалі, тобто вина як психічне відношення до вчинених дій не має юридичного значення.

Основний акцент приходить на гіпотетичну можливість передбачення наслідків злочину у особи із нормальною обізнаністю про вірогідні наслідки вчинення злочину. Але практика застосування доктрини останнім часом має деякі шокуючі приклади. Так в пресі отримала широке висвітлення справа про розбійний напад на житло, в результаті якого була вбита людина. Вчиненню злочину передувала вечірка з певною кількістю алкогольних напоїв. Ранком наступного дня компанія молодих осіб вирішила покращити ранковий настрій

розбійним нападом на будинок відомого їм наркоділера. Хазяїн помешкання на прізвище Холлі участі в плануванні злочину не приймав, але знайомі звернулися до нього з проханням позичити їм машину. На його запитання про мету поїздки, вони відповіли йому що збиралися вчинити розбійний напад. Приймавши цю інформацію за жарт, від підбадьорив їх та позичив машину. В результаті нападу було вбито доньку наркоторговця, а злочинці були затримані через невеликий проміжок часу за моменту вчинення нападу. Усі вони, в тому числі і володар машини, були засуджені за вбивство першого ступеню до довічного ув'язнення [3].

Таким чином в наведеному прикладі відповідальність за тяжке умисне вбивство настала при наявності не більше ніж недбалості власника автомобіля, що звичайно викликає певні сумніви щодо її обґрунтованості. Ще більші сумніви виникають з огляду на ступінь його участі у наслідках вчиненого злочину.

Очевидним видається висновок про те, що кримінальному праву США принцип індивідуалізації відповідальності співучасників ніякою мірою не характерний. В цілому це ілюструє індиферентність доктрини Пінкертона як до вини особи, так і до її участі у вчиненні злочину. Приклади із судової практики свідчать лише про відсутність логіки у деяких представників прокуратури, судової влади та присяжних. В цілому свідчить про необхідність додаткового законодавчого регулювання практики застосування доктрини Пінкертона.

Як вже було зазначено, судова практика йде шляхом засудження «необережних» співучасників. Проте окремі справи свідчать й про те, що «жертвами» доктрини Пінкертона стають навіть ті співучасники, які не мали навіть необережного відношення до можливих наслідків. В цих випадках судді надто широко трактують обов'язок та можливість передбачення певного перебігу подій та спричинення шкоди. Так хрестоматійним прикладом недосконалості судової практики є справа *People v. Brigham*, у вироку по якій звинувачуваний Брігем – професійний вбивця, та його знайомий на ім'я Блуїт, були засуджені за вбивство першого ступеня. Особливість справи проявлялася в тому, що замість особи, яку злочинці збиралися вбити, Блуїт вбив іншу, незважаючи на категоричні застереження спільника не робити цього, оскільки перед ними був зовсім інший чоловік. Таким чином Брігем не бажав смерті випадковій особі та наполягав утриматися від таких дій [4]. В розглянутому випадку неможна вважати, що в діях Брігема була наявна навіть необережність до вбивства випадкової особи, крім того, він був рішуче проти такого перебігу обставин. Але суд визнав обох спільників винними у тяжкому вбивстві, зауваживши, що Брігем знав що його спільник некерований та схильний до приступів

необумовленої ярості, тому мав усвідомлювати можливість будь-якого перебігу подій, та бути готовим до будь-яких дій з його боку.

На підставах наведеного прикладу можна дійти висновку, що доктрина Пінкертона фактично ігнорує психічне ставлення співучасників до своєї поведінки: тобто відповідальність за дії інших осіб можлива не лише при необережному ставленні до можливих наслідків, а взагалі при відсутності можливості передбачити такі наслідки.

Також показовим прикладом та відомим прецедентом є справа Скейлза. Так за суттю справи Верховний Суд США в 1961 році підтвердив положення закону Сміта, відповідно до якого членство в Комуністичній партії було поставлено поза кримінальним законом. Дж. Скейлза було засуджено за цим законом за «свідому» участь «в організації, що проповідувала повалення Уряду Сполучених Штатів силою або насильством» [5; 205]. Так Скейлз стверджував, що його засудження судом першої інстанції лише на підставі членства в Комуністичній партії порушувало гарантії прав особи, встановлені П'ятою поправкою до Конституції США, зокрема право на належне судочинство, оскільки він був визнаний винним без доведення його участі в будь-яких конкретних злочинах.

Верховний Суд США підтвердив вирок суду першої інстанції, проте погодився з тим, що конституційна вимога забезпечення належного судочинства потребує наявності хоч мінімального ступеня особистої вини для відповідальності за дії інших осіб. Суд пояснив, що призначення покарання за дії чи за фактом може бути виправданим лише за їхньої належності до іншої злочинної діяльності (в цьому випадку – пропаганди насильницького повалення конституційного ладу в країні). Так Суд зауважив, що кримінальна відповідальність не може ґрунтуватися лише на пасивному членстві в злочинній організації, тому що воно не забезпечує достатнього ступеня участі особи у вчиненні злочинів. В той же час, Суд визначив два чинники, за якими підтвердив вирок суду першої інстанції: по-перше це обізнаність засудженого та умисел на вчинення злочинних дій у майбутньому, по-друге, наявність мінімальної особистої участі особи в забезпеченні досягнення цілей злочинної організації [6; 607].

Таким чином, рішення Верховного Суду США по даній справі корінним чином відходить від керівних ідей, виказаних ним же самим по справі Пінкертона. Так стандарт, за яким можливе притягнення до відповідальності за дії співучасників є значно більш суворим. Якщо доктрина Пінкертона окреслює в якості передумов відповідальності обізнаність та припущення вчинення злочинів співучасниками, то прецедент за справою Скейлза потребує особистої участі обвинуваченого у злочинній діяльності, навіть якщо така участь і була

мінімальною. В результаті відповідальність вже матиме особистий характер, у порівнянні із ставленням у вину дій інших осіб. На перший погляд можна дійти висновку про те, що Верховний Суд США створив прецедент із протилежним змістом, проте, дійсність виглядає дещо іншим чином. Рішення по справі Скейлза вирішує дещо інше коло запитань, ніж доктрина Пінкертон, та фактично не має поширення у судовій практиці.

Деякі науковці, зокрема професор Крейт, розв'язують цю суперечку між різними підходами в двох різнопланових рішеннях Верховного Суду оригінальним чином – вказуючи на те, що в справі Скейлза не мала місця відповідальність за об'єктивним стандартом взагалі [6; 610]. І до доктрини Пінкертон вона не має прямого відношення. Звичайно з такою точкою зору можна погодитися, але виникає запитання як співвідносяться ці два стандарти співучасті? Відповідь на нього частково знаходиться в мотивувальній частині вироку по справі Скейлза. Так можна дійти висновку, що прецедент Скейлза поширюється лише на ті випадки, коли йдеться про участь особи в організаціях, діяльність яких має певну злочинну мету, наприклад – повалення конституційного ладу в країні та ін. Тобто має місце загальна злочинна мета, проте її досягнення не пов'язане із безпосереднім вчиненням злочинних дій. Так, наприклад, як проведення агітаційної партійної роботи, яке само собою не є окремим видом злочину, проте проводиться за для досягнення визначеної злочинної мети.

Слід вважати, що обмеження відповідальності співучасників за справою Скейлза не відноситься до випадків вчинення інших злочинів. Так у випадку планування крадіжки, розбійного нападу та ін., змовники відповідатимуть за правилами доктрини Пінкертон вже за тим фактом, що були обізнані про плани вчинення злочину, цей злочин вчинявся з метою досягнення певного злочинного результату, та наслідки його вчинення могли бути об'єктивно передбачені.

Таким чином, рішення по справі Скейлза незначним чином обмежує застосування доктрини Пінкертон, і практично є виключенням із загального правила. Проте аргументація, надана Верховним Судом по цієї справі є досить цікавою. Відступлення від доктрини Пінкертон було обґрунтовано посиланням на два джерела: по-перше на проект Модельного Кримінального кодексу США, автори якого заперечували ідеї доктрини, по-друге на статтю в *Harvard Law Review*, в якій доводилося, що «жоден суд, який прийняв доктрину Пінкертон за основу для засудження особи за дії співучасників, не зміг довести обґрунтованість такого підходу» [7; 998]. З приводу останнього ствердження позиція Верховного Суду США залишається незрозумілою,

оскільки вона кидала тінь на прецедент по справі Пінкертон, проте й не визнавала його поза законом. Суперечливість підходів, нажаль, є досить типовою для американської кримінально правової доктрини, кримінальної політики, судової практики та законодавства взагалі. Втім сам факт обґрунтування Верховним Судом свого рішення науковою статтею є яскравим прикладом значення кримінально-правової доктрини як джерела американського права.

Слід зазначити, що в судовій практиці та наукових працях підіймається питання виділення додаткових критеріїв для визначення можливості притягнення до відповідальності за доктриною Пінкертон. Так незастосування доктрини у випадках, коли за обставинами справи протилежне було би нерозважним, або несправедливим, є певним способом розв'язання цієї досить глобальної проблеми правозастосування. Нажаль, суди досі не знайшли єдиного підходу для вироблення таких критеріїв. Практика свідчить лише про окремі випадки, коли суд не застосовує доктрину Пінкертон та наводить належне обґрунтування такого рішення у вироку.

В цілому оглядаючи судову практику, пов'язану із застосуванням доктрини Пінкертон, можна звернути увагу на декілька справ. В деяких з них відбувається розширення меж застосування доктрини, в певних, навпроти, воно обмежується. Так, у справі *Commonwealth v. Wayne* [8] було встановлено виключення, за яким звинувачений не міг бути визнаний винним у вбивстві першого ступеню за правилами про відповідальність співучасників, крім випадків, коли він особисто виявляв умисел на вбивство жертви. В той же самий час в рішенні по цій справі встановлений ще більш суворий стандарт відповідальності за злочинні дії співучасників, оскільки суб'єктивні та об'єктивні фактори, такі як обізнаність про плани співучасників, можливість передбачення наслідків, а також ступінь участі в злочинній поведінці просто залишаються поза увагою суду. В результаті маємо приклад суворої відповідальності за будь-які злочини, вчинені співучасниками без попередньої на те змови. Існує думка про те, що рішення по справі Уейна зовсім не є похідним від доктрини Пінкертон. Фактично воно було новим підходом у судовій практиці в Пенсільванії, де справа розглядалася. Тим більше, що на той момент прецедент по справі Пінкертон цитувався в судовій практиці Пенсільванії лише тричі, і в жодному разі не по справі Уейна [9; 612].

Досить по-різному доктрина Пінкертон знаходить відображення в статутному законодавстві штатів. По-перше, її законодавче закріплення відбулося лише в частині штатів. По-друге, кількість умов, за яких особа може бути засуджена за дії співучасників також відрізняється.

Так, інструкція для присяжних в штаті Пенсільванія вимагає наявності таких обставин: «...існує дві умови, коли підсудний може нести кримінальну відповідальність за дії інших осіб. В будь-якому випадку підсудний не обов'язково мав бути присутнім на місці вчинення злочину. Першою умовою є участь в змові про вчинення злочину. Якщо доведено поза обґрунтованих сумнівів що підсудний брав участь у змові, він може нести відповідальність за усі злочинні дії співучасників за таких умов: а) він брав участь саме в цій змові (а не в іншій, яка могла мати місце з приводу готування до вчинення чи вчинення іншого злочину – прим. авт.); б) якщо злочин був вчинений під час існування змови; в) якщо злочин був вчинений для реалізації цілей змови.

Разом з тим, в цій інструкції відсутня умова можливості передбачення настання наслідків, яка впливає із самого рішення Верховного Суду США по справі Пінкертон. Так на прикладі Пенсильванії можна побачити яким чином доктрина була модифікована, а її застосування – значно розширене. Але за думкою більшості науковців таке поширення є не виправданим, та ще більше – неконституційним. Так, професор Крейт вважає, що ознаки можливості передбачення та вчинення злочинів для досягнення цілей змови є конституційними умовами притягнення до відповідальності за дії співучасників. Таким чином, на його думку, законодавство Пенсильванії порушує принцип належного судочинства, який чітко закріплений в Чотирнадцятій поправці до Конституції США.

Як вже було зазначено, доктрина Пінкертон застосовується на всій території США. Як правило, в законодавстві та судовій практиці штатів для притягнення до кримінальної відповідальності за дії співучасників вимагається факт вчинення злочину у виконання злочинного плану, за умов очевидності цієї перспективи для обвинуваченого [9; 616]. Хоча в деяких штатах, наприклад Індіані, існує інша формула: достатнім є якщо злочинні дії являються «реальними та можливими» наслідками змови про вчинення злочину [10]. Майже така сама формула використовується в судовій практиці Іллінойсу [11; 211].

Що стосується правозастосування на федеральному рівні, то в інструкціях для колегій присяжних в шість із одинадцяти судових округів явним чином наведена вимога доведеності вчинення злочину у виконання злочинного задуму за умов можливості передбачення такої злочинної поведінки з боку співучасників (тобто враховані обидві умови, які вважаються мінімальною гарантією забезпечення права на належне судочинство). Ще в двох округах достатньою умовою вважається наявність або факту вчинення злочину в межах злочинного задуму, або ж за умови, що перспектива його скоєння співучасниками

була очевидною для особи. Що в одному окрузі інструкції встановлюють вимогу вчинення злочину у виконання злочинної змови, або ж якщо вчинення злочину фактично входило в межі злочинного задуму, або ж було об'єктивно передбачуване. Ще три округи не публікують інструкцій, проте їхня судова статистика свідчить про те, що «об'єктивне передбачення» є невід'ємною умовою відповідальності за дії співучасників виходячи із доктрини Пінкертонна [9; 615].

Підводячи підсумки огляду судової практики залишається зазначити те, що вона далеко не завжди залишається послідовною. Справді, концепція об'єктивного ставлення у вини в американському праві вважається цілком природною стосовно відповідальності співучасників. Саме цей факт і обумовлює пошук судами юридичної можливості засудити осіб за усі злочини, що були вчинені у співучасті, без врахування особистого внеску співучасників та їхнього ставлення до злочинних наслідків. Про це свідчить і практика Верховного Суду США, зокрема по справі Скейлза, де крім іншого прослідковуються й політичні чинники прийняття рішення. В цілому ж як Верховний Суд США, так і суди апеляційної інстанції штатів вкрай неохоче змінюють вирoki особам, засудженим за дії співучасників, навпроти намагаючись лише посилити аргументацію вироків, постановлених судами першої інстанції. Втім є усі підстави вважати, що концепції доктрини відповідальності співучасників залишаються недостатньо обґрунтованими, тому засудження за ними в більшості випадків ґрунтуються на припущеннях, ніж на чіткій юридичній схемі.

Література:

1. Pinkerton v. U. S., 328 U. S. (1946) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://supreme.justia.com/cases/federal/us/328/640>
2. M. Pauley. Pinkerton doctrine and murder // Pierce L. Rev. – № 4. – Vol. 1.
3. Serving Life for Providing Car to Killers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2007/12/04/us/04felony.html>
4. People v. Brigham (1989) 216 Cal. App. 3d 1039 [265 Cal. Rptr. 486] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.justia.com/cases/california/calapp3d/216/1039.html>
5. Scales, 367 U. S., 1961.
6. Alex Kreit, Vicarious Criminal Liability and the Constitutional Dimensions of Pinkerton, 57 Am. U. L. Rev. (2008).
7. Developments in the Law: Criminal Conspiracy, 72 HARV. L. REV. (1959).
8. Commonwealth v. Wayne, 720 A.2d 456 (Pa. 1998)
9. Bruce A. Antkowiak. The Pinkerton Problem // Penn St. L. Rev. – Vol. 115.
10. Wright v. State, 690 N.E.2d 1098,1110 (Ind. 1998).
11. Responsibility for Crimes of Co-Conspirators, 1-4 ILL. CRIM. LAW § 4.10, (LEXIS 2010)

Як відомо, наявність розвинених систем соціального захисту є фундаментальним компонентом і відмінною особливістю європейської моделі ринкового господарства. Відповідні інститути виконують важливу роль у послабленні соціальної напруги, що виникає в результаті демографічних і економічних змін.

У роботах дослідників з проблем європейської соціальної моделі (М. Каргалова, Т. Яригіна та ін.) наводяться чисельні приклади того, як у разі руйнування системи соціального захисту і соціальних інститутів держави, значно зростає активність екстремістських груп. Якщо поглянути на більшість «гарячих точок» Європи, то стане очевидним, що вони з'являються там, де уряди не можуть впоратися з гострими соціальними проблемами і, в першу чергу, забезпечити соціальний захист населення. У поєднанні з іншими чинниками – кризовими явищами в економіці, безробіттям, поляризацією доходів, поглибленням соціальних і економічних дисбалансів і негативними наслідками глобалізації – сама ситуація провокує зіткнення різних інтересів, які набувають форми політичної, релігійної і національної конфронтації [Див., напр.: 1].

На перший погляд може здатися, що в національних системах соціального захисту країн Європейського союзу більше відмінностей, ніж схожих ознак, оскільки кожна держава йшла своїм шляхом при формуванні соціальної політики. Разом з тим, можливою є їх типологізація, що допомагає краще вивчити досвід європейських країн і застосувати його в українських умовах. У науковій літературі під моделлю соціального захисту розуміють принципи організації і функціонування програм соціального забезпечення, що склалися. Згідно зі звітом Європейської комісії 1995 року, у країнах Європейського Союзу домінують чотири основні моделі: континентальна, англосакська, скандинавська і південно-європейська.

Континентальна модель, яку інакше називають бісмарківською, встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту і тривалістю професійної діяльності. В її основі лежить соціальне страхування, послуги якого фінансуються в основному за рахунок внесків страхувальників. Головні принципи цієї моделі були закладені в Німеччині наприкінці XIX ст. канцлером О. Бісмарком, який заклав основи прогресивного для того часу соціального законодавства, що надалі послужило зразком для інших індустріальних держав. Саме тоді були створені три галузі соціального страхування, що існують в Німеччині дотепер: страхування по старості та інвалідності, по хворобі і від нещасних випадків на виробництві. Основні принципи даної моделі властиві також Австрії, Франції, країнам Бенілюксу.

Один з базових її принципів – професійна солідарність, яка передбачає існування страхових фондів, керованих на паритетних засадах

найнятими робітниками і підприємцями. Фонди акумулюють соціальні відрахування із заробітної плати, з яких і здійснюються страхові виплати. Подібні страхові системи, як правило, не фінансуються з державного бюджету – принцип бюджетної універсальності протилежний до цієї моделі соціального забезпечення. Проте в сучасних умовах існування соціальної держави в Європі з її розповсюдженою мережею програм ця модель захисту не завжди ґрунтується лише на даному принципі. Тому для малозабезпечених членів суспільства, що не мають можливості отримувати страхові соціальні виплати з ряду причин (наприклад, через відсутність необхідного страхового стажу), солідарність реалізується через системи соціальної допомоги. В цьому випадку застосовуються допоміжні механізми, які є своєрідними відступами від основної логіки бісмарківської моделі.

Принцип німецької системи соціального захисту полягає в тому, що суспільства в особі свого повноважного представника «соціальної держави» – відповідальне за кожного громадянина незалежно від того, з яких причин той опинився в біді. Одержувачами соціальної допомоги в Німеччині є багатодітні батьки, матері-одиначки, вдови, розлучені з дітьми, інваліди і навіть алкоголіки та наркомани. Серед клієнтів німецької системи соціального захисту 23 % іноземців – вихідців з Африки і Південно-Східної Азії, араби, турки, югослави, албанці та ін. У цілому ж частка іноземців серед населенні складає близько 9 % [2, с. 42].

Безробітними громадянами займається арбайтсамт (управління з працевлаштування).

Згідно з німецьким законодавством, право на соціальну допомогу мають ті, хто її потребує – не лише непрацездатні або такі, що не встигли здобути піврічний стаж, але і ті, хто працює, але чий дохід в перерахунку на одного члена сім'ї менше встановленого прожиткового мінімуму. По допомогі мають право звернутися і пенсіонери з невеликою пенсією.

Таким чином, особливістю даної системи соціального захисту є те, що на допомогу можуть розраховувати не лише особи, які не мають взагалі жодного доходу, але і ті, хто має недостатній дохід. Слід зауважити, що дана обставина відома не всім німецьким громадянам, оскільки чиновники не схильні до збільшення числа громадян, що розраховують на соціальну допомогу. Водночас деякі громадяни, обізнані про свої права на таку допомогу, не квапляться її отримувати. Так, відомо, що за допомогою звертаються не менше третини осіб, що мають на неї право. Це пояснюється непрестижністю статусу «соціального» в Німеччині.

Менш педантичні в цих питаннях іноземці, які, на відміну від німців, спокійніше ставляться до громадської думки і, як правило, не відмовляються від того, на що їм належить по праву.

Серед основних статей соціальної допомоги, в першу чергу, слід назвати щомісячну допомогу «на життєзабезпечення». Її має вистачати на харчування, предмети гігієни, побуту і особистого вжитку (звичайно, найдешевші). Хворі, особи похилого віку, вагітні, які вже мають допомогу, отримують доплати. «Соціальник» отримує медичну страховку, яка дає право на безкоштовне медобслуговування і безкоштовні (за небагатьма винятками) ліки. Окрім цього, соцзабез оплачує оренду житла і опалення тим, хто його потребує. Електроенергія і телефон не оплачуються, втім встановлюється пільгова абонентна плата за їх користування. Бідні також звільняються від плати за радіо і телевізор. Таким чином, на утримання бездітної подружньої пари німецька держава витрачає понад 1100 євро на місяць.

Сім'ї з дітьми оточені особливою турботою з боку держави. На кожну дитину у віці до двох років (у деяких випадках – до трьох років) мати отримує по 300 євро на місяць. Плюс так звані «дитячі гроші» – ще по 154 євро на кожного з перших трьох дітей і по 179 євро на четвертого і наступних. Ці кошти виділяються до 27 років, якщо «дитина» живе з батьками і не працює (мається на увазі, що вона отримує спочатку середню, а потім і вищу освіту).

Турбота про дітей диференціюється залежно від віку. Для малят безкоштовними є книжки з малюнками, скромний набір іграшок, триколісний велосипед. При зарахуванні дитини до школи виділяються кошти на придбання ранця, зошитів і ручок. Щороку безкоштовно видаються необхідні підручники. Також оплачується спортивна форма – недорого або «секонд хенд». Відпочинок дітей в літньому таборі також є статтею соціального забезпечення. Багатодітні – з трьома і більше дітьми – сім'ї мають право на щорічну безкоштовну путівку для всіх у санаторій або будинок відпочинку [2, с. 42].

Окрім щомісячної допомоги, кожному клієнтові двічі на рік надаються кошти на придбання одягу (зимового і літнього) – від 340 до 420 євро залежно від статі та віку. При першому вселенні в квартиру надається допомога на придбання меблів, електроприладів, постільної білизни, завіс тощо.

Якщо порівняти рівень забезпеченості німецького «соціального» рівнем життя його українського колеги, то, звичайно, це порівняння буде не на користь останнього. Що ж до рівня життя німецьких громадян, то небагато з них, змогли б обходитися сумою соціальної допомоги. Так, кілька років тому німецькі соціологи провели цікавий експеримент, в ході якого групі добровольців, що складалася

з місцевих німців, запропонували два місяці пожити на суму, еквівалентну соціальній допомозі. Майже половина випробовуваних змогла витримати лише один місяць такого життя, коли доводилося рахувати кожен євро. Велика частина тих, що залишилися в експерименті, негативно оцінила суму соціальної допомоги.

Система соціальної допомоги, що діє в Німеччині складалася на матеріальній базі, створеній «економічним дивом» 1950-70-х років. Економіка країни процвітала – низький рівень безробіття, пристойні доходи, податкові надходження до бюджету. Все це збільшувало можливість держави в реалізації соціальної функції.

Що стосується сьогодення, то більше 3 % населення Німеччини продовжують отримувати щомісячну допомогу «на забезпечення життя» та інші соціальні виплати. Витрати на соціальну допомогу – одна з істотних статей німецького бюджету (вони прирівнюються до витрат на оборону або підтримку громадського порядку і безпеки, або на державне управління).

Враховуючи, що багато «соціальників» з метою збереження права на соціальну допомогу, працюють нелегально, держава втрачає понад 100 млрд. євро на рік.

Для виходу з цієї ситуації фахівці, у тому числі економісти, соціологи, психологи, пропонують різні методи стимулювання, покликані залучити одержувачів соціальної допомоги до суспільного виробництва. Державні органи схильні скорочувати, а потім і позбавляти права на допомогу в разі відмови від запропонованої роботи, ретельно перевіряти необхідність допомоги шляхом вивчення умов життя або відстеження даних про реєстрацію автомобілів.

З 1 січня 2003 р. відповідно до ухваленого закону, всіх «соціальників» Німеччини старших 65 років перевели на так зване «базове забезпечення» – своєрідну міні-пенсію. Передбачається, що вона дорівнюватиме колишній соціальній допомозі. Що стосується молоді, то за оцінками соціальних служб, не менше чверті молодих осіб слід залучити до трудових процесів [2, с. 44].

Не зважаючи на обов'язковість соціального страхування, воно реалізується не повною мірою. Причиною цього є існування граничних рівнів заробітної плати, в разі перевищення яких можливе лише добровільне страхування або лімітація відрахувань (відрахування здійснюються лише в межах граничної заробітної плати, а соціальні виплати обчислюються відносно цього рівня).

Таким чином, в основі даної моделі лежить принцип комутативної справедливості, коли величина страхових відрахувань визначається в першу чергу величиною страхових внесків. На момент появи в Німеччині наприкінці ХІХ ст. це відбувалося саме таким чином.

На даний час розвиток системи соціальної допомоги (що вибудовується за принципом допомоги, а не страхування) призводить до розмивання моделі та збільшення частки фіскального фінансування соціального захисту.

У системі соціального захисту Німеччини центральне місце належить соціальному страхуванню. Як і в більшості західноєвропейських країн, система соціального страхування складається з підсистем обов'язкового і приватного страхування. Вони, у свою чергу, охоплюють такі напрями: медичне і пенсійне страхування, страхування інвалідності, безробіття, від нещасних випадків тощо. У німецькій науковій літературі засадничими принципами системи соціального захисту зазвичай називаються наступні положення:

Принцип страхування. Фінансування наданої допомоги здійснюється за рахунок внесків членів страхового об'єднання, які отримують соціальні послуги при настанні страхового випадку. Обсяг цих послуг залежить від розміру індивідуальних внесків (принцип еквівалентності). Вносячи певну частину заробітної плати до фонду страхування, особа має право на отримання коштів (за умови виплати соціальних внесків), обсяг яких співвідноситься з розміром колишньої заробітної плати. Окрім правила еквівалентності, принцип соціального страхування включає також елементи солідарного перерозподілу.

Принцип забезпечення. Соціальна допомога надається незалежно від зроблених раніше внесків і з інших підстав (наприклад, забезпечення державних службовців і жертв війни) та фінансується за рахунок податкових надходжень до бюджету. Одержувачі соціальної допомоги, на яких поширюється цей принцип, як правило, не платили раніше жодних внесків, проте отримали право на неї в результаті особливих заслуг перед державою. Фінансування за рахунок бюджетних коштів безпосередньо залежить від ефективності економіки і стану бюджету та може призводити до перевантаження державних фінансів й інших негативних наслідків. Проте дотримання цього принципу необхідно в тих випадках, коли не можна використовувати принцип страхування.

Принцип допомоги. Необхідну соціальну допомогу може отримати кожен, хто її потребує, в тому випадку, якщо у нього немає можливості самостійно вийти із скрутного становища. Так само, як і принцип соціального забезпечення, даний принцип передбачає фінансування соціальних потреб з державного бюджету. Це означає, що воно більшою мірою залежить від стану бюджету країни і в напружені моменти може призводити до зниження рівня соціального забезпечення. Елементи допомоги – неодмінна частина соціального забезпечення

в економіці ФРН, оскільки принципи страхування і забезпечення не охоплюють всіх можливих страхових ризиків.

Система соціального захисту в Німеччині діє за принципом самоврядності: установи соціального страхування наділені правовою, фінансовою і організаційною незалежністю від інститутів державного управління. Проте це не суперечить необхідності визначення державою правових рамок створення і діяльності страхових інститутів. Крім того, держава стежить за дотриманням законів органами соціального захисту, має право контролювати їх фінансову і комерційну діяльність.

Самоврядність страхових установ Німеччини, що існує понад 100 років, забезпечує більш тісну взаємодію між страхувальником і застрахованим, ніж це може зробити державна система, оскільки управління соціальним страхуванням здійснюється особами, безпосередньо в ньому зацікавленими. З іншого боку, принцип самоврядності сприяє зміцненню соціальної стабільності і солідарності, підтримці соціального партнерства.

Установи соціального страхування в Німеччині мають правовий статус так званих організацій суспільного права, що, на думку німецьких дослідників, якнайповніше відповідає принципу самоврядності і дозволяє враховувати інтереси і можливості всіх соціальних груп. Функціонуючи на основі паритетного представництва застрахованих і працедавців, органи самоврядності тим самим сприяють тіснішій взаємодії обох сторін на основі принципів демократичного і легітимного представлення своїх інтересів. Така організаційно-правова форма виявилася досить ефективною завдяки високому рівню профспілкового руху в країні.

Для системи соціального захисту Німеччини характерною є певна відокремленість установ, що здійснюють соціальне страхування: окремо діють організації з пенсійного забезпечення, забезпечення по хворобі і у зв'язку з нещасними випадками на виробництві. Страхування безробіття не входить в загальну систему соціального захисту і діє в рамках політики сприяння зайнятості населення, якою опікується федеральне відомство з проблем праці. Разом з соціальним страхуванням передбачені механізми допомоги, що надається у випадках, коли всі інші її види вичерпані.

Фінансування системи обов'язкового соціального страхування забезпечується внесками застрахованих осіб найманої праці і працедавців, здійснюється за рахунок загальних податкових надходжень до державного бюджету, а також за рахунок комбінації обох різновидів фінансування. Втім основним його джерелом є страхові внески, що виплачуються порівно як найнятими працівниками, так і працедавцями

і згодом спрямовуються на різні форми страхування: медичне, пенсійне і страхування безробіття. Виняток складає обов'язкове страхування від нещасних випадків, яке фінансується за рахунок внесків працевлагодотворення.

При виникненні в органів соціального страхування фінансової скрути гарантом виконання їх зобов'язань виступає держава. Цей факт відображає визнання особливої ролі органів соціального захисту в підтримці стабільності і соціальної справедливості, як ефективної системи завоювань громадянського суспільства

Література:

1. Канунников А. Гражданское общество и государство в условиях кризиса [Електронний ресурс] / А. Канунников. – Режим доступу: <http://www.lawinrussia.ru/dokladi/2009-03-19/grazhdanskoe-obshchestvo-i-gosudarstvo-v-usloviyah-krizisa.html>.
2. Мадиевский С. Социальная помощь в Германии / С. Мадиевский // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 10. – С. 42 – 44.

УДК 32.303.09:167.7

Польовий М. А., НУ «ОЮА»

ІМІТАЦІЙНО-СИНЕРГЕТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ФОРМУВАННЯ ПРОТЕСТНОЇ АКТИВНОСТІ

В статті розглянуто можливості імітаційно-синергетичного моделювання розгортання протестної політичної активності. Запропоновано авторську модифікацію моделі Дж. Девіса для відображення дисипативного формування протестної активності під час виборчого процесу.

В статье рассмотрены возможности имитационно-синергетического моделирования протестной политической активности. Предложена авторская модификация модели Дж. Дэвиса для отображения диссипативного формирования протестной активности во время избирательного процесса.

Possibilities of imitation-synergetics simulation of protest political activity are considered in the article. Authorial modification of J. Davies model for simulation of dissipative forming of protest activity during an electoral process is offered.

Важливою частиною суспільно-політичної активності можна вважати протестну активність, яку найпростіше визначити як непрофесійну політичну діяльність, тією чи іншою мірою опозиційну правлячій політичній владі. Прояви такої активності, як і певні її коливання відчувуються в сучасному світі достатньо часто, щоб бути визнаними як феномен політичного життя. В той же час можна стверджувати,

що закономірності розгортання та згасання цієї активності поки що не визначені однозначно. Отже, серйозною проблемою для сучасної політичної науки є дослідження механізмів формування протестної активності. Важливими кроком на шляху до розкриття таких закономірностей уявляється імітаційне моделювання, застосування якого надає можливість перевірки певних гіпотез та відтворення, з певними обмеженнями, плину досліджуваного процесу [7, с. 24 – 39].

Метою статті є розгляд можливостей імітаційно-синергетичного моделювання у пошуку закономірностей розгортання протестної політичної активності.

Уявляється досить переконливою гіпотеза І. Р. Пригожина та його послідовників-прихильників щодо виправданості синергетичного трактування соціальних та політичних процесів [8]. Отже, можна очікувати, що у випадку короткотермінових процесів, якими є звичайні протестні акції, проявляється дія певного параметра порядку. Перспективним зразком для побудови моделі, яка могла б адекватно відобразити процеси формування протестної активності саме з огляду на гіпотезу про наявність синергетичного параметру порядку, представляється теорія Дж. Девіса, присвячена дослідженню причин виникнення соціальних революцій [11, р. 5 – 19.].

Дж. Девіс визначає революцію як "озброєне повстання цивільного населення, що приводить до влади нову правлячу групу, яка має більш широку підтримку мас" [11, р. 6]. На нашу думку, хоча по суті Дж. Девіс називає революцією те, що у вітчизняній політологічній традиції прийнято відносити до категорії перевороту [порівн.: 2, с. 326 – 330 та 6, с. 635], його робота надає нам зручний інструмент дослідження протестної активності.

Розглянемо сутність моделі Дж. Девіса. На думку Дж. Девіса, революції найчастіше відбуваються тоді, коли люди відчувають раптове погіршення рівня життя після тривалого періоду його поліпшення. Основа теорії Девіса в тому, що несподіваний економічний регрес, який рано чи пізно настає, не супроводжується адекватним коригуванням, у бік пониження темпів зростання, очікувань населення. Таким чином, на думку Дж. Девіса, "... революції з найбільшою вірогідністю відбуваються тоді, коли тривалий період реального економічного і соціального розвитку змінюється коротким періодом різкого спаду... Реальний стан соціально-економічного розвитку при цьому менш важливий, ніж загальні очікування того, що недавній прогрес, який нині зупинився, може і повинен тривати в майбутньому" [11, р. 5]. Для ілюстрації своєї теорії Дж. Девіс запропонував простий малюнок (рис. 1).

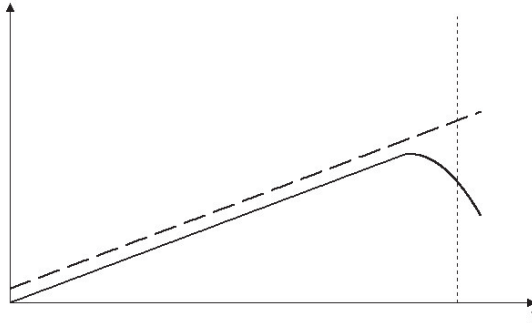

Рис. 1. Модель соціальних "революцій" Дж. Девіса
Лінія реального стану справ позначена суцільною лінією,
лінія очікувань – пунктирною.

Як бачимо на рис. 1, все життя певної спільноти більшого чи меншого масштабу або окремої людини супроводжується певним станом економічного забезпечення та певними очікуваннями від свого подальшого економічного стану. Суцільна лінія на малюнку показує динаміку економічного розвитку на певному відрізку часу, а пунктирна лінія показує динаміку очікування від економічного стану. Зазвичай, лінія очікувань своєї майбутньої економічної долі перевищує лінію поточного економічного стану, оскільки саме надія на краще майбутнє й примушує людину вдаватися до певної діяльності. Дійсно, гіпотетичний перетин цих двох ліній та перевищення економічного стану лінії очікувань означав би щонайменше зневіру людини або соціальної спільноти у житті та, найвірогідніше, тяжіння до суїциду. На протязі певного часу, на думку Дж. Девіса, очікування продовжують зростати, ґрунтуючись на попередньому тренді громадського розвитку. Вирішальним чинником в даному випадку Дж. Девісу представляється добре відома інерція індивідуальної і громадської свідомості. Незначне перевищення лінії очікувань над лінією дійсного економічного стану нікого не бентежить і не викликає побоювань, оскільки незабаром ці очікування "наздоганяє" реальне економічне зростання. Під час економічної кризи, в основі якої може лежати будь-яка причина або сукупність причин – від фундаментальних циклічних на кшталт циклів Кондратьєва до локальних спекулятивних, – відбувається різкий спад економічного зростання. Коли розрив між очікуванням і реальним рівнями розвитку досягає певної межі, спалахує революція. Таким чином, теорія Дж. Девіса об'єднує соціально-психологічну і економічну перспективу, причому психологічні характеристики виступають проміжними змінними величинами.

Отже, коли з'являється занадто великий розрив між очікуваннями і реальними відчуттями від дійсності, настає розчарування, що веде до фрустрації та агресивності, які, у свою чергу, призводять до революції.

На думку П. Селле, концепція Дж. Девіса є варіантом теорії агресії Дж. Долларда, прикладеної до політичної сфери. Як відомо, Дж. Доллард стверджував, що фрустрація завжди веде до агресії, а остання – це свого роду блокування, яке перешкоджає цілеспрямованим діям. Відповідно, в теорії Дж. Долларда можна знайти приховану вказівку на те, що поведінка революційно налаштованих мас несе в собі дуже сильні ірраціональні риси [9, с. 373 – 374].

На думку Дж. Девіса, сама по собі бідність зовсім не є достатньою причиною для революції. У багатьох бідних країнах люди витрачають свою фізичну і розумову енергію виключно на те, щоб вижити, тобто вони не в змозі брати участь ні в якій діяльності, не пов'язаній з виживанням. У менш екстремальних умовах бачимо більше ініціатив на місцевому рівні – обмежену політичну активність або те, що Дж. Девіс називає безпосередньою соціальною діяльністю в невеликих групах. В даному випадку основною організаційною структурою є сім'я, а контакти з місцевим співтовариством є рідкими. Згідно з Дж. Девісом, саме ця схема була характерна для США упродовж більшої частини їх історії [11, р. 13].

Передумовою революції, в термінології Дж. Девіса, служить поява матеріально-психологічного "надлишку". Отже, революцію можуть почати і відносно бідні, і відносно багаті, якщо для цього з'являться соціально-психологічні передумови. Дж. Девіс також підкреслює, що для того, щоб революція почалась, невдоволені, соціальне походження і економічний стан яких можуть бути абсолютно різними, повинні об'єднатися. Втім, при цьому він чітко не визначає умови, необхідні для успішної організації об'єднаної опозиції. Дж. Девіс абсолютно логічно відмічає, що революція може зазнати невдачі внаслідок організаційно-структурних прорахунків. Якщо правлячі шари досить згуртовані, щоб учинити опір, їм буде легко подавити заколот бідноти. Дж. Девіс також стверджує, що поступові результативні реформи можуть понизити соціальну напруженість до такої міри, що при громадському устрої, який сформувався в результаті реформ, повстання стануть практично неможливі.

Критиці теорії Дж. Девіса присвячена значна література, дещо узагальнена П. Селле [9, с. 376 – 384]. Значна частина критики теорії Дж. Девіса [9, с. 376 – 384] пов'язана перш за все з надто великими масштабами політичних перетворень, які намагається описати автор даної теорії. Дана претензія вимушує автора теорії та його критиків звертатися до досить нечастих подій, якими є справжні революції.

На нашу думку, модель Дж. Девіса має більші перспективи у дещо звуженому розумінні. Саме у розумінні теорії виникнення протестної активності на досить нетривалих проміжках часу. Зазначимо, що П. Селтє цілком справедливо запитував [9, с. 380 – 381], який саме період для урахування співвідношення очікувань та економічного зростання у Російській імперії слід брати, щоб адекватно змоделювати виникнення революції 1917 року – з 1860 р., чи з 1905, чи з 1914? Очевидну відсутність однозначної відповіді даний критик відносив на суцільну непридатність моделі. На наш погляд, цей недолік свідчить лише про непридатність моделі Дж. Девіса для моделювання справжніх, повторимо, вкрай складних та масштабних, революцій. Додамо, що у вигляді синергетичного базису для таких революційних подій, набагато краще підходить описаний нами раніше [7, с. 217 – 244] повільний синергетичний параметр порядку, який визначає політичну стабільність.

Слід зазначити, що за своєю сутністю модель Дж. Девіса, яка спирається на один складений показник – фактично параметр порядку – може бути зарахована до класу синергетичних моделей. Характерно, що дана теорія апелює до своєрідного "мікрофакторного" підходу, оскільки думки та очікування окремих людей у сукупності призводять до значних соціально-політичних зрушень, що також характерно для синергетичного трактування процесів. Вочевидь, в період її створення дана термінологія ще не була частиною наукового дискурсу.

Окреслимо вихідні засади нашої моделі формування протестної активності. Звернемо увагу на те, що в моделі Дж. Девіса для зображення початку економічного зростання та всієї тенденції відповідних очікувань використовується лінійна функція. Представляється більш вірним при визначенні тривалої тенденції зміни як очікувань, так і певних вад реальної політики використовувати експоненційну функцію. Справа в тому, що, як доведено психологами, звичка понижає больовий (як у вузькому, так і у широкому сенсі) бар'єр людини. Отже, *ceteris paribus*, звичка до певних негативних явищ в суспільно-політичній сфері, з одного боку, поступово включає їх до загального фону суспільно-політичного життя, а, з іншого, спричиняє подальше нарощування відповідного негативу внаслідок відсутності різкої реакції на нього з боку населення. Отже, через механізм зворотного зв'язку поступове призвичаювання до негативних суспільно-політичних явищ додає нового поштовху розвитку цих явищ, що, в свою чергу, додає нового поштовху призвичаюванню і т. д. Такий стан речей в майбутньому призводить до необхідності більш серйозних потрясінь для "запуску" механізму протестної активності, тобто сприяє зростанню рівня суспільно допустимої несправедливості влади до населення (у буденному формулюванні – до збільшення "нахабності" влади). Найбільш показовим

прикладом, який, щоправда, виходить за межі суто політики, може слугувати динаміка відношення населення до корупції останніх майже 20 років. Поступове її поширення, на нашу думку, слід пов'язати саме із поступовим узвичаєнням – необов'язковий "могорич" чиновникові перетворюється в майже обов'язковий і не лише "могорич" із наступним, постфактум (після 20 років звикання) створеним "обґрунтуванням": "так завжди було прийнято", "всі беруть" тощо.

Отже, людська звичка надає експоненційного характеру тенденції динаміки як очікувань, так, водночас, і реальних змін в політичній сфері. На підтримку правильності такого підходу свідчить і те, що однією із базових функціональних залежностей для сучасної логістики слугує також експоненційна функція. Слід зазначити, що, як буде показано далі, для політичного життя сучасної України характерною є здебільшого негативна динаміка, яка й створює можливість побудови моделі протестної активності. Водночас, не слід відхиляти теоретичної можливості існування позитивної динаміки (на кшталт економічного зростання як в моделі Дж. Девіса) та необхідності зміни структури нашої моделі зі збереженням саме експоненційної динаміки. Виходячи з висловлених міркувань, більш адекватним відображенням моделі Дж. Девіса нам представляється її модифікація, яка представлена на рис. 2.

Водночас, слід нагадати, що на відносно малих проміжках експоненційна функція тяжіє до лінійної (може апроксимуватися як лінійна).

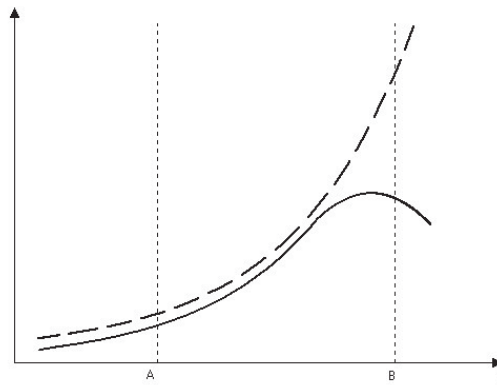

Рис. 2. Модифікована модель Дж. Девіса з використанням експоненційної функції

Лінія реального стану справ позначена суцільною лінією, лінія очікувань – пунктирною.

На нашу думку, цілком справедливим є припущення про наявність певного зв'язку між процесом формування протестної активності та співвідношенням між очікуваннями та реальністю у житті соціуму. Водночас, слід нагадати, що критики моделі Дж. Девіса цілком справедливо вказували, крім іншого, на різницю в економічному стані різних соціальних прошарків за умов звичайного зростання та за умов раптового економічного спаду, а також на неможливість з практично придатною точністю врахувати цю різницю. Критики Дж. Девіса також справедливо звертали увагу на те, що за теорією Дж. Девіса, різні соціальні прошарки мають об'єднатися під час настання кризи (це обов'язкова умова для революції за Дж. Девісом), і вказували на об'єктивні труднощі, які постають перед дослідником у з'ясуванні можливостей такого об'єднання з огляду на різне сприйняття та різний ступінь критичності розходження в очікуваннях та реальності. Дійсно, розбіжності у сприйнятті кризи в момент знаходження у точці А або точці Б на рис. 2 будуть різними. Якщо для тих, хто знаходиться у точці Б, розходження в очікуваннях вже критичні та створюють стан фрустрації із подальшим об'єднанням для боротьби проти уряду, то для тих, хто знаходиться у точці А, розходження очікувань та актуальної для них реальності не є критичними та не викликають у людей сильних почуттів, здатних привести ці, вочевидь бідніші, прошарки населення, до активних об'єднаних антиурядових дій.

Отже, розбіжності в соціально-економічному становищі різних верств населення роблять вкрай рідким такий стан речей, за якого є можливість об'єднання кількох верств населення з метою протесту проти діючої влади. Водночас, така неможливість дає змогу припустити, що в основі об'єднання саме політичного протесту різних прошарків населення має бути не економічний чинник. На нашу думку, синергетичному тлумаченню політичного процесу не суперечить припущення про вирішальну роль світосприйняття та сприйняття політики індивідуальною та суспільною свідомістю [7, с. 190 – 217]. Власне, таке тлумачення певним чином підтримує й теорія Дж. Девіса. Але нам уявляється правильним припустити, що в плані формування саме політичної протестної активності стимулюючим та об'єднуючим для різних верств населення чинником має бути сприйняття суспільством політичної дійсності та власних очікувань від неї.

Дане співвідношення – між сприйняттям поточної політичної дійсності та тактичними очікуваннями від неї – і складає, на нашу думку, синергетичний параметр порядку, який визначає процес формування – розширення або, навпаки, звуження, – протестної активності в сучасному політичному процесі. Динаміка даного параметра порядку і визначає зміст створеної нами моделі формування протестної

активності. На рис. 3 відображено динаміку даного синергетичного параметра порядку, яку для більшої наочності розділено аналогічно до моделі Дж. Девіса на лінію очікувань від політичної дійсності та лінію реального стану справ у політиці.

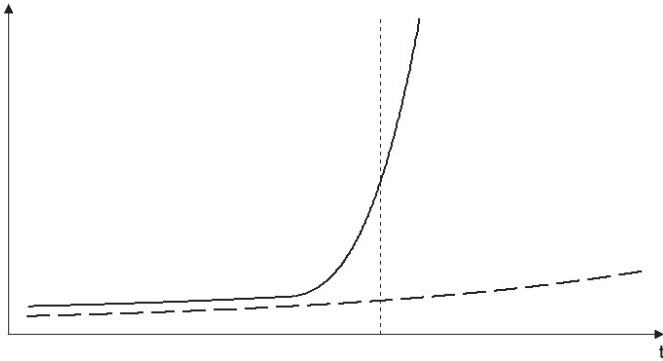

Рис. 3. Динаміка синергетичного параметра порядку, який визначає формування протестної активності.

Лінія реального стану справ з певним негативним явищем позначена суцільною лінією, лінія негативних очікувань – пунктирною.

Зауважимо, що у випадку очікувань від політики в нашій моделі, як і у моделі Дж. Девіса, йдеться про поточні, так би мовити, тактичні очікування населення від політики. Важливим елементом цих очікувань є раціональність суб'єктів очікування. Мається на увазі, що від політики звичайна людина не очікує миттєвої зміни "до кращого", а розуміє як загальний стан справ у політиці, так і певну повільність політичних змін (як змін, що пов'язані із складним багатoeлементним утворенням, яким з'являється перед індивідом держава) за визначенням. Розуміє також звичайна людина й власний зиск (або частіше його відсутність) від тих або інших дій політичної влади.

На нашу думку, розуміння політики населенням цілком логічно керується принципами життєвої мудрості, сформульованими Р. Аксельродом за результатами теоретичного аналізу гри "дилема ув'язненого" [див.: 10]. З цих принципів, між іншим, випливає вимога певної "недалекоглядності" – обмірковуються, зазвичай, лише найближчі наслідки, що, наприклад, як свідчить практика, дозволяє бути обраним мером великого міста тій людині, яка лише роздала перед виборами багато обіцянок та трохи гречки особам похилого віку.

Стосовно другої складової пропонованого параметра порядку слід зазначити наступне. Спираючись на феномен сприйняття уяви як дійсного відображення реальності [7, с. 190 – 217], ми пропонуємо виходити з того, що під реальним станом справ у політиці, який сприймає (відчуває) індивід, слід розуміти лише відому цьому індивідові інформацію про поточні політичні події, яку він за різних причин прийняв на віру. Детально дана проблема була розглянута Ж. Бодріаром [1]. Йдеться про те, що у випадку непрофесійної політичної діяльності, з якою маємо справу в феномені протестної активності, індивід не має змоги витрачати значний час на перевірку інформації щодо політики, яку він отримує (часто він не має і фізичної можливості це зробити).

Таким чином, співвідношення плинну "раціональних" тактичних очікувань індивіда від політики та прийнятих на віру відомостей про політичні події визначає, на нашу думку, протестну активність. Звернемо увагу на те, що приводом для розгортання протестної активності в сучасній Україні є негативно забарвлені явища та процеси. Отже, йдеться про очікування та сприйняття відомостей щодо негативних аспектів певних політичних явищ та процесів. Для відображення цього на рис. 3 по осі ординат (y) відкладається ступінь негативності очікувань та стану речей у певному політичному процесі.

Важливою відмінністю запропонованої нами моделі від моделі Дж. Девіса є постулювання принципової змінюваності предмету очікувань в політичному полі, яка відповідає природній зміні політичних пріоритетів в країні – під час виборів основна увага приділена виборам, під час проведення податкової або пенсійної реформ – політичним рішенням у відповідній сфері тощо. Нагадаємо, що науково доведена обмеженість кількості предметів, які людина може аналізувати одночасно [12, р. 90 – 92; 13, р. 162], підтверджує наше припущення.

Ще одним важливим моментом є термін дії моделі. Оскільки йдеться про тактичну життєву мудрість, слід очікувати, що запропонована модель здатна відображати формування протестної активності на часовому інтервалі, порівнюваному із 1 – 4 місяцями. По завершенні такого терміну слід очікувати суттєвої зміни поточної політичної ситуації (у сприйнятті населення), що призводить до появи нових чинників-пріоритетів.

Верифікуємо запропоновану модельну гіпотезу на деяких, найбільш характерних подіях політичного процесу України доби незалежності.

Однією із найбільш ярок та безсумнівних в плані підвищення рівня протестної активності прийнято вважати події "помаранчевої революції". Оминаючи невдачі даного терміну розглянемо власне події початку "революції" та ті, що їм передували.

Основним предметом розгляду ("аналізу") для населення, вочевидь, виступали вибори президента України. Стосовно характеру політичної дії у населення внаслідок певних причин і не без впливу партійних сил головних суперників думка загострилась на питанні можливих обходів із підрахунком голосів. Причому населення, навчене досвідом попередніх виборів Президента 1999 р. та виборів до місцевих органів влади і Верховної Ради, щонайменше, 1998 та 2002 рр., було потенційно готове до інформації про певні можливі недоліки підрахунку голосів – в межах 3 – 4 відсотків. Слід зазначити, що у формуванні цього очікування найбільшу "виховну" роль відіграли, на думку автора, саме вибори до місцевих органів влади, оскільки в них можливо було дещо простіше, за потреби певних сил, маніпулювати даними (внаслідок дещо послабленого на "фоні" перегонів до Верховної Ради контролю) та наочніше для населення було видно їх результати. Отже, "навчене" населення досить спокійно та без підозри віднеслось до близьких один до одного результатів перших претендентів у першому турі голосування. Майже одразу після завершення голосування у другому турі 21 листопада 2004 року почали ширитись чутки про масштабні фальсифікації у підрахунку голосів. Звернемо увагу, що йшлося про 15 – 30 % масштаби фальсифікацій, інформація про що передавалась через засоби масової інформації, яким довіряла певна частина населення, наприклад, через "5-й телеканал" та сайт "Українська правда" (<http://www.pravda.com.ua/>). Звернемо також увагу на те, що справжніх 100 % доказів таких фальсифікацій не пред'являлося. Це було і не потрібно для задіяння механізму активізації протестної активності, оскільки ступінь довіри до опозиційних засобів масової інформації та комунікації була достатньою для прийняття значною кількістю населення їх інформації на віру. Отже, головне питання поточного політичного моменту, сконцентроване на обсягах фальсифікацій результатів голосування, потрапило у стан, коли, з одного боку, очікувались "незначні" 3 – 4 відсоткові "похибки у підрахунках", до яких, повторимо, населення вже призвичаїлося, та, з іншого боку, політичні реалії (у тому сенсі сприйняття свідомістю, який було описано вище) показали 15 – 30 відсоткові "похибки", які швидко були названі фальсифікаціями. На наш погляд, цієї розбіжності було цілком достатньо для того, щоб викликати стан фрустрації у політично активних громадян, які або масово потягнулись на Майдан, або ж почали жаркі дискусії на місцях їх перебування [5, с. 54]. Отже, спрацював описаний у нашій моделі механізм формування протестної активності, дія якого додалась до впливу повільного чинника політичної стабільності, детально розглянутого в [7, с. 217 – 244].

Звернемо увагу на те, що протестна активність пішла на спад вже за два тижні після початку Майдану, оскільки фрустрація з приводу невідповідності результатів підрахунку голосів очікуванням була подолана саме протестною активністю та часом. Решта подій, пов'язаних із згортанням Майдану, судовим розглядом, пакетним голосуванням в Верховній Раді тощо знаходяться дещо осторонь від непрофесійної протестної активності, тому не є предметом відображення у пропонованій моделі.

Інший приклад для верифікації моделі надають події навколо підготовки та прийняття Податкового кодексу в другій половині 2010 р. Як відомо, вже початок підготовки законодавчого оформлення податкової реформи давав зрозуміти, що уряд буде намагатися дещо обмежити дрібний та середній бізнес. Отже, очікування населення від Проекту податкового кодексу були сповнені певного негативу.

Негативні очікування наразилися на оприлюднені пропозиції уряду у вигляді проекту Податкового кодексу. Власне кажучи, з огляду на те, що обсяг як Проекту, так і прийнятого в результаті Податкового кодексу становить близько 43 друкованих аркушів, тобто близько 700 сторінок друкованого тексту, виникають сумніви в тому, що усі зацікавлені особи – представники бізнесу – мали фізичну змогу прочитати цей проект. Але основні, найбільш дратівливі, положення запропонованого урядом проекту було швидко розповсюджено через засоби масової інформації. В результаті сильного розходження очікувань та пропонованої у вигляді Проекту реальності, відповідно до нашої моделі, що було підтверджено практикою, виникає серйозна фрустрація серед представників середнього та, головне малого бізнесу, який передбачалося позбавити статусу СПД, яка й породила першопочаткову тенденцію до формування "податкового Майдану". Таким чином, початок "податкового Майдану" також вкладається в запропоновану модель формування протестної активності.

Одразу відмітимо різницю між податковим Майданом та Майданом 2004 р.: в першому випадку зацікавленими особами були лише представники малого та середнього бізнесу, в другому – майже все населення України. Стосовно податкового Майдану зауважимо, що навіть побіжний аналіз показує, що зміна податкової системи на користь держави "б'є", зрештою, і по широкому загалу споживачів продукції дрібного бізнесу через вимушене підвищення цін. Але слід визнати, що в середньостатистичному вимірі народ України (можна очікувати, що будь-який народ здійснив би те ж саме) виявився життєво мудрим у сенсі Р. Аксельрода – поміркував лише на один крок уперед та вирішив, що його податки на бізнесменів не стосуються або стосуються, але не настільки, щоб підніматися на протести. Отже,

протестна активність, яка виникла у повній відповідності до нашої моделі, охопила лише певний прошарок суспільства.

Податковий Майдан, таким чином, підтверджує як адекватність запропонованої нами моделі, так й однієї з вихідних гіпотез – в основі політично значущої протестної активності мають полягати загальнополітичні уподобання, які, можливо, не є суттєвими з історичної, багаторічної точки зору, але видаються істотними та життєво важливими для сьогоденного існування людини "тут і тепер". Додатковим підтвердженням даної тези виступають і події першої половини 2011 р. у країнах Північної Африки та Близького Сходу – за слабості плінних синергетичних чинників політичної нестабільності [3; 4, с. 100 – 101] раптове усвідомлення (скоріше, "квазіусвідомлення") крайньої несправедливості власних політичних режимів, деякі з яких були такими понад десятки років, зробило це проблемою номер один для значної кількості людей, які й здійснили відомі повалення режимів.

Протестні дії війнів-інтернаціоналістів та чорнобильців наприкінці 2011 р., хоча й не переросли у політичні акції, також підтверджують вірність запропонованої нами моделі. Отже, можна стверджувати, що запропонована нами модель формування протестної активності є верифікованою та придатною для дослідження відповідних короткочасних політичних процесів. Зауважимо, що дана модель відображає лише ситуацію формування протестної активності та може бути обмежено застосована для опису подальшого розвитку взаємодії, наприклад, протестувальників та влади.

Література:

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 230 с.
2. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. за ред. Н. Лисюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
3. Коротаев А. В. Египетская революция 2011 г.: структурно-демографический анализ [Электронный ресурс] / А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/extratext/text/issue2011A.htm>
4. Коротаев А. В. Прогнозирование социополитических рисков: ловушка на выходе из мальтузианской ловушки / А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина // Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер": Материалы XII конференции АИК. – 2010. – № 36 (Октябрь). – С. 101 – 102.
5. Кульчицький С. В. Помаранчева революція / С. В. Кульчицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
6. Політологічний словник / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 20005. – 792 с.

7. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія / М. А. Польовий. – Одеса: Фенікс, 2011. – 288 с.
8. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
9. Селле П. J-кривая Дэвиса / П. Селле // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под ред. С. У. Ларсена. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2009. – С. 371 – 387.
10. Axelrod R. M. The evolution of cooperation / R. M. Axelrod. – New York: Basic Books, 2006. – 241 p.
11. Davies J. Toward a Theory of Revolution / J. Davies // American Sociological Review. – 1962. – Vol. XXVII. – P. 5 – 19.
12. Miller G. A. The Magical Number Seven, Plus or Minus Two / [Електронний ресурс] G. A. Miller // The Psychological Review. – 1956. – Vol. 63. – P. 81 – 97. – Режим доступу: <http://psychclassics.yorku.ca/Miller/>
13. Reznikova Zh. Animal Intelligence: From Individual to Social Cognition / Zh. Reznikova. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 488 p.

УДК 340.12

Рога Н. В., НУ «ОЮА»

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ ДЕРЖАВОЮ, ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ ТА ГРОМАДЯНИНОМ

У статті розглянуті основні теорії та концепції зарубіжних й українських мислителів щодо взаємодії держави, громадянського суспільства та громадян. Виконано порівняння європейської та американської наукової думки із сучасним станом розробки концепції громадянського суспільства в Україні.

В статье рассматриваются основные теории и концепции зарубежных и украинских мыслителей относительно взаимодействия государства, гражданского общества и граждан. Проведено сравнение европейской и американской научной мысли с современным состоянием разработки концепции гражданского общества в Украине.

The article deals with basic foreign and Ukrainian theories and concepts of interaction between state, civil society and citizens. Also author made the comparison European, American and Ukrainian scientific thought on the concept of civil society.

Центральне місце в сучасному науковому дискурсі щодо громадянського суспільства посідають роботи, які присвячені його системній характеристиці та висвітленню різноманітних аспектів взаємодії інститутів громадянського суспільства із органами державної влади. Дослідження взаємодії держави та громадянського суспільства та окремих індивідів має важливе значення для розбудови України як сучасної демократичної, правової та соціальної держави.

Аналіз численних досліджень та публікацій дозволяє стверджувати, що наразі існує значний масив наукових розробок, що стосуються теоретичного оформлення та вдосконалення концепту громадянського суспільства. Важливе значення мають праці таких вчених, як Х. Арендт, П. Бурдьє, Ю. Габермас, Е. Гелнер, А. Грамші, Т. Парсонс, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та ін. У вивченні проблем регулювання відносин між державою, громадянським суспільством та громадянином вагомими є доробки таких вітчизняних науковців, як М. Грушевський, М. Драгоманов, Б. Кістяківський та ін.

Метою даної статті є здійснення системного філософсько-правового аналізу еволюції поглядів сучасних окремих зарубіжних та українських суспільствознавців на відносини між державою, громадянським суспільством та громадянином.

Після формування класичної теорії громадянського суспільства, що виражалася, зокрема, у таких її вершинах, як концепції І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля та А. Токвіля, які склалися переважно до середини XIX ст. у подальших дослідженнях даної проблематики настає тривале відносно затишшя. М. Патеї-Братасюк та Т. Довгунь зауважують, що проблематика громадянського суспільства на початку XX ст. виникала в контексті інших проблем [1, с. 43]. Найбільш актуальними стали питання про демократичні рухи, правову державу, державу добробуту, національне розмежування світу, справедливе суспільство, класову боротьбу, солідарну спільноту тощо.

Так, концепція громадянського суспільства А. Грамші, створена у руслі модернізації марксистської традиції, детермінована двома основними чинниками: прагненням модернізувати марксистську революційну традицію відповідно до умов і форм політичної боротьби 20-30-х рр. XX ст., та рішучим неприйняттям наріжних принципів більшовизму, відторгненням його антигуманного соціального досвіду. Грамші поєднує в новий спосіб ідею громадянського суспільства з ідеями класової боротьби і пролетарської революції, спираючись, зокрема, і на деякі установки класичної та сучасної йому ліберально-демократичної думки. Громадянське суспільство складається з різноманітних громадянських асоціацій та виступає середовищем боротьби різних соціальних груп за гегемонію над суспільством у цілому, котру

домінуюча група здійснює не застосовуючи примусу. В рамках громадянського суспільства ствердженню норм та ідеалів пануючого класу сприяє мережа приватних організацій пануючого класу, що не входять в апарат влади: професійних, регіональних, культурних, релігійних і т. д., включаючи і політичні, але не державні. А. Грамші через ідею гегемонії робить концепцію громадянського суспільства теоретичною базою для обґрунтування правомірності та закономірності пролетарської революції. При цьому, комуністична перспектива у нього пов'язана з бездержавним ладом, що ототожнюється з громадянським суспільством. Це означає не скасування керівного центрального апарата взагалі (як у К. Маркса), а лише усунення політичного панування, яке стає «етичним» і перетворюється в апарат «гегемонії громадянського суспільства» [2, с. 245].

Вплив на подальший розвиток теорії громадянського суспільства справили погляди Х. Арендт. Її самобутня філософська концепція «претендує на роль фундатора нової парадигми облаштування спільного світу» [3, с. 4]. Методологічно важливою є, зокрема, її критика тоталітаризму, як антипода громадянського суспільства та зосередження правового нігілізму. Дослідниця показала, як тоталітаризм виробляє цілком нові політичні інституції й руйнує усі соціальні, правові й політичні традиції країни. Безумовними цінностями громадянського суспільства є довіра (яку пізніше стали визначати терміном «соціальний капітал») та відкритість. Х. Арендт вважає, що крихкість цих опор публічного ладу стає все наочнішою, і в кінцевому рахунку публічний лад виявляється заснованим на апріорній спільній довірі до тих самих «найвідоміших істин», в які навряд чи хоч хтось ще вірить у глибині душі [4, с. 34]. Х. Арендт відстоює базові для громадянського суспільства цінності, і зокрема, пріоритетність публічної сфери як основного виміру соціального простору.

Проблематика громадянського суспільства знову набуває актуальності на межі 70-80 рр. XX ст. Так, Т. Парсонс звернувся до дослідження громадянського суспільства у контексті моделі соціальної диференціації та інтеграції. Застосувавши вперше поняття «соціальної спільноти», він визначив його вимірами «нормативності» і «колективності». Соціетальна спільнота розрізняється від економічної та політичної, однак вона просякнута культурними цінностями. Останні зумовлюють систему легітимного порядку, перетворюючись в інституалізовані нормативні основи суспільних взаємодій. Водночас колективність є виявом взаємопов'язаності, організованої соціальної єдності. Необхідним чинником соціальної цілості для Т. Парсонса, як і для Гегеля, виступає нормативний порядок, підтримуваний громадянами у вигляді консенсусних відношень [5, с. 24]. Правова система, створена завдяки

таким відношенням, зобов'язує державу оформлювати й проводити у життя низку обмежень, що накладають на неї власні повноваження. Існування такого становища можливе лише в умовах незалежності судової влади і корпоративної єдності юристів, а особливо в умовах відкритості меж правової системи.

Помітним внеском до сучасної теорії громадянського суспільства є концепція соціального капіталу розроблена Р. Патнемом. Соціальний капітал має значення морального ресурсу і характеризує такі особливості соціальної організації, як довіра, норми та мережа громадської активності, що підвищують ефективність суспільства, полегшуючи координацію дій. Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадської активності, сприяє ефективній роботі і уряду, і економіки, а не навпаки. Важливою рисою горизонтальних взаємин є максимальна відкритість інформації, якою обмінюються учасники і яка є необхідною для прийняття правильних рішень. У мережах із вертикальними стосунками субординація встановлюється за принципом особистої довіри [6, с. 204 – 213]. Тому, слід погодитися із висновком Патнема, що найсуттєвішим чинником, який мав істотний і тривалий вплив на успішність функціонування демократичних інститутів є історична традиція громадянських орієнтацій і поведінки.

Услід за Патнемом у дослідженні проблеми соціального капіталу варто виділити роботи П. Бурдьє, що визначив соціальний капітал як «сукупність актуальних чи потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням тривкими мережами зв'язків, більш чи менш інституціоналізованими стосунками взаємного знайомства та визнання» [7, Р. 248]. Бурдьє виокремив три його найважливіші структурні компоненти: 1) власне соціальні відносини, завдяки яким індивіди можуть мати доступ до ресурсів їх партнерів по спілкуванню; 2) обсяг та якість доступних ресурсів партнера по спілкуванню; 3) взаємність обміну [8, с. 230].

Ф. Фукуяма в своєму фундаментальному компаративістському дослідженні соціальних трансформацій у сучасному глобалізованому світі переконливо показав, що соціальний капітал, за інших рівних умов, може стати вирішальним чинником економічних успіхів та процвітання [9, с. 543].

В свою чергу, Е. Гелнер обґрунтував примат поняття громадянського суспільства над поняттям демократії, оскільки перше вказує на «соціальні передумови ефективності загальної згоди та загальної участі» та «висвітлює не лише механізми, але й принади того типу суспільства до якого ми прагнемо» [10, с. 25]. Його дослідження носить компаративістський характер: у ньому громадянське суспільство, як інституційний плюралізм західного зразка протиставляється своїм

історичним та соціокультурним антагоністам, а саме: традиційним сегментованим, сучасним ісламським та колишнім комуністичним суспільствам. При цьому найбільше уваги Гелнер приділяє критиці комуністичної ідеології та практики, а також ісламу як найсерйознішого зовнішнього супротивника громадянського суспільства. Крім того, серйозними загрозами громадянському суспільству він вважає консерватизм (через його моралізаторські нахили) та націоналізм (тому що деякі його форми вирізняються підпорядкуванням індивіда спільноті) [11, с. 29].

Ю. Габермас, окрім розділення між громадянським суспільством та державою, показує також відносний характер традиційного розрізнення приватного та публічного. Ю. Габермас висловлює парадоксальну, на перший погляд, але глибоко діалектичну думку: основна мета державного втручання полягає в звільненні громадянського суспільства від самого цього втручання, позначенні і підтриманні розмежування держави та громадянського суспільства. Це проявляється на рівні законів, що установлюють посередницькі інститути публічної сфери. У рамках правової держави зв'язок дій держави із загальними нормами та публічністю законотворчості і застосуванням законів не тільки забезпечує самообмеження суверенної влади, але й створює ілюзію її зникнення. На думку Габермаса, така ілюзія виникає внаслідок інтеракції дрібних, відносно рівних між собою власників, яким здається начебто закони у сфері конкуренції роблять неможливим домінування одного власника над іншим. Ці економічні суб'єкти не бажають ніякого політичного втручання у свої справи з боку держави, чи інших подібних їм власників, але, разом з тим, вимагають законодавчого забезпечення їх діяльності. Виходом з такого ускладненого становища, вважає філософ, повинна була б слугувати сфера публічної політики, яка виробляє заходи засновані не на волі, а виключно на здоровому глузді. Саме тому, Габермас пов'язує майбутнє громадянського суспільства зі своєю теорією комунікативної дії: «У теорії комунікативної дії той круговий процес опосередкування, що обмежує життєвий світ та повсякденну комунікативну практику, посідає місце, яке Маркс та західні марксистки віддавали суспільній практиці» [12, с. 308].

У власній концепції громадянського суспільства Ю. Габермас розрізняє три його категорії: суспільство, економіка й держава, та дві моделі – традиційне громадянське суспільство та модерне громадянське суспільство, яке відокремлене від держави і пов'язане з процесами ринкової економіки. Ю. Габермас вважає, що на зміну їм має прийти третя модель – «посттрадиційне» громадянське суспільство, що виникає на основі потенційної раціоналізації повсякденності життєвого світу.

Її можливості відкриваються теорією комунікативної дії. В ній розрізнення життєвого світу і системи стає підставою для виокремлення особи з соціальності і культури та набуття нею статусу громадянина. Активне громадянство, на думку Ю. Габермаса, складається на рівні системи і позбавлене етнічно-культурних залежностей. Таким чином, громадянство, з його точки зору, це явище демократичної дискурсивної комунікації або продукт політичного консенсусу.

В сучасній вітчизняній філософії права вивчення проблем регулювання відносин між державою, громадянським суспільством та громадянином, спирається на політико-правові концепції Т. Шевченка, Л. Українки та І. Франка; погляди на взаємовідносин між державною владою та громадянським суспільством В. Липинського [13, с. 468-476]; обґрунтування Б. Кістяківським взаємозалежності та взаємної обумовленості правової держави і громадянського суспільства [14, с. 252]; внесок у розробку концептуальних принципів формування й функціонування громадянського суспільства М. П. Драгоманова [15, с. 379]; аргументоване доведення домінування традицій громадянського суспільства в історичному поступі української нації М. С. Грушевським [16, с. 12] та ін.

За радянських часів вітчизняна наукова традиція дослідження громадянського суспільства була перервана. Після поновлення державного суверенітету України розбудова правової держави та формування громадянського суспільства були визнані офіційно стратегічними пріоритетами демократичних перетворень на рівні державної політики. Сучасні українські науковці тяжіють до системного розуміння громадянського суспільства, яке синтезувало би в собі різні його соціально-функціональні зрізи та, відповідно, різні методи їх дослідження, адже громадянське суспільство є системою відносин між громадянами, закріпленими у відносинах певних спільностей людей, які мають різні виміри: соціально-демографічний, політичний, економічний, конфесійний тощо та відображає якісно-історичні характеристики суспільства, набуті лише на певному етапі його розвитку [17, с. 615 - 616].

Крім того, вітчизняні науковці намагаються поєднати загальносвітові закономірності із конкретними особливостями та національною специфікою розгортання громадянського суспільства в Україні та виділяють низку загальних засад побудови громадянського суспільства, зокрема: 1) наявність розвиненої соціальної структури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення, і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки; 2) в економічній сфері – створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору приватною

і колективної форм власності; 3) у соціальній сфері – недержавні засоби масової інформації, а також механізми формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів; 4) у політичній сфері – різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, чия діяльність спрямована на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії; 5) у духовній сфері – свобода думки, слова, совісті, існування механізмів для їхньої реалізації, а також забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку [18, с. 54 - 55].

Принциповим є розуміння філософсько-антропологічного аспекту процесу становлення громадянського суспільства в Україні та його ціннісної детермінанти, адже саме вони мають бути ключовими для відповідного правового забезпечення. В. Ю. Барков та Т. В. Розова визначили громадянське суспільство як зовні стійку, але внутрішню динамічну систему активно взаємодіючих між собою спільнот людей, соціально-економічних та культурних інститутів, здатних запобігти політичному волонтаризму та забезпечити людині свободу включення або виходу із них. Така система спрямована, перед усім, на реалізацію творчого потенціалу особистості, зокрема, на захист громадян від перевищення державою своїх повноважень, і на доцільне в кожен даний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та змісту їх діяльності [15, с. 211].

Таким чином, процес наукових досліджень громадянського суспільства в Україні та його правового забезпечення інтенсивно розвивається у руслі загальносвітових тенденцій, як за домінуючою проблематикою, так і за підходами до їх вирішення та відповідним методологічним інструментарієм. Разом з тим, особливої уваги українських науковців, цілком природно, заслуговують проблеми становлення громадянського суспільства у країнах демократичного транзиту (зокрема, посткомуністичних) та особливості діалектики у цьому процесі універсальних закономірностей із чинниками, що детерміновані національною специфікою.

Література:

1. Патей-Братасюк М., Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України / М. Патей-Братасюк, Т. Довгунь. – Тернопіль : Мандрівець, 1999. – 254 с.
2. Грамши А. Тюремные тетради / А. Грамши / Избр. произв. : В 3 т.; пер. с итал. – Т. 3. – М. : Политиздат, 1959. – 560 с.
3. Калуга В. Ф. Роль онтології в розумінні політичних явищ (на матеріалах концепції Г. Арендт): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.01. – Онтологія, гносеологія, феноменологія / В. Ф. Калуга. – К., 2004. – 18 с.

4. Арендт Х. Люди за темних часів / Х. Арендт; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2008. – 320 с.
5. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
6. Патнем Р. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнем, Р. Леонарді та Р. Нанетті; пер. з англ. В.Ющенко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.
7. Bourdieu P. The forms of capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. by J. G. Richardson. – N. Y. : Greenwood, 1985. – P. 248.
8. Бурдьє П. Практический смысл / П. Бурдьє; пер. с фр., общ. ред. и послесл. Шматко Н. А. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730с.
10. Геллнер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М. : Ad Marginem, 1995. – 222 с.
11. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
12. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею та організацію українського монархізму / В. Липинський // Політологія. Кінець ХІХ – перша пол. ХХ ст. : хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – 800 с.
14. Кістяківський Б. Держава і особистість / Б. Кістяківський // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
15. Драгоманов М. П. Переднє слово до «Громади» / М. П. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага ; Нью-Йорк, 1937. – 406 с.
16. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 342 с.
17. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
18. Барков В. Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні / В. Ю. Барков // Відносини між державою і громадянським суспільством: матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 51 – 55.
19. Барков В. Ю. Взаємовідносини між державою та громадянським суспільством (Аналітична доповідь) В. Ю. Барков, Т. В. Розова // Відносини між державою і громадянським суспільством: матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 7 – 44.

Бубнов І. В., ОДЕКУ
Халілова-Чуваєва Ю. О.,
ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ФЕНОМЕНА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто феноменологічний вплив інформаційних технологій на створення умов, формування можливостей і розвиток перспектив становлення інноваційної особи. Здійснена спроба визначення специфічних національних чинників, які сприяють вдосконаленню інноваційної особи, проаналізовано деякі політичні наслідки цього явища.

В статье рассмотрено феноменологическое влияние информационных технологий на создание условий, формирование возможностей и развитие перспектив становления инновационной личности. Осуществлена попытка определения специфических национальных факторов, способствующих совершенствованию инновационной личности, проанализированы некоторые политические последствия данного явления.

The article deals with the phenomenological impact of information technology on creation of the conditions, formation of the possibilities and prospects of development of innovative person. The attempt is made to identify specific national factors that contribute the improving of innovative person, analyzed some of the political consequences of this phenomenon.

Стрімкий наступ глобалізації викликав спонтанне прискорення руху людства не традиційним, давно очікуваним, енергетичним шляхом розвитку, а призвів до потужного прориву у сфері інформаційних технологій. Саме стрибок у сфері комунікацій породив велику кількість вкрай суперечливих соціально-економічних, етно-політичних, культурно-національних наслідків як у кожній окремії країні, так і у світі в цілому. Повсюдне використання новітніх інформаційних технологій призвело до небаченої раніше інформатизації суспільства і стало основною причиною докорінної переоцінки соціально-культурних цінностей, в тому числі, політичного потенціалу комунікаційних можливостей, що традиційно панували в суспільстві. Зазначене явище в першу чергу відноситься до проблеми ефективності політичного обґрунтування і об'єктивної оцінки поточних соціально-політичних процесів, включаючи процеси різного ступеня соціалізації. Інформатизація соціальних процесів, у свою

чергу, зумовила глобальний інформаційний прорив у формуванні свідомості особистості, охопивши при цьому практично всі соціально-вікові групи сучасного суспільства, незалежно від їхньої ментальності, політичних уподобань, рівня освіти, країни проживання тощо. Загальна відмінна риса сучасних процесів інформатизації полягає в тому, що сфера комунікаційних можливостей особистості не тільки розширилася, але, за допомогою так званої всесвітньої павутини, досягла планетарних масштабів.

Відмінною ознакою процесу інформатизації стає вже не матеріальне виробництво, а зовсім інший вид трудової діяльності, а саме: збір, накопичення, продукування, обробка, зберігання, передача і використання інформації. Ця діяльність вимагає одночасно як розумових, так і фізичних зусиль та здійснюються на основі найсучасніших засобів мікропроцесорної й обчислювальної техніки, а також на базі різноманітних засобів інформаційного обміну, неможливого без всеосяжної комунікації.

Стає все більш очевидним, що причиною соціального зрушення в суспільному і особистісному світосприйнятті стрімкого мінливого характеру трудової діяльності виступає незвичний до того пошук шляхів використання в економічних цілях практично безмежних можливостей комунікації. Здоровий глузд недвозначно вказує людині на необхідність широкого застосування новітньої комунікаційної техніки в повсякденній практичній діяльності, оскільки виявляє, що такий підхід споконвічно сприяє динамічному зростанню як світової, так і національної економіки. Очевидно й те, що нові технології інформування активно сприяють політичним змінам у сучасному суспільстві, включаючи руйнування і навіть зміну тих або інших політичних режимів («арабська весна» на Близькому Сході). Повсюдне ефективне використання таких технологій в політичних цілях стає одним з пріоритетних завдань, що сьогодні постають перед світовим співтовариством. Разом з тим посилення світових глобалізаційних процесів в економіці і політиці, що відбуваються паралельно з бурхливим розвитком інформаційних технологій, безпосередньо торкаються сфери особистісних відносин, у першу чергу, тих аспектів, що стосуються шляхів соціалізації окремої особистості з одночасним її залученням до інноваційної діяльності.

Навіть поверхневий соціологічний аналіз вказує на те, що саме завдяки використанню можливостей інформаційних технологій, у тому числі, Інтернету, досягається значний успіх у ранній соціалізації підростаючих поколінь, оскільки феномен інноваційності (наприклад, перехід від мобільного телефону до смартфона та ін.) неминує перетинається з завданнями і проблемами всебічного розвитку

особистості. Дослідникам особливостей інноваційності в даному процесі залишається розв'язати наступну проблему: в який спосіб, спираючись на сучасні комунікації, можливо досягти максимального успіху в розвитку інноваційних якостей особистості.

Метою даної статті є розгляд умов, причин і деяких політичних наслідків впливу інформаційних технологій на розвиток інноваційної особистості.

Проблема інноваційності аж ніяк не є явищем нового тисячоліття. Наукові дослідження в області інновацій з'явилися ще на самому початку ХХ століття. Найбільший внесок у формування первісних уявлень про це явище суспільного життя здійснили Г. Тард [1], М. Д. Кондратьєв [2] і Й. Шумпетер [3] та ін. Зокрема, французький соціолог Г. Тард почав розробку концептуальних основ інноватики як нової області наукового знання. Ставлення суспільства до винаходів і нововведень Г. Тард розцінював як індикатор соціального прогресу. На його думку, змістом соціалізації індивіда є не тільки засвоєння соціальних норм і цінностей, але й освоєння нововведень. Остання теза є особливо актуальною у наш суперечливий час, наповнений динамікою регіональних і глобальних змін.

Пряма кореляція між появою новітніх технологій і подальшим розвитком людського потенціалу виявляють цілу низку специфічних проблем, які сьогодні перебувають в центрі уваги багатьох відомих дослідників (Карпова Ю. О. [4], Шевченко В. М. [5], Богуславської І. Г. [6]) та знайшли своє відбиття в документах різноманітних міжнародних і міжурядових організацій, що стосуються загальних і конкретних проблем розвитку людського потенціалу [7].

На перше місце серед таких проблем все рішучіше виступають питання формування, розвитку та успішної діяльності інноваційної особистості. Саме шляхи становлення інноваційної особистості, що є правильно обраними теоретично й успішно випробуваними практично, дозволяють сконцентрувати зусилля, засоби і ресурси держав та урядів на вирішення економічних проблем, етнонаціональних неузгодженостей, освітніх труднощів і перекосів в особистісному розвитку на рівні індивіда. Досягти успіху в їх розв'язанні можливо завдяки розвитку інноваційних процесів, результати яких втілюються в нових технологіях, нових видах конкурентоспроможної продукції, у появі нових технічних і організаційно-технологічних рішень, в удосконаленні принципів управління, особливо, в специфічних умовах вітчизняного ринку. Природа інновацій така, що містить у собі різні зміни на кращий бік у всіх сферах людської життєдіяльності. Власне, інновація є кінцевим результатом інноваційної діяльності, що втілюється в новий продукт, технологічний процес, соціальний успіх, політичні

програми, тобто все те, що приносить успіх у практичній діяльності. Явищу інновації притаманні дві сторони: технологічна та нетехнологічна. До першої відносяться зміни, які визначають науково-технічний прогрес. Інновації ж організаційного, управлінського, правового, політичного, соціального, культурного, освітнього, екологічного характеру відносяться до нетехнологічних. Що стосується інноваційних питань соціалізації особистості, то їх політичний аспект полягає в стратегії переорієнтації виховання у бік інноваційності, тобто перехід від використання традиційних методів до більш цілеспрямованої інноваційної стратегії.

Перехід на інноваційний тип розвитку має стати конструктивною відповіддю будь-якої держави на основні виклики сучасності. Світова економіка вступає в нову фазу, коли неодмінною умовою народногосподарського розвитку і зростання добробуту населення стають знання. Звідси – вирішальна роль інновацій, насамперед, у сфері вищої освіти. За креативних фахівців, що генерують знання, розгорнулася глобальна конкурентна боротьба, в якій нарівні з державними програмами бере участь великий бізнес. В Україну культура залучення бізнесу до фінансування науки, у тому числі в рамках державно-приватного партнерства, поки ще перебуває в зародковому стані. Якщо, ще у 2007 році Україна за таблицею рейтингів наявних у країнах СНД суперкомп'ютерів (TOP-50) була представлена у першій п'ятірці, то, за умов теперішнього недостатнього фінансування, скоро вона, швидше за все, навіть перестане потрапляти до такого рейтингу [8]. Внаслідок цього наукові інститути України і вищі майже втратять шанси вигравати тендери за міжнародними науково-технічними програмами, матимуть обмежені можливості у розв'язання складних задач та підготовці висококласних фахівців в сфері комп'ютерних та інформаційних технологій.

Для уряду і політиків країни має стати очевидною необхідність ще далі широкого створення, постійного вдосконалення та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій через розвиток ділового партнерства між наукою і бізнесом, спільних зусиль наукових установ та комерційних структур. В ідеалі – це забезпечувало б найповнішу реалізацію інтелектуальних і матеріальних можливостей, сприяло б розвитку і випробовуванню новітніх форм інноваційності у всіх формах освіти, включаючи проблему розвитку інноваційних якостей особистості, могло б принести велику користь суспільству цілому.

Вперше поняття інноваційної особистості, як необхідної передумови посилення економічного росту, розвитку підприємництва і накопичення капіталу, в 1962 році ввів американський дослідник Еверетт Хаген [9]. На базі значного теоретичного і фактичного матеріалу він

переконливо довів, що існують різні, і навіть протилежні, особистісні синдроми, які є типовими для традиційного доінформаційного і сучасного суспільств. У традиційному суспільстві найбільш яскравий особистісний прояв – це авторитарна особистість із її відвертим прагненням зберігати існуюче соціально-політичне статус-кво, з відкритим небажанням будь що міняти не тільки в суспільному житті і політиці, але й в економіці. У сучасному ж світі, з розвинутою ринковою економікою і демократичними політичними орієнтирами, на провідні позиції висувається інноваційно-орієнтована особистість, з її прагненням до змін та пошуку нових шляхів і способів активно-творчої діяльності. Найважливішими характеристиками авторитарної особистості, на думку Е. Хагена, виступають, з одного боку, владність, твердість, жорсткість, а з іншого – покірність, слухняність, конформізм, прагнення уникати будь-якої відповідальності. Інноваційна ж особистість, навпаки, демонструє відвертість, терпимість, схвальне відношення до оригінальних думок і ідей, творчість, що стимулює самотуність і прагнення до новизни, креативності і позитивних змін.

Сформована складними умовами сучасності (глобалізація, екологічні виклики, фінансово-економічні та інші кризи), інноваційна особистість безперервно підвищує свій інформаційний багаж, збагачується новітніми знаннями, що, відповідно сприяє виникненню нововведень, які революціонізують усі сфери суспільного життя. Таким чином, провідною якістю у формуванні інноваційної особистості стає креативність. Зовнішньою ж передумовою, свого роду базисом, який здатний забезпечити креативність інноваційної особистості, є весь комплекс інформаційно-комунікаційних технологій.

Сучасне домінування інформаційні технології обумовлює появу специфічних форм соціально-політичної організації, культурних зразків, норм і правил повсякденного життя, іноді навіть вірувань. Вони виступають потужним стимулом для переосмислення і фундаментальної переробки соціологічних і соціально-політичних теорій, які мають безпосереднє практичне значення.

Оскільки інформаційні технології мають власну, іманентну логіку розвитку, остільки вони рано чи пізно спричиняють необхідність змін у соціумі. Саме прискорений розвиток інформаційних технологій, завдяки яким формується банк сучасних інновацій, призвів до того, що традиційні підходи до соціалізації особистості перестають відповідати запитам і вимогам сучасного життя, породжуючи численні стресові ситуації як на особистісному рівні, так і на соціальному полі в цілому. Зміни в цій сфері не тільки назріли, але вимагають свого негайного вирішення. Однак, щоб змінити традиційні норми і правила «входження» індивіда в суспільство із забезпеченням бажаного

креативного успіху, необхідний відповідний особистісний ресурс. До такого слід, у першу чергу, віднести наявність у значної кількості індивідів необхідних особистісних якостей, як то: переконаність, віра в себе, уміння долати труднощі за допомогою пошуку нових, нестандартних шляхів їх вирішення, толерантність і життєстійкість. Найважливішим з інноваційних умінь виступає також здатність (навичка) переводити енергію стресу в енергію поступального розвитку, наслідком якої є інновація.

Інновація – це результат інвестування інтелектуального рішення в розробку та отримання нового знання та ідеї, що не застосовувалася раніше, по оновленню різних сфер життя людей (технології; виробництво; організаційні форми існування соціуму, передусім, освіта, управління, організація праці та відпочинку, обслуговування, наука, інформатизація тощо). При цьому на основі отримання певного знання інноваційний пошук не закінчується. За ним в якості перманентного продовження слідує процес впровадження інноваційного результату з фіксованим отриманням додаткової цінності (прибуток, випередження конкурентів, лідерство, пріоритет в тій чи іншій галузі, якісна перевага, креативність, подальший прогрес).

Людині іманентно, хоч і в різній мірі, властиві допитливість, жадоба пізнання, прагнення до новизни. Евристична частина пошуку нових зв'язків процесів і понять завжди залишається за самою людиною. У той час як інформаційні технології (пошук вихідної інформації, необхідних ідей, технологій, технічного забезпечення і так інше) надають особистості все зростаючі за обсягом, різноманітністю й швидкістю можливості інноваційного розвитку. Інформаційні технології при цьому не замінюють особистісних стосунків, що складаються, наприклад, між педагогом і учнем у процесі виховання та освіти, не витісняють індивідуальне навчання і перенавчання. Вони використовуються як інструменти, що доповнюють і посилюють традиційні методики навчання і практичної діяльності, створюють нові можливості як для роботи в нових технологічних умовах, так і для підвищення кваліфікації та перекваліфікації практично в будь-якій сфері [10].

Таким чином, за певний проміжок часу інноваційно-орієнтована особистість, завдяки інформаційним технологіям, отримує реальну можливість перевірити (теоретично і практично) здійсненність, доцільність, економічну, соціальну та інші цінності сформульованої інновації. Окрім того, швидке (тим більше, успішне) пророблення й реалізація однієї або декількох інноваційних ідей приводить до свого роду «накачуванню інноваційних мускулів», тобто розвитку здібностей особистості мислити в інноваційному ключі.

На жаль, механізми приведення в дію ресурсів, що забезпечують активне включення інноваційного аспекту в процес соціалізації особистості, дотепер практично не виявлені. Деякі позитивні наробітки в цьому напрямку закономірно присутні в сфері бізнесу, представники якого використовують можливості наявних моделей і технологій у конкретній практичній діяльності в рамках банків, промислових корпорацій, освітніх центрів [11]. Завдання ж соціологів і політологів полягає в тому, щоб запропонувати індивідові й суспільству способи реального наповнення високотехнологічного інформаційного середовища необхідним соціально-політичним змістом, який у прямому або опосередкованому виді сприяв би розвитку інноваційних устремлінь особистості, її творчих здібностей, професійної інтуїції, уміння однаково успішно працювати в команді чи у віртуальній реальності.

Інформаційні технології все частіше стають імперативом встановлення нового порядку знання і його інституціональних структур, тому для досягнення поставленої мети серйозна увага повинна приділятися політичному, психологічному, пізнавальному і соціальному аспектам соціалізації з урахуванням досягнень технології в даних областях. Основна причина актуалізації зазначеної вимоги полягає в тому, що вже сьогодні в суспільстві спостерігаються два прямо протилежні підходи щодо ролі і значення інформаційних технологій. Це, з одного боку, пасивний підхід більшості – коли особистість автоматично сприймає і використовує інформацію, отриману завдяки освіті, засобам масової інформації або іншим джерелам, з готовими судженнями, але без права, бажання і можливості критичної оцінки і будь-яких змін. З іншого боку – це варіант активного сприйняття, яке типово поки лише для окремих осіб або певних невеликих груп, зайнятих у різних областях застосування інформаційних технологій. Вони мають можливості пошуку, обробки й практичного використання новітньої інформації через комп'ютер і всесвітню мережу, з метою реалізувати свій потенціал, стати поміченими та соціально затребуваними, показати високу значимість і цінність інноваційних розробок у реальному секторі економіки [12].

Однак, безвідносно до зазначених підходів, слід зазначити, що використання інформаційних технологій може також породжувати негативні соціологічні явища. Так, наприклад, універсальні контексти, насамперед, всесвітньої павутини (Інтернету), а також телебачення і кіно, породжують масовий ефект культурного шоку, глобалізуючи знання, безвідносно до освітнього рівня та економічних можливостей сприйняття його учасників. Це, наприклад, може породжувати заздрість і агресію деяких груп населення, що не знайшли свого місця в житті, стосовно успішних і затребуваних прошарків населення; сприяти

зростанню правового нігілізму серед молоді й таке інше. Слід також враховувати, що не всяке знання або вміння, отримане завдяки інформаційним технологіям, виступає як інновація і соціальне благо.

Інновація являє собою процес і результат такої зміни, яка пов'язана зі створенням, визнанням або впровадженням нових елементів (моделей, форм) матеріальної та нематеріальної культури в тій чи іншій соціальній системі. Особистість, що сприймає інноваційний процес і, що бере участь у ньому, стає інноваційною особистістю. Аналітична модель інноваційної особистості, що була побудована американцем Алексом Інкелесом в 70-і роки XX століття, виходила саме з такого визначення явища інновації [13]. Слід погодитися, що основними складовими такої моделі особистості є:

- відкритість до експериментів, інновацій та інших якісних змін;
- визнання і сприйняття плюралізму думок без побоювання змінити власного світогляду;
- орієнтація на сьогодення і чітка спрямованість у майбутнє;
- вміння заощаджувати свій і чужий час, точність, пунктуальність;
- тверда впевненість у власних силах і здатність долати будь-які перешкоди (екологічні, політичні, економічні, соціальні тощо);
- вміння планувати власні дії для досягнення як кар'єрних, так і інших соціально значимих цілей;
- правова впевненість у передбачуваності соціального життя (включаючи закони економіки, правила торгівлі, державну політику);
- відчуття справедливості при розподілі матеріальних і інших благ, впевненість у незмінності принципу залежності винагороди від рівня майстерності та особистого внеску;
- визнання цінності освіти, науки та інформації;
- повага до почуттів і гідності інших людей, включаючи тих, хто має низький соціальний статус або які володіють меншою владою [14].

У роботах низки зарубіжних дослідників (С. Паперт [15], Ф. Фукуяма [16]) класифікація рис сучасної інноваційної особистості, що була запропонована А. Інкелесом, доповнюється виділенням такої її інтегральної якості, як здатність до різницево-спрямованого двоєдиного сприйняття особистісного оточення. Ця здатність, на відміну від стандартного адаптивного пристосування до динамізму соціуму, сприяє прагненню до зміни умов соціального життя і стимулює процес персонального саморозвитку, що, власне, і є атрибутивною ознакою інноваційного типу особистості. Крім того, особистісний успіх нерідко залежить не лише від уміння швидко здобувати, творчо переробляти та ефективно використовувати знання, але й здатності оперативно і ефективно передавати їх іншим, розширюючи, тим самим, власне інноваційне поле.

До цього слід додати, що політичне майбутнє будь-якої країни, перспективи її подальшого перманентного прогресивного розвитку залежать від інноваційного потенціалу, яким володіють як нинішні, так і майбутні покоління; від їх здатності широко і сміливо використовувати новітні інформаційні технології.

Інформаційні технології – це специфічні інструменти, які, крім можливостей інноваційного характеру, сприяють перетворенню різних сегментів суспільного життя. Так, інновації в електронній сфері одночасно створюють нові можливості для поліпшення здоров'я і харчування людей, розширення їх знань у певних областях; стимулюють економічне зростання; створюють більш широкі перспективи особистої участі громадян у політичному житті суспільства; генерують різноманітні інновації в системі освіти та виховання.

Інформаційні технології, з погляду політики, мають достатній потенціал, щоб прискорити зростання національної економіки; розширити сферу дії, ефективність і результативність інноваційних проєктів. Вони дозволяють державним та приватним інститутам і організаціям діяти більш ефективно та продуктивно, що, у свою чергу, підвищує їх конкурентоспроможність, забезпечує життєстійкість і рентабельність проєктів соціально-економічного розвитку. Зокрема, розроблені вітчизняними спеціалістами Інституту прикладного системного аналізу, Інституту програмних систем та Інституту кібернетики НАН України інформаційно-комп'ютерні технології в сфері вивчення сучасних процесів в економіці, вже сьогодні здатні забезпечувати автоматизацію складних фінансових розрахунків, передбачення можливих наслідків рішень, які приймаються в зазначеній сфері, відстеження оптимального ходу виконання боргових зобов'язань країни тощо [17]. Саме для модернізації і реформування економіки України вкрай важливі новітні комп'ютерні та інформаційні технології, що постійно поповнюються достовірними і захищеними даними. Ці технології можуть допомогти істотно поповнити бюджет країни.

У глобальній інформаційній економіці без освіти, підвищення кваліфікації і фінансування в сфері інформаційних технологій досягти успіхів в галузі інновацій практично неможливо як окремим людям, так і цілим країнам. Але початок даному процесу може бути покладений, насамперед, через формування інноваційної особистості і за умови обов'язкового дотримання наступних вимог:

- 1) інформаційно-технологічна і технічна модернізація освіти, як соціально-економічної та політичної перспективи розвитку суспільства;

- 2) перманентні інвестиції у підростаючі покоління, оскільки інформаційні технології є не тільки передумовою становлення

інноваційної особистості, але й запорукою якісного поліпшення життя народу в цілому;

3) наявність політичної волі правлячої еліти, її здатності і готовності вести країну і народ інноваційним шляхом.

Остання обставина представляється особливо важливою і актуальною, оскільки створення інфраструктури бізнесу, впровадження сучасних інформаційних технологій і послуг забезпечує формування необхідних умов для залучення зовнішніх інвестицій у країну і розширення новітньої економічної бази суспільства. Випереджальне виховання інноваційної особистості створює можливості для нових технологічних і інтелектуальних проривів і, в остаточному підсумку, розв'язання більшості соціально-економічних (у першу чергу, зайнятості населення), фінансових, демографічних, міграційних та інших проблем.

Політичні ж наслідки впливу інформаційних технологій на розвиток інноваційних якостей особистості важко переоцінити. В області організації суспільства та діяльності його окремих інститутів, насамперед держави, ми маємо систему, де всі елементи середовища (природного, соціального та політичного) тиснуть на особистість. При цьому багато із цих видів впливу є руйнівними для особистості, сприймаються нею як неминучий тягар. Відповідною реакцією захищеної особистості є агресія проти суспільства, антигромадська поведінка в різних формах: злочинність, тероризм, наркоманія тощо.

Сучасною доктриною вивільнення особистісних сил у соціально-економічній сфері є теорія колективної форми власності в різних її модифікаціях (корпоративної, колективної, кооперативної, акціонованої, орендної тощо). Вона дозволяє захистити життєві сили особистості від руйнівних впливів суспільства, його соціальних інститутів, формувати громадянське суспільство, де особистість наближена до засобів виробництва, безпосередньо бере участь у розподілі продуктів і послуг, а отже, у розпорядженні своєю долею. Самі соціальні інститути (трудові колективи, родина, побутове оточення, територіальні асоціації та інші елементи мікросередовища) все більшою мірою виступають у якості таких соціальних організацій суспільства, які, об'єднуючи різні творчі індивідуальності, сприяють як появі додаткової соціальної енергії (енергії соціальної організації), так і найбільш повному розквіту сил кожного індивіда. Оздоровлення соціально-економічних відносин створює об'єктивні передумови для політичного розкріпачення особистості.

Досвід розвинених країн, що вже досягли певних успіхів в галузі соціально-економічного оздоровлення життя, показує, що це позитивно впливає на процес становлення правової демократичної

держави, яка із засобу політичного тиску на особистість поступово перетворюється в інтелектуальний центр суспільства, що мотивує своїх громадян до продуктивної праці, оволодіння новітніми інформаційними технологіями і життя в цілому. Такі держави все більшою мірою поряд з адміністративно-політичними заходами все повніше використовують методи соціального управління, духовно-культурного, інформаційного, інтелектуального мотивування своїх громадян до гідної для людини життєдіяльності. Названі тенденції збігаються із завданнями і принципами формування інноваційної особистості в цілому.

За таких умов відбувається поступова зміна характеру і змісту самої влади держави, яка все більшою мірою демократизує інформаційні потоки, забезпечує свободу друку, розширює рамки гласності і підвищує роль громадської думки в вирішенні суспільних справ. Інститути громадянського суспільства починають спиратися у своїй діяльності на загальнодоступні банки даних, сучасні наукоємні інформаційні технології, що в свою чергу підвищує значимість соціального контролю суспільства, його соціальних інститутів, отже, кожної особистості за діяльністю держави [18].

В рамках такої соціальної системи неминуче відбувається відповідна зміна пріоритетів, де держава починає виступати фактичним гарантом і захисником інтересів суспільства і кожного громадянина, на відміну від теперішнього стану цієї системи, де суспільство та особистість існують для держави, що має необмежену владу над громадянами. Влада інтелекту в такій системі також реалізується в діяльності державної служби, неблаганно вимагаючи найбільш професійних фахівців у всіх гілках влади: законодавчої, виконавчої, судової, які все більшою мірою насичуються інформаційно-аналітичною та інтелектуальною роботою. Сьогодні мова йде не тільки про теоретичну модель організації такого суспільства, але й тих прогресивних тенденцій у цій галузі, які мають місце. Ці процеси не можна як недооцінювати, так і перебільшувати їх користь, тому що багато чого в розвитку цивілізації в цілому, і кожної держави, зокрема, буде залежати від колективної волі, духовної культури суб'єктів управління. Останні або скористаються цією можливістю на шляху забезпечення цивілізаційної і національно-державної безпеки, або ввергнуть країни в нові катаклізми і страждання особистості.

Таким чином, розглянута теоретична модель перспективного соціально-політичного розвитку здатна зробити особистість ціллю і головним пріоритетом соціального прогресу, де громадянське суспільство все в більшій мірі виступає як асоціація соціальних інститутів, а через них і особистостей. Виробництво, економіка

набувають строго задану соціальну орієнтацію. Вищим регулятором суспільного життя, поряд із законом, стає культура, моральні норми та цінності життя. Останні через наукоємні інформаційні технології надходять у сферу управління, де політична влада перетворюється в інформаційно-аналітичний і культурний центр суспільства, який скорочує традиційні методи владного регулювання та збільшує мотиватори доцільності поведінки людини в суспільстві. Сама держава все більшою мірою делегує своїм соціальним інститутам, асоціаціям, окремим особистостям функції управління та розпорядження власними справами, скорочує методи політичного тиску і розширює сферу правового, духовно-культурного, інтелектуально-інформаційного впливу на громадян.

Тому, для ефективної практичної реалізації визначеної теоретичної моделі організації суспільства та закріплення відповідних прогресивних тенденцій у цій сфері, надзвичайно важливо залучити до процесу формування інноваційної особистості всі інтелектуальні сили, насамперед, вчених соціологів, психологів, філософів, економістів і політологів. Чим ширше і демократичніше буде дослідницька база і інтелектуальний потенціал пошуку альтернативних підходів у формуванні та розвитку інноваційної особистості, тим ефективніше буде функціонувати вся система соціалізації

Література:

1. Тард Г. Социальные законы. – СПб. : Типография П. П. Сойкина, 1901. – 63 с.
2. Кондратьев Н. Д. Большие циклы экономической конъюнктуры. Доклад // Проблемы экономической динамики. – М., 1989. – С. 172 – 226.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / предисл. В. С. Автономова. – М. : ЭКСМО, 2007. – 864 с.
4. Карпова Ю. А. Введение в социологию инноватики. – СПб. : «Питер», 2004. – 192 с.
5. Шевченко В. Н. Инновационная личность как социальный тип // Личность. Культура. Общество. – 2007. – Т. IX. – № 4. – С. 90 – 111.
6. Богуславская И. Г. Инновационная деятельность как условие развития личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusedu.info/Article752.html>.
7. Human Development Report 2001. United Nations Development Program (UNDP) Oxford University Press, New York and Oxford, 2001. – 290 p.
8. Сергієнко І. Інформаційне суспільство в Україні: проблеми розвитку і функціонування // Дзеркало тижня. – 2011. – 15-22 липня. – № 26.
9. Hagen, E. On the Theory of Social Change, Homewood, IL: Dorsey Press, 1962. – 127 p.

10. Семидоцкая А. С. Проявление некоторых особенностей инновационного потенциала на этапе вхождения в инновационную деятельность // Диагностика и формирование мотивационной готовности к инновационной деятельности в условиях непрерывного профессионального образования: Материалы Всероссийской конференции / Пор ред. О. М. Красноярецовой. – Томск : ТМЛ-Пресс, 2010. – С. 132-138.
11. Котельникова Т. А. К вопросу об исследовании влияния внутриорганизационного поведения на создание инноваций// Креативная экономика. – 2012. – № 1(61). – С. 107 – 111.
12. Эко У. От Интернета к Гутенбергу // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 32. – С. 5 – 14.
13. Inkeles, A., & Smith, D. H. The Fate of Personal Adjustment in the Process of Modernization // International Journal of Comparative Sociology. – 1970. – № 11. – P. 101 – 103.
14. Inkeles A. The International Evaluation of Educational Achievement // Proceedings of the National Academy of Education. – 1977. – № 4. – P. 139 – 200.
15. Паперт С. Образование в просвещенном обществе// Компьютерные инструменты в образовании. – 2001. – № 1. – С. 3 – 8.
16. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М. : «Издательство АСТ», 2004. – 730 с.
17. Рожен О. Інформаційне суспільство в Україні: на порозі експерименту// Дзеркало тижня. – 2011. – 18 – 25 листопада. – № 42.
18. Иванов В Н. Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления. – М. : Экономика, 2001. – 327 с.

УДК 351.83

Lagutina I. V., NU "OAL"

DEVELOPMENT OF A NATIONAL OCCUPATIONAL SAFETY AND HEALTH PROGRAMME IN UKRAINE: GENDER ASPECT

У статті підкреслюється, що гідна праця визнається першим кроком на шляху до більшої соціальної інтеграції, створення умов для всебічного розвитку особистості, реалізації особистих немайнових трудових прав. Особливе значення набуває забезпечення безпечної праці як складові поняття "гідна праця".

В статье подчеркивается, что достойный труд признается первым шагом на пути к большей социальной интеграции, созданию условий для всестороннего развития личности, реализации личных неимущественных трудовых прав. Особое значение приобретает обеспечение безопасного труда как составляющих понятия "достойный труд".

The article emphasizes that decent work is recognized as the first step towards greater social integration and to create conditions for comprehensive development of the individual, realization of personal non-property labour rights. Of particular importance is the provision of safe work as components of the concept of "decent work".

Occupational Safety and Health remained a priority for many countries and that many developed and developing countries were in the process of formulating or updating their national Occupational Safety and Health policies and their regulatory systems.

Occupational risks for men are better known since their assessment and prevention had previously focused on dangerous jobs in sectors dominated by male workers. However, today, women represent over 40 % of the workforce worldwide, and this increasing proportion has led to a range of gender-related questions about the different effects of OSH risks on men and women. There are well-known gender-related differences concerning the physical demands of heavy work, the ergonomic design of workplaces and the length of the working day; more recent concerns have been expressed about the effects of exposure to hazardous substances and biological agents on reproductive health for both women and men [1, p. 17].

Analysing the gender dimension in OSH has implications for policy-making and preventive strategies. Recognition of difference and diversity is essential in promoting safer and healthier workplaces for all workers, as general OSH measures for all workers do not always achieve the desired benefits, especially for women workers. The effects of gender roles on health need to be more carefully explored to develop a better understanding of the relationship between occupational health and the social and economic roles of women and men.

Job segregation is one of the key influences on the gender differences seen in the exposure to occupational hazards and accidents and diseases suffered.

Men and women are strongly segregated into different work sectors, and hold different positions in the jobs hierarchy. For example, men predominate in the construction sector, women in the healthcare sector. Women are more likely than men to be in low paid jobs and less likely to hold supervisory or managerial positions. In addition, women still carry out a greater proportion of unpaid work in the home, and if paid and unpaid works are added together, women are seen to work longer hours than men.

As a result, women are more likely to suffer work-related stress, musculoskeletal disorders – other than back injury – and health problems such as dermatitis, while men are more likely to suffer accidents and health problems from exposure to physical agents such as noise.

The safety and health problems suffered by men are more visible and more likely to be directly linked to a single cause. The fact that risks to male workers are often more evident than those faced by women, together with the OSH focus historically having been on male workers and the traditional industries where they work, are among the reasons that the health and safety of women workers has received less attention than that of men.

Two kinds of gender segregation have been identified: horizontal segregation and vertical segregation.

Horizontal segregation is where the workforce of a specific industry or sector is mostly made up of one particular gender. An example of horizontal segregation can be found in construction, where men make up the majority of the industry's workforce, whereas childcare is almost exclusively a female occupation.

Vertical segregation is where opportunities for career progression within a company or sector for a particular gender are narrowed. Vertical segregation affects women far more than men. For example, women are less likely to work as managers or senior officials than men.

Because of strong occupational gender segregation in the labour market, women and men are exposed to different workplace environments and different types of demands and strains, even when they are employed by the same sector and ply the same trade. There is segregation between sectors and between jobs in the same sector, and even when employed to do the same job women and men often carry out different tasks. There is also strong vertical segregation within workplaces, with men more likely to be employed in more senior positions. Women predominate in part-time work, in which gender job segregation is even more pronounced.

Other gender differences in employment conditions also have an impact on occupational safety and health. More women are concentrated in low-paid, precarious work and this affects their working conditions and the risks they are exposed to. Women also tend to stay in the same job longer than men so have a more prolonged exposure to the risks that are present. Worker consultation and participation is an important factor in successful risk prevention, but women often work in jobs where trade union representation is weaker, and they are less involved at all levels of decision making.

Gender inequality both inside and outside the workplace also affects women's occupational safety and health and there are important links between wider discrimination issues and health. Women still carry out the majority of unpaid housework and caring for children and relatives, even when working full-time. This adds considerably to their daily working hours and puts extra pressure on them, especially where there is incompatibility between work arrangements and home life. Women

are therefore often described as having a 'double' workload, one paid and a second unpaid in the home.

The increasing proportion of women in the workforce raises a range of gender-related questions about the different effects of work-related risks on men and women. Concerns have been expressed over the different effects of exposure to hazardous substances and biological agents on reproductive health, the physical demands of heavy work, the ergonomic design of workplaces and the length of the working day, especially when domestic duties also have to be taken into account. At present, there is a shortage of information about the different gender-related risks of exposure to certain chemicals, to genetic materials cultivated and harvested in transgenic laboratories, and to pharmaceuticals with new genetic properties, all of which may have different long-term health effects on women and men.

If health promotion policies in the field of occupational safety and health are to be effective for both women and men, they must be based on more accurate information about the relationship between health and gender roles. A broad strategy for the improvement of women workers' safety and health has to be built up within a national policy on OSH, particularly in those areas where many women are concentrated. The effects on health of each role have to be looked at separately and the potential conflicts and contradictions between them need to be examined. A coherent framework should be developed to ensure a coordinated national approach.

A national policy on OSH should include the specific protection of women workers' safety and health as a goal. It should provide guidance to enable employers, trade unions and national authorities to identify problems, make the appropriate links with general safety and health activities for all workers and develop specific programmes to ensure that the needs of women workers are taken into account in occupational and industrial restructuring processes at the national level, particularly in the areas of legislation, information and training, workers' participation and applied research.

With the exception of agriculture, the world's most hazardous sectors and occupations have predominantly male workforces. Worldwide, the ILO estimates that some 80 per cent of work-related fatalities are suffered by men. In high-income countries, this figure is 86 per cent. In low-income countries, where communicable diseases are much more common and agriculture is a proportionately bigger employer, the difference between work-related male and female fatality rates is likely to be smaller.

Recent household surveys carried out in several countries indicate that, in traditional agriculture, the accident and disease rates are more evenly distributed between the sexes. In particular, those outcomes that cause long-term disabilities and absences from work, such as musculo-skeletal

disorders, are more common in female workers than in males. These jobs are often linked to low salary levels. The majority of women agricultural workers are found in the developing countries. They are often assigned the most hazardous tasks, such as mixing or applying harmful pesticides. Frequently, they do not receive adequate protection and information. The result is poisoning and in some cases death. Heavy work during crop cultivation and harvesting can lead to a high incidence of still-births, premature births or the postnatal death of the child and/or the mother.

The proportion of women employed in the world's industrial and service sectors has increased rapidly over the past two decades. In many countries, women now constitute about 50 per cent of the workforce, and may soon be in a majority. Women also now have greater access to "untypical" occupations. This has implications for occupational safety and health services, which in the past have tended to base its assumptions on the average male.

The high proportion of women among the healthcare workers who suffer back injuries is related both to the nature of the work and to the concentration of women workers in nursing. A higher rate of stress-related illness among women may also be due to the types of work involved. They are predominantly employed in high-speed, repetitive tasks that give no scope for decision-making and creativity. For the same reason, repetitive strain injuries are also frequent among female industrial workers. A further factor is the dual workload that is most often placed on women – at the workplace and in the home.

For the most part, there is no great difference between men's and women's biological response to physical, biological or chemical hazards. Nor is the average strength of men very different to that of women [2]. Recent gender-oriented research on occupational health and safety has tended to demonstrate that differences among working populations are based mainly on individual human variability, rather than on biological differences between the sexes [3].

Ukraine is one of the six pilot countries of the International Labour Organization/ European Union project «Improving safety and health at work through a decent work agenda (2010-2012). Following the inception mission carried out in March 2010 which focused on presenting the project to the main national stakeholders and recruit the national coordinator of the project, this second event aimed to: Participate in a Parliamentary Hearing on Occupational Safety and Health (November 17th 2010); Hold the first steering committee of the project (November 18th 2010); Conduct a two-day training workshop on the development of a national programme on OSH (November 18th and 19th 2010).

The first steering committee of the project was held at the State OSH Committee office venue. The terms of reference of the steering committee were discussed and approved. The steering committee was named National Tripartite Supervisory Council of the Project (Supervisory Council). Its members were agreed upon and Mr. Gennadiy Syslov, Deputy Head of the State OSH Committee, was elected as Chairman of the Supervisory Council. It was agreed that a detailed work plan with a timeframe should be elaborated by the project team and the State OSH Committee within a month.

This two-day workshop aimed at promoting the necessary skills to elaborate a draft version of a National OSH Programme for Ukraine. After the training workshop, the State OSH Committee sent a letter to the Cabinet of Ministers of Ukraine informing them that the Concept Paper should be circulated again among all relevant institutions in order to receive their input and validation. As a consequence of the training workshop, there is thus a renewed motivation on behalf of the State OSH committee to involve other actors, and in particular social partners, in the drafting of the national OSH programme. The most relevant stakeholders are now informed of the need and steps for the elaboration of a national programme and of their possible role in its elaboration.

Effective worker consultation and participation are a key factor in successful accident and ill-health prevention in the workplace. Trade unions have an important role to play in this context, mainly through the workers' safety representative, and there is evidence that in workplaces where trade unions are active, more safety management activities are carried out and better safety records are kept than at non-unionised workplaces. Women are less likely than men to be members of trade unions, and are under-represented among union representatives compared to their overall membership levels. However women are also underrepresented in supervisory and managerial roles, i. e. they are underrepresented in decision-taking roles which include decisions on health and safety. Women should be more directly involved in OSH and their views, experiences, knowledge and skills should be reflected in formulating and implementing OSH strategies. Consultation and participation of women in workplace occupational safety and health matters might help reduce occupational injuries and diseases.

Ukraine has made significant legislative progress in the promotion of gender equality. It has ratified a number of international agreements, adopted a 'Law on Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men' and is implementing national and regional programmes to ensure gender equality. Nevertheless, women in Ukraine continue to suffer from multiple forms of discrimination. Gender inequality persists due to gaps

in the enforcement of gender equality legislation. Discrimination in employment and gender stereotypes limit women's access to jobs with better working conditions, which in turn reinforce existing inequalities [4, p. 1].

In response to a request for technical assistance from the Ukrainian Government, the European Union and the International Labour Office launched the joint technical cooperation project 'Gender Equality in the World of Work' in 2009. Its core objective has been to enable state bodies and social partners to promote gender equality and women's empowerment in the world of work by developing, implementing and monitoring gender-sensitive employment policies and programmes.

As the key state agency responsible for effectively matching labour supply and demand, the Public Employment Service of Ukraine (PES) can play a significant role in promoting gender equality in the labour market, especially if equal opportunity principles are embedded within its operations. The way in which the PES implements its core functions – making available labour market information and job-brokering, employment counselling and vocational guidance, and the administration of passive and active labour market policies – may become an important tool in promoting equal access to quality employment for women and men and in redressing existing inequalities.

The general measures to promote gender sensitivity in OSH management are:

1. Reviewing safety policies, specifically including a commitment to gender mainstreaming, and relevant objectives and procedures.

2. Seeking to ensure that both internal and external occupational health services will take a gender-sensitive approach (occupational safety and health legislation was often discriminatory, banning women from performing certain work and concentrating on risks in male-dominated occupations. The statement that 'particularly sensitive risk groups must be protected against the dangers which specifically affect them' can be considered as a reference to women, even though it is not exclusive to them. In conclusion, its approach is general but allows legislation to be applied in a 'gender-sensitive' way).

3. Providing relevant training and information on gender issues regarding safety and health risks to risk assessors, managers and supervisors, trade union representatives, safety committees, etc.

4. Linking occupational safety and health into any workplace equality actions, including equality plans. Gender equality plans are largely spread in the European Union and seen as an effective management tool of a company to institutionalize equal treatment and equal opportunities for male and female workers as well as improve company's productivity.

In Ukraine, the social partners and the labour inspectors committed to disseminate good national practices developed at pilot companies throughout Ukraine.

5. Looking at ways to encourage more women to get involved in safety committees. For example, are meetings held at times when women can attend?

Generally, a job that is unsafe for one sex will be unsafe for the other.

Literature:

1. ILO introductory report: global trends and challenges on occupational safety and health: XIX World Congress on Safety and Health at Work: Istanbul Turkey, 11-15 September 2011 / International Labour Office. – Geneva : ILO, 2011. – 53 p.
2. Keyserling M. Analysis of manual lifting tasks: a qualitative alternative to the NIOSH Work Practice Guide / M. Keyserling // American Industrial Hygiene Association Journal. – 1989. – Vol. 50. – Iss. 3 March. – P. 165 – 173.
3. Frankenhaeuser M. Women, Work and Health: Stress and Opportunities / M. Frankenhaeuser, U. Lundberg, M. Chesney. – N. Y. : «Plenum Press», 1991.
4. Gender mainstreaming in the public employment service in Ukraine: trainer's guide / Valli Corbanese; ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe. – K. : ILO, 2011. – 103 p.

УДК 321.7:323.22

Головченко А. В., НУ «ОЮА»

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті визначена сутність демократії, основні теоретико-методологічні підходи, позиції та роль країн Центрально-Східної Європи на шляху демократизації. Виділено два основних напрямки передумов демократизації: структурний та процедурний. Визначені типи конкретних структурних передумов демократизації. Акцентується увага на важливій ролі окремих політичних діячів та течій впливу демократичних процесів.

В статье определена сущность демократии, основные теоретико-методологические подходы, позиции и роль стран Центрально-Восточной Европы на пути демократизации. Проанализированы теоретические учения. Выделены два основных направления понимания предпосылок демократизации:

структурное и процедурное. Определены типы структурных предпосылок демократизации. Акцентируется внимание на важной роли отдельных политических деятелей и течений в ходе демократических процессов.

In presented article the was aspiring to define the essences of democracy, main theoretical and methodic approaches, structure and possibility of successful realisation of the society democratization basic prerequisites of countries in the Central-East Europe. Many theoretical basics of russian and foreign scientists were examined. As a consequence the author defines two main approaches to understanding the prerequisites of democratization: structural and procedural approaches. Main types of structural prerequisites of democratization were defined. The important role of separate political players is emphasized in the article in process or regress of democratic processes.

Руйнація тоталітарних режимів у багатьох країнах Центрально-Східної Європи і швидке зростання демократії у світі спонукали представників політичної науки знову звернутися до дослідження проблем демократизації. Серед них найбільш актуальною є дослідження демократизації суспільства. Тому актуальність проблеми полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин, в першу чергу, потрібно вирішити конкретну проблему: чому за рівних стартових можливостей одні країни вдало йдуть шляхом демократизації (недавні країни колишнього соціалістичного табору – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина), а в інших – усі спроби кінцево успішно встановити демократію закінчуються невдало. На це питання намагалися знайти відповідь багато вчених, але воно й досі залишається не до кінця вирішеним.

Розглядаючи теоретичні і методологічні підходи до проблеми визначення демократії, зрозуміло, що впродовж історії людство прагнуло до матеріального добробуту, такого устрою громадського життя, щоб бути вільним, відчувати справедливе ставлення до себе і жити в правовій державі. Цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, гнучкий до змін в організації суспільства, найстійкіший у розвитку сучасності. Мислителі всіх часів прагнули створити ідеальне суспільство, де б панували мир, щастя, соціальна справедливість, а люди були вільні і рівні у правах. Пошуки соціального механізму справедливого розподілу суспільних благ між людьми тривають і нині, а сама ця ідея ототожнюється з демократією. Аналіз демократії є актуальним в Україні, яка творить сьогодні нову соціальну, правову державу. Також важливим для політичної науки є аналіз політики країн Центрально-Східної Європи на шляху демократизації.

Теоретико- методологічні підходи до визначення демократії активно розробляються в зарубіжній і вітчизняній політичній науці. Інтерес

учених зрозумілий, якщо врахувати важливість демократизації для становлення нових політичних режимів у постсоціалістичних країнах для повноцінної діяльності політичних систем і громадянського суспільства.

Демократія, у звичному розумінні, – це влада народу, а в ширшому сенсі хрестоматійним стало знамените формулювання, яке надав демократії А. Лінкольн у «Геттисберзькому зверненні» 1863р. Він присягається перед «лицем славних полеглих», що «ця нація в державі Божій дасть нове народження свободі і що правління, яке належить народу, здійснюється народом і служить народу, ніколи не зникне з лиця Землі». По-іншому це звучить так: «Клянемося, що полегли не віддали своє життя задарма, що наша нація, Господом благословенна, знайде відродження свободи, що правління народу, зумовлене народом, для народу ніколи не зникне з лиця Землі» [1]. Тут виражено різні аспекти й ознаки демократії: вона виходить із самого народу, здійснюється народом і в інтересах народу. Значення демократії як влади для народу має перспективу, в якій вона розглядається як мета держави, якої може досягти політичний і соціальний рух. Це визначення, де демократія отожднюється з народовладдям – класичне, універсальне, воно може застосовуватися до будь – якого історичного типу демократії як носій загальнолюдських цінностей, як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення його до процесу прийняття політичних рішень.

Е. Хейвуд, слідом за А. Лінкольном, вважав, що демократія пов'язує уряд з народом, але зв'язок може відбутися як влада народу, як влада тих, хто вийшов з народу, і як правління в інтересах народу. Але тут слід визначити: «що таке народ і наскільки широко повинна розосереджуватись політична влада?»; «чи варто людям правити самим, чи це завдання вони можуть передоручити політикам і політичним партіям, які претендують представляти суспільство?»; «які питання підлягають колективному вирішенню в демократичному процесі?» [2]. Реальні важелі влади і вплив на маси зосереджені в руках окремих осіб і інститутів, які репрезентують волю громадян. Але для демократії принципово важливо, щоб народ виступав як джерело влади, а органи держави формувалися через процедуру виборів громадянами, які мають рівні політичні права. Саме тому трактувань демократії у сучасній політичній науці нараховується кілька сотень і всі вони доволі широкі. Увага акцентується на дослідженні демократії як форми правління, що визначається, виходячи з джерел влади уряду і цілей, яким він служить, та з процедур формування органів влади. Політична наука пройшла у своєму аналізі демократії три стадії і зберегла три підходи до пояснення суті цього феномену: традиційний

інституціоналізм, який сприймає демократію як максимальну законність; біхевіористський (поведінковий) підхід; функціоналістський підхід, який поєднує елементи перших двох підходів і наголошує саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм, враховуючи поведінку політичних діячів – громадян і політичних груп [3].

С. Хантінгтон пише, що «при визначенні демократії за джерелом влади чи цілями уряду виникають двозначність і неточність, які створюють серйозні проблеми» [4]. Тож дослідники часто дотримуються процедурного визначення демократії, що цілком вписується в демократично-політичну практику. Це певна процедура і результат діяльності, які утворюють складну і впорядковану систему переговорів у владі, у суспільстві і між владою і суспільством щодо цілей суспільного розвитку, засобів їх досягнення та розподілу ресурсів.

Саме поєднання загальних культурних цінностей та суто соціальних конфліктів і уможливорює демократію. Для більшості громадян їх схильність до демократії ґрунтується на переконанні, що це єдиний політичний режим, здатний забезпечити надійне поєднання захисту індивідуальних інтересів і турботи про загальний інтерес. Культурна сфера, в межах якої може діяти демократія, визначається поєднанням універсального принципу раціональності і заклику до особистісної самобутності, яка сама має подвійний аспект: право обирати власне життя та повагу до витоків і спадщини, виходячи з яких кожен індивід може вільно творити свою конкретну особистість і протистояти зовнішньому пануванню. У цьому полягає важливість поваги до прав меншин у всіх сучасних дискусіях про демократію.

Досліджуючи демократію, Г. Ділігенський визначає інститути, які дозволяють громадянам певною мірою впливати на владу і політику, вважаючи демократичним те суспільство, яке по-перше надає людям «певний ступінь свободи самовизначення особистості – вибору форми діяльності, місця життя і праці, переконань, джерел інформації тощо, а по-друге, захисту від авторитарної сваволі тих, хто має владу, життя людей у межах і під захистом закону» [5].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. Так, А. Мадатов вказує на такі підходи до дослідження демократії як політико – інституціональний (для аналізу політичного режиму), процесуально-процедурний (для характеристики життєдіяльності будь-якої спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, зокрема політичних партій), культурологічний, що поєднує демократію з певною культурою суспільства, основою на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянській відповідальності

та аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану з принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [6].

Водночас Б. Гутгенбергер виокремлює лише два основних типи концептуальних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний). У межах нормативного підходу він аналізує й обґрунтовує питання про те, що таке демократія в ідеальному вигляді і в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реальній демократії та її практичних діях [7]. Однак така диференціація дає лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи і їх обґрунтування апелюють до досвіду, політичної практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються політичними реаліями, які інтерпретуються і класифікуються за певними аспектами. У межах моделей виникають різні напрями досліджень, сфокусовані на визначених ними завданнях, з акцентом на певних елементах проблеми.

Аксіологічний підхід сприймає загальнолюдські цінності, обов'язкові для демократичного устрою суспільства – йдеться про свободу, рівність, соціальну справедливість, право обирати і бути обраним до органів влади, недоторканність приватної власності, безпеку і невтручання в особисте життя. Зазначимо, що для демократії принципово важливим є не використання громадянами певних цінностей, а сам факт надання їм можливості такого використання. Зазвичай не всі люди користуються політичною свободою, що спонукає деяких вчених ставити під сумнів проголошення свободи як найважливішої загальнолюдської і демократичної цінності, адже, на їхню думку, в сучасному світі більшість людей, не роздумуючи, поміняли б політичну свободу (віртуальну декларацію) на стабільний, безпечний, гідний добробут. Але історичний і державний досвід переконливо свідчить, що демократія тісно пов'язана зі свободою, здатністю протистояти гнобленню, бюрократії, з масовим споживанням і вільними ЗМІ. Отже, більшість держав сприймають демократію, що ґрунтується на особистих, а не на загальних цінностях. Тож, варті осуду і відсутність особистого вибору в авторитарних країнах, і зведення масових споживачів до статусу об'єктів, місце яких у соціальній системі визначається лише їх купівельною спроможністю. Ототожнення демократії як рівності і соціальної справедливості теж трактується двоюко. Загальну рівність розглядають і як надання всім рівних шансів для досягнення життєвих цілей, і як рівне користування благами, створеними у суспільстві. Тут демократія – більш формальне, юридичне встановлення принципу, який практично ніколи не реалізується. Зміст демократії –

у прагненні до максимальної його реалізації і створенні можливості для руху суспільства до втілення цього принципу.

Раціонально – утилітарний підхід полягає в трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно – державного устрою. Він розглядає демократію як найефективнішу форму правління з погляду врахування і гармонічного поєднання інтересів усіх верств населення та соціальних груп. Як найбільш динамічна форма реакції на соціальні процеси, демократія дає змогу знайти оптимальне вирішення проблем, що постійно виникають. Демократію проголошують відкритим суспільством, де здійснюється ефективний механізм пошуку, селекції та добору політичних рішень при реалізації ініціатив окремих громадян, соціальних спільнот, громадських об'єднань. Вона органічно поєднується з ринковою економікою і дає можливість судити про відкритість суспільства для будь – яких ідей і варіантів вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом. Раціонально – утилітарне обґрунтування демократії міститься в системних теоріях Н. Луманна, К. Дойча, які вважають демократію найбільш раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найпридатніший спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян [8].

Б. Баді, досліджуючи демократію крізь призму культурологічного підходу, вважає, що постулювання універсального тріумфу демократії має на меті приписування абсолютної цінності культурі, «яка породжує демократію», що дає їй перевагу над іншими культурами [9]. Більшість порівняльних досліджень вказують на близькість демократії і культури західного християнства – йдеться про опору на дію, концепцію легітимності, розвиток індивідуальності, делегування, плюралізм. Але ці риси Заходу і властиві йому авторитарні та диктаторські режими не свідчать, що культура чи релігія несуть у собі первинні зерна демократії.

Поєднуючи підходи до визначення демократії, Х. Лінц вказує, що демократія є законним правом «формулювати й обстоювати політичні альтернативи, якими супроводить право на свободу об'єднань, свободу слова та інші головні політичні права особистості; вільне і ненасильницьке змагання лідерів з періодичною оцінкою їх претензій на управління суспільством; включення в демократичний процес всіх ефективних політичних інститутів; забезпечення умов політичної активності для всіх членів політичного співтовариства незалежно від їх політичних переваг. Демократія не вимагає обов'язкової зміни правлячих партій, але можливість такої зміни повинна існувати, адже сам факт цих змін є основним свідченням демократичного характеру режиму» [10].

Близькі думки щодо процесів демократизації кінця ХХ ст. висловлює і Н. Генон, вбачаючи у них «всебічну адаптацію до якісно нових місцевих і міжнародних умов, спробу підвищити загальний рівень соціальної раціональності для того, щоб досягти всебічної (максимальної) соціальної раціоналізації». Він вважає, що процес демократизації включає етапи, які становлять перехід від пізнання до практики [11]. Водночас кожен практичний крок уперед повинен бути відображений у теоретичних висновках, у неупередженому теоретичному аналізі, що стимулюватиме подальші програми практичних змін.

Безпосередній вплив на політичну сферу сучасного світу мають процеси глобалізації, які стосуються всіх аспектів життя. Вплив глобалізації – системний, взаємопов'язаний, він опосередковується процесами, що відбуваються у світі. За багатьма параметрами рушій процесу – економіка, за якою приховано безліч рішень, прийнятих політичною владою з метою забезпечити вільний ринок, усунути наявні перешкоди. Тож, повсякденні прояви глобалізації є продуктом прийнятих політичних рішень на рівні урядів і законодавчих органів різних держав. Ф. Шміттер вважає, що це свідчить про безумовний вплив демократії на виклики глобалізації і вказує на появу глобальної чи космополітичної демократії. «Якщо масштаби всього на світі невблаганно і безповоротно зростають, якщо всі виміри колективного існування – виробництво, відтворення, комунікації, тотожність і влада – самі собою рухаються у бік планетарного злиття, чому б нам не підняти на той же рівень (звичайно, поступово) і демократичні інститути? – запитує він. – Спроби протистояти цій динаміці на національному чи... регіональному рівні приречені на поразку, так що той, хто першим прийме цю динаміку і заздалегідь підготується до неї, встановивши в себе відповідні глобальні норми й інститути, очолить наступаюче тисячоліття» [12].

Глобалізаційні процеси рішуче впливають на політичне життя, відображаючи реальні чи створюючи нові чинники економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Повсякденні прояви глобалізації ніби природні і неминучі, і часто забувається, що вони є результатом політичної діяльності урядів – і демократичних, і авторитарних. Ступінь демократичності глобалізації залежить від можливості громадян впливати на ті процеси, які пов'язані з її проявом. Створення певних політичних інститутів і механізмів взаємодії між ними і громадянами – основа для функціонування глобальної демократії.

Два різних підходи до демократії досліджує Р. Дарендорф. Одне з них «конституційне, де мова йде про устрій, який дає можливість змішувати уряд без революції шляхом виборів, у парламенті тощо. Інше значення демократії – фундаментальне. Демократія повинна

бути справжньою, управління повинне бути передане народу, рівність повинна стати реальною». Але сам він визнає, що фундаментальна демократія – помилка і зазвичай доволі витратна [13].

Й. Шумпетер і С. Хантінгтон процедурно визначають демократію: «Політична система будь-якої держави в ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою приймати колективні рішення, відбираються шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення». Також він вказує на низку таких важливих моментів, де, по-перше, визначення на основі критерію виборів є мінімальним і, по-друге, при демократичному правлінні виборні особи, які приймають рішення, не мають тотальної влади, оскільки поділяють владу з іншими. Але, якщо такі демократично обрані керівники, які приймають рішення, є просто фасадом, за яким значно більшу владу має не обрана демократично група, то така політична система – не демократична,

по-третє, створені демократичні системи можуть бути не тривалими в часі через низьку життєздатність, пов'язану з відсутністю стабільності, що є її ключовою характеристикою, по-четверте, демократію доцільніше розглядати як дихотомічну величину, визнаючи при цьому можливість існування якихось проміжних варіантів, які можуть бути названі напівдемократіями і, по-п'яте, при недемократичних режимах відсутнє виборче змагання і широка участь у голосуванні [14].

Інакше інтерпретує процес демократизації Дж. Кін: «Демократія з'являється як важкий процес і розширюється, – пише він, – у поділі підзвітної влади між численними публічними сферами, існуючими всередині інституціонально різних галузей громадянського суспільства і держави, і у сфері їх взаємодії» [15]. Він розглядає демократію як особливий тип політичної системи, в якій інститути громадянського суспільства і держави мають тенденцію функціонувати як два необхідних елементи, як окремі і водночас взаємозалежні внутрішні чинники в системі, де влада, незалежно від того, як вона здійснюється, завжди може стати предметом публічного обговорення, компромісу й угоди. Вчений вважає, що не слід нав'язувати світогляд шляхом примусу, а слід встановлювати демократію як інституціонально – закріплене зобов'язання ставити під сумнів наслідування певних утопічних ідеалів і обстоювати плюралізм, підзвітність суспільству, створюючи бар'єри на шляху небезпечної концентрації влади.

Поміж різноманіття напрямків, можна виділити три основні напрями у вивченні передумов демократизації суспільства. Прибічники першого напрямку акцентують увагу на передумовах, які необхідні для виникнення стабільних демократій. До подібних передумов

належать: модернізація, індустріалізація, урбанізація, рівень освіти, елементи капіталізму і добробут; відповідний характер соціальної структури та соціальної стратифікації суспільства; демократична політична культура, а також розвинуте громадянське суспільство; наявність у країні визначених інституціональних форм. Серед особливо важливих інституціональних факторів виділяють електоральні системи, мажоритарне або пропорційне представництво, парламентська або президентська форма правління, міцні політичні партії і стабільна партійна система; відсутність етнічних або регіональних конфліктів; мирне міжнародне становище країни (зовнішньополітичний фактор).

Д. Растоу зауважує, що "для демократизації не потрібен якийсь мінімальний рівень економічного розвитку та соціальної диференціації". Єдиною попередньою умовою розробки своєї динамічної моделі переходу до демократії він визначив "наявність національної єдності" [16]. У центрі досліджень другого напрямку лежить процес переходу від авторитаризму до демократії. Представники цього напрямку вважають, що успіх або невдача демократичних перетворень багато в чому визначається характером самого транзиту. Головна увага приділяється ролі політичних еліт, важливості єдності елітних груп, необхідності обов'язкової наявності угод і пактів між ними. Якщо формування демократичної культури є суттєвим аспектом демократії, то необхідно визнати, що позиція еліт дійсно може мати вирішальне значення у визначенні напрямку і перспектив подальшого розвитку суспільства. Тобто, суспільство буде розвиватися шляхом демократії чи диктатури.

Таким чином, однозначним є те, що необхідно досліджувати "залежність моделей демократизації від дії структурних чинників в залежності від походження попереднього, тоталітарного режиму (оригінальне чи інстальоване), терміну його функціонування, його жорсткості та цивілізаційного контексту".

На думку Дж. Каллберга, Дж. Хіглі і Я. Пакульські, "динаміка та траєкторія політичних змін в посткомуністичних країнах можуть практично повністю пояснюватися як похідні від структури і поведінки еліт" [17]. Підкреслюючи важливість єдності та консенсусу еліт для демократії, дослідники цього напрямку зазначають, що за умов, коли політична еліта роз'єднана і перебуває у стані конфлікту, досягнути консолідації демократії значно складніше. Сфера інтересів представників третього напрямку – період після краху колишнього режиму та проблеми пов'язані з консолідацією демократії.

Згідно з визначенням Д. Лінца і А. Степана, консолідована демократія трактується як політичний режим, при якому "демократія як

складна система інститутів, правил, а також зразків стимулів і гальмувань стала, одним словом, "єдино визнаним типом гри" [18].

На відміну від першого напрямку, де акцентують увагу на соціально-економічних та інших структурних передумовах демократизації, другий і третій напрями наголошують на незалежній ролі індивідуальних політичних акторів і на людському факторі, а також на здатності еліт сформувати демократію навіть за несприятливих об'єктивних умов. У свою чергу, А. Мелвіль, запропонував використовувати методологію "коловороту причинності" для аналізу структурних і процедурних факторів як передумов демократичних транзитів. Він вважає, що чітка причинність, яка достатньо і комплексно пояснює феномен демократичного транзиту та зародження демократії в цілому (тобто, її "органічне проростання, силове впровадження зсередини або подібне нав'язування ззовні" [19]) в нинішній літературі не простежується.

Отже, під час побудови загальних моделей походження демократії одні автори роблять акцент на структурних факторах (насамперед, це державо- і націоутворюючі, соціально-економічні і культурно-ціннісні фактори), а інші – на факторах процедурних, особливо на виборі та послідовності конкретних рішень і дій тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації. Але як зауважив А. Пшеворський "процес демократичного транзиту можна вважати закінченим тоді, коли демократична культура стає домінуючим сегментом політичної культури суспільства, коли демократія стає такою, що сама себе підтримує" [20].

Прибічників структурного підходу (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу, Р. Інглехарт) цікавлять, в першу чергу, виявлені та зафіксовані загальні положення між певними соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними. При цьому дані цих положень подаються власне як структурні (тобто, зумовлені впливом деяких об'єктивних суспільних структур, а не суб'єктивними намірами та діями акторів-учасників політичного процесу) умови демократії та демократизації [21]. Якщо розглянути узагальнену структурну модель переходу до демократії, то можна виокремити чотири основних типи структурних передумов демократизації: здобуття національної єдності і відповідної національної ідентичності; досягнення відносно високого рівня економічного розвитку;

розповсюдження культурних норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до ключових політичних інститутів, почуття громадянського обов'язку тощо;

наявність ефективної держави і дієвого владного апарату.

Слід зауважити, що практика демократичних транзитів третьої хвилі демократизації довела, що руйнація недемократичних режимів

і спроби побудови нових демократичних соціально-політичних інститутів прямо не пов'язані і тим більше не припускають наявності та масового розповсюдження в перехідному суспільстві будь-яких специфічних структурних обставин. Починаючи з середини 1970-х років, демократичні транзити на початкових стадіях були результатом певних рішень та вибору політичних тактик і стратегій ключовими політичними акторами, хоча суспільство в цілому створювало цьому процесу позитивний або негативний фон. Прибічники процедурного підходу доводять, що жодні об'єктивні соціальні, економічні, культурні, політичні та інші фактори не можуть ні пояснити, ні передбачити, які політичні сили і актори, коли і за яких обставин відстоюватимуть недемократичну стабільність. Вони вважають, що дії політичних акторів, які ініціюють і здійснюють демократичний транзит, не визначаються їх об'єктивним становищем в суспільній структурі, а скоріше суб'єктивним.

Ці два підходи доповнюють один одного, тому що вони фактично роблять акцент на різні сторони єдиної групи явищ. Тому теоретично нічого не має перешкоджати спробі синтезувати дві методології, одна з яких звертає увагу на структурні фактори демократії і демократизації, а інша – на процедурні фактори.

Отже, спроба теоретико-методологічного синтезу структурного і процедурного підходів до демократизації є необхідною, оскільки дозволила б враховувати більш широкую сукупність факторів та змінних, а також побудувати більш багатовимірні моделі процесів, які досліджуються. І своєрідним початком для такого попереднього синтезу могла б стати методологія аналізу, яку вперше було використано у праці Д. Кемпбелла та його колег "Американський виборець", і яку вони назвали "кругообігом причинності". Автор цієї праці наголошує, що в ідеалі поступове просування в процесі аналізу від змінних макрорівня, які впливають на демократизацію, до змінних мікрорівня повинно здійснюватися у відповідності до повної методологічної логіки [22]. Мається на увазі те, що спуск до кожного подальшого рівня аналізу передбачає, що пояснювальний потенціал факторів попереднього рівня вже вичерпано, а саме явище так і залишилося не до кінця поясненим. Перехід із макро- на мікрорівень і передбачає поступовий рух від переважно структурного до переважно процедурного аналізу. Отже, відкривається шлях для синтезу двох підходів у межах загальної методологічної моделі, яка зможе пояснити, як і чому відбувається демократизація. Хоча, необхідно зазначити, що використання методології "кругообігу причинності" під час аналізу передумов демократизації не може замінити розробки інтегративної теорії. Тобто, наукові дослідження у цій галузі повинні продовжуватись і надалі.

Таким чином, для узагальненого, комплексного дослідження передумов, безпосередніх умов, контексту і обставин демократизації, очевидно, все ж таки є необхідним теоретико-методологічний синтез усіх підходів і рівнів аналізу. Лише за цієї умови можна розраховувати на цілісний та систематизований опис і пояснення центрального аспекту демократизації – встановлення демократичного політичного режиму та відповідних процедур.

Література:

1. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США / Р. Ф. Иванов. – М., 1964. – С. 52.
2. Хэйвуд Э. Политология / Э. Хэйвуд; пер. с англ. – М. : Изд. Юнити, 2005. – С. 81.
3. Федорчук Т. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – Вип № 1. – С. 3.
4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004, с-480.
5. Дилигенський Г. Соціально-політична психологія [Електронний ресурс] / Г. Дилигенський. – Режим доступу: http://revolution.allbest.ru/psychology/00231274_0.html
6. Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / А. С. Мадатов. – М. : Изд-во Алкигамма, 2004. – С. 48 – 50.
7. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4.
8. Сучасні моделі демократичного правління: протективна демократія; демократія, що розвивається [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-7557.html>
9. Бади Б. Демократия и религия: логика культуры и логика действия / Б. Бади // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2.
10. Линц Х. «Государственность», национализм и демократизация / Г. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 5.
11. Генов Н. Переход к демократии в Восточной Европе: тенденции и парадоксы социальной рационализации / Г. Генов // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 18.
12. Шмиттер Ф. Будущее демократии: можно ли рассматривать его через призму масштаба? / Ф. Шмиттер // Логос. – 2004. – № 2.
13. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2002.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. / С. Хантингтон; пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2003. – С. 66.
15. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Джон Кин. – М. : Прогресс, 2001. – С. 214.

16. Rustow D. Transitions to democracy: toward a dynamic model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 91.
17. Kullberg I. Elites, Institutions and Democratization in Russia and Eastern Europe / I. Kullberg, J. Higley, J. Pakulski // Elites and Leadership in Russian Politics. – St. Martin's Press, 1998. – P. 176.
18. Linz J. I., Stepan A. Toward Consolidated Democracies / J. I. Linz, A. Stepan // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – № 2. – P. 18.
19. Мельвиль А. Ю. Методология «воронки причинности» как промежуточный синтез «структуры и агента» в анализе демократических транзитов / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 54 – 59.
20. Пшеворський А. Транзитологія [Електронний ресурс] / А. Пшеворський. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
21. Алмонд Г. А. Гражданская культура и стабильная демократия / Г. А. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4; Липсет С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. Липсет, К. -Р. Сен, Дж. Торрес // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3; Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытки динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5.
22. Кемпбелл Д. Теоретико – методологічні основи дослідження сучасних демократичних підходів у політичній науці: передумови демократизації суспільства / Д. Кемпбелл // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – Вип № 4. – С. 23.

УДК 342.7(477)

Лук'ян І. А., НУ «ОЮА»

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано спектр прав і свобод людини, відображених в сучасній Конституції України, їх гуманістична спрямованість.

В статье проанализирован спектр прав и свобод человека, отраженных в современной Конституции Украины, их гуманистическая направленность.

In the article spectrum of rights and freedoms of man, reflected in modern Constitution of Ukraine, their humanism orientation is analyzed.

Актуальність проблеми обумовлена нагальними потребами сучасного етапу демократичного транзиту України, що полягають у необхідності суспільно-політичної консолідації і модернізації всіх сфер суспільного життя та невідкладними завдання з їх вирішення.

Метою дослідження є філософсько-правовий аналіз феномену прав людини в умовах становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Для досягнення поставленої мети необхідним є вирішення таких завдань як 1) розгляд законодавчого унормування прав людини в Україні і 2) узагальнення даних щодо стану прав людини в сучасній Україні. Об'єктом дослідження є феномен прав людини у єдності їх функціонування в вітчизняній соціальній практиці. Предметом є специфіка реалізації прав людини та її теоретичного осмислення в умовах становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. У методології дослідження використаний метод єдності теоретичного та практичного рівнів пізнання для аналізу конституційного і законодавчого забезпечення прав людини та його співвіднесення з відповідною юридичною та соціальною практикою.

Ключовою умовою філософсько-правового дослідження феномену прав людини в сучасній Україні, аналізу реального стану їх дотримання та перспектив вирішення існуючих проблем є усвідомлення невіддільності даної проблематики від стану та тенденцій розвитку громадянського суспільства, що детерміновано сутністю останнього та його місцем у загальному процесі демократичного транзиту в Україні загалом та у здійсненні прав людини зокрема. Стан розбудови інститутів громадянського суспільства в Україні ще не повністю відповідає актуальним потребам модернізації держави й суспільства та обмежує можливості використання їх потенціалу для реалізації та захисту прав і свобод людини.

Як неодноразово констатувалося більшістю вітчизняних дослідників, в сучасній правовій системі України формально закріплений та діє повний спектр прав і свобод особи та їх гарантії, які знайшли своє відображення в Конституції, законах та підзаконних актах України. Саме завдяки цьому, наша держава, на думку І. Приянчука, займає певне місце в європейському правовому просторі [1].

У П. М. Рабіновича є всі підстави вважати, що однією з визначальних рис Конституції України є її гуманістична спрямованість. По-перше, найбільшу частину статей Основного Закону присвячено саме правам і свободам людини і громадянина; по-друге, він закріплює низку таких прав і свобод, яких не було у жодному із попередніх українських конституційних актів; і нарешті, по-третє, конституційні положення з цих питань змістовно збігаються із положеннями, зафіксованими у фундаментальних міжнародно-правових актах з цієї проблеми – Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах, Конвенції про захист прав і основних свобод людини та ін. Крім того, у чинному Основному Законі України чи не вперше розроблено конституційні гарантії правової охорони й правового

захисту особи і громадянина; серед них є й нові для української державно-юридичної практики засоби [2].

Центральне місце у визначенні конституційних засад правового статусу особистості посідає Розділ II Конституції України, що закріплює права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. У даному плані вітчизняне конституційне право наслідує кращі зразки сучасної практики більшості демократичних країн світу.

Як наслідок, отримуємо чотири основні групи конституційних прав, а саме: 1) особисті права і свободи громадян України, 2) політичні права, 3) економічні права, 4) соціальні та культурні права.

Слід звернути особливу увагу на політичні права і свободи громадян, закріплені Конституцією України, до яких відносяться: 1) право на громадянство (ст. 4, ст. 25, ст. 26) [3]; 2) свобода друку (вільного розповсюдження інформації) (ст.34) [3]; 3) свобода слова, думки, поглядів та переконань (ст. 34) [3]; 4) право об'єднання в політичні партії, громадські організації та профспілки (ст.36) [3]; 5) право обирати та бути обраним (ст. 38) [3]; 6) право брати участь в управлінні державними та громадськими справами (ст. 38) [3]; 7) обговорювати та приймати закони та рішення загальнодержавного та місцевого значення (ст. 38) [3]; 8) свобода мітингів, зборів, походів і демонстрацій (ст.39) [3]; 9) право на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 40) [3]; 10) право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, спричинених діями посадових осіб, що визнані незаконними (ст. 32, ст. 56, ст. 62) [3]; 11) право на судове оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст.55) [3].

Політичні права і свободи громадян, закріплені Конституцією України, найтіснішим чином діалектично взаємопов'язані із процесами становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства у нашій країні. Адже, з одного боку, без вказаних прав та їх конституційних гарантій як необхідних правових передумов формування громадянського суспільства неможливе нормальне функціонування останнього. З другого боку, творення, зміцнення та зростання авторитету дійсно незалежних організацій громадянського суспільства слугує надійною та дієвою гарантією захисту конституційних прав і свобод громадян від будь-яких посягань на них, особливо, з боку органів державної влади чи окремих її представників. До того ж, ряд статей вітчизняного Основного закону містять норми, що стосуються закріплення та регулювання самостійного і незалежного від держави існування певних елементів громадянського суспільства. Такими є, зокрема, положення про те, що гарантується місцеве самоврядування (ст. 7) [3]; що держава

гарантує свободу діяльності громадських об'єднань (ст. 15) [3]; що релігійні об'єднання відокремлені від держави (ст. 35) [3].

Але особливо значну роль у структурі конституційно-правового поля, що забезпечує функціонування громадянського суспільства, відіграє ст. 36 Конституції України, яка закріпила право громадян на свободу об'єднання. У ній, зокрема, викладене наступне: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних та інших інтересів, за винятком обмежень встановлених законом...». Інші положення вказаної статті надають право політичним партіям на участь у виборах, та громадянам на створення і участь у діяльності професійних спілок.

Право громадян брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним, закріплене у ст. 38 Конституції України [3], повністю відповідає міжнародним нормам, зокрема, передбаченому у п. «а» ст. 25 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [3]. Права звернення громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування посилюють громадський контроль за їх діяльністю, сприяють боротьбі проти тяганини, бюрократизму та корупції.

Одне з основоположних демократичних прав і свобод - право на вільне вираження своїх поглядів – охоплює, окрім іншого, як визначено у ч. 2 ст. 34 Конституції України [3], право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. У ч.3 ст. 34 Конституції України записано, що здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [3].

Одну з важливих груп основних прав і свобод людини та громадянина в Конституції України складають економічні права, які включають як власне економічні, так і нерозривно пов'язані з ними соціально-економічні права, що забезпечують можливість рівноправного соціального партнерства у процесі виробничих відносин. У порівнянні з ідеологією колишніх радянських конституцій, в яких проголошувалась вирішальна роль держави у наданні людині економічних прав, Конституція України 1996 р. керується принципово новою ідеологією в закріпленні цих прав, вперше в Україні закріплює

на найвищому законодавчому рівні інститут приватної власності та рівноправність різних форм власності.

Практично, у будь-яких філософсько-правових вченнях права людини завжди були діалектично пов'язані з певними обов'язками. Вказаний зв'язок знайшов своє адекватне відбиття і в Основному Законі України. Оскільки визначено, що держава несе відповідальність перед своїми громадянами, а також зобов'язана захищати їх, охороняти їх життя, створювати умови для реалізації їх прав і свобод та гарантувати їх захист, то цілком закономірно, що громадяни України мають відповідні обов'язки відносно держави та один відносно одного.

Серед основних обов'язків, які знайшли належне відображення у Конституції України, є такі: 1) Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 35, ст. 65); 2) підтримка загального миру та громадського порядку (ст. 18, ст. 35, ст. 37); 3) повага гідності інших осіб, незалежно від їх мови, національності, віросповідання тощо (ст. 10, ст. 35, ст. 37); 4) піклування батьків про дітей (ст. 51); 5) піклування дітей про батьків (ст. 51); 6) зобов'язання не спричиняти шкоди природі, історико-культурним пам'яткам, та відшкодовувати завдані збитки. (ст. 66); 7) зобов'язання сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67); 8) зобов'язання неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68); 9) зобов'язання не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); 10) шанування державних символів (ст. 65) [3].

Слід підкреслити, що саме неухильне, належне та добросовісне ставлення громадян до своїх конституційних обов'язків та їх виконання є однією з найважливіших умов реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина. Свідомість та відповідальність у ставленні до громадянських обов'язків характеризують певну ступінь зрілості соціуму та особистості, складають вирішальний чинник функціонування політичної культури та правосвідомості і, зрештою, є необхідною передумовою творення повноцінного громадянського суспільства.

У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України за 2011 рік «Модернізація України – наш стратегічний вибір» конкретизовані основні напрями нового конституційного процесу. До них віднесені такі: гарантування індивідуальних та соціогрупових прав (гендерних, екологічних, мовно-культурних тощо) відповідно до реальних можливостей держави та встановлення механізму її відповідальності за чітке дотримання цих гарантій; посилення механізмів прямої участі та впливу громадян на владу, прозорості й підзвітності останньої перед громадянами, ухвалення державних рішень на всенародному референдумі [4].

Як вважає Л. М. Усаченко, саме ефективність взаємодії органів державної влади та організацій громадянського суспільства доцільно вважати мірилом результативності конституційної реформи [5].

Класичне модерне розуміння прав людини критично переосмислюється, доповнюється та адаптується до все більш прискореного процесу соціальних змін та глобалізації, відбувається як становлення глобального громадянського суспільства, так і формування універсальних засад міжнародно-правового регулювання прав людини.

У чинній правовій системі України формально закріплені та діє повний спектр прав і свобод особи та їх гарантії, які знайшли своє відображення в Конституції, законах та підзаконних актах України. Окрім конкретних норм, що стосуються певних прав і свобод, в Основному Законі закріплені також найбільш загальні ідеї та принципи, що мають на конституційному рівні слугувати меті забезпечення реалізації прав людини та підтримки громадянського суспільства. Гуманістична спрямованість чинної Конституції України виявляється у тому, що у ній імplementовані норми фундаментальних міжнародно-правових актів з проблеми прав і свобод людини і громадянина; вона закріплює низку прав і свобод, яких не було у попередніх українських конституційних актах; у ній вперше у вітчизняній історії розроблено конституційні гарантії правової охорони й правового захисту особи і громадянина.

Таким чином, ключовою умовою філософсько-правового дослідження феномену прав людини в сучасній Україні, аналізу реального стану їх дотримання та перспектив вирішення існуючих проблем є усвідомлення невіддільності даної проблематики від стану та тенденцій розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство – це соціальний простір актуалізації, реалізації та захисту прав людини, здійснюваних об'єднаннями громадян через їх взаємодію між собою та з державою у межах правового поля. В Україні офіційно закріплено на конституційному та законодавчому рівні сприяння розвитку громадянського суспільства як стратегічний пріоритет державної політики. До інститутів громадянського суспільства, за допомогою яких індивіди вільно реалізують свої основні природні права і свободи у різних сферах суспільного життя належать громадські організації, правозахисні об'єднання та рухи, благодійні організації, творчі спілки, профспілки, об'єднання роботодавців, органи самоорганізації населення, незалежні засоби масової інформації, релігійні громади тощо. Стан розбудови інститутів громадянського суспільства в Україні повинен відповідати актуальним потребам модернізації держави й суспільства, що буде й надалі розширювати та закріплювати конституційні права громадян.

Література:

1. Прияничук І. Місце України у формуванні європейського правового простору / І. Прияничук // Право України. – 1998. – № 7. – С. 68–71.
2. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 91–92.
3. Конституція України // Офіційний вісник України від 01.10.2010 - 2010 р. – № 72/1 Спеціальний випуск. – Стор. 15. – Ст. 2598.
4. Модернізація України – наш стратегічний вибір: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 16.
5. Усаченко Л. М. Активізація соціального партнерства органів державної влади з організаціями громадянського суспільства як мірило успішності конституційної реформи / Л. М. Усаченко // Стратегічні пріоритети. - 2008. - № 2 (7). – С. 187.

УДК 321.01:004.738.5

Радченко О. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЧИННИКИ ВПЛИВУ ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЙ НА ПОЛІТИЧНУ ВЗАЄМОДІЮ

Статтю присвячено аналізу впливу Інтернет на політичну взаємодію. Розглядаються характеристики мережі, які визначають зміну параметрів політичної взаємодії. Серед них варто виділити злиття аудіовізуальної та текстової інформації в єдину комунікативну систему – мультимедіа, зникнення кордонів між масовою та індивідуальною комунікацією, комунікація on-line та постійне оновлення Інтернет-комунікацій.

Статья посвящена анализу влияния Интернет на политическое взаимодействие. Рассматриваются характеристики сети, которые определяют изменение параметров политического взаимодействия. Среди них следует выделить слияние аудиовизуальной и текстовой информации в единую коммуникативную систему – мультимедиа, стирание границ между массовой и индивидуальной коммуникацией, коммуникация on-line и постоянное обновление Интернет-коммуникаций.

This article examines the impact of Internet on political interaction. We consider network characteristics that determine the change in the parameters of political interaction. Among them are worthy of mention merging audiovisual and textual information into a single communicative system – multimedia, the disappearance of boundaries between individual and mass communication, communication on-line and continuous updating of Internet communications.

Аналіз сучасних інформаційних процесів став одним із домінуючих сюжетів як світової так і вітчизняної політичної науки. Зміни у політичному, економічному, соціальному та культурному просторі

рах обумовлюються процесами динамічного розвитку комунікацій, зростанням впливу мас-медіа на суспільство.

Буквально за декілька останніх десятиліть відбулись докорінні трансформації технологічного забезпечення діяльності медіа, комунікативних каналів, структури інформаційного поля. І хоча більшою мірою це стосується високорозвинених демократичних країн, не можна недооцінювати перспективи становлення інформаційного суспільства у перехідних політичних системах, які теж втягнуті у глобальні процеси технологічних інновацій та розвитку цифрових (digital) технологій.

Розвиток цивілізації пов'язувався із переходами, які можна назвати революціями у сфері комунікації: від «абеткового мислення» Давньої Греції до «Галактики Гутенберга» (друковані засоби комунікації), а згодом – до «галактики» електронних мас-медіа.

У сучасних умовах можна говорити про те, що саме мережа Інтернет виступає основним фактором становлення та розвитку нових форм політичної взаємодії. Сучасна технологічна трансформація полягає у появі інтерактивної інформаційної мережі, формуванні супертексту, метамови та «культури віртуальної реальності» (М. Кастельс [1]).

Плюралізм підходів сучасної політичної науки до комунікативного простору відкриває можливості для застосування міждисциплінарного підходу.

Слід відзначити, що теоретичні підходи, сформовані у межах комунікативістики, характеризуються складністю та багатозначністю, співмірною із феноменами віртуальної інформаційної реальності. Можна виділити такі основні підходи до аналізу Інтернет-комунікацій, як інформаційний, семіотичний, системний та діяльний.

Дослідженню місця комунікацій (у тому числі за посередництвом мас-медіа) у політичному просторі, їх ролі у трансформаціях політичних, економічних, соціальних відносин присвячено ґрунтовні роботи таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як М. Кастельс, Д. Белл, А. Турен, О. Тоффлер, М. Мак-Люен, Й. Масуда, З. Бауман, Є. Вартанова, Є. Андрунас, І. Засурський, М. Землянова, Ф. Шарков, Ч. Райт, П. Голдінг, Н. Луман, Ж. Бодряр, П. Бурдьє, П. Шампань, Дж. Пітерс, Ю. Габермас, Х.-Д. Кюблер, О. Зернецька, Н. Костенко, Ю. Мазурок, Б. Потятинник, Г. Почепцов, Д. Товмаш, М. Томенко, Д. Яковлев та ін.

Серед концепцій, що аналізують чинники впливу комунікацій на процес політичної взаємодії варто виділити теорію постіндустріалізму (Д. Белл), концепцію «демократії участі» (Й. Масуда), концепцію «напів-прямої демократії» (Е. Тоффлер), концепцію «інформаційної демократії» (М. Кастельс) та ін.

В усіх концепціях мова йде про механізми вітворення представницької демократії в умовах становлення інформаційного суспільства, подолання демократичного конформізму за допомогою електронного урядування та електронної демократії.

Одна з найбільш актуальних теорій, що аналізує трансформації політичної взаємодії в інформаційну добу – теорія «інформаційного суспільства».

Сам термін «інформаційне суспільство», який зараз широко використовується у мас-медіа та наукових візіях, застосовується для позначення особливого виду суспільної формації, пізнього різновиду постіндустріального суспільства та, водночас, нового етапу розвитку людської цивілізації.

Незважаючи на численність концепцій, які намагаються сконструювати та представити картину сучасності («пізній капіталізм», постіндустріалізм, «інформаціональне суспільство», постмодернізм, глобалізація, «суспільство знань», кібер-демократія, інтерактивне суспільство, електронна демократія, е-урядування та ін.), саме у контексті теорії інформаційного суспільства розглядаються сучасні інновації в інформаційній сфері, відбувається врахування евристичного потенціалу кожної із науково-дослідницьких концепцій.

Концепція «інформаційного суспільства» виходить із зв'язку, який існує між інформацією, комунікативними технологіями та можливостями ринку інформаційних послуг. В центрі уваги тут знаходиться процес інформатизації в усіх просторах суспільної взаємодії.

В Україні становлення інформаційного суспільства може спиратись на певну нормативно-правову базу, зокрема – Національну програму інформатизації (1998 р.), Постанову Верховної Ради України від 1 грудня 2005 року «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» та Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 рр.» (2007 р.). В останньому проголошено такі завдання розвитку інформаційного суспільства у країні, як сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних ІКТ-можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги.

Необхідно враховувати, що у сучасному світі концепція інформаційного суспільства вже пройшла стадію утопічного проекту, перетворившись на систему послідовних кроків з боку держави, юридичних та фізичних осіб щодо посилення впливу інформаційних технологій на суспільне життя у політичному, економічному, культурному просторах.

Одним із основних елементів інформаційного суспільства сьогодні виступають Інтернет-комунікації. Саме тому важливим є аналіз наслідків їхнього впливу на політичну реальність, серед яких актуальними для сучасної України виступають зміна системи представництва інтересів суспільних груп та спільнот (соціальні мережі), створення нових форм комунікацій у сфері публічної влади (електронне урядування), віртуалізація політичного простору (політичні сайти, блоги політичних та державних діячів).

На думку Д. Яковлева, для України, яка знаходиться на підготовчій стадії побудови інформаційного суспільства, характерними ознаками є:

- зменшення ролі ідеологій у суспільному житті. Так, більшість політичних партій фактично відмовились від чіткого позиціонування в ідеологічному просторі, що, проте, не заважає деяким з них отримувати стабільну електоральну підтримку в ході виборчих кампаній;
- низький рівень інформатизації як країни в цілому, так і органів державної влади, в яких переважає паперовий документообіг;
- фактична відсутність механізму «зворотного зв'язку» у вертикальній комунікації та нерозвиненість горизонтальної політичної комунікації, централізація влади, спрямованість інформаційних потоків «зверху – вниз»;
- інформаційний простір, що склався в Україні, поділено між групами впливу (фінансово-промисловими групами) та органами державної влади і місцевого самоврядування, які виступають в ролі засновників чи співзасновників мас-медіа [Див. детал.: 4].

Теоретики інформаційної доби наголошують на тих змінах, які відбуваються у соціально-політичному просторі сучасності, коли комунікація стає необхідною складовою усіх суспільних інтеракцій. При цьому слід враховувати як позитивні, так і негативні наслідки розвитку Інтернет-комунікацій. З розвитком електронних мас-медіа комунікативна взаємодія характеризується просторовою віддаленістю, що суттєво відрізняє її від передачі інформації у ході безпосередніх взаємин, ситуацій наближеності реципієнта до джерела інформації.

У широкому розумінні комунікація виступає як система, у якій відбувається взаємодія, а також – як процес взаємодії, у ході якої створюється, передається та приймається різноманітна інформація за допомогою комунікативних засобів.

Незважаючи на велику кількість та різноманітність інтерпретацій феномену комунікації, основу їх будови часто складає функціональний підхід, а відмінності полягають в обґрунтуванні домінуючої функції та наслідків її актуалізації.

Серед основних функцій комунікації у політичному просторі можна назвати функцію політичного контролю, функцію поширення інформації на масову аудиторію, функцію моделювання та конструювання політичної реальності, ідеологічну функцію та ін. У контексті останніх двох функцій мас-медіа виступають не лише, як технічні засоби поширення інформації, а в якості системи нав'язування моделей політичної взаємодії, посилюючи демонстративну природу будь-якої політичної дії.

На думку німецького дослідника Х. -Д. Кюблера, «Нове тисячоліття характеризується тривалою експансією та зростаючим використанням інформаційних та комунікаційних технологій, передусім Інтернет, який призвів до інформаційного буму або навіть так званого цифрового стрибка в цій галузі з кінця 90-х років та до стрімкого відриву протягом наступних десяти років. Розпочався подальший розвиток так званої мережі Web 2.0, що для одних є тільки гаслом, що забувається за мить, проте для інших є наступною спіраллю еволюції, яка має назву інтерактивної цифрової комунікації та обіцяє нові економічні можливості» [2, 5].

За посередництвом інформаційних зв'язків, які сьогодні перейшли у цифровий формат, відбувається якісна зміна соціальної та політичної взаємодії окремих осіб, груп, спільнот, держав та регіонів. Вона характеризується швидкістю сигналу, загальною доступністю та неможливістю тотального контролю. Технологічний розвиток засобів зв'язку та інформації призводить до трансформації комунікативного простору, підвищення якості спілкування та контактів.

У технологічному вимірі слід відзначити наступні чинники розвитку мережі Інтернет, які суттєво впливають на зміни у політичній взаємодії.

По-перше, відбувається злиття аудіовізуальної та текстової інформації в єдину комунікативну ситсему. З'являються мультимедіа, які інтегрують усі можливості комунікації: усної мови, тексту, відео, аудіо, телекомунікації, розважальної електроніки та комп'ютерної техніки.

По-друге, у мережі Інтернет зникають відмінності та кордони між масовою та індивідуальною комунікацією.

По-третє, Інтернет відкриває можливості комунікації on-line: електронна пошта, обмін інформацією з багатьма користувачами, конференції, вебінари, форуми, дискусії, чати, опитування в Інтернеті та ін.

По-четверте, мережа характеризується постійним оновленням, зникає принцип періодичності, характерний для традиційних медіа. У мережі Інтернет також панують нові структури форми організації

тексту – мова йде про гіпертекст. також слід відзначити, що завдяки Інтернету відбуваються докорінні зміни у публіцистичних мас-медіа, «він пропонує нові форми користування, орієнтацію на розваги та створення економічної вартості... Інтернет для звичайних медіа виконує подвійну функцію: з одного боку, він є самостійним, додатковим інструментом пошуку і збору інформації; з іншого боку, це технічний засіб для поширення змістів (контенту) [див. детал.: 3, 456]. Практично усі мас-медіа у сучасному світі представлені в мережі та надають інформаційні пропозиції та послуги on-line.

Взагалі, на думку Х. Д. Кюблера, «Інтернет помилково називають медіа, правильніше вести мову про «комунікаційний простір», тому що Інтернет надає місце для абсолютно різних можливостей комунікації. Лише певна частина їх виконує функції звичних медіа. Інша частина слугує безпосередній комунікації між особами чи пошуку та обробці інформації» [2, 10].

Слід відзначити і таку ознаку мережі Інтернет, як темпи зростання кількості користувачів, що характеризуються небаченої досі динамікою: «Знадобилося 38 років, щоб 50 млн. споживачів мали радіоприймачі, 13 років – телевізори, та лише 3 роки для того, щоб кількість Інтернет-користувачів збільшилась до 50 млн.» [2, 68].

Усе це призводить до змін і у просторі діяльності традиційних мас-медіа, таких як преса, радіо, телебачення, кіно – та відеоіндустрія. Динаміка розвитку Інтернет свідчить про нові форми взаємодії між Інтернет та традиційними медіа, адже численні засоби масової інформації всіх видів співіснують поруч і взаємодіють.

«Кожний новий імпульс розвитку техніки, – вважає Х. Д. Кюблер, – має свої функціональні ознаки, індивідуальні риси, зокрема при використанні, на рівні форми та змісту, проте жоден із засобів масової інформації, що має будь-яке суттєве значення, не зникає повністю. Відповідно, наука про комунікації розглядає зміни у засобах масової інформації основний закон розвитку зв'язку, який підтверджує давній принцип, що кінець кінцем новий засіб витісняє старий не повністю, а, відповідно, додає нові допоміжні функції та способи використання» [2, 69].

Одним із визначальних факторів розвитку політичної системи сьогодні виступає взаємодія у соціальному просторі технологічної, економічної та політичної складової мережі Інтернет. При цьому технологічні новації та ринкові економічні відносини (що сприяють підвищенню конкуренції та забезпечують її законність та прозорість) взаємообумовлені й забезпечують становлення мультимедійних форм обігу інформацією, зокрема, – мобільний Інтернет, супутниковий зв'язок, мобільні портативні комп'ютери тощо.

В Україні станом на середину 2011 року кількість користувачів Інтернет складає третину населення, з яких більшість користується домашнім комп'ютером (за даними компанії GfK Ukraine). Можна говорити про «бум» розвитку Інтернет у нашій країні, адже протягом 2010 року кількість українців, які мають Інтернет зросла на 45 %.

Такі темпи розвитку призводять до небаченої раніше диверсифікації інформаційних джерел та збільшення акторів політичної взаємодії. Одночасно відбувається процес удосконалення технічного спорядження влади і громадян. У цьому контексті слід враховувати те, що сучасні комунікативні мережі неможливо контролювати органам державної влади, здійснювати цензурування контенту у будь-якій формі з боку держави.

Якщо у радянські часи інформація, яка надходила до масової аудиторії за допомогою телебачення, радіо та преси (друкованих ЗМІ) дозувалась та цензурувалась, то сьогодні постає інша проблема – неможливість адекватного засвоєння інформації через її надлишок: говорять про «інформаційний шок», який спіткав усі пострадянські суспільства.

Для демократичних суспільств також існують небезпеки у цьому напрямку: «Чарльз Тейлор називає три небезпеки, чи «хвороби» сучасних демократичних суспільств: індивідуалізм (і, як наслідок, релятивізм), інструментальне мислення та втрата свободи (політичної свободи): «Перше занепокоєння пов'язане з тим, що можна було б назвати втратою смислу, нівелюванням моральних горизонтів. Друге – стосується затьмарення цілей перед лицем нестримного інструментального мислення. Третє – пов'язане із втратою свободи» [цит. за: 4].

Інакше кажучи, в умовах зниження зацікавленості громадян у політичних контактах із владою, яке сприяє суттєвому підвищенню самостійності правлячої еліти, почав розсипатися механізм формування «порядку денного», котрий обговорювався у суспільстві, а отже – і саме осердя політики як специфічної форми регулювання суспільних процесів.

Це проявляється, зокрема у феномені «демократичного конформізму», тобто зниження рівня участі громадян у політичних (передусім – виборчих) процесах. Як один із можливих з даної ситуації виходів розглядається використання електронних методів голосування, які розділяють «адміністративний» і «репрезентативний» аспекти політичного життя.

Електронна демократія має на меті поновити довіру між виборцями та обранцями, наблизити репрезентативну демократію до суспільства. У цьому сенсі електронне голосування з використанням Інтернет

розглядається якщо не як головний, то як допоміжний або альтернативний спосіб визначення волевиявлення громадян.

В Україні, незважаючи на достатньо високі темпи розвитку Інтернет-комунікацій (у тому числі – соціальних мереж, які поступово витісняють електронне листування), існує ціла низка факторів, що стають на заваді ефективному впровадженню механізмів електронної демократії. Це, передусім відсутність політичної волі у керівників вищого рівня, неготовність населення до повноцінного користування усіма можливостями Інтернет-комунікацій (низька комп'ютерна грамотність, нерівномірність розповсюдження Інтернет між містом та селом та ін.), недостатня правова база, яка потребує розвитку та вдосконалення.

Література:

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Кюблер Х. -Д. Міфи про суспільство знань / Х. -Д. Кюблер. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2010. – 264 с.
3. Публіцистика. Масова комунікація: Медіа-енциклопедія / За загаль. ред. В. Ф. Іванова. – К. : Академія української преси, Центр Вільної Преси, 2007. – 780 с.
4. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: монографія / Д. В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

УДК 321.01-053.81(447).001.73

Каретна О. О., НУ «ОЮА»

РОЛЬ МОЛОДІ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду проблеми участі молоді в соціально-економічних і культурних змінах розвитку в Україні. Також аналізується проблематика молодіжної політики, підходи до її трактування.

Статья посвящена рассмотрению проблемы участия молодежи в социально-экономических и культурных изменениях развития в Украине. Также анализируется проблематика молодежной политики, подходы к ее трактованию.

The article is devoted to consideration of problem of young people participation along socio-economic and cultural changes of development in Ukraine. Problems of youth policy, approaches to its understanding are also analysed.

Розвиток соціально-економічної ситуації в Україні обумовлює необхідність розробки шляхів стабілізації соціальних процесів, забезпечення якісної підготовки управлінських рішень, спрямованих на відтворення інтелектуального й трудового потенціалу суспільства. Перспективи збереження та нагромадження такого потенціалу нерозривно пов'язані з процесами соціалізації і соціально-економічної інтеграції молоді.

Саме могутня енергія, творча уява, патріотичні та громадянські ідеали визначають цільовий і функціональний характер місії сучасної молоді як провідника соціальних змін, економічного розвитку й технічного прогресу України.

Майбутній розвиток України повною мірою залежить від успіху тих, хто завтра відіграватиме провідну роль у суспільних процесах. Це обумовлює важливість реалізації ефективної молодіжної політики держави, яка максимально відповідатиме потребам молоді людини та водночас держави. Державна молодіжна політика повинна відображати позицію держави щодо цієї групи населення, її погляд в майбутнє та адекватність політичного курсу, створювати необхідні умови, гарантії для соціального становлення і розвитку молодого покоління.

Саме тоді, коли будуть надаватися достатні гарантії та умови для соціалізації та всебічного розвитку молоді людини, молодь буде здатна і матиме бажання спрямовувати свій потенціал у відповідно до інтересів суспільства всіх сферах своєї життєдіяльності. Відсутність такої політики або її неадекватне втілення, як зазначає М. Головатий, призводять до серйозних кризових явищ у молодіжному середовищі, зокрема й у всьому суспільстві загалом [1, с. 49].

Тому проблематика молодіжної політики з різних аспектів розглядається такими авторами як М. Ф. Головатий, В. М. Бебик, А. Карнаух, Н. М. Єфтені та ін. Разом з тим ряд питань потребують більш детального аналізу, зокрема проблема ролі молоді в соціально-економічних змінах, що є предметом аналізу даної статті.

Сучасна ситуація в суспільстві і державі вимагає ефективних дій, які спрямовані на формування стратегії політичного, соціально-економічного і культурного розвитку України, що передбачає послідовну реалізацію заходів, які мають довгостроковий характер і спрямовані на подальше підвищення рівня життя його населення та вдосконалювання держави. Це вимагає формування базових умов, що дозволять планомірно підготовляти основу для кожного наступного етапу перетворень.

Молодь є специфічною соціально-демографічною групою, яка посідає особливе місце в соціальній структурі суспільства та відіграє

значну роль у громадсько-політичному та економічному житті держави це пов'язано із специфічними характеристиками даної демографічної групи та можливостями змін цієї категорії населення в процесі соціалізації [2, с. 107].

В сучасних умовах все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, залучення до пізнавальної та трудової діяльності на ранніх етапах життя, продовжується термін її навчання, соціально – політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу тощо. Разом з тим, незважаючи на невизначеність вікових меж молоді, саме в сучасному суспільстві вона виокремлюється у відносно самостійну соціально – демографічну групу. Сприяє цьому, перш за все, ускладнення процесу соціалізації молоді, посилення вимог з боку суспільства, розрив між віковими і соціальними характеристиками, науково-технічний прогрес, який сприяє прискореному розвитку молодих людей, процес акселерації молодого покоління. При цьому головною ознакою молоді як соціально-демографічної групи є процес соціалізації. На думку більшості вчених соціалізація – це сукупність усіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює та відтворює певну систему знань, норм, цінностей та моделей ролевої поведінки, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства.

Молоді люди – це вихідці з усіх класів і соціальних прошарків, що є в суспільстві. Вони не завжди успадковують соціальне становище своїх батьків, але впливаючись в соціально-класову структуру, стають робітниками, селянами, представниками інтелігенції тощо. Характерно, що незалежно від того, яке місце в соціальній структурі суспільства займе та чи інша особа, на період свого соціального і професійного становища вона буде зберігати специфіку молодіжного росту, самоствердження до того часу, коли завершиться процес входження в доросле життя.

Саме в молодіжному віці соціалізація здійснюється найбільш активно. Особливо, коли це стосується оцінки старшого покоління, його діяльності, поведінки, участі в суспільно-політичному житті, у зв'язку з чим молодь під впливом змін умов життя вносить новий зміст, своє бачення розвитку подій. У процесі соціалізації молоді нерідко виникають протиріччя, викликані соціально-економічними та політичними змінами, що відбуваються в суспільстві. Особливо гостро протиріччя відчуються тоді, коли це стосується безпосередньо самої молоді, у першу чергу – протиріччя між об'єктивною необхідністю реформи системи освіти і виховання та можливостями держави забезпечити її ресурсами, коштами; між розбудовою соціальної, правової держави та соціальною і правовою незахищеністю молоді [3, с. 476].

Варто підкреслити, що на процес соціалізації молоді значно впливає сім'я, школа, вищі, армія, засоби масової інформації, політичні організації тощо. Усі вони, як суспільні інститути, мають безпосереднє відношення до становлення та якості соціалізації молодшої людини.

Соціально-психологічні особливості молоді пов'язані насамперед з мотивацією професійного вибору. Важливу роль в житті молодшої людини відіграє правильно обрана майбутня професія. Саме вона визначає активну позицію в суспільно-політичному житті, високий професіоналізм, матеріальний достаток і сімейний добробут. На жаль, молоді люди рідко задумуються над тим, як розвивати свої духовні і фізичні здібності. Людина, яка досконало знає свої можливості, сильні й уразливі місця своєї особистості, навіть скромну професію зможе підняти на належний рівень тільки тим, що вона там працює. Добросовісне відношення до своїх обов'язків і старання виконання запропонованої роботи, в кінці кінців, дасть свої результати і забезпечить загальний успіх [4, с. 66].

Проблеми, протиріччя, що потребують свого вирішення на шляху соціалізації молоді, наявні в усіх сферах її життєдіяльності. У нинішніх умовах молоде покоління найбільше стурбоване економічними проблемами. За даними соціологічного опитування громадської думки Центру Разумкова у квітні – травні 2010 року найбільше молодих людей непокоять проблеми працевлаштування (62 %). Проблеми, з якими стикається молодь під час пошуку роботи, є вимагання стажу роботи, відповідної освіти, знань та умінь. Серед опитаної молоді власний бізнес має лише 6 % молодих людей. Головна перешкода для започаткування і ведення власної справи – брак стартового капіталу (58 %), хабарництво чиновників (38 %), а також висока ставка податкового гніту.

На становищі молоді позначається загальне зниження рівня життя та зuboження населення. Кризовий стан суспільства негативно відбивається на відношенні молоді до трудової діяльності. Більше половини опитаних молодих людей відзначали, що оплата за роботу, яку вони сьогодні виконують, не забезпечує їм можливості вирішувати насущні проблеми.

Серед соціальних проблем молоді значне місце займає зростання рівня соціальних відхилень (до основних форм девіантної поведінки у сучасному суспільстві відноситься злочинність, токсикоманія, алкоголізм, проституція і суїцид). Дослідження свідчать, що підґрунтям для негативних суспільних явищ є соціально – економічна нестабільність, недоліки в організації навчально-виховного процесу в освітніх закладах, певна дегуманізація освіти, штучне відокремлення її від виховання, зниження виховного потенціалу сім'ї, неякісна

організація праці на виробництві, негативний вплив антигромадських елементів, зростаюча активність ділків тіньової економіки, наявність засобів і сфер нетрудового збагачення, бізнес через нелегальні азартні ігри, сутенерство, рекет, відсутність нормальних умов для лікування неповнолітніх наркоманів, алкоголіків. Тобто проблема зниження рівня правопорушень та інших антисоціальних проявів зводиться до зменшення впливу на молодь вказаних та інших негативних явищ суспільного життя.

Актуальною проблемою, з якою зіткнулося наше суспільство, стала шлюбно-сімейна проблема (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів, низька народжуваність, відсутність можливості поліпшити житлові умови, позашлюбне материнство).

Соціальні зміни в суспільному житті супроводжуються значними змінами у свідомості і поведінці молодих людей, в тому числі з деформаціями в системі цінностей. Так, молодь не надає належного значення проблемам виховання, зокрема патріотичного. Окремі з них не відчують гордості за належність до України, українського народу. Вочевидь, даються взнаки порушення спадковості поколінь, прогалини у вихованні дітей та підлітків у сім'ї, школі, низькопробна масова культура Заходу, недостатня робота щодо збереження та відродження народних традицій, надмірна комерціалізація сфери дозвілля, культури [5, с. 89].

Важливу роль у вирішенні молодіжних проблем має відіграти суспільство та держава, які повинні запропонувати таку політику по відношенню до молоді, щоб забезпечити найбільш ефективне виховання, повноцінну освіту, успішну соціалізацію.

Отже, в умовах соціально-економічної кризи молодь стала однією з найбільш вразливих категорій. Проте, враховуючи об'єктивні психологічні особливості, що притаманні молоді, вона має найбільшу соціальну, професійну та життєву перспективу, необхідну в умовах виходу з кризового стану.

Вихід української економіки з кризи закономірно ставить проблему невідкладної перебудови соціальної сфери. Вона повинна стати ефективним сектором економіки й стимулом прискорення економічного прогресу. Ідеться передусім про забезпечення реальних змін у задоволенні власних життєвих потреб населення і про потребу нової соціальної політики, яка би припинила поглиблення майнової диференціації і зосередила увагу не лише на захисті малозабезпечених верств населення, а й на його економічно активній частині.

Молодь перебуває в складній ситуації і потребує ефективного соціального захисту, бо, з одного боку, відбувається стрімкий розвиток

інформаційних технологій, а з іншого, – знижується рівень життя, збільшується кількість проблем, що постають перед нею.

Ефективність соціального захисту, як переконує світовий і національний досвід, тісно пов'язана з ефективністю економічного розвитку взагалі. Проте слід пам'ятати, що ефективність соціального захисту молоді ґрунтується на соціальних цінностях і орієнтаціях суспільства, його піклуванні про власне майбутнє [6, с. 106].

Основною формою прояву соціальної активності молоді та найефективнішим механізмом взаємодії молодого покоління з державою є молодіжний рух. В сучасних умовах назріла гостра необхідність посилення уваги до молодіжного руху з боку держави, необхідність розробки науково обґрунтованого плану дій, результати якого стануть відчутні в близькій перспективі. Такий підхід з боку держави дасть можливість сформулювати стратегічну мету українського молодіжного руху, яка спрямована на формування відповідального ставлення молоді до свого майбутнього і майбутнього держави. Це зробить вплив молодіжного руху ефективним на розробку та реалізацію державної політики і змінить сучасну роль молодого покоління – брати участь у вирішенні власних соціально-побутових проблем, на необхідність участі у розв'язанні стратегічних проблем виходу із системної соціально-економічної кризи та забезпечення подальшого розвитку суспільства.

У свою чергу, в якості однієї з найважливіших умов розвитку держави, виступає забезпечення відтворення трудового і інтелектуального потенціалу українського суспільства. Перспективи збереження і накопичення такого потенціалу нерозривно пов'язані зі здійсненням комплексу заходів з освіти й виховання молоді.

В Україні близько 11 млн. юнаків і дівчат, з них понад 1,5 млн. – студенти ВНЗ I-IV рівнів акредитації і, насамперед, молодіжна політика в Україні щодо освіти, економічної, соціально-політичної галузей, розвитку культурного, духовного, фізичного потенціалу молоді та діяльність молодіжних організацій визначається українським законодавством.

Інтереси молодого покоління повинні бути враховані при визначенні загальнонаціональних пріоритетів. Молодь повинна стати активним учасником вирішення завдань, які стоять перед нашою державою і суспільством. Створювання умов для включення молоді в процеси розвитку України і її самореалізації необхідно проводити на державному рівні [6, с. 193].

Отже, сучасна соціально-економічна ситуація, що склалася в Україні, вимагає розробки забезпечення якісної підготовки державних рішень щодо сім'ї, молодого покоління, гендерної рівності,

збереження та зміцнення здоров'я молодого покоління, надання соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у складних ситуаціях і шляхів стабілізації соціальних процесів. Такі рішення можливі тільки на підставі міждисциплінарного, комплексного, системного аналізу існуючої ситуації та науково обґрунтованого соціального прогнозу можливих наслідків.

У здійсненні молодіжної політики і подолання демографічної кризи основними напрямками діяльності є:

- забезпечення соціальної і правової захищеності молоді;
- забезпечення збалансованого поєднання суспільних, державних інтересів та прав особистості у формуванні і реалізації національної молодіжної політики;
- пріоритет суспільних ініціатив стосовно аналогічної діяльності державних установ та державних органів при фінансуванні заходів і програм, які стосуються молодого покоління;
- надання молодому громадянину гарантованого державою мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, охорони здоров'я, професійної підготовки й працевлаштування;
- залучення молодих громадян до особистої участі у формуванні й реалізації програм, які стосуються молоді, суспільства та держави.

Таким чином, суспільство та держава повинні забезпечити випереджальну та інноваційну участь у державотворчих процесах, забезпечити духовні і культурні потреби молоді, рівні можливості для розкриття професійного, творчого, інтелектуального потенціалу молодого покоління, набуття молоддю соціального досвіду, конкурентоздатність на ринку праці, формування вміння жити в громадянському суспільстві, підтримку сімей, якісну освіту, формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, патріотизму, національної і громадської свідомості серед молоді, яка б могла забезпечити безперервність розвитку української держави, базуючись на державних і національних цінностях

Необхідно розглядати молоде покоління як активну суспільну силу і стратегічний ресурс розвитку нашої країни. В сучасних умовах це вимагає виділення молодіжної політики як одного з основних загальнонаціональних пріоритетів.

Література:

1. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К. : А. Л. Д., 2006. – С. 41 – 65.
2. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М. Ф. Головатий. – К. : Наукова думка, 2003. – 236 с.

3. Дмитрієва, М. Особливості ідейно-політичних настанов сучасної молоді / М. Дмитрієва // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К., 2003. – С. 471 – 479.
4. Карнаух А. Проблеми молодіжної політики в сучасній Україні / А. Карнаух // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 63-69.
5. Колесніченко Н. М. Становище молоді як одна з гуманітарних проблем нашого часу / Н. М. Колесніченко // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. – Т. 23. – Вип. 10. Політичні науки. – С. 88 – 90.
6. Корогод Л. П. М. Грушевський про місце і роль молоді в національному розвитку України / Л. П. Корогод // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології та методики. Матеріали міжнародної конференції, Київ, 11-13 жовтня 1995 р. – К. : А. Л. Д., 2006. – 232 с.

вбивств, даних про особу вбивці й потерпілих, які виявляються в кожному епізоді серії вбивств.

В основі підходу до розуміння «криміналістичної характеристики серійних вбивств» лежать теоретичні положення криміналістичної характеристики певного виду вбивств. Якщо навіть вбивства були скоєнні без свідків, їх поєднують такі елементи: 1) час і місце скоєння вбивства, або виявлення трупа; 2) спосіб скоєння вбивства; 3) обстановка й обставини скоєння вбивства (слідова картина скоєння вбивства); 4) мета вбивства; 5) предмет злочинного зазіхання.

Ці елементи криміналістичної характеристики вбивств є обов'язковими при розслідуванні будь-якого скоєнного вбивства.

Мотиви й дані про особу злочинця є додатковими факторами, які обумовлюють подальшу конкретизацію елементів криміналістичних характеристик серійних вбивств.

Проблемам розслідування злочинів певних видів, а саме умисних вбивств поділяли певну увагу такі вчені, такі, як С. А. Афанасьєв [1], В. П. Бахін [2], В. В. Тіщенко [4], В. Ю. Шепітько [5], В. Г. Лукашевич [6]. Разом з цим, слід зазначити, що методиці розслідування серійних вбивств увага науковцями приділялася не на достатньому рівні. Усунення цієї прогалини і є **метою** даної статі.

Серійні вбивства являють собою сукупність злочинів, локалізованих часом, простором і діями тієї самої особи або групи осіб. Тому їхня криміналістична характеристика містить інформацію, що відтворить обстановку, властиву тільки серіям злочинів, скоєних певними особами, на відміну від серійних злочинів, скоєних іншими особами.

У криміналістичну характеристику конкретної серії вбивств входять всі структурні елементи, з яких складаються індивідуальні криміналістичні характеристики кожного вбивства, що входить у дану серію незалежно від того, як часто вони повторюються. Причому склад елементів, які характеризують кожне з вбивств, може бути різним. Навіть найбільш повна по кількості елементів криміналістична характеристика одного вбивства може не містити в собі тих елементів, які є в криміналістичній характеристиці іншого вбивства. З цього можна зробити висновок про те, що криміналістична характеристика серійних вбивств є специфічною категорією. Мотиви й дані про особистість злочинця є додатковими факторами, які обумовлюють подальшу конкретизацію елементів криміналістичних характеристик серійних вбивств.

Серійним вбивствам як специфічній категорії злочинів деякою мірою властиві ті риси, що й видової криміналістичної характеристиці, але остання має більше загальний характер. Елементний склад характеристики серій вбивств відрізняється більшим ступенем конкретності.

Він більш точно відтворить картину злочинів, скоєних тим самим злочинцем, і дозволяє більш точно виділити індивідуальні ознаки, які характеризують цих осіб, а також сприяють їхньому розшуку й викриттю. Зазначені вище властивості елементів криміналістичної характеристики серійних вбивств дозволяють правильно організувати роботу з виявлення серійних вбивств.

В основі криміналістичної характеристики серійних вбивств лежать процеси скоєння й приховання цих злочинів, які визначають закономірності відбиття ознак вчиненого в реальності.

Як зазначалося вище, криміналістична характеристика серійних вбивств – це система, однак як будь-яка система вона має свою, більше розширену структуру. *До числа таких елементів структури криміналістичної характеристики серійних вбивств, можливо, віднести наступні:* 1) предмет злочинного зазіхання, або, як його ще називають, предмет злочинного інтересу; 2) спосіб скоєння вбивств; 3) механізм скоєння вбивств; 4) обстановка скоєння вбивств; 5) ознаки скоєння вбивств (слідова картина); 6) криміналістична характеристика особи злочинця (вбивці); 7) криміналістична характеристика особи потерпілого (жертви); 8) зв'язок конкретного епізоду з даною серією вбивств; 9) мета й мотиви скоєння вбивств.

Предметом злочинного зазіхання будь-якого вбивства є життя людини – саме цінне, що є в кожного з нас. І даний предмет найбільш очевидний при здійсненні вбивства.

Основою криміналістичної характеристики є *спосіб скоєння вбивства*. Спосіб скоєння вбивства можна розділити на три етапи:

- 1) спосіб підготовки до вбивства;
- 2) спосіб безпосереднього здійснення вбивства;
- 3) спосіб приховання слідів злочину (вбивства).

По способі скоєння злочину можна довідатися багато деталей, які надалі дають можливість направити розслідування справи по правильному шляху. Наприклад, спосіб вбивства може вказувати на статтю вбивці, його фізичну чинність, вміння володіти певним видом зброї й інше, що при розслідуванні серійних вбивств дуже важливо.

Механізм скоєння вбивства дає можливість увити, які події відбувалися й у якій послідовності. Також за допомогою побудованої моделі механізму події можна перевірити покази потерпілого, свідків про подію, що відбулася, і з'ясувати додаткові докази вбивства.

Не менш важливим елементом є й *слідова картина вбивства*. При скоєнні серійних вбивств, залежно від виду вбивства, різна й слідова картина. Слідова картина являє собою сукупність різних слідів, залишених вбивцею й жертвою на місці скоєння злочину. До них треба віднести: а) всі матеріальні сліди, які залишаються на жертві

від знаряддя вбивства; б) сам труп; в) знаряддя злочину; г) різні сліди від взуття, відбитки пальців; д) недокурки від сигарет і інші сліди, які свідчать про перебування злочинця на місці вбивства. У деяких випадках слідів більше на місці скоєння вбивства, в інших перевагу слідів можна простежити на місці виявлення трупа. Таке кількісне розходження допомагає слідчому відрізнити місце скоєння вбивства від місця виявлення трупа або від місця його розчленовування.

При розслідуванні серійних вбивств дуже велике значення має питання віднесення певного епізоду до даної серії вбивств. **Тут важливо з'ясувати: чи є ці кілька вбивств серією, чи відноситься цей епізод до даної серії, якщо відноситься, то чим це можна підтвердити?** Якщо зв'язок підтверджується, то на підставі вже наявних даних можна зробити певні висновки та ставити питання про об'єднання кримінальних справ.

Мета й мотиви можуть бути різними, залежить це від специфіки самого вбивства: особи вбивці, місця скоєння вбивства, особи й роду занять потерпілого, предмета зазіхання й багатьох інших ознак.

Здається, що тут необхідно більш докладно зупинитися на способах і обставинці скоєння вбивств, які є основою криміналістичної характеристики серійних вбивств. Як ми вже відзначали, спосіб скоєння вбивства має три етапи: спосіб підготовки до вбивства, спосіб скоєння безпосередньо вбивства й спосіб приховання слідів злочину (вбивства). Способи скоєння вбивств можуть бути дуже різноманітні.

Способи підготовки до вбивства це дії злочинця по готуванню до вбивства: 1) продумування деталей скоєння вбивства й приховання слідів злочину (сюди ставиться й продумування способу скоєння вбивства); 2) обрання певного знаряддя вбивства (вогнепальної, холодної зброї); 3) збирання інформації про жертву (інформація може бути різної: відомості про розпорядок дня, родині, знайомствах, характері жертви, звичках і ін.); 4) підбір транспорту, за допомогою якого злочинець збирається вчинити злочин (іноді злочинець може використовувати кілька транспортних коштів); 5) вибір місця, зручного злочинцеві часу для скоєння вбивства; 6) створення певних умов для скоєння вбивства.

Спосіб скоєння й приховання злочину є основою криміналістичної характеристики вбивств. Людину можуть позбавити життя шляхом *побиття руками або ногами, скидання з висоти або з автомобіля, що рухається (транспортного засобу), отруєння, удушення, утоплення, а також з використанням вогнепальної й холодної зброї, а також іншими способами*. Безпосереднє скоєння вбивства характеризується нанесенням жертві поранень і ударів, які стали смертельними для неї. Більше точну інформацію про спосіб скоєння вбивства надає експерт, що провадить судово-медичну експертизу. Він більш детально може сказати, як було нанесено поранення або удар:

з якої сторони, під яким кутом, яким предметом, якщо це вогнепальне поранення, то з якої відстані стріляв злочинець, який калібр зброї він використовував, у якому положенні перебувала жертва під час вбивства. Спосіб вбивства може вказати на стать злочинця, його фізичну чинність, спеціальні навички, можливий рід занять, військовий або інший досвід, уміння володіти певними видами зброї.

До *способів приховання вбивств* ставляться дії злочинця по знищенню або прихованню трупа або його частин, переміщенню трупа з місця вбивства в інше місце, розчленовуванню й спотворюванню трупа, прихованню знаряддя вбивства, одягу й взуття вбивці, речей, які належали жертві, знищенню слідів на місці вбивства, інсценівці вбивства під самогубство, нещасний випадок, несподівану смерть, що наступила природним шляхом. Спосіб приховання вбивства може вказувати на зв'язок злочинця й жертви. Так, наприклад, вбивства, які замасковані під інсценівку, звичайно відбуваються особами, які були близькі з потерпілим, у яких найчастіше й з'ясовують причину смерті жертви. Злочин також може бути скоєно найманим убивцею, тобто на замовленням.

Спосіб приховання вбивства залежить якоюсь мірою й від взаємозв'язку злочинця з жертвою. Це пов'язане з тим, що у злочинця своєрідна психологія: якщо злочинець до вбивства не був знайомим з жертвою, те найчастіше він позбувається від трупа шляхом переміщення його з місця вбивства, викидання з автомобіля або, наприклад, закриває гілками, землею, скидає з обриву. Дана обставина може вказувати на те, що злочинець під час скоєння злочину був наляканий і розгублений. Якщо ж злочинець знав жертву до вбивства, то в такому випадку найпоширенішим способом приховання слідів злочину є спалення трупа, утоплення, розчленовування, спотворювання трупа кислотою. Так звані професіонали своєї справи, або, інакше кажучи, наймані вбивці, використовують різні способи приховання злочину – все залежить від переваги убивцею того або іншого способу.

При розслідуванні серійних вбивств певне значення має *обстановка скоєння злочину*, що містить у собі місце, час скоєння злочину, місцевість, де було скоєно вбивство, предметна обстановка.

Місце вбивства звичайно пов'язане з житлом злочинця або його жертви, з місцем проведення вільного часу, зі шляхами пересування потерпілого на роботу, до місця відпочинку, до рідних, знайомим. При скоєнні серійних вбивств місце скоєння вбивства може збігатися, наприклад, у межах якого-небудь району, міста. Іноді вбивця вибирає схожі місця по навколишньому оточенню, у якій йому зручно вчиняти свої злочини. Наприклад, сексуальні серійні вбивства відбуваються найчастіше в певній житлі або в певному місці. Це пов'язане із психологічним сприйняттям убивцею місця скоєння вбивства. Але більшість серійних вбивств вчиняються в різних місцях.

Якщо вбивство відбувається способом, що пов'язаний із застосуванням автомобіля, то місцем вбивства вибирається маршрут, що має різкі повороти, що проходить по березі моря, ріки, озера, лиману, прірви, яру.

Час вбивства при раніше продуманих злочинах вибирається так, щоб знищення особи було виявлено, якнайпізніше й заяву про зниклу особу, або про виявлений труп надійшло в правоохоронні органи не відразу після вбивства. При скоєнні вбивств без особливої підготовки або на побутовому ґрунті час пов'язаний з поведінням злочинця й жертви є не дуже тривалим. Тому при розслідуванні вбивств завжди обов'язково перевіряють шлях і час переміщення вбивці й жертви до скоєння вбивства й злочинця після скоєння злочину. Час скоєння серійних вбивств найчастіше нічне, особливо якщо вбивства відбуваються сексуальним маніяком.

Деяку специфіку мають вбивства, вчинені з метою заволодіння чужим майном і витягом матеріальної вигоди, найчастіше з метою заволодіння нерухомістю. Специфіка цих вбивств укладається в тім, що вони не відразу виявляються, тому що потерпілий або зникає, або раптово вмирає, на перший погляд, природною смертю, або від нещасного випадку, або в результаті самогубства. І тільки після його знищення або смерті, іноді через дуже довгий час, з'ясовується, що існують документи, по яких право власності на якесь майно або нерухомість перейшло до іншої особи, нерідко не по волевиявленню потерпілого, а по підроблених документах.

Знаючи хоча б кілька обставин обстановки здійснення злочину, можна попередити здійснення нового вбивства.

Література:

1. Афанасьев С. А. Особенности расследования сексуально-садистских убийств : уч. пос. / С. А. Афанасьев, В. И. Иванов, В. В. Новик. – С.-Пб., 1993. – 80 с.
2. Бахин В. П. Слідча практика: проблеми вивчення й удосконалювання / В. П. Бахин. – К. : Лыбидь, 1991. – С. 31
3. Бабаева Э. У. О раскрытии и расследовании умышленных убийств, совершенных наемными лицами / Э. У. Бабаева, С. М. Пслецкая, Ю. М. Самойлов и др. – М., 1990. – С. 2.
4. Тищенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз : монографія / В. В. Тищенко. – Одеса : «Юр. література», 2002.
5. Криміналістика / під ред. В. Ю. Шепитько. – Харків: Одиссей, 2001, – С. 32.
6. Лукашевич В. Г. Проблеми оптимізації діяльності з розслідування злочинів. Теоретичні та практичні проблеми використання, можливостей криміналістики й судової експертизи в розкритті й розслідуванні злочинів / В. Г. Лукашевич. – К. : Укр. академія внутрішніх справ, 1996. – С. 17-26.

Татаров О. Ю., Головне слідче
управління МВС України

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЗУПИНЕННЯ ДОСУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

У статті розглядаються актуальні для слідчих органів внутрішніх справ питання застосування кримінально-процесуального інституту зупинення досудового провадження.

В статье рассматриваются актуальные для следователей органов внутренних дел вопросы применения уголовно-процессуального института приостановления досудебного производства.

Some relevant particularities of using criminal procedure institute pre-trial stopping in investigation activity are characterized in the article.

При реалізації завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України) перед органами досудового розслідування постають різні перешкоди, що впливають на якість та ефективність їх виконання. Серед них виокремлюють низку обставин, що в певних ситуаціях потребують прийняття процесуального рішення про зупинення провадження у кримінальній справі.

Неоднозначність в оцінках ролі інституту зупинення досудового слідства пояснюється як станом розвитку наукових знань, так і основними концепціями, яких дотримувалися представники різних вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл кримінального процесу, зокрема Р. С. Белкін, Ю. М. Грошовий, А. Я. Дубинський, П. С. Елькінд, Є. Г. Коваленко, В. Г. Лукашевич, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Л. Д. Удалова, С. А. Шейфер та ін.

Зупинення слідства у кримінальній справі зазвичай розцінювалося у літературі лише як перерва у розслідуванні, тимчасове невиконання слідчих дій, що зводило сутність розглянутого інституту до бездіяльності органів слідства у зупинених справах. Цю думку колись поділяв і М. С. Строгович, який вважав зупинення слідства однією з форм його закінчення [1, с. 314].

На нашу думку, більш вдало визначення поняття зупинення досудового розслідування дав І. А. Малютін. Він вважає, що це – самостійний інститут кримінального судочинства, який передбачає вимушену тимчасову перерву процесуальної діяльності в кримінальній справі

за наявності доказів, що свідчать про встановлені законом підстави для прийняття цього рішення, до того часу, поки ці підстави будуть існувати [2, с. 5].

З прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи», перелік підстав для зупинення досудового слідства розширено. Відтоді у ч. 1 ст. 206 КПК України передбачене зупинення досудового слідства у разі: 1) коли місцезнаходження обвинуваченого невідоме; 2) коли психічне або інше тяжке захворювання обвинуваченого перешкоджає закінченню провадження по справі; 3) коли не встановлено особу, яка вчинила злочин; 4) зупинення судом слідчих дій на час розгляду на постанову про порушення кримінальної справи. Як наслідок, щороку за цими підставами зупиняється досудове слідство майже у 240 тис. кримінальних справ (у 2011 році – 238 тис. 258) [8].

Аналіз інституту зупинення досудового слідства у кримінально-процесуальному законодавстві інших країн свідчить, що у багатьох державах узагалі відсутня стадія досудового слідства, відповідно, й не передбачено підстав для його зупинення. Так, наприклад, у КПК ФРН поняття зупинення провадження у справі відоме лише на стадії судового розгляду. Зокрема, у параграфі 205 зазначається: «...якщо судовий розгляд тривалий час не може бути проведено внаслідок відсутності обвинуваченого або в силу інших обставин, пов'язаних з особою обвинуваченого, то суд своєю ухвалою вправі тимчасово зупинити провадження у справі» [3].

На нашу думку, повністю відмовлятися від інституту зупинення провадження у справі на стадії досудового розслідування не доцільно, оскільки в разі його відсутності стане неврегульованим питання щодо обчислення строків досудового слідства. З іншого боку, зупинення досудового слідства не є позитивним чинником, адже будь-яка перерва (навіть тимчасова, викликана об'єктивними причинами) у розслідуванні злочинів неминуче тягне за собою настання негативних наслідків, зокрема втрачається важлива доказова інформація, затягуються терміни відновлення порушених прав та інтересів осіб, яким завдано шкоду, потрапляє під загрозу безпека учасників процесу тощо. А це зрештою призводить іноді до невизначеності судової перспективи вирішення окремої кримінальної справи. Залишення злочину нерозкритим, у свою чергу, сприяє вчиненню нових суспільно-небезпечних діянь, тобто загрожує погіршенню криміногенної ситуації в регіоні та країні в цілому.

З метою пошуку оптимальних шляхів вирішення багатьох проблем слідчої практики детальніше розглянемо особливості застосування

останніх двох підстав для зупинення досудового слідства. До того ж лише протягом 2011 року за цими підставами було зупинено 191 тис. 564 справ (191 тис. 228 справ – за п. 3 ст. 206 КПК України та 346 справ – за п. 4 ст. 206 КПК України відповідно) [8].

У справах, в яких не встановлено особу, яка вчинила злочин (п. 3 ч. 1 ст. 206 КПК України), слідчий зобов'язаний як безпосередньо, так і через органи дізнання вживати заходів до встановлення особи, яка вчинила злочин (ст. 209 КПК України).

Кримінально-процесуальний закон надає право лише слідчому зупинити провадження у кримінальній справі, якщо злочин відноситься до категорії тяжких або особливо тяжких. Якщо ж злочин, який вчинила невстановлена особа, є невеликої або середньої тяжкості, кримінальна справа зупиняється органом дізнання з додержанням вимог ч. 1 ст. 108, ст. 209 КПК України. На справи, в яких не встановлено особу, яка вчинила злочин, не поширюються правила, встановлені ст. 120 КПК України, тобто не спливають строки досудового слідства.

Встановлення особи, яка вчинила злочин, її розшук, викриття та притягнення до кримінальної відповідальності включає сукупність слідчих та оперативно-розшукових заходів, які спрямовані на розкриття злочину і проводяться безперервно з моменту порушення кримінальної справи. Іншими словами, у так званих «фактових» справах розкриття злочину збігається з початковим етапом розслідування, тобто слідство триває в умовах неочевидності (коли на момент порушення кримінальної справи відсутні докази про вчинення злочину конкретною особою).

Діяльність слідчого у зупинених справах, в яких не встановлено особу, яка вчинила злочин, не завжди є достатньо ефективною. Слідчим дуже важко поєднувати роботу у зупинених справах з розслідуванням поточних «живих» справ, що знаходяться у їх провадженні, тому найефективнішою формою роботи у зупиненій справі є взаємодія слідчого та органу дізнання. З метою розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів для цього створюються слідчо-оперативні групи.

Для забезпечення більш ефективної взаємодії між слідчими та працівниками оперативних підрозділів Інструкцією з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальних справ та їх розгляду в суді, затвердженою наказом МВС України від 7 вересня 2005 р. № 777, передбачено, що після зупинення кримінальної справи орган дізнання щомісячно інформує слідчого про хід розшуку обвинувачених та встановлення

осіб, причетних до злочину. За необхідності начальникові слідчого підрозділу надається можливість ознайомлення з матеріалами розшукової справи.

На думку опитаних нами керівників слідчих підрозділів, серед причин та умов, що впливають на зростання кількості кримінальних справ, досудове слідство в яких зупинено на підставі п. 3 ч. 1 ст. 206 КПК України, найсуттєвішими і більш розповсюдженими є такі:

1) неналежна організація керівниками райвідділів виїздів на місця подій слідчо-оперативних груп, виїзд групи в неповному складі, без участі начальників міських та районних відділів, які недостатньо контролюють роботу підлеглих, не організовують розкриття злочинів за «гарячими слідами», не аналізують зібрані з місць подій матеріали;

2) неналежне проведення і тяганина при проведенні дослідчих перевірок органами дізнання, а також прорахунки в оперативній роботі щодо документування злочинної діяльності, що викриваються при передачі слідчим матеріалів з оперативних підрозділів;

3) відсутність належної взаємодії між членами слідчо-оперативних груп при розкритті та розслідуванні злочинів;

4) матеріали дослідчих перевірок начальниками слідчих підрозділів, а в подальшому слідчими, аналізуються поверхово, додаткові вказівки органу дізнання часто неконкретні, а то й зовсім не надаються;

5) спільні плани слідчих дій та оперативно розшукових заходів у багатьох справах обмежуються «стандартними» версіями, робочі версії не висувуються, а висунуті – у повному обсязі не відпрацьовуються;

6) доручення слідчих виконуються формально, як правило оперативні працівники подають слідчому рапорти, складені за результатами загальних заходів, хід виконання і спрямованість яких керівництвом оперативних підрозділів не контролюється;

7) розслідування злочинів минулих років доручається недосвідченим слідчим, слідчо-оперативні групи у цих справах, як правило, не відновлюються тощо.

Відомо, що існуюча практика зупинення слідства (складання постанови, статистичних карток, підписання їх у прокурора) подекуди займає більше часу, ніж власне розслідування. У подальшому ці постанови неодноразово скасовуються, виносяться постанови про відновлення слідства, потерпілі та свідки формально допитуються з одних і тих же питань. Однак, під керівництвом слідчого повинна тривати реальна робота, спрямована на розкриття злочину. У зв'язку з цим, вважається за доцільне вже зараз внести зміни до ст. 206 КПК України, виключивши з неї третій пункт. У разі невстановлення особи, яка вчинила злочин, слідство має тривати на загальних підставах аж

до закінчення строку давності. До речі, у проекті нового КПК (ст. 280) зупинення досудового розслідування за невстановленням особи винного взагалі не передбачено [7].

Серед науковців теж висловлювалися думки щодо недоцільності існування цієї підстави зупинення досудового слідства. У свій час ще М. С. Строгович зазначав: «Якщо подія злочину безсумнівна, а злочинець невідомий, треба вести слідство до тих пір, поки не вдасться розкрити злочин і виявити винного; треба продовжувати слідство, а ніяк не зупиняти його, так як зупинення слідства означає, що слідчі дії більше не проводяться. При невдалій спробі виявити винного слід знову і знову направляти зусилля на розкриття злочину...» [4, с. 336].

На наш погляд, зупинені за цією підставою справи призводять до «безперервного слідства», тяганини та штучного збільшення кількості справ у провадженні слідчого, що у свою чергу породжує у нього відчуття безвідповідальності з виправданням своєї бездіяльності службовим «перенавантаженням».

У 2006 р. згідно з Законом України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи» частину першу статті 206 КПК України було доповнено четвертим пунктом такого змісту: «4) зупинення судом слідчих дій на час розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи» [5].

Однак, при реалізації даного положення на практиці виникли певні труднощі. Відповідно до ч. 4 ст. 236 – 7 КПК України, скарга може бути подана на постанову про порушення справи до моменту закінчення досудового слідства. Вважається, що зазначена норма суперечить засадам кримінального судочинства і створює значні труднощі в розслідуванні злочинів (адже часто ця можливість використовується обвинуваченими для того, щоб ухилитися від слідства або суду, перешкодити швидкому встановленню істини у справі, продовжувати свою злочинну діяльність або навіть банально «виграти час» і продумати схему протидії слідству). Зокрема, створює передумови для порушення вимоги про швидке розкриття злочинів (ст. 2 КПК України).

Тому, на наш погляд, ч. 1 ст. 236 – 7 КПК України має бути доповнено чіткою вказівкою на термін, протягом якого може бути оскаржена постанова про порушення кримінальної справи. За аналогією зі ст. 236 – 1 і ст. 236 – 5 КПК України, цей строк може бути встановленим у межах семи днів з дня отримання зацікавленою особою копії постанови (з моменту, коли особі стало відомо про прийняття відповідного рішення). У цьому разі, право особи на оскарження

дій слідчого не буде суттєво перешкоджати виконанню завдань кримінального судочинства.

Як свідчить слідча практика, «наріжним» каменем процесуальної діяльності є питання доцільності зупинення слідчих дій та, як наслідок, зупинення досудового слідства на час розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи (п. 4 ч. 1. ст. 206 КПК України). Адже наділення суду, відповідно до ч. 3 ст. 236 – 8 КПК України, правом зупиняти проведення слідчих дій у справі на час розгляду скарги є недостатньо обґрунтованим. Навіть за офіційною статистикою лише незначна кількість цих скарг задовольняється судом з відповідним скасуванням постанов про порушення кримінальної справи. Наприклад, протягом 2011 р. з усіх оскаржених до суду рішень про порушення кримінальної справи і лише у 8 % ці рішення було скасовано у судовому порядку. Водночас майже в усіх випадках зупинення досудового слідства під час розгляду скарг (які згодом не були задоволені) призвело до створення «штучних» перешкод розслідуванню, та, відповідно, до зниження його ефективності.

Викликає серйозне занепокоєння й те, що відповідно до законодавства суд може зупинити справу під час розгляду скарги без обґрунтування причин прийняття такого рішення. Підстави зупинення суддею слідчих дій і обов'язок судді вказувати їх у постанові не передбачено чинним КПК України, що не виключає суб'єктивізм при прийнятті цих рішень суддіями.

З іншого боку, протягом зупинення судом слідчих дій тримання особи під вартою стає «невиправданим» (тобто розслідування фактично не проводиться, а строки тримання під вартою підозрюваних та обвинувачених спливають). Адже чинним кримінально-процесуальним законодавством не регулюються порядок обрахування строків тримання під вартою у випадках, коли досудове слідство зупинено на підставі п. 4 ч. 1 ст. 206 КПК України. Слід відзначити, що в подібних випадках заарештована особа продовжує «рахуватись» за органами слідства, а не за судом, як у випадках направлення справи прокуророві та до суду в порядку ст. 225, 232 КПК України.

Наприклад, у січні 2009 р. Головним слідчим управлінням МВС України прийнято до провадження кримінальну справу, порушену за фактом вчинення шахрайських дій службовими особами групи компаній «К» (за ч. 4 ст. 190 КК України), які під виглядом високоприбуткової інвестиційної діяльності залучали вклади громадян, унаслідок чого останні залишилися й без вкладів, й без обіцяних прибутків. Наприкінці червня 2009 р. затримано головних фігурантів справи (службових осіб цих підприємств), яким пред'явлено обвинувачення та обрано запобіжні заходи у вигляді взяття під варту.

Одночасно із затриманням злочинців розпочалася й активна протидія розслідуванню (майже миттєво п'ятьма захисниками обвинувачених було оскаржено постанови про порушення кримінальної справи до різних судових інстанцій міста Києва). В результаті цього, судом на початку липня 2009 р. було зупинено провадження слідчих дій на час розгляду скарги. Таким чином, виникла ситуація, коли фактично протягом двох місяців жодні процесуальні дії у справі не проводилися, а обвинувачені весь цей час знаходилися під вартою. Це, у свою чергу, викликало незадоволення з їх сторони (постійно надходили скарги до прокуратури з мотивів бездіяльності працівників досудового слідства та недоцільності їх перебування під вартою). Проте така «бездіяльність» слідчих було зумовлена необхідністю зупинення слідчих дій на час розгляду скарги. Жодні слідчі дії проводити вони не могли, оскільки це суперечило б рішенню суду. Наприкінці серпня 2009 р. працівниками Головного слідчого управління строк тримання під вартою обвинувачених було продовжено до чотирьох місяців, хоча весь цей період жодної слідчої дії у справі проведено так і не було.

З огляду на викладене, вважаємо за доцільне врахувати у кримінально-процесуальному законодавстві можливість суб'єкта (у провадженні в якого перебуває кримінальна справа) звертатися з поданням до суду про надання дозволу на проведення слідчих дій, зволікання з проведенням яких може призвести до втрати важливих доказів у кримінальній справі або іншим чином порушити права громадян.

Цю проблему можливо вирішити й у інший спосіб, наприклад, передбачивши у КПК України право суду забороняти слідчому провадження окремих слідчих дій (не зупиняючи досудове слідство) та прийняття окремих процесуальних рішень у кримінальній справі, якщо їх реалізація може завдати шкоди конституційним правам і свободам певної особи. Звичайно, це рішення суду не може бути визнано підставою для зупинення досудового слідства, а потребує окремого викладення у нормі, що передбачає розгляд суддею скарги на постанову про порушення кримінальної справи.

Перешкодою у слідчій діяльності є також нормативна неврегульованість проведення слідчих дій, що вимагають судового дозволу (зняття інформації з каналів зв'язку, виїмки документів, що становлять банківську таємницю тощо) в разі зупинення слідчих дій під час розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи. Здебільшого це стосується випадків, коли «був наданий дозвіл суду», але слідчі дії з «об'єктивних причин не проведено» до винесення судом рішення про зупинення слідчих дій у зв'язку з розглядом скарги на постанову про порушення кримінальної справи. У таких

випадках у слідчих виникає безліч запитань, зокрема: чи мають бути проведені ці слідчі дії, чи визнаватиметься інформація, здобута під час їх проведення, допустимою та достовірною тощо.

Крім того, до недавніх часів, через законодавчу неврегульованість, деякі постанови про порушення кримінальних справ оскаржувалися навіть на етапі ознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи.

Наприклад, у травні 2006 р. до Печерського районного суду м. Києва із скаргою на постанову про порушення кримінальної справи звернувся громадянин Б., мотивуючи своє рішення тим, що при винесенні постанови у слідчого не було достатніх приводів та підстав для порушення кримінальної справи стосовно нього. За два дні до звернення громадянинові Б. було оголошено про закінчення слідства, а слідчим складено графік пред'явлення матеріалів справи для ознайомлення. Розглядаючи скаргу Б., суд вирішив зупинити провадження слідчих дій у справі на час розгляду скарги. Водночас суд відхилив клопотання слідчого з приводу того, що постанову про порушення кримінальної справи може бути оскаржено лише до моменту закінчення досудового слідства, мотивуючи своє рішення положеннями ч. 1 ст. 120 КПК України, якими визначено, що в строк досудового слідства включається час з моменту порушення справи до направлення її прокуророві з обвинувальним висновком, та відсутністю у КПК України положень, які визначають момент закінчення досудового слідства.

Це рішення суду стало можливим у зв'язку з тим, що положення ст. 120 КПК України (щодо строків досудового слідства) і ст. 218 КПК України (щодо оголошення обвинуваченому про закінчення слідства) суперечать одна одній. З цього приводу, за ініціативою Головного слідчого управління МВС України (адже скасування постанов на етапі ознайомлення з матеріалами справи створювало чимало незручностей та проблем у діяльності слідчих ОВС) Верховним Судом України зроблено позитивні кроки у вирішенні цієї колізії. до п. 4 Постанови Пленуму від 4 червня 2010 р. № 6, моментом закінчення досудового слідства визнано час складання протоколу про оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи [6]. Однак, подібні уточнення, на наш погляд, потребують закріплення на законодавчому рівні – у КПК України.

Порушенням вимог кримінально-процесуального законодавства (що іноді трапляється унаслідок об'єктивних причин) є винесення слідчим постанови про порушення справи «за фактом» вчинення злочину у разі, коли встановлено особу. Найбільш поширена мотивація – «збереження» строків досудового слідства шляхом зупинення

провадження у «фактовій» справі на підставі п. 3 ч. 1 ст. 206 КПК України. Згідно вищезгаданої постанови Пленуму Верховного Суду України, правильною визнано практику тих судів, які приймають до провадження і розглядають на досудових стадіях процесу скарги на постанови про порушення кримінальної справи за фактом учинення злочину, якщо в матеріалах перевірки заяви або повідомлення про злочин містяться дані, які свідчать про причетність до злочину конкретної особи.

Підводячи підсумок зазначеному вище, вважається за доцільне запропонувати низку змін і доповнень до КПК України, що стосуються удосконалення правових підстав та порядку зупинення досудового слідства згідно п. 4 ч. 1 ст. 206 КПК України:

1) суддя має право вирішувати питання про доцільність зупинення та відновлення слідчих дій у справі протягом усього часу розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи;

2) суддя при зупиненні слідчих дій на час розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи зобов'язаний вказати причини та підстави прийняття такого рішення у своїй постанові;

3) слідчий, орган дізнання та прокурор мають право звертатися з поданням до суду про надання дозволу на проведення слідчих дій, зволікання з проведнням яких може призвести до втрати доказів у кримінальній справі або порушити права громадян;

4) вирішуючи питання про доцільність зупинення слідчих дій на час розгляду скарги на постанову про порушення кримінальної справи, суддя має право заборонити слідчому провадження окремих слідчих дій, не зупиняючи досудове слідство в цілому;

5) при отриманні рішення суду про зупинення слідчих дій на час розгляду скарги забороняється проводити слідчі дії, на які раніше судом був наданий дозвіл;

6) моментом закінчення досудового слідства визнається час складання протоколу про оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи.

Література:

1. Строгович М. С. Советский уголовный процесс / М. С. Строгович. – М. : Госюриздат. – 1946. – 482 с.
2. Малютін І. А. Підстави та процесуальний порядок зупинення попереднього розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09 / І. А. Малютін; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – 19 с.
3. Кримінально-процесуальний Кодекс ФРН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.juristlib.ru/book_4457.html
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М., 1958. – 703 с.

5. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи: Закон України від 14 грудня 2006 р. № 3169 – IV // Офіційний вісник України. – 2007. – № 2. – 85 с.
6. Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 2010 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
7. Проект Кримінального процесуального кодексу України (з порівняльними таблицями), розроблений Робочою групою з питань реформування кримінального судочинства, створеною відповідно до Указу Президента України від 17 серпня 2010 р. № 820/2010 // Закон і бізнес. – 25 червня 2011. – № 26 (1013). – С. 3-246.
8. Звіт про злочинність за січень – грудень 2011 р. [форма № 1]: документ МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>.

УДК 343.16

Гловюк І. В., НУ «ОЮА»

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми функціональної спрямованості судової діяльності у кримінальному процесі України. Зроблено висновок, що судова діяльність у кримінальному процесі характеризується такими кримінально-процесуальними функціями: 1) правосуддя; 2) судовий контроль; 3) дозвільна функція; 4) функція застосування заходів кримінально-процесуального примусу; 5) організаційна функція; 6) функція закінчення кримінального переслідування; 7) коригуюча функція.

Статья посвящена исследованию проблемы функциональной направленности судебной деятельности в уголовном процессе Украины. Сделан вывод, что судебная деятельность в уголовном процессе характеризуется такими уголовно-процессуальными функциями: 1) правосудие; 2) судебный контроль; 3) разрешительная функция; 4) функция применения мер уголовно-процессуального принуждения; 5) организационная функция; 6) функция окончания уголовного преследования; 7) корректирующая функция.

The article is devoted to the research of the problem of functional orientation of the court activity in the criminal procedure of Ukraine. The author makes

a conclusion that the court activity in the criminal procedure is characterized by such criminal procedural functions: 1) justice; 2) judicial review, 3) enabling function; 4) the function of the criminal procedural coercive measures enforcement; 5) organizational function, 6) the function of the criminal prosecution termination; 7) corrective function.

Питанням функціональної спрямованості судової діяльності у кримінальному процесі завжди приділялася увага у кримінально-процесуальній доктрині. Це питання досліджувалося такими вченими, як Д. Бєрова, Ю. Грошевой, С. Даровських, З. Зінатулін, М. Ковтун, М. Колоколов, М. Куцин, В. Лазарева, В. Лебєдєв, Л. Лобойко, І. Марочкін, І. Петрухін, С. Романов, К. Рябцева, О. Смирнов, Л. Татяніна, Д. Філін, О. Шило та ін.

Єдиною беззаперечною кримінально-процесуальною функцією суду є вирішення справи по суті (правосуддя). Як вірно зазначає Д. Філін, «правосуддя виражає основне призначення суду, є його функцією, хоча й не охоплює всієї процесуальної діяльності останнього, особливо в досудових стадіях кримінального процесу» [1, 63]. Щодо інших функцій у літературі ведеться серйозна полеміка.

Так, деякі вчені указують на те, що єдиною функцією суду є судовий захист [2, 32]. Для оцінки цієї позиції важливо визначити, чи має судовий захист у кримінальному судочинстві ознаки кримінально-процесуальної функції, зокрема, чи є він окремим, самостійним напрямком діяльності суду із відповідними процесуальними формами. У широкому розумінні захист означає оснований на нормах Конституції України, визнаних Україною міжнародно-правових та інших юридичних актах діяльність держави, її органів, громадських організацій, особи, спрямовану на запобігання, подолання справжньої чи уявної протиправної шкоди, що загрожує, або уже спричинена правам, свободам, законним інтересам особи, суспільства, держави [3, 11]. Судовий захист у літературі обґрунтовано розглядається як вид державно-правового захисту, а формою його реалізації визначається правосуддя [4, 21-22]. Але слід урахувати і те, що судовий захист – це напрямок діяльності усіх судів України; так, ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Для забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки, встановлені законом, в Україні діють суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій і Верховний Суд України. Кожен має право на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в суді будь-якої інстанції. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні

нарівні з громадянами і юридичними особами України. Крім того, беззаперечним є те, що судовим захистом є не тільки власне діяльність, а і результат цієї діяльності, який означає відновлення судом порушеного права, відшкодування завданої шкоди, убезпечення прав і свобод від порушення або необґрунтованого обмеження [2, 59-61; 4, 19]. Крім того, судовий захист можна розглядати не тільки як діяльність, результат діяльності, а і як мету судової діяльності у суспільстві та державі. Таким чином, поняття судового захисту є ширшим від поняття кримінально-процесуальної функції (у напрямковому аспекті цього поняття) і виходить за його межі.

У кримінально-процесуальній доктрині до функцій суду (у деяких джерелах зустрічається – видів судової діяльності [5, 90]), крім правосуддя, зараховують судовий контроль та судове санкціонування як основні види судової діяльності [5, 90]; виділяють контрольну, коригуючу, реабілітаційну функцію, функцію охорони прав та свобод людини, організаційну функцію, превентивну функцію, прийняття судом заходів із забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочинном, або можливої конфіскації майна [6]; функцію забезпечення законності обмеження конституційних прав громадян [1, 65; 7, 75]; правозахисну функцію [8, 183; 9, 93]; правоохоронну функцію [10, 40]; забезпечення здійснення правосуддя у судовому розгляді [11, 110; 12, 284]; забезпечувальну функцію [13]; профілактичну функцію [9, 93]. Існує підхід, що повноваження суду у досудових стадіях слід розглядати як прояв повноважень з кримінального переслідування [14, 155].

При цьому слід зазначити, що поступово набуває поширення позиція, що судовий контроль є елементом функції правосуддя (В. Беднарська, В. Бозров, А. Гуськова, К. Калиновський, М. Ковтун, В. Лазарева, А. Лалієв, І. Петрухін, О. Смирнов, О. Шило та ін.). Прибічники цієї позиції аргументують це тим, що діяльність суду із здійснення судового контролю так чи інакше пов'язана із вирішенням правового спору (конфлікту) сторін (А. Лалієв [15, 5], О. Шило [4, 222]); крім того, представники російської кримінально-процесуальної доктрини, відстоюючи правосудний характер судового контролю, посиляються на п. 50 ст. 5 КПК РФ, у відповідності до якого судові засідання являє собою процесуальну форму здійснення правосуддя у ході досудового та судового провадження у кримінальній справі. Із цією позицією погодитися складно. Безумовно, у ході судового контролю вирішується кримінально-процесуальний конфлікт сторін, але не вирішується справа по суті; а правосуддя, крім власне суб'єктної та процедурної ознаки, має ознаку сутнісну: вирішення справи по суті. Тому, якщо концепт правосуддя розуміти як судову діяльність, яка здійснюється у особливій процесуальній формі шляхом розгляду і вирішення кримінальних

справ про злочини та об'єктивно-протиправні діяння по суті та про застосування або незастосування заходів кримінально-правового впливу і застосування у зв'язку із цим норм матеріального права, то стає очевидним, що функція судового контролю має самостійний характер. Крім того, судовий контроль не обмежується, безумовно, досудовими стадіями кримінального процесу; до судового контролю відноситься діяльність судді щодо дослідження, чи достатньо підстав для призначення справи до судового розгляду при попередньому розгляді справи суддею, оцінка повноти та правильності дізнання та досудового слідства при розгляді судом справи по суті, перевірка в апеляційному, касаційному порядку, Верховним Судом України, за нововиявленими обставинами судових рішень.

Але, вважаємо, не слід до судового контролю включати усі форми судової діяльності у досудовому провадженні. Функцію судового контролю у кримінальному процесі слід розуміти як здійснювану у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку діяльність суду (судді) із розгляду та вирішення по суті скарг на дії, бездіяльність, рішення органу дізнання, дізнавача, слідчого, начальника слідчого відділу, прокурора, перевірки правильності і повноти досудового провадження та законності та обґрунтованості судових рішень.

У літературі як функція суду (або один з видів судової діяльності) виділяється судове санкціонування, під яким розуміється розгляд судом клопотань (подань) про провадження визначених процесуальних та інших правових дій та давання дозволу на їх провадження або відмова у їх провадженні [5, 90; 6, 180]. Суд (суддя), як уявляється, не здійснює функцію судового санкціонування, оскільки повноваження суду з надання згоди на провадження процесуальних та оперативно-розшукових дій не є санкціонуванням у розумінні санкціонування, яке застосовується в кримінальному процесі. Суд (суддя) не затверджує рішення органу дізнання, слідчого, прокурора, керівника або заступника керівника оперативного підрозділу про провадження процесуальної або оперативно-розшукової дії, а дає або відмовляє у наданні дозволу на її провадження. Саме тому цю функцію слід іменувати дозвільною функцією. Тим більше до судового санкціонування не можна віднести функцію застосування заходів кримінально-процесуального примусу, оскільки у цьому випадку суд (суддя) не дає дозволу на провадження певної процесуальної дії, а сам приймає рішення про застосування заходу кримінально-процесуального примусу.

Тобто в межах досудового провадження слід виокремлювати судовий контроль, дозвільну функцію та функцію застосування заходів кримінально-процесуального примусу [16].

Як уявляється, виділення такої кримінально-процесуальної функції у досудовому провадженні, як функція забезпечення законності обмеження конституційних прав громадян, правозахисна функція є спробою об'єднати різні за своєю природою напрямки судової діяльності у досудовому провадженні: дозвільну функцію та функцію застосування заходів кримінально-процесуального примусу.

Що стосується виділяємої О. М. Рижих забезпечувальної функції [13], то виділення цієї функції – це спроба замінити термін «судовий контроль у досудових стадіях», який включає всі види судових повноважень у досудовому провадженні, оскільки у межах цієї функції виділено такі форми діяльності: судовий контроль; застосування заходів процесуального примусу; вирішення судом клопотань про провадження слідчих дій; винесення судом окремої постанови (ухвали).

Виділення функції забезпечення здійснення правосуддя у судовому розгляді [11, 110; 12, 284] є частково справедливим для провадження окремих слідчих дій при доказуванні, але при цьому заперечується самостійний характер стадії досудового розслідування. Крім того, наприклад, вирішення питання про надання дозволу на взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту або поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник навряд чи вплине на судовий розгляд кримінальної справи по суті. Скасування постанови про порушення кримінальної справи взагалі зробить неможливим подальше, у тому числі й судове, провадження у цій справі. Тому таке трактування функції суду у досудовому провадженні звужує зміст судової діяльності у досудовому провадженні, не відображає її істотні аспекти.

Розгляд повноважень суду у досудових стадіях як прояву повноважень з кримінального переслідування (у частині застосування заходів процесуального примусу) пов'язаний із специфічним розумінням поняття кримінального переслідування, коли поняття обвинувачення та кримінальне переслідування співвідносяться як мета та засіб. «Обвинувачення є процесуальною функцією сторони обвинувачення. Кримінальне ж переслідування являє собою універсальний набір процесуальних засобів, сукупність різних повноважень, об'єднаних спільною метою – забезпечення невідворотності покарання особи, яка вчинила злочин, що здійснюються у відповідності із процедурними вимогами, закріпленими КПК РФ, тобто одну із форм діяльності суб'єктів кримінального процесу, яка може як охоплюватися функцією обвинувачення або іншою функцією, так і виходити за їх межі. Сторона обвинувачення не має так сказати «ексклюзивного права на здійснення кримінального переслідування, а останнє у свою чергу

не є тільки обвинувальною діяльністю. При цьому суд, приймаючи участь у кримінальному переслідуванні, не виступає ні на боці захисту, ні тим більше на боці обвинувачення» [13].

Що стосується функції охорони прав та свобод людини (або правоохоронної функції), то, як уявляється, її складно вважати кримінально-процесуальною функцією суду. У літературі вказується, що вона є наскрізною (комплексною), тобто, виконується у процесі здійснення усіх інших функцій [6, 181]. Слід повністю погодитися із тим, що охорона прав та свобод людини здійснюється при реалізації усіх інших функцій, однак це не вказує на кримінально-процесуальний характер цієї функції. Функція охорони прав та свобод людини покладається на усі державні органи; вона реалізується судом в усіх видах судочинства; вона не є специфічною для суду у кримінально-процесуальному провадженні, не відображає специфіки саме кримінально-процесуальної діяльності суду. Тим більше, що охорона прав та свобод людини одночасно є завданням кримінального судочинства та умовою провадження у кримінальній справі.

Д. М. Бєрова виділяє реабілітаційну функцію як діяльність суду із реабілітації підсудного. При цьому вона вказує, що саме по собі визнання права особи на реабілітацію самостійної судової функції не утворює. Самостійною функцією є розгляд судом вимоги реабілітованого про відшкодування йому майнової шкоди. Такий розгляд не може вважатися правосуддям, оскільки здійснюється вже після його завершення і у межах окремої процесуальної процедури [6, 181].

Слід зазначити, що у кримінальному процесі України передбачено змішаний порядок відшкодування шкоди громадянам [17, 95]. У відповідності до ст. 12 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р., розмір відшкодуваної шкоди, зазначеної в пунктах 1, 3, 4 статті 3 Закону, залежно від того, який орган провадив слідчі дії чи розглядав справу, в місячний термін з дня звернення громадянина визначають відповідні органи дізнання, досудового слідства, прокуратури і суд, про що виносять постанову (ухвалу). Якщо справу закрито судом при розгляді її в апеляційному або касаційному порядку, зазначені дії провадить суд, що розглядав справу у першій інстанції. На жаль, натепер КПК не містить окремої статті або статей щодо процесуального порядку реабілітації (на відміну, наприклад, від проекту КПК № 1233). Слід повністю погодитися із висловленою у доктрині позицією, що питання щодо визначення розміру шкоди необхідно вирішувати відповідно до ст. ст. 531 і 411 КПК, якщо згаданий вище закон не передбачає інших шляхів [17, 95-96; 18, 12]. Таким чином, приходимо

до висновку, що питання про реабілітацію особи має розглядатися у порядку вирішення питань, пов'язаних із виконанням вироку (ст. 411 КПК). Таким чином, цей напрямок діяльності не утворює окремої реабілітаційної функції суду.

У літературі виділено і превентивну [6, 182] та профілактичну [9, 93] функції суду. Це виділення базується на дослідженнях З. З. Зінатулліна та Т. З. Зінатулліна щодо виховно-попереджувальної функції кримінального процесу: проявляє вона себе, передусім, у кожному кроці особи, яка розслідує кримінальну справу (дізнавача, слідчого), прокурора і суду (судді) щодо належного виконання ними своїх процесуальних повноважень, а також у приносимих ними рішеннях у кримінальній справі, включаючи і ті, що носять, скажімо, "спеціальний характер". Виховно-попереджувальна функція на різних етапах провадження у кримінальній справі і виражається у конкретних діях та рішеннях будь-якого учасника кримінального процесу [19].

На нашу думку, оцінюючи можливість виділення цієї функції, слід виходити із того, чи має цей напрямок діяльності самостійний характер. Наприклад, Д. М. Бєрова, виділяючи виховну підфункцію превентивної функції, указує, що вона виражається у системі процесуальних дій, що забезпечують належний рівень поваги громадян до правосуддя, законів, судової влади тощо, а також вчинення судом дій, спрямованих на виключення негативного впливу окремих аспектів судового розгляду на неповнолітніх підсудних [6, 182]. Але виникає питання: які специфічні, відмінні від процесу здійснення правосуддя, прояви цієї функції? Ці дії є нічим іншим, як заходами забезпечення належного здійснення правосуддя у процесі його здійснення, тобто самостійного, не пов'язаного із процесом здійснення правосуддя характеру ці дії не мають. Що стосується указаної Д. М. Бєровою попереджувальної функції, а саме винесення окремої ухвали або постанови [6, 182], то ця дія є проявом функції судового контролю у судових стадіях кримінального процесу. Тому некоректним є віднесення превентивної (або профілактичної) функції до системи кримінально-процесуальних функцій суду.

Що стосується вжиття судом заходів із забезпечення відшкодування шкоди, завданої злочином, або можливої конфіскації майна, враховуючи, що ці дії здійснюються судом із метою забезпечення подальшого виконання вироку (у частині цивільного позову), а вирішення цивільного позову у вирок натепер є невід'ємним елементом здійснення функції правосуддя, то виділяти цю функцію як окрему функцію суду не є доцільним.

Однак цими функціями не обмежуються характеристика функціональної спрямованості судової діяльності.

Суд та суддя здійснюють функцію закінчення кримінального переслідування у разі закриття кримінальної справи за ст. 6 КПК України при попередньому розгляді справи суддею (крім п. 1,2) та при повній відмові прокурора від підтримання державного обвинувачення у суді. Цю діяльність не можна віднести до правосуддя, оскільки у постанові судді фактично не вирішується питання про істинність чи доведеність обвинувачення, а констатується наявність обставин, які перешкоджають кримінальному переслідуванню або відсутність волевиявлення компетентного органу на здійснення кримінального переслідування. Суд не може у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення і відмови потерпілого від підтримання обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі продовжити судовий розгляд, оскільки це було би проявом обвинувальної діяльності суду.

Суддя при попередньому розгляді справи здійснює чотири групи повноважень: контрольні повноваження; правосуддя; застосування заходів кримінально-процесуального примусу; організаційно-підготовчі повноваження. Контрольні повноваження суддя здійснює при вирішенні скарг учасників процесу та при поверненні кримінальної справи на додаткове розслідування та прокурору. Правосуддя здійснюється при закритті кримінальної справи за п. 1,2 ст. 6 КПК та при звільненні особи від кримінальної відповідальності. Організаційно-підготовчі провадження здійснюються при вирішенні питань про призначення справи до судового розгляду; про зупинення провадження у справі; про направлення справи за підсудністю. Ці повноваження спрямовані на забезпечення підготовки справи до судового розгляду. Організаційно-підготовчі повноваження судді при попередньому розгляді справи є проявом організаційної функції. Проявом цієї функції є і повноваження судді апеляційного суду при попередньому розгляді справи. Крім того, суддя касаційного суду при вирішенні питання про витребування справи для розгляду касаційної скарги здійснює організаційну функцію, яка знаходить свій прояв у вирішенні питання про порушення провадження та у підготовці справи до розгляду.

У літературі наявні протилежні точки зору щодо правової природи судової діяльності з вирішення питань виконання вироку: одні вчені вказують на здійснення правосуддя у цій стадії [20, 185; 21, 96-97], інші – що діяльність суду (судді) у цій стадії ознак правосуддя не має [22, 127-129]. Як уявляється, судова діяльність з вирішення питань виконання вироку, ухвали, постанови суду до правосуддя не відноситься, вона є окремим видом судової діяльності у кримінальному

судочинстві. Не дивлячись на те, що ця діяльність здійснюється судом або суддею, у судовому засіданні, за участі окремих учасників процесу, з дотриманням процесуальних гарантій, закінчується винесенням постанови, її неможливо віднести до правосуддя. На стадії виконання вироку, ухвали, постанови суду справа по суті вже вирішена, а потребують вирішення лише окремі аспекти виконання вироку, ухвали, постанови суду у кримінальній справі. Слід погодитися із Д. М. Беровою, що цю функцію можна назвати коригуючою [6, 180].

Таким чином, судова діяльність у кримінальному процесі характеризується такими кримінально-процесуальними функціями: 1) правосуддя; 2) судовий контроль; 3) дозвільна функція; 4) застосування заходів кримінально-процесуального примусу; 5) організаційна функція; 6) закінчення кримінального переслідування; 7) коригуюча.

Література:

1. Філін Д. Функції суду в досудових стадіях кримінального процесу / Д. Філін // Право України. – 2005. – № 1. – С. 63-65.
2. Лазарева В. А. Судебная деятельность и ее реализация в уголовном процессе / В. А. Лазарева. – Самара : Самар. Ун-т, 1999. – 136 с.
3. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. О. Попелюшко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 38 с.
4. Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України / О. Г. Шило. – Х. : Право, 2011. – 472 с.
5. Рябцева Е. В. Судебная деятельность в уголовном процессе России / Е. В. Рябцева. – Ростов-на / Д. : Феникс, 2006. – 320 с.
6. Берова Д. М. Функции суда в уголовном судопроизводстве / Д. М. Берова // Общество и право. – 2010. – № 5. – С. 176 – 184.
7. Струць О. А. Забезпечення судом законності та обґрунтованості слідчих дій на досудових стадіях провадження у кримінальній справі / О. А. Струць // Судова апеляція. – 2009. – № 1. – С. 70 – 76.
8. Тушев А. А. Прокурор в уголовном процессе Российской Федерации / Научн. ред. докт. юрид. наук, проф. И. Ф. Демидов. – Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 325 с.
9. Ткачева Н. В. Понятие и виды функций суда в досудебных стадиях уголовного процесса / Н. В. Ткачева // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – № 29 (244). – С. 92-94.

10. Даровских С. М. Функции, выполняемые судом в уголовном судопроизводстве / С. М. Даровских // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Серия "право". – 2007. – Вып. 10. – С. 35-40.
11. Романов С. В. Уголовно-процессуальные функции суда в судебном разбирательстве и досудебном производстве по уголовным делам / С. В. Романов // Вестник Московского университета. Серия Право. – 2005. – № 5. – С. 94-111.
12. Савенко М. Є. Процесуальні функції суду у кримінальному судочинстві на стадіях досудового слідства та судового розгляду / М. Є. Савенко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2. – С. 279-284.
13. Рыжих А. Н. Полномочия суда на досудебных стадиях уголовного процесса автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. Н. Рыжих. – Екатеринбург, 2008 // Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1276868>
14. Рыжих А. Н. Осуществление судом полномочий по уголовному преследованию на досудебных стадиях уголовного процесса / А. Н. Рыжих // Российский юридический журнал. – 2007. – № 3. – С. 154-156.
15. Лалиев А. И. Проблемы реализации принципа состязательности при рассмотрении судом жалоб на действия органов дознания и предварительного следствия / А. И. Лалиев // Российский судья. – 2010. – № 10. – С. 4-6.
16. Гловюк І. В. До питання про функціональну спрямованість діяльності суду (судді) у досудовому провадженні / І. В. Гловюк // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – Спеціальний випуск № 6. – Ч. 3. – С. 59-66.
17. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М. Є. Шумило. – Х. : Арсіс, 2001. – 320 с.
18. Капліна О. В. Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / О. В. Капліна. – Х., 1998. – 17 с.
19. Зинатуллин З. З. Еще раз об уголовно-процессуальных функциях [Электронный ресурс] / З. З. Зинатуллин, Т. З. Зинатуллин // Проблемы совершенствования и применения законодательства о борьбе с преступностью: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию Башкирского государственного университета. Часть I. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – Режим доступа: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/ufa20042/zinatullin.htm>

20. Матвиенко Е. А. Уголовное судопроизводство по исполнению приговора / Е. А. Матвиенко, В. Н. Бибило. – Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1982. – 206 с.
21. Свиридов М. К. Сущность и предмет стадии исполнения приговора / М. К. Свиридов. – Томск : Изд-во Томского университета, 1978. – 222 с.
22. Тулянский Д. В. Стадия исполнения приговора в уголовном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / Д. В. Тулянский. – М., 2004. – 245 с.

УДК 347.27

Чанишева А. Р., НУ «ОЮА»

ЗМІСТ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ІПОТЕЧНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У даній статті обґрунтовується виділення зобов'язальних та речових іпотечних цивільних правовідносин. Визначається зміст зобов'язальних іпотечних цивільних правовідносин як складової правової конструкції іпотеки.

В данной статье обосновывается выделение обязательственных и вещных ипотечных гражданских правоотношений. Определяется содержание обязательственных ипотечных гражданских правоотношений как составляющей правовой конструкции ипотеки.

In the article allocation of obligation and proprietary mortgage civil legal relations is grounded. The content of obligation mortgage civil legal relations as of a part of legal construction of mortgage is defined.

Перехід України до ринкової економіки значно актуалізував проблему забезпечення виконання цивільно – правових зобов'язань. У свою чергу, це змусило звернути більшу увагу на засоби забезпечення виконання зобов'язань, в тому числі й на ті засоби, які за часів соціалістичної економіки використовувались вкрай обмежено (застава), або не визнавались цивільним законодавством взагалі (іпотека), а тому не використовувались. Одночасно з початком формування ринкової економіки в Україні значно збільшилась кількість учасників цивільних правовідносин, які в силу специфіки своєї економічної діяльності зорієнтовані на використання іпотеки як засобу забезпечення виконання цивільних зобов'язань.

За таких умов дослідження проблеми правового регулювання іпотечних відносин в Україні набуло ознаки актуальності. Кожний із видів названих правовідносин має бути виокремлений і досліджений з метою виявлення шляхів удосконалення правового регулювання

відповідних відносин, доведення правового регулювання цих відносин до науково обґрунтованого рівня.

Іпотечні цивільні правовідносини видається доцільним поділити на речові та зобов'язальні.

Метою даної статті є визначення змісту зобов'язальних правовідносин як складової правової конструкції іпотеки.

Загалом, термін «зобов'язальні іпотечні правовідносини» може викликати заперечення з огляду на тавтологічність позначення певних цивільних правовідносин як зобов'язальних. Загальновизнано, що зобов'язання – це певні цивільні правовідносини. Тому термін «зобов'язальні правовідносини» дійсно виглядає як тавтологія. Однак використання терміну «зобов'язальні правовідносини» обумовлюється практичними потребами. Він зустрічається у роботах М. М. Агаркова, якого сучасні російські цивілісти назвали «людиною, що стояла у витоків радянської і новітньої російської цивілістики, одним із найвидатніших представників цивільно – правової думки європейського масштабу» [1, с. 5]. М. М. Агарков пише про «єдині складні зобов'язальні правовідносини», що виникають на підставі двостороннього договору [2, с. 266]. Тому термін «зобов'язальні іпотечні правовідносини» автор вважає прийнятним взагалі і в будь-якому випадку більш прийнятним, ніж термін «відносні іпотечні правовідносини», який має очевидні стилістичні хибі.

Коли було підготовлено до обговорення в 1996 р. проект Цивільного кодексу України [3], то в ньому виокремлювались зобов'язально – правові способи забезпечення виконання зобов'язань і речові способи забезпечення виконання зобов'язань. До останніх відносились перш за все застава.

Але законодавець не погодився з пропозицією розробників проекту Цивільного кодексу. Тому положення про речовий характер застави як способу забезпечення виконання зобов'язань до Цивільного кодексу не було включено. Звертає, однак, на себе увагу та обставина, що законодавець уникає і використання терміну «іпотечні зобов'язання» чи терміну «зобов'язальні іпотечні правовідносини».

Натомість використовується комплексний термін «іпотека», навіть тоді, коли необхідно дати відповідь на запитання, про що ж саме йдеться, коли у законодавчому положенні зазначається на іпотеку (йдеться насамперед про ст. 585 ЦК, в якій визначається момент виникнення застави без вказання на те, що ж саме виникає – заставні зобов'язальні чи заставні речові правовідносини).

Законодавство про іпотеку (та й про заставу взагалі) набуло б значно більшої чіткості та визначеності, якби воно сприйняло пропозицію про поділ іпотечних правовідносин на зобов'язальні та речові і стало

використовувати терміни «зобов'язальні іпотечні правовідносини» та «речові іпотечні правовідносини». У науці також доцільно було б не відмовлятися, принаймні, від терміну «іпотечне зобов'язання».

Залучення до наукового і нормативного обігу терміну «зобов'язальні іпотечні правовідносини» є більш проблематичним, оскільки вітчизняна цивілістика готова не на більше, ніж на визнання цих двох термінів (зобов'язання і правовідносини) синонімами, що виключає використання терміну «зобов'язальні іпотечні правовідносини».

Між тим, не без підстави висловлювалась думка про те, що двосторонні договори тягнуть виникнення зобов'язальних правовідносин, що включають у себе два зобов'язання – однієї та другої із сторін такого договору [2 с. 266].

Ця думка не була висловлена М. М. Агарковим вперше. Такої ж думки притримувались радянські цивілісти Л. А. Лунц і Й. Б. Новицький [4, с. 133], К. А. Флейшиць [5, с. 235 – 236], В. А. Рахмилович [6, с. 133]. До революції таку думку висловлював С. А. Муромцев [7, с. 91].

Як само собою зрозуміле, таке визначення зобов'язання і зобов'язальних правовідносин дає французький вчений – цивіліст Р. Сават'є [8, с. 220 – 221].

Отже, укладення іпотечного договору тягне за собою виникнення зобов'язальних правовідносин між іпотекодавцем і іпотекодержателем. Навіть у випадках, коли правовідносини між іпотекодавцем і іпотекодержателем щодо іпотеки стосуються володіння, користування чи розпорядження предметом іпотеки, вони є зобов'язальними. Тому, якщо законодавець сприйме правову конструкцію іпотеки з переданням предмета іпотеки іпотекодержателю у володіння, то у разі, коли іпотекодавець не передає на виконання іпотечного договору предмет іпотеки у володіння іпотекодержателю, то останній, за логікою речей, повинен пред'явити позов про примушення до виконання іпотекодавцем в натурі зобов'язання передати у володіння предмет іпотеки навіть у тих випадках, коли іпотечним договором передбачено, що право володіння виникає у іпотекодержателя з моменту підписання іпотечного договору. Іпотекодержатель не може пред'явити в таких випадках віндикаційний позов, бо він здійснює захист права, що ґрунтується на договорі та входить до змісту зобов'язання, а не речове право, якому кореспондує обов'язок невизначеного кола осіб. З урахуванням цього, а також того, що речове право у іпотекодержателя виникає з моменту державної реєстрації іпотеки, включення до іпотечного договору умови про перехід права володіння предметом іпотеки до іпотекодержателя в момент підписання договору позбавлено будь-якого сенсу і будь-якого юридичного змісту.

Укладення іпотечного договору тягне виникнення певних зобов'язальних правовідносин між його сторонами. У процесі розвитку цих правовідносин з'являються нові зобов'язальні правовідносини, в тому числі з участю третіх осіб. У такий спосіб утворюється цілий комплекс зобов'язальних іпотечних правовідносин. Це дослідження здійснюється в межах цивільного права, тому в ньому не буде здійснюватись аналіз іпотечних правовідносин, які мають іншу галузеву належність. Разом з тим, предметом цього дослідження є цивільні відносини, що зазвичай є предметом інших інститутів цивільного права, якщо такі відносини пов'язані з іпотекою, що обумовлює специфіку їх правового регулювання.

Зобов'язальними слід вважати ті іпотечні правовідносини, в яких кредитор (управнена особа) має суб'єктивне право вимагати від боржника, особа якого зарані чітко визначена, здійснення певних дій або утримання від дій. Якщо особі надається суб'єктивне право на певні дії безпосередньо стосовно предмету іпотеки, а цьому праву кореспондує пасивний обов'язок невизначеного кола осіб не перешкоджати діям управненої особи, то таке право існує в рамках речових (абсолютних) правовідносин. У частині другій ст. 3 Закону «Про іпотеку» йдеться про взаємні права і обов'язки іпотекодавця та іпотекодержателя. Ці права та обов'язки і складають зміст відповідних зобов'язальних правовідносин між цими двома суб'єктами.

Сторонами зобов'язальних правовідносин, що утворюють правову конструкцію іпотеки, є іпотекодавець і іпотекодержатель. Іпотекодержателем завжди є та ж сама особа, яка є кредитором у забезпеченому іпотекою зобов'язанні. Це може бути будь-яка фізична чи юридична особа, держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада. Найчастіше іпотекодержателями є банки, які здійснюють підприємницьку діяльність щодо надання кредитів та умовою надання кредитів зазвичай ставлять забезпечення зобов'язання щодо надання кредитів іпотекою.

Іпотекодавцем у зобов'язальних іпотечних правовідносинах зазвичай є боржник за основним зобов'язанням (зобов'язанням, що забезпечується). Передбачається також, що іпотекодавцем може бути третя особа – майновий поручитель. Закон «Про іпотеку» байдужий до відносин між майновим поручителем і боржником у зобов'язанні, що забезпечується іпотекою. Не встановлює з цього приводу будь-яких правил і Цивільний кодекс України. Якщо порівняти іпотеку (заставу) з порукою, то ст. 558 ЦК передбачає платний характер поруки (боржник зобов'язаний оплатити послугу, яку надає йому поручитель та яка полягає в поруці).

Зазначення в Цивільному кодексі на платний характер поруки йде від практики банків, які виступають поручителями (гарантами) і для яких це є видом підприємницької діяльності, що дає певний прибуток. Навіть у силу принципу диспозитивності (ч. 3 ст. 6 ЦК) боржник і поручитель не можуть домовитись про безоплатний характер поручительства, тобто відступити від букви ст. 558 ЦК, бо це порушувало обов'язки банку у його публічних правовідносинах з Національним банком України.

Майнова порука не є специфічним видом діяльності будь-яких суб'єктів підприємницької діяльності. Це – епізодичний вид діяльності фізичної або будь-якої юридичної особи, якій законодавством або статутом не заборонено здійснювати такий вид діяльності.

Фізичні особи можуть виступати майновими поручителями відповідно до загальних правил з дотриманням встановлених для них обмежень права на вчинення правочинів (на здійснення певних видів діяльності), а також в межах їх дієздатності.

Поняття «майновий поручитель» не може інтерпретуватися як видове стосовно родового поняття «поручитель». Тому до відносин щодо майнової поруки не можуть застосовуватися правила, що регулюють відносини щодо поруки. Якщо третя особа уклала з кредитором два договори – договір поруки і договір іпотеки, яким забезпечується виконання не зобов'язання боржника перед кредитором, забезпечене порукою, а зобов'язання поручителя перед кредитором, забезпечене порукою, то до правовідносин щодо поруки застосовуються ст. 553 – 559 ЦК, а до правовідносин, що виникли на підставі іпотечного договору, застосовується Закон «Про іпотеку» та інші нормативні положення, що стосуються іпотеки.

Особливістю зобов'язальних правовідносин, що виникають на підставі іпотечного договору, є те, що основний їх зміст складає зобов'язання іпотекодавця перед іпотекодержателем. Зобов'язання іпотекодержателя перед іпотекодавцем або не існує зовсім (у таких випадках іпотечний договір є одностороннім), або воно має вкрай обмежений зміст. Зокрема, ст. 8 Закону «Про іпотеку» допускає, щоб договором на іпотекодержателя було покладено обов'язок застрахувати предмет іпотеки. Зобов'язання іпотекодержателя перед іпотекодавцем, що виникає на підставі іпотечного договору, набуде значно більш широкого змісту, якщо законодавець визнає правову конструкцію іпотеки з умовою про передання предмета іпотеки у володіння іпотекодержателя.

У межах зобов'язальних правовідносин іпотекодавець зобов'язаний забезпечити збереження предмета іпотеки. Відповідно до частини першої ст. 10 Закону «Про іпотеку» на іпотекодавця покладається

обов'язок за власний кошт здійснювати всі необхідні заходи з метою належного збереження предмету іпотеки.

Але при встановленні конкретних заходів, які повинен здійснювати іпотекодавець, законодавець зазначає лише на окремі, до того ж – менш значні обов'язки іпотекодавця: своєчасне проведення поточного ремонту, «відновлення незначних пошкоджень». Адвокату, що представляє в суді інтереси іпотекодержателя, непросто буде переконати суд та інших учасників процесу в тому, що «відновлення незначних пошкоджень» слід тлумачити як усунення таких пошкоджень.

Тому слово «відновлення» у цитованому формулюванні частини першої ст. 10 Закону «Про іпотеку» слід замінити на «усунення». Трудно збагнути, чому законодавець серед всіх необхідних заходів, які зобов'язаний здійснювати іпотекодавець, називає поточний ремонт і не називає капітальний ремонт, що має значно більше значення для збереження предмету іпотеки (якщо за обставин справи він є необхідним).

Аналогічно зазначається на обов'язок усунення («відновлення») «незначних» пошкоджень, хоч усунення значних пошкоджень має значно більш істотне значення для збереження предмета іпотеки. Тому зазначення на вказані обов'язки іпотекодавця або взагалі слід із частини першої ст. 10 Закону «Про іпотеку» вилучити, або замінити їх прикладами більш істотних обов'язків іпотекодавця в межах обов'язку здійснювати всі необхідні заходи для збереження предмета іпотеки.

До комплексу зобов'язальних правовідносин щодо іпотеки належать правовідносини щодо страхування предмету іпотеки. Відповідно до частини першої ст. 8 Закону «Про іпотеку» іпотекодавець зобов'язаний застрахувати предмет іпотеки на його повну вартість від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування, якщо цей обов'язок іпотечним договором не покладено на іпотекодержателя. Обов'язок страхування предмета іпотеки має суто приватний характер.

Проте Закон «Про страхування» включає страхування предмету іпотеки до переліку видів обов'язкового страхування. У випадках, коли предметом іпотеки є морське торговельне судно, воно підлягає обов'язковому страхуванню також відповідно до п. 10 частини першої ст. 7 Закону «Про страхування». Оскільки при іпотеці морського торговельного судна останнє залишається у володінні та користуванні іпотекодавця, він зобов'язаний також здійснювати обов'язкове страхування відповідальності морського судновласника (п. 32 частини першої ст. 7 Закону «Про страхування»). Частина 4 ст. 8 Закону «Про іпотеку» допускає покладення на іпотекодавця обов'язку здійснювати інші види страхування у зв'язку з передачею нерухомого майна в іпотеку.

Страхування предмету іпотеки здійснюється на користь іпотекодержателя (частина перша ст. 8 Закону «Про іпотеку»). Це погоджується з частиною першою ст. 25 Закону «Про страхування», яка передбачає можливість звернення до страховика з заявою про здійснення страхової виплати не тільки страхувальника чи його правонаступника, а і третіх осіб, визначених договором страхування. У силу договору страхування та внаслідок настання страхового випадку іпотекодержатель набуває право отримання страхової виплати.

Отже, страховий випадок приводить до втрати іпотекодержателем, на користь якого здійснене страхування предмету іпотеки, свого речового права повністю (при знищенні предмету іпотеки) або частково (при пошкодженні цього предмету). Отримане іпотекодержателем готівкою страхове відшкодування стає об'єктом права власності іпотекодержателя, а якщо воно отримане в безготівковій формі, то воно знеособлюється і має такий же правовий режим, як і інші безготівкові кошти, що обліковуються на поточному рахунку іпотекодержателя в банку.

Тому зазначення в частині другій ст. 8 Закону «Про іпотеку» на те, що іпотекодержатель має переважне право на задоволення своєї вимоги за основним зобов'язанням із суми страхового відшкодування, є некоректним. Більш правильним було б встановити, що на суму отриманого іпотекодержателем страхового відшкодування зменшується сума основного зобов'язання боржника перед іпотекодержателем. У частині перевищення сумою страхового відшкодування суми основного зобов'язання, забезпеченого іпотекою, іпотекодержатель набуває статусу боржника.

Але законодавець у частині другій ст. 8 Закону «Про іпотеку» уникає того, щоб визначити іпотекодержателя як боржника, що зобов'язаний відповідно до закону розподілити решту страхового відшкодування, що перевищує розмір основного зобов'язання. І все ж слід зробити висновок про те, що як раз іпотекодержатель несе обов'язок розподілити решту страхового відшкодування. Разом з тим недостатня визначеність законодавчого положення, про яке йдеться, обумовлює необхідність заміни у частині другій ст. 8 Закону «Про іпотеку» слів «підлягає розподілу» на слова «розподіляється іпотекодержателем, який отримав страхове відшкодування». За виконання цього обов'язку іпотекодержатель несе відповідальність перед особами, що мають право на задоволення своїх вимог за рахунок страхового відшкодування, у вигляді відшкодування збитків.

Цей розподіл решти страхового відшкодування між іпотекодержателями, що мають нижчий пріоритет та іншими кредиторами іпотекодавця (у частині другій ст. 8 Закону «Про іпотеку» помилково вказано – «боржника») здійснюється відповідно до пріоритету та роз-

міру їх зареєстрованих прав та вимог. Якщо після такого розподілу страхового відшкодування залишаються вільні кошти, вони перекачуються (передаються) іпотекодавцеві.

Враховуючи недоліки тексту частини другої ст. 8 Закону «Про іпотеку», їй доцільно було б викласти у такій редакції: «Після отримання іпотекодержателем страхового відшкодування розмір його вимог до боржника за основним зобов'язанням, забезпеченим іпотекою, відповідно зменшується. Якщо страхове відшкодування перевищує суму основного зобов'язання, сума такого перевищення розподіляється між іпотекодержателями з нижчим пріоритетом та іншими кредиторами іпотекодавця, які мали речові права на предмет іпотеки, відповідно до пріоритету та розміру їх зареєстрованих прав чи вимог. Якщо після такого розподілу залишилась частина страхового відшкодування, іпотекодержатель зобов'язаний переказати (передати) її іпотекодавцеві».

Іпотекодавець та іпотекодержатель, що має вищий пріоритет, можуть домовитися про те, що страхове відшкодування, право на отримання якого має іпотекодержатель, спрямовується на відновлення предмету іпотеки. Така домовленість оформляється договором, що укладається відповідно до ст. 626 – 654 ЦК, а зобов'язання, що виникають на підставі такого договору, підпорядковуються загальним положенням Цивільного кодексу про зобов'язання (ст. 509 – 625 ЦК).

Відсутність ґрунтовних наукових досліджень іпотечних цивільних правовідносин стала основною причиною включення до законодавчих актів численних положень, які не відповідають потребам суспільних відносин і перешкоджають нормальному їх розвитку.

Література:

1. Бабкин С., Белов В. За глаза его называли «мэтр» / С. Бабкин, В. Белов // Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 – х т. Т. 1. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. – С. 5 – 41.
2. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 – х т. Т. 1 / М. М. Агарков. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. – 490 с.
3. Цивільний кодекс України. Проект, запропонований Міністерством юстиції України. Станом на 20.03.96. – К. : Міністерство юстиції України, 1996. – 381 с.
4. Лунц Л. А., Новицкий И. Б. Общее учение об обязательствах / Л. А. Лунц, И. Б. Новицкий. – М. : Госюриздат, 1950. – 416 с.
5. Советское гражданское право /Под ред. Я. А. Куника. – М. : Высшая школа, 1973. – 512 с.
6. Комментарий к ГК РСФСР. – М. : Юридическая литература, 1970. – 824 с.
7. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима / С. Муромцев. – М., 1883. – 698 с.
8. Саватье Р. Теория обязательства. Юридический и экономический очерк / Р. Саватье. – М. : Прогресс, 1972. – 440 с.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АВТОРСЬКИХ ПРАВ, ЯКІ ПЕРЕДАЮТЬСЯ В КОЛЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ

Ця стаття присвячена розгляду авторських прав, які передаються в колективне управління. Колективне управління слід розглядати як діяльність окремих суб'єктів, спрямовану на реалізацію можливостей, які містяться в змісті майнових прав, переданих автором на колективній основі. Законодавство усіх країн прагне належним чином забезпечити творців відповідними матеріальними благами і Україна не є виключенням.

Данная статья посвящена рассмотрению авторских прав, которые передаются в коллективное управление. Коллективное управление следует рассматривать как деятельность отдельных субъектов, направленную на реализацию возможностей, содержащихся в имущественных правах, переданных автором на коллективной основе. Законодательство всех стран стремится должным образом обеспечить творцов соответствующими материальными благами и Украина не исключение.

This article deals with the copyright, which are passed to the collective management. Collective management should be viewed as an activity of individual subjects to achieve the opportunities that appear in the content of property rights transferred by the author on a collective basis. Legislation in all countries tends to be given to the creators of the relevant material goods and Ukraine is no exception.

Постановка проблеми. Традиційним об'єктом економічного обігу протягом всієї історії людства були матеріальні речі – об'єкти природи та результати матеріального виробництва. Результати творчої, інтелектуальної діяльності не були об'єктом ринкових відносин, оскільки їх реалізація, попри велике значення для розвитку людства, здійснювалася повільно. Однак на певному етапі розвитку цивілізації результати інтелектуальної діяльності почали відігравати у житті спільноти все більшу роль, а їх реалізація дала можливість отримання стабільних і досить великих прибутків [5]. Саме тому законодавство всіх країн прагне належним чином забезпечити творців відповідними матеріальними благами і правами за використання їх творів. Одні країни, економічно більш розвинені, надають творцям більше матеріальних благ і відповідних прав, інші – менше. Але в усьому світі творці нового, суспільно значимого наділені певними правами, у тому числі майновими. Майнові права творців наділяють їх юридично забезпеченою можливістю

одержувати певні матеріальні блага за рахунок монопольного використання результатів інтелектуальної діяльності [2].

Колективне управління правомірно розглядати як діяльність відповідних суб'єктів (організацій по колективному управлінню правами), направлену на реалізацію можливостей, що містяться в змісті майнових прав, переданих автором на колективній основі.

В більшості випадків автори і власники суміжних прав не можуть самі реалізовувати свої правомочності, а передають права на використання творів іншим особам. При цьому можливі ситуації, коли автор або інший правовласник не може реально проконтролювати, хто і як використовує його твір. У таких випадках згідно з Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. № 3792 – XII в редакції закону України від 11 липня 2001 р. допускається створення спеціальних посередників – організацій, що управляють майновими правами на колективній основі [3, с. 30].

Законом України «Про авторське право і суміжні права», а саме Ст. 47 передбачено можливість здійснення управління авторськими майновими правами організаціями, які створюють суб'єкти авторського права і (або) суміжних прав, що мають статус юридичної особи згідно із законом. Вони діють на основі статутів, які затверджують в установленому порядку, і в межах повноважень, одержаних від суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав на основі відповідних цивільно-правових договорів.

Стан дослідження проблеми. Слід зазначити, що проблеми права інтелектуальної власності досліджувалися багатьма як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, такими як: Ч. Н. Азімов, І. А. Безклубий, Ю. Л. Бошицький, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Р. В. Дроб'язко, О. В. Кохановська, Ю. В. Носик, О. А. Підпригора, О. О. Підпригора, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Р. Б. Шишка, О. О. Штефан та ін.

ЦК України майновими правами інтелектуальної власності визначає: право на використання; виключне право дозволяти використання; право перешкоджати неправомірному використанню, в тому числі забороняти таке використання; інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Виклад основних положень. Закон України «Про авторське право і суміжні права» у ст. 15 визначає коло майнових прав, що належать авторам творів науки, літератури і мистецтва. Автору або іншій особі, яка має авторське право, належить право на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом. Право на використання – це і є вилучення із твору його корисних якостей будь-якими способами, що не суперечать закону. Це, перш за все, забезпечення вільного

доступу інших осіб до твору. Яким чином, в який спосіб визначити цей доступ третіх осіб до твору – вирішує автор. Одним із найбільш поширених способів використання творів є їх опублікування (випуск твору в світ).

Відповідно до ст. 442 ЦК України твір вважається опублікованим (випущеним у світ), якщо він будь-яким способом повідомлений невизначеному колу осіб, у тому числі виданий, публічно виконаний, публічно показаний, переданий по радіо чи телебаченню, відображений у загальнодоступних електронних системах інформації.

Стаття 15 Закону України «Про авторське право та суміжні права» надає право автору чи іншій особі, яка має авторське право, правову можливість дозволяти або забороняти: відтворення твору; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; будь-яке повторне оприлюднення творів, якщо воно здійснюється іншою організацією, ніж та, що здійснила перше оприлюднення; переклади творів; переробки, адаптації, аранжування та інші подібні зміни творів; включення творів як складових частин до збірників, антологій, енциклопедій тощо; розповсюдження творів шляхом першого продажу, відчуження іншим способом або шляхом здавання в майновий найм чи у прокат та шляхом іншої передачі до першого продажу примірників творів; подання своїх творів до загального відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до творів з будь-якого місця й у будь-який час за їх власним вибором; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат після першого продажу, відчуження іншим способом оригіналу або примірників аудіовізуальних творів, музичних творів у нотній формі, а також творів, зафіксованих у фонограмі чи відеогамі або у формі, яку зчитує комп'ютер; імпорт примірників творів. Наведений перелік не є вичерпним, можуть бути й інші форми використання твору.

Однією із причин виникнення авторського права є виникнення можливості відтворення творчого результату, досягнутого автором, іншими особами. Треба було захистити автора від свавільного використання твору без дозволу автора, згідно з чим було закріплене монопольне право автора на відтворення твору. Це право, закріплене за автором, є фундаментальною основою сучасного авторського права. Адже право на відтворення – це право на повторне надання твору об'єктивної форми, що робить твір доступним для сприйняття іншими особами [4, 10].

За Законом України «Про авторське право і суміжні права» відтворення – це виготовлення одного або більше примірників твору, відеограми, фонограми в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній

(включаючи цифрову), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер. Примірник твору – це копія, виконана у будь-якій матеріальній формі.

З правом на відтворення пов'язане й інше право автора – право доступу автора до твору образотворчого мистецтва. Автор такого твору має право вимагати від власника матеріального носія цього твору надання йому можливості здійснення права автора на відтворення зазначеного твору. Такий доступ автору необхідний для відтворення твору в копіях або в інший спосіб. Власник матеріального носія не повинен перешкоджати автору в доступі до твору, але й доступ автора не повинен порушувати права власника.

Публічне виконання і публічне сповіщення твору. За Законом публічне виконання – це подання творів, виконань, фонограм, передач організацій мовлення шляхом декламації, гри, співу, танцю та іншим способом як безпосередньо (у живому виконанні), так і за допомогою будь-яких пристроїв і процесів (за винятком передачі в ефір чи по кабелях) у місця, де присутні чи можуть бути присутніми особи, які не належать до звичайного кола сім'ї або близьких знайомих сім'ї, незалежно від того, чи присутні вони в одному місці в один і той самий час або в різних місцях у різний час.

Законом України про авторське право переклади творів визначаються як окремий об'єкт авторського права і як окремий вид використання вже оприлюдненого твору. Виключне право на переклад його твору належить автору або його правонаступникам. За своїм змістом воно є правом на переклад і використання перекладу самим автором або видачею дозволу на переклад і використання перекладу іншим особам. Видача дозволу іншій особі на переклад і використання перекладу оформляється договором між автором і перекладачем. Як правило, такий договір укладається автором з тією організацією, яка має намір використати твір автора.

Право на переклад існує протягом усього строку чинності авторського права. Дача дозволу на переклад твору на іншу мову є не що інше як ліцензійний договір. Автор може залишити за собою право під час дії договору на переклад давати дозвіл на переклад на ту саму мову й іншим особам. Проте у договорі на переклад може бути умова, за якою автор бере на себе обов'язок не видавати такого дозволу [5].

Переробки, адаптації, аранжування та інші подібні зміни творів. Внаслідок зазначених перетворень твору створюються так звані похідні твори. Ними закон визнає продукти інтелектуальної творчості, створені на основі іншого існуючого твору (переклад, адаптація, аранжування, обробка фольклору, інші переробки творів). Така переробка не повинна шкодити охороні оригінального твору. Оригінальність

похідного твору полягає у творчій переробці твору, що існував раніше. До похідних творів не належать аудіовізуальні твори, у тому числі іноземні, дубльовані, озвучені, субтитровані українською та іншими мовами.

Право на переробку належить самому автору, який може здійснити її особисто або видати дозвіл на переробку іншим особам.

Створені внаслідок переробки похідні твори є окремим об'єктом авторського права, а, отже, і об'єктом правової охорони. Будь-яка переробка твору може мати місце лише на підставі договору з автором.

Розповсюдження твору шляхом першого продажу, відчуження іншим способом або шляхом здавання в майновий найм чи у прокат та шляхом іншої передачі до першого продажу примірників твору. Майновим правом автора є також право на розповсюдження твору будь-яким способом, що не суперечить закону. Проте розповсюджуватися можуть лише твори, зафіксовані на певному матеріальному носії. Можливість розповсюдження твору може бути лише за умови, що є копії твору, які можуть бути випущені в цивільний обіг. Зрозуміло, що не відтворений твір не може бути випущений в обіг.

Закон не визначає, в якій кількості твір має бути відтворений для розповсюдження. Розповсюдженням визнається продаж примірників творів, здавання у прокат чи випуск творів в обіг іншим способом навіть в обмеженій кількості. Закон не визначає також способів і форм розповсюдження, називаючи лише продаж, майновий найм, прокат, але це не означає, що розповсюдження обмежуються лише цими способами.

Правомірно опубліковані твори, введені в цивільний обіг, можуть розповсюджуватися далі без згоди автора і виплати авторської винагороди. Адже власник матеріального носія твору може ним розпорядитися на свій розсуд незалежно від волі автора. Власник примірника твору може його продати, подарувати, передати у тимчасове безоплатне користування тощо. Здавання в майновий найм після першого продажу, відчуження іншим способом примірників аудіовізуальних творів, комп'ютерних програм, баз даних, музичних творів у нотній формі, а також творів, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі або у формі, яку зчитує комп'ютер – це особливості авторського права України. Як виняток із загального правила, за яким твори, випущені в цивільний обіг правомірним чином, тобто з дозволу автора, примірники аудіовізуальних творів, комп'ютерних програм, баз даних, музичних творів у нотній формі, а також твори, зафіксовані у фонограмі чи відеограмі або у формі, яку зчитує комп'ютер і після першого продажу можуть розповсюджуватися лише з дозволу автора. Автору (авторам) цих творів належить право дозволяти їх розповсюдження і

після першого продажу, а також забороняти розповсюдження зазначених творів, якщо таке розповсюдження мало місце.

Імпорт примірників творів – це також майнове право автора, що є різновидом розповсюдження твору. Адже ввіз в Україну примірників творів, що охороняються авторським правом, без дозволу автора є порушенням його виключних прав. Відповідно до Закону про авторське право ввіз на митну територію України примірників творів, що були відтворені за кордоном навіть з дозволу автора, визнається порушенням авторських прав. Таке обмеження імпорту примірників творів зумовлюється тим, що авторське право має територіальний характер, тобто його чинність поширюється лише на територію, де воно виникло. Згідно з цим розповсюдження примірників відтвореного за кордоном твору мають бути під контролем автора. Якщо такі примірники твору будуть завезені в Україну із-за кордону, то це може призвести до порушення майнових прав автора шляхом зменшення попиту на примірники творів, відтворених в Україні з дозволу автора.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» передбачає ще одне, нове виключне право, якого авторське право, що діяло раніше, не знало. Йдеться про право слідування.

Стаття 448 ЦК України наділяє автора невідчужуваним правом на одержання грошової суми у розмірі п'яти відсотків від суми кожного продажу оригіналу художнього твору чи оригіналу рукопису літературного твору, наступного за відчуженням оригіналу, здійсненого автором. Зазначена сума сплачується продавцем оригіналу твору.

Зазначене правило переходить до спадкоємців і діє до закінчення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір.

Збір і виплата винагороди, одержаної внаслідок використання права наслідування, здійснюється особисто автором, через його повіреного або через організації, що управляють майновими правами авторів на колективній основі.

Право наслідування характеризується певними ознаками. Передусім цим правом відповідно до Закону наділяються автори лише літературних та художніх творів. При цьому право наслідування виникає в авторів при продажу лише оригіналів твору, тобто унікальних матеріальних носіїв літературних та художніх творів, живопису, скульптури, графіки тощо.

Проте найважливішим майновим правом автора є право на винагороду. Раніше уже підкреслювалося, що переважна більшість результатів інтелектуальної діяльності створюються з метою одержання відповідної винагороди. Інтелектуальна, творча діяльність – це своєрідний засіб здобування коштів для пристойного забезпечення існування.

У спеціальній літературі тривалий час велася жвава дискусія про юридичну природу авторської винагороди. Не вдаючись у сутність цієї дискусії, все ж слід визнається, як своєрідна плата за працю, підвищена плата за більш високий рівень праці [6].

Принципове положення ЦК України та Закону про авторське право полягає в тому, що будь-який твір може бути використаний лише з дозволу автора і за вказану в договорі винагороду. За винятком випадків, передбачених статтями 21 – 25 цього Закону, особа, якій належить авторське право, має право вимагати виплати винагороди за будь-яке використання її твору. Винагорода може здійснюватися у вигляді одноразового платежу (одноразова винагорода), у формі відрахувань (відсотків) за кожний проданий примірник чи кожне використання твору або складатися зі змішаних платежів.

Розмір, порядок обчислення і виплати винагороди за створення і використання твору встановлюється сторонами в авторському договорі. Винагорода може визначатися також у договорах, що укладаються організаціями, які управляють майновими правами авторів на колективній основі, з користувачами.

Кабінет Міністрів України може встановлювати мінімальні ставки авторської винагороди, що індексуються одночасно з індексацією мінімальних розмірів заробітної плати.

Отже, розмір винагороди, порядок її обчислення і виплати встановлюється угодою між автором і користувачем, що укладається обов'язково в письмовій формі.

Зміст права на винагороду полягає в тому, що автору твору надається забезпечена законом можливість вимагати виплати винагороди за будь-яке використання його твору. Але це право не поширюється на визначені законом випадки так званого вільного використання твору.

Розмір винагороди та умови її виплати визначаються на підставі договорів між вказаними виробниками, імпортерами та організаціями, що управляють майновими правами авторів на колективній основі.

Зазначені організації самі узгоджують з користувачами розмір винагороди, здійснюють її збір і поділяють між суб'єктами авторських і суміжних прав – пропорційно фактичному використанню творів і об'єктів суміжних прав.

Література:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ в редакції Закону України від 11 липня 2001 р.
2. Мікульонюк І. О. Основи інтелектуальної власності : навч. пос. / І. О. Мікульонюк. – К. : ІВС Видавництво «Політехніка», 2005. – 232 с.
3. Гришаев С. П. Авторское право / С. П. Гришаев. – М. : ГАРАНТ, 2005. – С. 30.

4. Підпригора О. Авторське право і суміжні права в новому Цивільному кодексі України // Інтелектуальна власність – 2004. – № 8 – С. 9 – 12.
5. Право інтелектуальної власності: Підручник / О. А. Підпригора, О. О. Підпригора. – К. : Атіка, 1998. – 385 с.
6. Харитонova О. І. Деякі проблемні питання визначення змісту права інтелектуальної власності // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2008. – Вип № 43. – С. 55 – 60.

УДК 343.985:343.622-058.55

Сайчин С. О., м. Одеса

ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПРИ ВИЯВЛЕННІ ТРУПА НОВОНАРОДЖЕНОЇ ДИТИНИ

Огляд місця події по справам про дітовбивство являється важливою слідчою дією, в якій необхідно визначити межі огляду, здійснити детальний огляд трупа і прилеглої території. В зв'язку із збільшенням кількості даного виду злочину в Україні, бажано звернутися до дослідження цієї проблеми.

Осмотр места происшествия по делам о детоубийстве является важным следственным действием, при котором необходимо определить границы осмотра, произвести тщательный осмотр трупа и прилегающей территории. В связи с ростом совершения данного вида преступлений в Украине, целесообразно обратиться к исследованию этой проблематики.

Examination of occurrence site in cases of infanticide is an important investigation action, during which the limits of the inspection must be defined, a careful examination of the corpse and the surrounding territory should be done. Due to the growth of these crimes commission in Ukraine, it is advisable to study this appeal issues.

Побудова правої держави покликана забезпечити верховенство закону, непорушність основних прав і свобод людини, охорону прав і законних інтересів громадян.

Таке положення повністю погоджується зі ст. 3 Загальної декларації прав людини, у якій говориться, що кожна людина має право на життя, на свободу й на особисту недоторканність. Основи правового статусу громадянина також закріплені в інших міжнародних актах і деклараціях. Зокрема, у Міжнародному пакті про цивільні й політичні права (1966 р.), Заключному акті Наради по безпеці й співробітництву в Європі (1989р.), у Конституції України (розділ 2 «Права, свободи

й обов'язки людини й громадянина (прийнята 28 червня 1996 року на 5 сесії Верховної Ради України).

Зазначені юридичні норми про цивільні й політичні права розглядають право на життя як невід'ємне для кожної людини. У статті 27 Конституції України відзначено, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Основний закон нашої держави не тільки декларує, але й гарантує захист життя людини, його прав і свобод, покладаючи ці функції на державу. Крім цього у Основному Законі, у ст. 3 зазначається, що людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є в Україні найвищою соціальною цінністю. Затвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Предметом нашого дослідження є проблеми, пов'язані з розслідування дівовбивств. Особливостям розслідування даного виду вбивств були присвячені роботи відомих учених-криміналістів і судових медиків таких як Авдєєв М. І., Бородін С. В., Відонов Л. Г., Миньковский Г. М. [1], Колмаков В. П. [2], Попов Н. В. [3], Саїнчин О. С. [4]. Однак слід зазначити, що в зазначених роботах деякі проблеми розслідування дівовбивств знайшли своє відображення не на достатньому рівні. Усунення цієї прогалини і є **метою** даної статті.

Нашу увагу залучили особливості проведення окремих слідчих дій, а саме огляд місця події по справах про дівовбивства. Місце події в справі про вбивство – це ділянка території (акваторії) або приміщення, де скоєно злочин і виявлений труп, а також примикають до цієї ділянки або приміщення простір, у якому можуть бути виявлені сліди й предмети, які мають відношення до злочину. У випадку якщо вбивство скоєно в одному місці, а сліди його виявлені в іншому, то в наявності й місце злочину, і місце події. Огляд місця події насамперед, спрямований на встановлення, фіксацію й дослідження обстановки місця події, слідів злочину й злочинця й інших фактичних даних, механізму події й інших обставин розслідуваної події.

Перед оглядом треба з'ясувати, чи не відбулося яких-небудь змін на місці події після виявлення трупа, а також рекомендується зробити попередній огляд місця розташування трупа щодо навколишньої його території й визначити границі огляду. Визначення границь огляду залежить від місця, де виявлений труп, від наявності або відсутності біля трупа слідів пологів (крові, дитячого місця, пологової рідини й т. п.), слідів, що вказують на напрямок, звідки був доставлений труп, і інших предметів, що можуть мати значення для справи.

При огляді місця події варто мати на увазі посмертні ушкодження трупа немовляти гризунами або тваринами, наприклад, собаками, пацюками тому що при подальшому дослідженні трупа ця обставина важливо для того, що б такі ушкодження не прийняти

помилково за прижиттєві. Ушкодження повинні бути детально описані в протоколі огляду.

Після фіксації місця знаходження й пози трупа слідчий докладно описує предмети, у які загорнуть труп, спосіб сповивання, одяг і всі інші виявлені на трупі або біля нього предмети, тому що вони, звичайно служать основними джерелами відомостей про особистість матері дитини або про місце, де відбулися пологи. Особливу цінність для слідства представляє так званий «браслет» (прив'язана до руки дитини бирка із вказівкою прізвища матері), мітки й штампи на білизні, позначки листоноші на газеті й т. п. Мітки, вишивки також мають значення, як прикмети по яких шляхом пред'явлення для впізнання можна встановити, кому ці речі належать. Опис різних ганчірок і одягу повинне провадитись ретельно, і вони повинні зберігатися як речовий доказ.

Всі речі й предмети, виявлені на трупі або біля нього, описуються із вказівкою в протоколі їхнього розміру, кольору, виду й інших ідентифікаційних ознак (мітка на дитячому одязі, латка на ковдрі); особливо відзначають наявність яких-небудь штампів, міток, дат, помарок і т. п. Якщо труп загорнутий у газету, фіксуються її назва, дата, наявні на ній які-небудь записи, кількість аркушів, забруднення та ін. Якщо дитина була народжена в пологовому будинку, на його руці іноді можна виявити браслет (нитка з биркою), на якому записана прізвище матері; дитина, може бути, загорнута у пелюшки зі штампом пологового будинку й т. п. При виявленні трупа немовляти в коробці або ящику варто ретельно оглянути ці предмети. Не можна обмежуватися лише поверхневим оглядом одягу або упакування, у якій виявлений труп немовляти, оскільки одяг і речі частіше є важливими джерелами для побудови версії про особистість матері дитину або особи, яким-небудь образом причетних до злочину. Повинні бути вжиті заходи для збереження виявлених із трупом речей і предметів.

Крім речей, у які може бути загорнуть труп новонародженої дитини можуть бути знайдені й предмети, що застосовувалися для вмертвіння дитини. Дітовбивство може бути зроблено введенням не тільки в порожнину рота, але навіть і в трахею носової хустки, носка, дамської панчохи й т. п. Ці речі можуть мати велике значення при пред'явленні їх різним особам з метою впізнання. При удавленні петлею матеріал петлі також може бути використаний для ідентифікації. Петлі ж можуть бути з дамського пояса, мотузки, рушника або з іншого матеріалу. Спосіб зав'язування вузлів може зіграти важливу роль для судження про професію особи, що зав'язали їх.

При огляді місця події, слідчим може бути встановлено народилась дитина живою чи мертвою. Якщо дитина народилась живою,

то при першому його лементі, коли розширюється грудна клітка й стравохід, в останній негайно проникають гнильні мікроби, що перебувають у навколишнім середовищі. Зі стравоходу вони потрапляють у шлунок і кишечник. Тому коли дитину вбивають і заривають у землю, гниття його трупа в таких випадках розвивається так само, як і в дорослої людини. Коли ж через якийсь час труп знаходять, то шкіра його живота виявляється, посипана брудно-зеленими плямами. Отже, дитина народилась живою.

Якщо ж дитина народжується мертвою і труп його заритий у землі, то після його знаходження при огляді, оскільки в трупі не було гнильних мікробів, явища гниття виявляють тільки у вологих частинах трупа, куди ззовні осідають гнильні мікроби. В області живота на шкірі немає ознак позеленіння. Брудно-зеленувате фарбування спостерігається на віках або на крилах носа, на губах.

Література:

1. Пособие по расследованию убийств / Авдеев М. И., Бородин С. В., Видонов Л. Г. и др.; отв. ред. : Гусев С. И. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 48.
2. Колмаков В. П. Расследование убийств – М. : ВЮЗИ., 1958. – С. 14.
3. Попов Н. В. Учебник судебной медицины – М. : Медгиз., 1946. – 43 с.
4. Саинчин А. С. Особенности расследования детоубийств / А. С. Саинчин. – Одесса: Юрид. лит., 2005. – С. 65 – 75.

УДК 340.14

Чередник Р. В., НУ «ОЮА»

ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) СПОРТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Поняття «джерела права» є однією з фундаментальних категорій у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції та має особливе значення для правової теорії і практики. Розкриття особливостей джерел (форм) спортивного права України автором статті здійснюється в контексті процесу становлення спортивного права як комплексної галузі та з врахуванням плюралізму джерел спортивного права.

Понятие «источники права», будучи одной из фундаментальных категорий в современной общетеоретической юриспруденции, имеет особое значение для правовой теории и практики. Раскрытие особенностей источников (форм) спортивного права Украины автором статьи осуществляется в контексте процесса становления спортивного права как комплексной отрасли и с учетом плюрализма источников спортивного права.

Concept «Sources of law» is one of the fundamental categories in modern general theoretic jurisprudence, which has the special value for a legal theory and practice. The author tries to show all the features of sources (forms) of sport law in the contest of formation process of sport law as complex's and according to the pluralism of the sources of port law.

Поняття «джерела права» є однією з фундаментальних категорій у сучасній загальнотеоретичної юриспруденції та має особливе значення для правової теорії і практики. В сучасному правовому дискурсі все більшої уваги приділяється різноманітним аспектам визначення понять джерел права, їх співвідношення з формами права та іншим спорідненими проблемами.

Визначаючись з категорією «джерела права» слід враховувати, що кожна галузь права має власні особливості її застосування; котрі зумовлені юридичними доктринальними традиціями та специфікою галузевої правотворчості. Спортивне право в цьому випадку не є винятком. Саме тому актуальність теми дослідження не викликає сумнівів, оскільки активізація процесів становлення спортивного права як на національному, так і на міжнародному рівні породжує необхідність дослідження джерел (форм) спортивного права, виявлення їх особливостей на міжнародному рівні та в сучасній системі права України.

Практична актуальність теми дослідження, в свою чергу, пов'язана із зростанням уваги та вимог міжнародної і національної спільноти до ефективності та збалансованості спортивного законодавства, його реального використання при вирішенні спортивних спорів і спроможності сприятти розвитку спорту в цілому.

Метою дослідження є розкриття особливостей джерел (форм) спортивного права України.

Окремі аспекти проблематики статті висвітлювались за такими напрямками: дослідження джерел права (Н. М. Крестовська, М. Н. Марченко, Ю. М. Оборотов, Н. М. Пархоменко та ін.); розуміння становлення спортивного права (С. В. Алексеев, Г. Ю. Бордюгова, В. П. Васильевич, О. Ф. Моргунов, О. В. Сердюков та ін.). Водночас, сучасні процеси в правовій реальності беззаперечно свідчать про необхідність постановки та вирішення проблеми визначення системи джерел (форм) спортивного права України.

В наукових працях Н. М. Крестовської термін «джерела права» розуміється в наступних значеннях: матеріальному – як система об'єктивних потреб суспільного розвитку; ідеальному – як відображення матеріального джерела права в правосвідомості законодавця через усвідомлення ним об'єктивних потреб суспільного розвитку; пізнавальному – як використання в тлумаченні юридичних текстів підготовчих матеріалів і документів, проектів нормативно-правових актів;

формальному – як юридично оформлений результат ідеологічного усвідомлення об'єктивних потреб суспільного розвитку [1, с. 215]. М. Н. Марченко у своєму монографічному дослідженні на основі порівняльного аналізу категорій «джерело права» та «форма права» дійшов висновку, що вони співпадають тоді, коли визначають вторинні, формально-юридичні джерела права [2, с. 57]. Ю. М. Оборотов дотримуються точки зору, згідно якої категорію «джерело права» в сучасній юридичній науці слід використовувати саме у формально-юридичному значенні та розуміти під джерелами права форму вираження й закріплення правових норм [3, с. 46].

Оскільки спортивна діяльність проявляється як через відносини приватноправового характеру (наприклад, майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини за участю суб'єктів спортивної діяльності, засновані на їх рівності, автономії волі і майновій самостійності), так і через відносини публічно-правового характеру (зокрема, з приводу публічної організації спортивної діяльності), тому джерела спортивного права у матеріальному значенні визначаються як потребу суспільства до розвитку фізичної культури й спорту, ідеальному – шляхом усвідомлення соціумом необхідності врегулювання правовими засобами спортивної діяльності та приведення її до єдиної злагодженої системи, та формальному – як формально закріплені джерела, які регулюють окремий вид суспільних відносин.

Джерела спортивного права, саме у формальному значенні (форми права), можуть бути умовно розділені на два види: внутрішньодержавні (національні) та міжнародні.

В цьому дослідженні ми зосередимось на розкритті особливостей форм спортивного права України. О. Ю. Моргунов в своїх працях відносить до них нормативно-правові акти, підзаконні нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, до яких належать міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, звичаї та судові прецеденти [4]. Точка зору дослідника є вельми дискусійною, оскільки автором залишено поза увагою акти національних і міжнародних спортивних організацій (статути та ін.), хоча їх правова роль в системі спортивного права є беззаперечною. Активна позиція щодо виділення актів спортивних організацій як джерел спортивного права підтримується в працях С. В. Алексєєва, який відносить до них статути національних олімпійських комітетів, положення професійних ліг, союзів, клубів, що безпосередньо регламентують діяльність національних спортивних організацій, включаючи їх міжнародно-правову діяльність.

Для спортивного права характерні такі основні національні джерела: внутрідержавне законодавство держав, що включає в себе закони та

підзаконні акти, внутрідержавний правовий звичай, акти національних спортивних організацій, які задіяні в регулюванні спортивних відносин, судовий прецедент (у країнах прецедентного права).

До міжнародних джерел спортивного права слід віднести: міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, акти міжнародних спортивних організацій і нормативні (прецедентні) рішення міжнародних судів

Розглядаючи внутрішньодержавне законодавство в сфері спорту, слід зазначити, що його дія поширюється лише в межах цієї держави та є результатом реалізації нормотворчої функції державних органів, які втілюють у життя інтереси різних верств громадянського суспільства. Українське національне законодавство в сфері спорту представлено Конституцією України, законами України «Про фізичну культуру і спорт», «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні» та низкою інших нормативно-правових актів в цій сфері.

Конституція України є основним законом держави, котрий закріплює в собі фундаментальні засади державного та суспільного ладу, проте, серед норм Конституції України, які стосуються спорту, можливо виділити ст. 3, що визначає життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю у державі, ст. 49, яка закріплює обов'язок за державою дбати про розвиток фізичної культури і спорту [5, ст. 3, 49].

Оскільки договірне регулювання в галузі професійного спорту набуває все більшого значення, а переважна більшість правовідносин, що виникають між суб'єктами має договірний характер, слід визначити як форми спортивного права України Цивільний кодекс України та Кодекс законів про працю України. На підставі цивільно-правових договорів здійснюється діяльність спортивних агентів як, наприклад, норми Регламенту з діяльності футбольних агентів гравців FIFA, що визначають обов'язки спортивних агентів керуватись у своїй діяльності не лише регламентом, а і національним законодавством [6, с. 23]. В свою чергу правовідносини, що виникають безпосередньо між суб'єктами спортивних правовідносин, а саме: спортсменами-професіоналами, спортсменами-аматорами, тренерами та іншими суб'єктами спортивного права, визначаються виключно трудовим законодавством, підпадають під сферу його регулювання і проявляються крізь трудові договори. [7, с. 61]. Представляється можливим зауважити про доцільність прийняття єдиного кодифікованого акту як єдиного основоположного джерела спортивного права України.

Проте, не лише договірні відносини в сфері спорту підпадають під дію цивільного та трудового законодавства, адже, як показує практика, на сьогоднішній день можливо виділити низку недоговірних

відносин, які також врегульовані нормами цивільного права, зокрема застосування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю спортсменів [8, Гл. 82].

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» в зв'язку з відсутністю єдиного кодифікованого акту в сфері спортивно діяльності, є одним з основоположних нормативно-правових актів цієї галузі, який визначає правові, соціальні, економічні та організаційні основи фізичної культури та спорту в Україні, участь державних органів, посадових осіб, а також підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності в зміцненні здоров'я громадян, досягненні високого рівня працездатності та довголіття засобами фізичної культури і спорту.

Відповідно нормам вищезазначеного закону, громадяни мають право займатися фізичною культурою і спортом незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. Таке право забезпечується шляхом вільного вибору видів спорту та фізкультурно-спортивних послуг, доступності й безпечності занять фізичною культурою і спортом, захисту прав та законних інтересів громадян, створення закладів фізичної культури і спорту. [9, ст. 1, 3, 4].

Закон визначає основні засади державної політики в сфері спорту, а саме – визнання фізичної культури і спорту як пріоритетного напрямку гуманітарної політики держави та важливого чинника всебічного розвитку особистості і формування здорового способу життя, забезпечення гуманістичної спрямованості та пріоритету загальнолюдських цінностей, справедливості, взаємної поваги та гендерної рівності.

Крім того, в законі виділено механізм здійснення державного управління фізичною культурою і спортом крізь центральний орган виконавчої влади у сфері фізичної культури і спорту, а також інші органи виконавчої влади, визначено коло їх повноважень перелік суб'єктів спортивного права до якого увійшли: спортивні клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, спеціалізовані навчальні заклади спортивного профілю, школи вищої спортивної майстерності, центри студентського спорту вищих навчальних закладів, фізкультурно-оздоровчі заклади та інші.

Закон України «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні» [10, ст. 2, 3], спрямований на регулювання відносин, які сприятимуть розвитку олімпійського та параолімпійського руху в Україні, гарантуватимуть державну підтримку його учасникам. Законом регулюються процеси призначення, залучення, використання коштів для підготовки членів збірних команд України до участі в Олімпійських та

Параолімпійських іграх, забезпечується підтримка баз олімпійської та параолімпійської підготовки.

Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті» [11, ст. 3] відповідно до положень якого на території України організація та здійснення антидопінгового контролю в спорті проводиться з дотриманням вимог антидопінгового Кодексу Олімпійського руху та покладається на Національний антидопінговий центр з лабораторією антидопінгового контролю у його складі, який створюється Кабінетом Міністрів України. Встановлення факту вживання спортсменом допінгу, відповідно вимогам антидопінгового Кодексу Олімпійського руху та компетентних органів спортивних організацій, веде за собою застосування санкції, що можуть проявлятися у вигляді попередження, визнання недійсними спортивних результатів, позбавлення спортивних медалей чи призів, виданих у натуральній або грошовій формі, тимчасова чи довічна заборона брати участь у спортивних змаганнях, тощо.

Крім вищезгаданих законів, до джерел спортивного права віднесимо закони України «Про ратифікацію антидопінгової конвенції» [12], «Про ратифікацію додаткового протоколу до антидопінгової конвенції» [13], «Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті» [14] та інші.

Характеризуючи акти Президента України, як джерела спортивного права, зазначимо Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту». Відповідно до його положень, спортивна діяльність є одним з головних напрямів державної політики у сфері фізичної культури та спорту, що реалізується шляхом орієнтування українського суспільства на поетапне формування ефективної моделі розвитку фізичної культури та спорту на демократичних і гуманістичних засадах. В основі Доктрини є ідея задоволення потреб кожного громадянина держави у створенні належних умов для занять фізичною культурою і спортом. Фізична культура є складовою загальної культури, суспільними проявами якої слід вважати фізичне виховання та масовий спорт, визнана важливим чинником здорового способу життя, профілактики захворювань, організації змістовного дозвілля, формування гуманістичних цінностей та створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини [15].

Крім кодифікованих актів, Указів Президента та законів джерела національного українського законодавства в сфері спорту вибирає в себе відомчі нормативні акти, а саме: наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у сфері розвитку окремих видів спорту та методики підготовки спортсменів» [16], що регламентує організацію

і проведення науково-дослідної роботи у сфері фізичної культури та спорту, видання науково-методичної літератури (збірники наукових праць, методичні рекомендації, методичні посібники для тренерів, спортсменів, членів комплексних наукових груп, спортивних лікарів тощо), проведення наукових конференцій та науково-практичних семінарів; Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту в дошкільних, загальноосвітніх професійно-технічних навчальних закладах України» [17], яким визначено принципи, мета і завдання фізичного виховання, медичний контроль, керівництво фізичним вихованням у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах та професійно-технічних навчальних закладах.

Розглядаючи внутрішньодержавні правові звичаї як форми спортивного права, слід зазначити, що вони використовуються поряд із законодавством, та в разі потреби, заповнюють його прогалини. Юридичне значення звичаїв полягає в тому, що вони за чергою вживання знаходяться після нормативно-правових актів і договорів. Поняття звичай, згідно п. 2 ч. 2 ст. 7 ЦК України визначено як правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. В сфері професійного спорту існує багато документів, в яких зафіксовані звичаї ділового обороту. Деякі з них давно діють на території України, деякі – ще тільки мають бути ратифіковані. До найбільш відомих правових звичаїв, можна виділити такі звичаї як ведення чесної гри, змагальність, рівність. Водночас яскравим прикладом правового звичаю як джерела спортивного права України є «Правила гри у футбол», які були прийняті в 1997 р. Міжнародною Радою Футбольних Асоціацій (англ. IFAB – International Football Association Board) [18].

Третя складова системи національних джерел спортивного права, представлена актами національних спортивних організацій, що задіяні в регулюванні спортивних відносин. Такі акти регулюють спортивні правовідносини на рівні спортивних організацій і приймаються їх засновниками або самими організаторами (наприклад, статuti, положення і регламенти, що визначають порядок проведення чемпіонатів, першості і інших, у тому числі міжнародних, змагань). Документи, які приймаються при заснуванні, повинні регламентувати діяльність спортивних організацій, включаючи їх міжнародно-правову діяльність. Мова йдеться про статuti національних олімпійських комітетів, положення професійних ліг, союзів, клубів. Одним із прикладів такого виду джерел є статут національного олімпійського комітету України [19]. Відповідно положенням статуту, метою діяльності

національного олімпійського комітету України є розвиток, зміцнення та захист олімпійського руху в Україні, сприяння духовному взаємозбагаченню людей, поширення обміну цінностями національної культури в контексті ідей і принципів олімпізму в співробітництві з державними, громадськими та іншими організаціями на засадах незалежності та доброї волі в інтересах спорту і олімпійського руху та захист інтересів своїх членів. Окрім цього комітет має виняткове право представляти Україну на Олімпійських іграх та на регіональних, континентальних і світових комплексних змаганнях.

Іншим прикладом є статут федерації самбо України, затверджений рішенням позачергової конференції Федерації самбо України від 15.11.2010 року [20]. Цей документ передбачає мету, завдання, напрямки діяльності федерацій, визначає систему керівних органів і органів управління, порядок вступу та членство в федерації, визначає регламент проведення змагань.

Характеризуючи судовий прецедент як вид внутрішньодержавного джерела права, зауважимо, що поняття прецеденту часто ототожнюють з англосаксонським видом прецеденту та вважають, ніби прецедентність судових рішень неодмінно означає їх загальну обов'язковість у певній частині, проте це не в повній мірі так.

Категорія «прецедент» має багато значень, проте використовується, перш за все, у контексті судового прецеденту в англосаксонській правовій сім'ї (країн «загального права»), судового прецеденту у романо-германській правовій сім'ї (країн «континентального права») та прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Також існує поняття «переконливого прецеденту»: окремі судові рішення, які самі по собі не створюють прецеденту ані в англосаксонському, ані в континентальному значенні, з огляду на авторитетність суду, що їх приймав, істотно впливають на практику інших судів.

В українському законодавстві питання щодо ролі судової практики як джерела внутрішньодержавного права є доволі дискусійним. Сьогодні переважає точка зору, що суд не створює правові норми, адже це є прерогативою законодавчої гілки влади. Разом з тим, рішення вищої судової інстанції завжди мали важливе значення для формування однорідної правозастосовної практики і розглядалися як акти судового тлумачення норм права. Прикладом є рішення Верховного суду України.

Визначаючи вплив форм міжнародного спортивного права на правову систему України слід враховувати низку аспектів. Міжнародні договори в сфері спортивної діяльності, як правило, є результатом узгодженого волевиявлення держав-учасниць. В загальному вигляді договорами є угоди держав відносно вмісту договірних норм

і визнання таких норм як юридично обов'язкових. Міжнародні договори в міжнародному праві регулюють правовідносини головним чином за участю юридичних і фізичних осіб – суб'єктів внутрішньо-державних правовідносин в сфері спорту, проте зобов'язання за договором покладаються на держави-учасниці, які в подальшому несуть відповідальність за приведення свого внутрішнього права у відповідність зі своїми міжнародними зобов'язаннями.

Завдяки міжнародним договорам українське законодавство запозичило багато положень міжнародного права. Норми міжнародних документів використовуються у фізкультурно-спортивних відносинах за участю іноземних фізичних і юридичних осіб, визначають їх правовий статус, порядок застосування правових наслідків їх діяльності на території України та багато іншого.

Відповідно статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Сьогодні Україною ратифіковано більше п'ятдесяти міжнародних документів в сфері фізичної культури та спорту. Основне місце серед яких займають: «Протокол про співробітництво в галузі молодіжної політики між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Верховним комісаріатом у справах молоді Французької Республіки на 2010-2011 роки» [21], «Угода між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством туризму та спорту Республіки Казахстан про співробітництво в галузі фізичної культури і спорту» [22], «Програма спортивного співробітництва між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Верховною Радою у справах спорту Іспанії» від 27.11.2006 року [23] та інші.

Міжнародні звичаї, на відміну від міжнародних договорів, носять усний характер та формуються протягом тривалого періоду часу з урахуванням всіх змінних факторів та з метою запровадження однорідності й загальності практичної діяльності. Характерною рисою для цього виду національних джерел спортивного права є визнання суб'єктами спортивних правовідносин юридичної сили звичаю в якості форми права.

Визначення та характеристика поняття міжнародного звичаю як джерела права надана в ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, де зазначено, що міжнародний звичай є доказом загальноправової практики, визнаної в якості правової норми. [24, ст. 38].

Міжнародні звичаї як джерела спортивного права займають особливе місце в ієрархії його джерел. За своєю вагомістю та значущістю звичаї поступаються місцем внутрішньодержавному законодавству, міжнародним договорам та іншим джерелам, проте у певних випадках

саме вони є джерелом для правового регулювання стосунків, що складаються в сфері спорту.

Висновком з всього вищевикладеного є те, що сьогодні становлення спортивного права стрімко відбувається як на національному, так і на міжнародному рівні, тривають процеси систематизації діючих норм з метою фіксації, уточнення їх змісту, усунення колізій і заповнення прогалин в діючому законодавстві. Подальше дослідження необхідності розвитку цих процесів в Україні не викликає сумнівів, а розкриття плюралізму джерел спортивного є вагомим чинником по підвищенню ефективності, гармонійності та збалансованості спортивного законодавства, його спроможності реально сприяти розвитку спорту.

Література:

1. Крестовская Н. Н. Теория государства и права: элементарный курс / Н. Н. Крестовская, Л. Г. Матвеева. – Х. : Одиссей, 2007. – 384 с.
2. Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 760 с.
3. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзаменационный справочник / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2004. – 184 с.
4. Моргунов О. А. Поняття та система джерел спортивного права [Електронний ресурс] / О. А. Моргунов // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 624 – 629. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11moadcp.pdf> – (станом на 25.11.2011).
5. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Прокопец М. А. Ярмарка футбола: книга о футбольных агентах / М. А. Прокопец, Д. И. Рогачев. – М. : Новая юстиция, 2009. – 424 с.
7. Васильевич В. П. Гражданско-правовое регулирование отношений в области профессионального спорта : дис. ... канд. юрид. наук / В. П. Васильевич – Казань, 2006. – 216 с.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40-44. – Ст. 356.
9. Закон України «Про фізичну культуру і спорт»: від 24.12.1993 р., № 3808-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 14. – Ст. 80.
10. Закон України «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні»: від 14.09.2000 р., № 1954-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 43. – Ст. 370.
11. Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 112.
12. Закон України «Про ратифікацію антидопінгової конвенції» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 19. – Ст. 92.

13. Закон України «Про ратифікацію додаткового протоколу до антидопінгової конвенції» // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 1 – Ст. 2.
14. Закон України «Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті» // Відомості Верховної Ради України – 2006 – № 41 – Ст. 353.
15. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту» (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента N 1505/2005 (1505/2005) від 21.10.2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1148%2F2004> – (станом на 01.12.2011).
16. Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у сфері розвитку окремих видів спорту та методики підготовки спортсменів»: від 29.03.2006 р., № 995 // Офіційний вісник України від 10.05.2006 – 2006 р., – № 17. – С. 331.
17. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту в дошкільних, загальноосвітніх професійно-технічних навчальних закладах України»: від 02.08.2005 р., № 458 // Офіційний вісник України від 09.09.2005 – 2005. – № 34 – С. 236
18. LawsoftheGame 2010/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fifa.com/worldfootball/lawsofthegame.html> – (станом на 01.12.2011).
19. Статут національного олімпійського комітету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.noc-ukr.org/ua/officialdocuments/nok_law.html – (станом на 01.12.2011).
20. Статут федерації самбо України, затверджений рішенням позачергової конференції Федерації самбо України від 15.11.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nfsu.ho.ua/temp/sambo_statut_new.doc – (станом на 01.12.2011).
21. Протокол про співробітництво в галузі молодіжної політики між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Верховним комісаріатом у справах молоді Французької Республіки на 2010-2011 роки // Офіційний вісник України. – 2010. – № 3. – С. 196.
22. Угода між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Міністерством туризму та спорту Республіки Казахстан про співробітництво в галузі фізичної культури і спорту // Офіційний вісник України від 18.10.2010 – 2010. – № 77 – С. 141.
23. Програма спортивного співробітництва між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Верховною Радою у справах спорту Іспанії» від 27.11.2006 року // Офіційний вісник України. – 2007. – № 40. – С. 164.
24. Статут Міжнародного Суду ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/icj/statut.shtml> – (станом на 25.11.2011).

ВИЗНАЧЕННЯ РОБОТОДАВЦЯ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ З КЕРІВНИКОМ ПІДПРИЄМСТВА, УСТАНОВИ, ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті аналізуються законодавчі положення, на підставі яких визначається роботодавець у трудових правовідносинах з керівниками підприємств, установ, організацій як працівників. Пропонується внести зміни до законодавства з метою однозначного вирішення питання про роботодавця – сторону таких трудових правовідносин.

В статье анализируются законодательные положения, на основании которых определяется работодатель в трудовых правоотношениях с руководителями предприятий, учреждений, организаций как работников. Предлагается внести изменения к законодательству с целью однозначного решения вопроса о работодателе – стороне таких трудовых правоотношений.

Statutory provisions, which an employer in the labour legal relationships with the leaders of enterprises, establishments, organizations as workers is determined on the basis of, are analysed in the article. It is suggested to make alterations to the legislation with the target of synonymous decision of question about an employer – party of such labour legal relationships.

Проблема визначення роботодавця у трудових правовідносинах є загальною. У випадках, коли працівник приймається на роботу на посаду керівника підприємства, установи, організації, невизначеність особи роботодавця значно посилюється. Це створює перешкоди до належного здійснення своїх прав та обов'язків сторонами трудових правовідносин з участю керівників підприємств, установ, організацій як працівників. Проте проблема визначення роботодавця у таких правовідносинах у науці трудового права України ніколи не досліджувалась. За таких умов названа проблема набуває ознаки актуальності.

Методологічне підґрунтя для дослідження цієї проблеми створювалось зусиллями таких науковців як М. Г. Александров, О. М. Бухаловський, Б. К. Бегічев, В. М. Скобелкін. Крім того, в Росії було здійснене дисертаційне дослідження правового регулювання трудових відносин з участю керівників підприємств, установ, організацій як працівників [1]. В Україні до цієї проблеми звертався В. Л. Костюк [2].

Метою цієї статті є визначення роботодавця у трудових правовідносинах з керівниками підприємств, установ, організацій та розробка на цій основі рекомендацій щодо удосконалення законодавчих положень в частині, що стосується проблеми, зазначеної у заголовку цієї статті.

Законодавство України про працю зорієнтоване на стандартні ситуації коли на боці роботодавця працівникові протистоїть підприємство, установа, організація як юридична особа. У випадку, коли працівником є керівник підприємства, установи, організації, визначення суб'єкта, що протистоїть працівникові у трудових правовідносинах, значно ускладнюється. Якщо ж у певних випадках такого суб'єкта виявити не складно, то складно виявити особу, що уповноважена діяти від імені зазначеного суб'єкта. Спробуємо розглянути цю проблему на прикладі підприємств, установ, організацій різних організаційно-правових форм.

Керівник державного підприємства, державної установи, організації приймається на роботу державним органом, до сфери управління якого належить це підприємство, ця установа чи організація. Уже на цій стадії можуть виникнути трудові спори, наприклад, у зв'язку з незаконною відмовою у прийнятті на роботу чи відмовою у допуску до роботи.

Отже, відповідний позов претендент на посаду повинен пред'явити до державного органу. Це стосується не тільки вимог організаційного змісту – укласти трудовий договір (контракт), допустити до роботи відповідно до укладеного контракту, а й матеріальних вимог про відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої правопорушенням.

Керівник державного підприємства, державної установи чи організації отримує заробітну плату за місцем роботи. Проте державний орган, що прийняв на роботу керівника, не позбавлений права з підстав, передбачених законодавством чи трудовим контрактом, позбавити керівника премії повністю або частково, видавши про це наказ. У цих правовідносинах державний орган не є суб'єктом владних повноважень, що здійснює владні управлінські функції на основі законодавства. У цих правовідносинах державний орган діє як роботодавець, що уклав трудовий договір (контракт) з працівником, що не є державним службовцем. Тому, такі спори належать до юрисдикції загальних судів. Як на підставу позовних вимог про визнання незаконним та скасування наказу про позбавлення премії працівник повинен посылатися на п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК та ст. 21 ЦК, що передбачають такий спосіб захисту права як визнання незаконними та скасування рішень державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Ці законодавчі положення підлягають

застосуванню до правовідносин, про які йдеться, на підставі ч. 1 ст. 9 ЦК, що допускає застосування Цивільного кодексу до трудових відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

Одночасно з вимогою про визнання наказу недійсним пред'явлення працівником вимоги про стягнення премії, якої він був незаконно позбавлений є можливим, але для цього треба в позовній заяві зазначити на другого відповідача – підприємство, установу чи організацію, що несе обов'язки щодо виплати заробітної плати своєму працівникові. При цьому виникає вельми делікатне питання про те, хто ж буде представляти відповідача в суді. Такі питання слід вирішувати із застосуванням принципу верховенства права шляхом визнання представником державного підприємства, державної установи чи організації особи, яка представляє в цьому ж процесі орган, до сфери управління якого належить підприємство, установа чи організація.

Працівник – керівник підприємства, установи чи організації не може бути позбавлений права звернутись до підприємства з позовом про стягнення премії в ситуації що розглядається, незалежно від пред'явлення вимоги про визнання незаконним і скасування наказу відповідного органу про позбавлення премії. У цьому разі суд, керуючись засадою розумності, що входить до змісту принципу верховенства права, повинен допустити чи залучити в якості представника відповідача особу, на ім'я якої державний орган, що видав наказ про позбавлення премії, видасть довіреність на право участі у судовому процесі. При цьому відмову у позові тільки з тих мотивів, що не визнавався незаконним і не скасовувався наказ про позбавлення премії, був би проявом бюрократичних тенденцій при здійсненні судочинства. Суд повинен перевірити законність наказу, залучити в якості третьої особи орган, що видав наказ про позбавлення премії, та вирішити спір про стягнення суми премії, зазначивши на незаконність наказу лише в мотивувальній частині судового рішення.

Якщо працівник – керівник підприємства, установи чи організації оспорує накладення на нього дисциплінарного стягнення, то стороною у правовідносинах на боці роботодавця є державний орган, що видав наказ про застосування дисциплінарного стягнення. У разі, коли пред'являється вимога про стягнення моральної шкоди, завданої незаконним накладенням дисциплінарного стягнення, необхідно визначити особу, відповідальну за завдану шкоду. Нею, абстрактно розмірковуючи, може бути і підприємство, установа чи організація і державний орган, що видав наказ про дисциплінарне стягнення та завдав у такий спосіб моральної шкоди. Нормативного матеріалу явно бракує, щоб на його основі вирішити це запитання. За таких умов працівникові можна було б порадити зазначити в позовній заяві на двох

відповідачів – підприємство, установу чи організацію і державний орган, що видав наказ. Судова палата у цивільних справах дійшла висновку про те, що, наприклад, стороною (відповідачем) у справі про поновлення на роботі керівника є міністерство, що здійснило звільнення [3]. Як видається, моральну шкоду доцільно було б стягувати з тієї особи, на яку зазначить працівник. А уже державний орган і підпорядковане йому підприємство, підпорядкована йому установа чи організація за взаємною згодою можуть вирішити питання про розподіл витрат, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди.

При звільненні керівника доцільно було б видавати наказ про звільнення завчасно. Одночасно можна було б призначити нового керівника чи покласти виконання обов'язків керівника на його заступника. Деякий період на посаді керівника перебувало б дві особи. Це не суперечить будь-якому закону. Одна із названих осіб здійснювала б реальне керівництво підприємством, установою, організацією, у тому числі і дії щодо звільнення з роботи попереднього керівника (забезпечення оформлення трудової книжки, видача розрахунку), а інша – передавала б документи і цінності новому керівникові.

Як показав здійснений аналіз, трудові правовідносини з участю керівників державних підприємств, установ, організацій є штучно і не виправдано ускладненими. Вони могли б бути спрощені шляхом наближення відповідних правових норм до суспільних відносин, які ними регулюються. Якщо державний орган виконує стосовно майнових комплексів підприємств, установ, організацій функції власника, якщо він укладає трудові договори з керівниками державних підприємств, установ, організацій, то цей державний орган і має визнаватись роботодавцем, що несе обов'язки і отримує весь комплекс прав, що впливають із факту укладення з керівниками трудових договорів. Якщо стоїть проблема стимулювання праці керівників, поставлення розміру їх заробітної плати в залежність від результатів виробничої діяльності підприємства, установи, організації, то немає жодних перешкод у встановленні такої залежності у нормативному чи договірному порядку. Якщо є проблеми з виплатою керівникам заробітної плати із державного бюджету, то можна було б передбачити обов'язок підприємств, установ, організацій перераховувати відповідним державним органам кошти на виплату заробітної плати керівникам. Усі проблеми такого роду вирішуються.

Є тільки одна проблема, яку сьогодні не можна вирішити. Це – надання керівникам підприємств, установ, організацій статусу державних службовців. Це – розумно, доцільно і необхідно, але буде вимагати значних додаткових коштів на пенсійне забезпечення цієї категорії працівників, бо розміри пенсій державних службовців,

з одного боку, і решти працівників, – з іншого, сьогодні просто не можна співпоставити.

Викладене стосується і керівників підприємств, установ, організацій, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим і територіальних громад.

У сфері приватної та колективної власності також є випадки коли виникає потреба у визначенні роботодавця як сторони трудових правовідносин за участю керівника підприємства, установи, організації. В інших випадках ця сторона легко визначається, але гостро повстає питання про здійснення дієздатності роботодавця у трудових правовідносинах з керівником.

Якщо керівник господарського товариства є працівником, за відповідних умов йому може виплачуватись премія. Зрозуміло, що можливе і позбавлення премії, якщо це передбачено умовами оплати праці керівника. У разі, коли працівник оспорує позбавлення його премії повністю або частково, він може звернутись до суду. Відповідачем у цьому випадку може бути тільки господарське товариство, які б вимоги керівник не пред'явив – про стягнення премії, якої він був незаконно позбавлений, про визнання незаконним та скасування рішення про позбавлення премії, чи обидві вимоги одночасно. Але ж закон не встановлює будь-яких обмежень на здійснення процесуальної дієздатності відповідача у подібних випадках керівником підприємства. З цієї причини право працівника не може бути захищеним, а право відповідача на участь у справі не може бути блоковане. Але ж знайти спосіб запобігання відповідній законодавчій невизначеності непросто. Тим більше, що ч. 8 ст. 8 ЦПК передбачає застосування аналогії закону і права тільки до «спірних», тобто матеріальних, а не процесуальних правовідносин.

І все ж принцип верховенства права не допускає правової невизначеності. Тому цю прогалину слід заповнити принципом верховенства права, а конкретніше, – вимогою розумності. Виходячи з цієї вимоги до участі у справі слід допустити в якості представника відповідача – особу, яка прийняла рішення про позбавлення премії, або керівника органу, що прийняв таке рішення. Разом з тим ч. 3 ст. 38 ЦПК необхідно доповнити, зазначивши, що у справах, що впливають із трудових правовідносин з участю керівника юридичної особи як працівника, юридичну особу представляє керівник органу чи особа, які, на думку позивача, порушили його право.

У той же час, у разі якщо учасників (засновників) підприємства, установи чи організації де працює керівник, якого позбавили премії, декілька, то доцільно було б притягнути до участі у справі того з учасників чи декількох учасників, які саме приймали рішення.

Викладене стосується і випадків, коли оспорується накладення на працівника – керівника підприємства, установи, організації дисциплінарного стягнення.

Проблема визначення роботодавця у правовідносинах з участю керівника підприємства, як працівника виникає у випадках, коли підприємство засноване громадською організацією, споживчим товариством (спількою споживчих товариств), материнською компанією. У цих випадках роботодавець має визначатись так же, як він визначається в сфері державної і комунальної власності, про що вище мова уже йшла. У принципі, роботодавець має визначатись у такий же спосіб і тоді, коли підприємство є приватним.

Отже, проблема приведення законодавства про працю у відповідність з потребами суспільних відносин у частині регулювання трудових відносин з участю керівників підприємств, установ, організацій як працівників існує. Вона має вирішуватись шляхом чіткого, що відповідає реальності та вимозі доцільності, законодавчого визначення особи роботодавця у таких відносинах та порядку здійснення його трудової правосуб'єктності.

Подальшого наукового дослідження потребує весь спектр проблем правового регулювання трудових відносин з участю керівників підприємств, установ, організацій з метою створення наукового підґрунтя для включення до проекту Трудового кодексу спеціальної глави, що була б присвячена правовому регулюванню зазначених відносин.

Література:

1. Акопов Д. Р. Правовое регулирование труда руководителей организаций: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1999. – 230 с.
2. Костюк В. Л. Поняття та ознаки трудової правосуб'єктності роботодавця у контексті кодифікації трудового законодавства // Право України. – 2010. – № 8. – С. 95-100.
3. Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22.09.2010 року // Цивільне судочинство: судова практика у цивільних справах. – 2010. – № 4(18). – С. 59-62.

Москаленко О. В., ХНПУ ім. Г. С. Сковороди

ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

Стаття присвячена становленню і розвитку загальнообов'язкового державного соціального страхування. Досліджені основні принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також проаналізовані основні ознаки поняття «соціальне партнерство»

Статья посвящена становлению и развитию общеобязательного государственного социального страхования. Исследованы основные принципы общеобязательного государственного социального страхования, а также проанализированы основные признаки понятия «социальное партнерство»

The article is devoted to the establishment and development of mandatory state social insurance. The main principles of mandatory state social insurance, as well as analysis of basic signs of the concept of "social partnership"

Соціально-правові процеси, що відбувалися в Україні на протязі останніх 20 років, викликали потребу використовувати в повному обсязі соціальне страхування, як форму соціального забезпечення. Розповсюдження набули обов'язкове та добровільне соціальне страхування. Проблематиці загальнообов'язкового державного соціального страхування приділяли увагу такі відомі вчені, як В. С. Андреев, Н. Б. Болотіна, М. І. Боднарук, А. С. Краснопольський, Є. Є. Мачульська, С. М. Прилипка, Б. І. Сташків, О. М. Ярошенко та ін.

Метою статті є розв'язання проблемних питань становлення і розвитку загальнообов'язкового державного соціального страхування, аналіз принципів управління цією системою.

Обов'язкова форма соціального страхування за ознакою розповсюдження (застосування) є переважною. Вона запроваджується державою з метою забезпечення соціальних гарантій та соціальних інтересів всіх суб'єктів суспільства. Єдність інтересів зумовлює принцип солідарності. Об'єктивність, значимість та повсякденність соціальних ризиків ставить перед державою завдання: організувати та законодавчо закріпити обов'язкову участь певних суб'єктів у системі соціального страхування. В залежності від тяжкості наслідків соціального ризику, ступеню вірогідності його настання, законодавець визначає коло осіб, які в обов'язковому порядку підлягають соціальному страхуванню для кожного виду. Традиційно, воно поширюється на найманих працівників, які складають більшість населення, основним доходом якого

є заробітна плата. Обов'язковість участі контролюється державою, закріплюється в законі та не залежить від волі застрахованих.

В Україні обов'язкова форма соціального страхування є державною. В сучасний період більшість країн світу шукають оптимальні шляхи поліпшення соціального захисту населення. Одним із перспективних вважається розвиток обов'язкового недержавного соціального страхування, який передбачає масове залучення недержавних установ у цю сферу [1, с. 23].

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування має значні переваги порівняно з недержавними формами страхування: надійніше, має ширше страхове поле, охоплює більш широке коло осіб; воно прийнятне у разі коливань страхових випадків; дешевше; не є капіталоемким; включає особливо небезпечні випадки, які залишаються за межами комерційного страхування (наприклад, інвалідність у разі каліцтва на виробництві та професійного захворювання); обов'язкове державне соціальне страхування виконує також профілактичні завдання.

При приватному страхуванні зобов'язання страхової компанії точно відповідає внескам застрахованих, а у разі несплати внесків страхування припиняється або зводиться до меншої суми. При обов'язковому державному соціальному страхуванні державою встановлюються умови, які визначають виплати, що можуть змінюватися та поліпшуватися. Крім того, держава покриває дефіцит коштів соціального страхування, а тому розміри виплат при солідарному механізмі фінансування залежать не тільки від внесків застрахованих [2, с. 113-115].

С. М. Прилипко поняття соціального страхування визначає як гарантовану державою систему матеріального забезпечення внаслідок втрати працездатності, старості та в інших випадках, передбачених законодавством. Вчений у своїй науковій праці пояснює, що це вид суспільно-правових відносин по акумуляції грошових коштів у спеціальному фонді, на випадок настання певної події [3, с. 221].

І. С. Ярошенко визначає загальнообов'язкове державне соціальне страхування як діяльність держави, працівників і роботодавців по реалізації системи державних правових гарантій, яка передбачає надання матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам у разі настання страхового випадку, за рахунок коштів, що акумулюються у спеціальних фондах і формуються шляхом солідарної сплати страхових внесків роботодавцями та працівниками, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом. Авторка виокремлює наступні основні елементи загальнообов'язкового державного соціального страхування: (а) фінансування за рахунок внесків, які зазвичай солідарно сплачують роботодавці та працівники,

при можливій участі держави у формі внесків за певні категорії працівників або дотацій за рахунок загальних податків; (б) обов'язкова участь працівників із деякими винятками (страхування від трудового каліцтва та професійного захворювання зазвичай повністю фінансується за рахунок загальних податків); (в) внески акумулюються у спеціальних фондах, за рахунок яких виплачується пенсія та допомоги. Надлишки коштів, що не використані для виплати пенсій або допомоги, інвестуються для отримання додаткового доходу; (г) особисте право на пенсію чи допомогу гарантується наявним обліком внесків без застосування процедури перевірки доходів або нужденності; (д) розміри внеску та виплати, як правило, залежать від того, який заробіток має (або мала) застрахована особа [4, с. 26].

І. О. Гуменюк визначає загальнообов'язкове державне соціальне страхування, як підгалузь права соціального забезпечення, котра являє собою сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, що виникають під час соціального інтересів, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю, продуктивною зайнятістю застрахованих осіб [5, с. 8].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що питання розвитку соціального страхування зводиться до пошуку шляхів досягнення балансу між економічною і соціальною складовими розвитку суспільства, які дозволили б уникнути конфронтації між ними та попередити перетворення соціального захисту населення з механізму управління соціальними ризиками в «баласт», який є перепорою економічного зростання.

Як соціально-економічна категорія, соціальне страхування – це система відносин з розподілу і перерозподілу національного доходу, які полягають у формуванні зі страхових внесків, сплачуваних працюючими громадянами та роботодавцями, державних дотацій спеціальних страхових фондів, кошти яких використовують для утримання осіб, які не беруть участі у суспільній праці.

Соціальне страхування – найважливіший елемент державної соціальної політики у сфері управління ризиками відтворення населення і виконує функції соціального захисту, забезпечення фінансування соціальної допомоги, регулювання доходів та рівня життя різних груп населення, попередження та профілактики наслідків настання соціальних ризиків.

Таким чином, введення загальнодержавного соціального страхування сприяло підвищенню стабільності у суспільстві й економіці, певною мірою сприяло відносинам у царині праці. Виконуючи «державно-публічні функції, воно поєднувало персональну відповідальність працівника за свій матеріальний добробут й колективну взаємодопомогу.

Розпочалася інституціоналізація загальнообов'язкового соціального страхування в Україні. Під нею розуміємо утворення і формування соціального страхування як нового інституту соціального забезпечення, правове, фінансово-економічне й організаційно-управлінське закріплення наявних у ньому суспільних відносин [6, с. 112].

Будь-яка діяльність відбувається на підставі певних принципів, тобто основних вихідних положень, додержання яких забезпечує узгодженість у діях її учасників, орієнтує на досягнення відповідного результату шляхом використання найефективніших методів. С. М. Прилишко й О. М. Ярошенко вважають, що відхід від таких принципів конкретної діяльності призводить до її непослідовності, неузгодженості в діях її виконавців і врешті-решт, не до тих результатів, досягнення яких було її головною метою [7, с. 112].

Соціальне страхування формується як організаційно-правова форма соціального забезпечення. Саме запровадження цієї форми втілює в життя демократичні засади щодо можливості кожного громадянина реалізувати своє право на соціальне забезпечення. Тепер усі працівники (а також члени їх сімей) у зазначених законом випадках є захищеними гарантованими допомогами. Концепція соціального страхування відбила принцип солідарності трудящих, відповідно до якого кожен повинен був робити внесок для підтримки колег і товаришів по роботі у разі нещасного випадку на виробництві, безробіття, втрати заробітку, працездатності, фінансуючи систему в інтересах двох сторін виробництва – працівника та роботодавця, за активної участі держави [8, с. 24].

Засадами правового регулювання соціального страхування є такі закони України: «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [9], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [10], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» [11], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» [12]. Нагально необхідним є прийняття закону України «Про загальнообов'язкове державне медичне соціальне страхування».

Соціальне страхування здійснюється на таких загальних засадах: обов'язковість соціального страхування усіх працюючих за наймом; забезпечення осіб, що працюють самостійно, тільки тими видами забезпечення, у фінансуванні яких вони беруть участь; надання можливості додаткового добровільного страхування у системі загальнообов'язкового соціального страхування з метою одержання

додаткового матеріального забезпечення; рівноправність усіх застрахованих осіб стосовно зобов'язань по фінансуванню витрат і одержуваних в результаті цього прав і гарантій; державна гарантованість виплат за загальнообов'язковим соціальним страхуванням. Соціальне страхування здійснюється на підставі обов'язкових та добровільних страхових внесків до відповідного фонду загальнообов'язкового соціального страхування та недержавних страхових фондів.

Отже, соціальне страхування – це система відносин між застрахованою особою, страхувальником і страховиком, що полягають у наданні застрахованій особі за рахунок соціальних страхових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, матеріального забезпечення в разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від неї обставин, старості та в інших випадках, передбачених законом.

В умовах сьогодення цей особливий інститут захисту від соціального ризику має низку особливостей. По-перше, ця форма соціального захисту, як правило, поширюється на осіб найманої праці на суспільно організованих виробництвах, для яких основним і часто єдиним джерелом засобів існування є заробітна плата. По-друге, розуміння соціального ризику як закономірного й об'єктивного масового явища, що зачіпає певні, достатньо значні соціально-демографічні й професійні групи, прошарки населення. По-третє, фінансування соціального страхування тією чи іншою мірою здійснюється всіма основними соціальними партнерами – працівниками, підприємцями й державою, витрати яких із соціального страхування є суспільно необхідними для відтворення робочої сили й віднесення їх до собівартості продукції, що є визнанням неподаткового характеру цих витрат.

Як бачимо, соціальне страхування може розглядатися як основна форма захисту від соціально-економічних ризиків, оскільки воно поширюється на економічно активне населення, тобто на осіб, які мають трудові доходи, що є підґрунтям для нарахування страхових внесків. Оскільки акумулюються у страховому фонді – відособленому від бюджету джерелі, з якого при настанні страхового випадку надається забезпечення застрахованим. Імовірність настання ризику прораховується заздалегідь, що принципово важливо в умовах ринку. Громадянин стає застрахованим і потрапляє під захист страхової системи ще до виникнення страхового випадку, що дає можливість не тільки приготуватися до несприятливих подій, й попереджувати їх. Оскільки в системі соціального страхування компенсуються тільки легальні доходи від трудової і прирівняних до неї видів діяльності, вона може розглядатися як важливий елемент механізму стимулювання трудової й підприємницької активності громадян. Управління

страховою системою ґрунтується на принципах автономії й участі всіх суб'єктів, передусім застрахованих.

За ст. 5 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування воно здійснюється за принципами:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту), на інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами останніх), громадян – суб'єктів підприємницької діяльності;

- надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;

- обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних з наданням матеріального забезпечення й соціальних послуг в обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування;

- солідарності й субсидування;

- державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги, які є основним джерелом існування;

- цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Страхові фонди є органами, які здійснюють керівництво та управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, провадять акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, забезпечують фінансування виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та здійснюють інші функції згідно з затвердженими статутами.

Управління страховими фондами здійснюється на паритетній основі державою та представниками суб'єктів соціального страхування.

Вважаємо за необхідне, більш детально проаналізувати принцип управління в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Мова йде про соціальне партнерство. Поняття соціального партнерства у сфері праці можна визначити у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні – являє собою систему

взаємовідносин працівників і роботодавців через представницькі органи (організації) або через органи соціального партнерства відповідних рівнів за участю органів державної влади і органів місцевого самоврядування з метою досягнення соціального миру. У більш вузькому розумінні поняття соціального партнерства у сфері праці розглядається у трьох аспектах: 1) як один із основних принципів сучасного трудового права; 2) як система колективних трудових відносин; 3) як правовий інститут.

До принципів соціального партнерства у сфері праці можна віднести: рівноправність сторін; повноважне представництво сторін; свобода вибору при обговоренні питань у сфері праці; добровільність прийняття на себе сторонами зобов'язань; пріоритетність примирних процедур при узгодженні різних інтересів і вирішенні соціально-трудоових конфліктів; взаємна відповідальність сторін, їх представників за невиконання зобов'язань за колективними угодами, договорами; сприяння розвитку соціального партнерства з боку держави.

Становлення механізму соціального партнерства відбувається в умовах трансформації профспілкового руху, інституціоналізації організацій (об'єднань) роботодавців, підвищення ролі держави як гаранта соціального партнерства, формування спеціалізованих його органів, активізації колективно-договірного процесу, розвитку примирно-посередницьких процедур вирішення колективних трудових спорів. Діяльність соціальних партнерів спрямована на поєднання економічної ефективності та соціального прогресу.

В Україні процес становлення соціального партнерства ускладнюється браком дійової нормативно-правової бази. Варто підкреслити, що соціальний діалог незалежно від його форми – це не мета, а спосіб забезпечення колективного регламентування відносин між учасниками процесу праці. В усякому разі він залишається найбільш ефективним, переважним, динамічним і демократичним інструментом для обговорення проблем і пошуку новаторських компромісів між індивідуальними й колективними інтересами людей.

Стихийний характер реформ у галузі соціального забезпечення в Україні, звів до мінімуму роль держави як гаранта соціальної стабільності. Для вирішення найважливіших соціальних проблем необхідна усвідомлена позиція роботодавців щодо ролі й можливості соціального партнерства як гарантії соціального миру і злагоди, яка повинна мати законодавчо визначені форми.

Таким чином, соціальному партнерству, безумовно, належить бути гарантією забезпечення соціальної відповідальності роботодавців у відносинах щодо соціального забезпечення працівників, а також одним з дійових механізмів правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин між роботодавцями й працівниками.

Література

1. ЕС: будущее социальной политики // Человек и труд. – 2005. – № 3. – С. 23-30.
2. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: перспективы развития. – М. : Городец, 2000. – 143 с.
3. Прилипка С. М. Юридична природа та сутність загальнообов'язкового державного соціального страхування // Правова держава. Щорічник наукових праць інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 15. – 2004. – С. 216-219.
4. Ярошенко І. С. Організаційно-правові форми соціального захисту людини і громадянина в Україні : дис.... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. – К., 2006. – 221 с.
5. Гуменюк І. О. Правові основи становлення соціального страхування в Україні : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Національний ун-т внутр. справ. – Х., 2001. – 19 с.
6. Андрійів В. В. До питання становлення і розвитку загальнообов'язкового державного соціального страхування // Актуальні проблеми права: теорія і практика. Збірник наукових праць № 20. – Луганськ: Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – 2011. – С. 109-114.
7. Трудове право України: підручник/ Прилипка С. М., Ярошенко О. М. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Вид-во ФІНН, 2009. – 728 с.
8. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / за заг. ред. С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – 434 с.
9. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січ. 1998 р. – Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 2. – Ст. 121.
10. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 46. – Ст. 403.
11. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171.
12. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 14. – Ст. 71.

Островерх А. М., Академія ВВ МВС України

САНКЦІЯ: МІРА ЗАХИСТУ ТА МІРА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ - ЇЇ МІСЦЕ В СТРУКТУРІ ТРУДОВОЇ НОРМИ

Розглянуті та проаналізовані сучасні теоретичні надбання науковців щодо місця санкції в структурі трудової норми. Запропоноване власне бачення класифікації санкцій у трудовому праві.

Рассмотрены и проанализированы современные теоретические достижения ученых относительно места санкции в структуре трудовой нормы. Предложено собственное видение классификации санкций в трудовом праве.

Modern theoretical acquisitions of research workers are considered and analysed in relation to the place of approval in the structure of labour norm. The offered own vision of classification of approvals is in a labour right.

Найголовнішим ресурсом будь-якої країни є людські ресурси і здатність їх до трудової діяльності. Право людей на працю закріплено в Конституції нашої країни і знаходиться під захистом держави. Тому у числі безлічі правових норм, що обіцяють нам єдність волі і рівність громадян, жодне не заслуговує більш скрупульозного удосконалювання, ніж трудова норма. В результаті того, що економічна криза досі триває зберігається і росте недовіра до державних інститутів і страх за права особистості, що відчують громадяни на всій території нашої країни, це не дозволяє позитивно оцінити роботу законодавців. Для того щоб зменшити соціальну напругу необхідно контролювати дотримання трудових норм. Охоронним елементом трудової норми є санкція, вона призначена для захисту трудового

Актуальність теми статті обумовлена необхідністю узагальнення і подальшого розвитку знань про юридичні санкції. У теоретичному плані воно дозволяє поглибити наші представлення про характер правового регулювання і його вплив на людське поведіння. Для практики важливі рекомендації з удосконалювання санкцій з метою підвищення ефективності норм права.

Авторські пропозиції є досить своєчасними ще і тому, що плануються істотні зміни нормативно-правової бази трудових норм, які зв'язані з вступом у силу нового Трудового кодексу України, а це в свою чергу сприятиме зміні галузевої системи санкцій.

У науковій літературі питання про санкції юридичних норм неодноразово піддавався науковим дослідженням. Проблемам санкцій

правових норм присвячені роботи О. Е. Лейста [1], С. В., Курилева [2], Б. Т. Базилева [3] та ін. Комплексне дослідження санкцій трудового права проведено в дисертаціях О. В. Абрамової [4], С. В. Бодункової [5], та трудах Л. Заморської, С. В. Вишневецької.

Традиційно санкція розглядається як елемент правової норми, що виконує охоронну функцію. Існує кілька підходів при визначенні місця санкції в структурі правової норми. Наприклад, В. М. Карельський і В. Д. Перевалів виділяють трьохелементну структуру правової норми, що складається з гіпотези, диспозиції і санкції [6]. Але існує і позиція, що передбачає двухскладову структуру, що складається з гіпотези і диспозиції. Дана концепція висловлена в роботі Е. Я. Мотовиловкер [7].

У загальній теорії права проблемам санкцій правових норм присвячені роботи багатьох учених. Однак у трудовому праві протягом тривалого часу комплексні дослідження галузевих санкцій не проводилися, а окремі статті глави в монографічних роботах акцентували увагу на приватних проблемах. Крім того, плануються істотні зміни нормативно-правової бази, що зв'язані з майбутнім вступом у силу нового Трудового кодексу України, будуть сприяти зміні галузевої системи санкцій. Виникла необхідність в інших підходах до проблем їх класифікації, функціонального призначення й ефективності реалізації.

Відповідно виникає потреба проаналізувати сучасні теоретичні надбання науковців в цій сфері і дослідити місце санкції в структурі трудової норми. Тому метою даної статті є сформулювати науково обґрунтовану класифікацію санкцій.

Для досягнення поставленої мети було вирішено ряд завдань: докладно проаналізувати запропоновані раніше класифікації санкцій, аргументувати користь їх логічної і юридичної коректності (або некоректності), запропонувати власне бачення класифікації санкцій у трудовому праві, здійснити їх розподіл за групами.

Докладно проаналізовані запропоновані раніше класифікації санкцій, приведена додаткова аргументація на користь їх логічної і юридичної коректності (або некоректності), запропоноване власне бачення класифікації санкцій у трудовому праві, здійснений їх розподіл за групами.

Більшість з науковців і вітчизняних і закордонних у числі обов'язкових елементів логічної структури виділяють гіпотезу, диспозицію і санкцію.

Трудове право – це особлива галузь національного права, важливість якого зумовлена тим, що воно зачіпає інтереси багатьох мільйонів громадян, що виконують роботу за трудовим договором (контрактом)

на підприємствах, в установах, організаціях. Тобто в реалізації суспільних відносин, що регулюються нормами трудового права, задіяний основний капітал суспільства – працівник з його професійними знаннями, кваліфікацією, трудовим досвідом, практичними навичками.

У трудовому праві санкція є охоронним елементом норми, призначеним для захисту розпорядження, що міститься в диспозиції.

Як зазначає Вишневецька С. В., норма трудового права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою і забезпечене заходами державного примусу правило поведінки, яке закріплює юридичні права і обов'язки учасників трудових відносин, що виникають з приводу застосування найманої праці [14, с. 63].

Відомо, що норми трудового права, як і всі норми інших галузей права, за структурою як обов'язкової складової мають гіпотезу, в якій вказана сукупність об'єктивних соціальних умов дії диспозиції норми в часі, просторі та за колом осіб, а також суб'єктивні фактори, певні дії суб'єктів, а також включають сюди і санкцію як відповідальність за порушення прав інших учасників суспільних відносин, що регулюються цією нормою [16, с. 13].

У числі основних ознак санкції виділяють примусовий характер, наявність несприятливих наслідків, що виникають у результаті застосування, допустимість установлення суб'єктами нормотворчості відповідного рівня [8]. Специфіка санкцій норм трудового права багато в чому визначається предметом і методом даної галузі. Особливості регульованих трудовим правом суспільних відносин, а також властиві галузі методи і прийоми правового регулювання не можуть не позначитися на своєрідності галузевих санкцій.

На думку автора, особливий інтерес представляє розподіл санкцій трудового права на міру відповідальності і міру захисту. За допомогою санкцій забезпечується виконання юридичного обов'язку, і в цьому випадку санкція є мірою відповідальності. Існування мір захисту як особового, відмінного від мір відповідальності, різновиду засобу державного примусу визнається загальною теорією права і галузевих наук. Виступаючи як міра захисту, санкція дозволяє відновити порушені права, усунути негативні наслідки їхнього порушення.

Застосування санкцій як міри захисту здебільшого засновано на здійсненні суб'єктом трудових правовідносин неправомірної дії (бездіяльності), що виражається в порушенні обов'язку, встановленого трудовим законодавством, іншими нормативними правовими актами, що містять норми трудового права, колективним договором, чи трудовим договором.

Порушення обов'язку однією стороною трудового відношення відповідно спричиняє порушення кореспондуючого права другої сторони і необхідність відновлення цього права [20].

Кодекс України про адміністративні правопорушення встановлює адміністративну відповідальність за ухилення від участі в переговорах щодо укладення, зміни або доповнення колективного договору, угоди (ст. 411); порушення чи невиконання колективного договору, угоди (ст. 412); ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод (ст. 413); порушення вимог законодавчих та інших нормативних актів з безпечного ведення робіт у галузях промисловості (ст. 93). У цих випадках на винних може бути накладено штраф від одного до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [19].

Кримінальна відповідальність осіб, винних у порушенні законодавства про працю і правил охорони праці, передбачена Кримінальним кодексом України [17]. Зокрема, кримінальній відповідальності підлягають особи, винні: у незаконному звільненні з роботи з особистих мотивів працівників (у тому числі неповнолітніх, вагітних жінок, матерів, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів) (ст. 172); грубому порушенні угоди про працю шляхом зловживання довірою або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою (ст. 173); примушування до участі в страйку або перешкоджанні участі в страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства (ст. 174); безпідставній не виплаті заробітної плати більше ніж за один місяць або внаслідок нецільового використання коштів, призначених для виплати заробітної плати (ст. 175); порушенні вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці (ст. 271), правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою на виробництві або будь-якому підприємстві (ст. 272), правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273), правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274), правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275), якщо ці порушення заподіяли шкоду здоров'ю потерпілого, спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки.

За вчинення цих злочинів Кримінальний кодекс України передбачає різні види покарань: штраф, позбавлення права обіймати певні посади займатися певною діяльністю, виправні роботи, арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк. Конкретний вид, розмір або строк покарання призначається судом у межах, визначених санкцією статті Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, з врахуванням

ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Але міри захисту можуть застосовуватися і при відсутності непра-вомірної дії, наприклад, при відстороненні від роботи в результаті виявлених відповідно до медичного висновку протипоказань для виконання працівником роботи.

Ю. Н. Полетаєв виділяє наступні основні відмітні ознаки, що відмежовують міри захисту в трудовому праві від мір юридичної відповідальності:

1) основна функція мір захисту – відновлення колишнього поло-ження суб'єкта трудових відносин, але основна функція юридичної відповідальності – покарання відшкодування збитку;

2) міри захисту спрямовані на відновлення прав сторін трудового договору, охорону їх інтересів, а міри відповідальності – насамперед проти правопорушника;

3) підставою залучення осіб до юридичної відповідальності є здійс-нення правопорушення, включаючи провину, протиправність, при-чинний зв'язок і т. ін., а в застосуванні мір захисту досить хоча б однієї з названих умов;

4) міри юридичної відповідальності крім виконання порушеного обов'язку спричиняють покладання на правопорушника додатко-вого обтяження. Міри захисту не передбачають ніяких додаткових обтяжень для сторін трудового договору, ніякої зміни обов'язку, що існував, ніякої відповідальності [9].

На думку автора, не з усіма приведеними розходженнями можна погодитися в повному обсязі.

Зазначені відмітні ознаки різних санкцій трудового права носять загальний характер. Не всі міри захисту і міри відповідальності одно-значно "вписуються" у зазначені рамки.

Щодо першої і другої ознаки слід зазначити, що санкції як міри захисту за своїм змістом відрізняються розмаїтістю і не завжди мають відбудовну спрямованість. Більшість з них дійсно виконує функцію відновлення прав сторін трудового відношення (наприклад, понов-лення на роботі незаконно звільненого працівника). Але, наприклад, така міра захисту, як усунення працівника від роботи за появу в стані алкогольного, наркотичного чи іншого токсичного сп'яніння, спрямо-вана насамперед на попередження правопорушення. З іншого боку, більш широке тлумачення функціональної приналежності розгля-нутої санкції дозволяє стверджувати, що дії роботодавця спрямовані на відновлення колишнього положення, а саме на виконання роботи тверезим працівником.

У зв'язку з цим А. Г. Юр'єва пропонує міри захисту підрозділяти по функціональній спрямованості на дві групи – на міри відновлення і міри запобіжного заходу [10]. Подібної позиції дотримує й О. В. Абрамова [11].

Третя ознака, що виділена Ю. Н. Полетаєвим, також вимагає уточнення. Міри захисту застосовуються без обліку суб'єктивного фактора (тобто провини суб'єкта, що порушив свій обов'язок). Наприклад, роботодавець зобов'язаний відсторонити від роботи працівника, що не пройшов у встановленому порядку обов'язковий медичний огляд, незалежно від причини, що перешкождала цьому. У свою чергу міри відповідальності застосовуються при наявності всіх ознак правопорушення (протиправність, винність, причинно-наслідковий зв'язок). Тим часом трудовому праву властива і відповідальність безвинно, що скоріше є виключенням, ніж правилом.

Четверта ознака, запропонована в якості відмітного, що відмежовує міри відповідальності від мір захисту, вимагає уточнення використаного поняття "додаткове обтяження". Існує думка, що у працівників, притягнутих до дисциплінарної відповідальності, ніяких додаткових обтяжень не виникає [11]. Якщо в якості "додаткового обтяження" розглядати якийсь новий юридичний обов'язок, то вона дійсно не виникає. Але додаткове обтяження для правопорушника можна бачити в його реакції на дисциплінарне покарання, що представляє собою особистісні переживання з приводу залучення до дисциплінарної відповідальності, претерпівання відомих позбавлень, що носять особистий характер і зв'язані із престижем особи, його ім'ям і честю. Характеристика додаткового обтяження, що властиве дисциплінарній відповідальності міститься у працях С. С. Алексєєва [12].

Як відмітну ознаку можна додати і те, що міри захисту можуть бути спрямовані на захист суб'єктивних прав індивідуальних суб'єктів трудових відносин (поновлення на роботі, відсторонення від роботи), інакше кажучи санкції можуть застосовуватися лише суб'єктом, наділеним визначеними владними повноваженнями, і ніяк не можуть надходити з боку працівника.

Санкції норм трудового права, будучи мірою захисту або мірою відповідальності, мають визначену подібність. Так, і міри захисту, і міри відповідальності реалізуються усередині трудових правовідносин, оскільки зв'язані з невиконанням одним із суб'єктів своїх обов'язків і захистом прав іншого суб'єкта тих ж правовідносин. Ті й інші санкції можуть бути майнового (відшкодування збитку – міра відповідальності, оплата часу простою – міра захисту) і немайнового (догана – міра відповідальності, поновлення на роботі – міра захисту) характеру.

Санкції як міри захисту і міри відповідальності можуть застосовуватися одночасно, що дозволить забезпечити найбільшу ефективність примусових заходів. Наприклад, залучення працівника до матеріальної відповідальності передбачає обмеження розміру утримань з його заробітної плати.

Розмежування санкцій – мір захисту і санкцій – мір відповідальності має велике значення не тільки з погляду значимості для теорії трудового права, але і з позиції діяльності, де воно застосовується.

За допомогою санкцій трудового права, що є мірами захисту, реалізуються деякі суб'єктивні права учасників трудових правовідносин.

Різновидом мір захисту можна назвати самозахист трудових прав працівників. У цьому випадку закон надає можливість працівнику самостійно скористатися правом на захист, не прибігаючи до допомоги інших уповноважених на те органів (наприклад, відмовитися від виконання роботи при наявності визначених обставин). Санкція як міра захисту, наприклад, може бути застосована в порядку судового захисту, при винесенні рішення про поновлення на роботі.

Аналіз норм трудового права дозволяє виділити наступні основні санкції, що виступають як міра захисту прав працівників:

1) неможливість застосування норм локальних нормативних актів, що погіршують положення працівників у порівнянні з установленим трудовим законодавством і іншими нормативними правовими актами, що містять норми трудового права, колективним договором, угодами;

2) неможливість застосування локальних нормативних актів, прийнятих без дотримання встановленого Трудовим кодексом порядку обліку думки представницького органу працівників;

3) неможливість застосування умов колективних договорів, угод, трудових договорів, що обмежують права чи знижують рівень гарантій працівників у порівнянні з установленими трудовим законодавством і іншими нормативними правовими актами, що містять норми трудового права;

4) самозахист працівниками трудових прав;

5) відновлення працівника на колишній роботі у випадку визнання звільнення, перевodu на іншу роботу незаконним;

6) визнання формулювання підстави причини звільнення неправильною чи тою, що не відповідає закону;

7) стягнення на користь працівника належних йому сум;

8) обмеження утримань із заробітної плати працівника;

9) обмеження зворотного стягнення з працівника сум, виплачених йому відповідно до рішення органів, що розглядають індивідуальні трудові суперечки, а також при скасуванні рішення в порядку нагляду й ін.

Як міри захисту прав роботодавців можна назвати наступні санкції:

- 1) відсторонення від роботи;
- 2) зворотне стягнення з працівника сум, виплачених йому відповідно до рішення органів, що розглядають індивідуальні трудові суперечки, а також при скасуванні рішення в порядку нагляду;
- 3) утримання з заробітної плати працівника для погашення його заборгованості роботодавцю.

У якій би якості не виявлялися санкції норм трудового права – чи є вони мірами захисту чи мірами відповідальності – у будь-якому випадку вони являють собою невід'ємну складову частину правової норми, будучи правовим засобом впливу на суб'єктів трудового договору. Санкції норм трудового права відіграють важливу роль у механізмі правового регулювання, вони забезпечують виконання обов'язків і є гарантом захисту прав та законних інтересів суб'єктів трудових і тісно пов'язаних з ними відносин.

Література:

1. Лейст О. Э. Санкции в советском праве. – М. : Госюриздат, 1962.
2. Курылев СВ. Санкция как элемент правовой нормы // Сов. гос-во и право. – 1964. – № 8.
3. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность как институт советского права // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. – М., 1974.
4. Абрамова О. В. Санкции в советском трудовом праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1977.
5. Бодункова С. А. Санкции норм российского трудового права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2002.
6. Теория государства и права / под ред. В. М. Карельского, В. Д. Первалова. – М. : Юрид. лит., 1997. – С. 287.
7. Мотовиловкер Е. Я. Теория регулятивного и охранительного права. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – С. 6-10.
8. Бодункова С. А. Санкции норм российского трудового права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2002. С. 8.
9. Полетаев Ю. Н. Удержания из заработной платы как мера защиты имущественных прав сторон трудового договора // Кадровые решения. – 2004. – № 8.
10. Юрьева А. Г. Меры защиты в советском трудовом праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1985. – С. 12.
11. Абрамова О. В. К вопросу о разграничении мер защиты и мер ответственности в трудовом праве // Журн. рос. права. – 2009. – № 5.
12. Алексеев С. С. Общая теория права. – М., 1981. – Т. 1. – С. 277.

13. Вишновецька С. В. Санкція норми трудового права // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Чернівці, 1998. – Вип. 24 Правознавство. – С. 84.
14. Вишновецька С. В. Поняття норми трудового права // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Чернівці, 2000. – Вип. 82. Правознавство. – С. 63 (60-63).
15. Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Кузьмин, В. В. Лазарев и др. / под общ. Ред. А. С. Пиголкина. – М., 1996 – С. 312 (496).
16. Попов В. И. Нормативное регулирование трудовых правоотношений и применение норм трудового права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Екатеринбург, 2000. – С. 13.
17. Кримінальний кодекс України від 01 вересня 2001р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131. із змінами та доповненнями.
18. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. N 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375. із змінами та доповненнями.
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР – 1984. – N 51. – Ст. 1122.
20. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.

УДК 349.3:369.5.001.73:364.22

Скіпенко Р. Е., НУ «ЮАУ ім. Я. Мудрого»

РОЛЬ ЗАХОДІВ ПЕНСІЙНОГО РЕФОРМУВАННЯ У РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМИ БІДНОСТІ

У статті аналізується вплив деяких заходів пенсійного реформування на соціально-правове явище бідності громадян, аргументується доцільність запровадження механізму накопичувальної пенсійної системи як інструмента подолання бідності.

В статье анализируется влияние некоторых мер по пенсионному реформированию на социально-правовое явление бедности граждан, аргументируется целесообразность внедрения механизма накопительной пенсионной системы как инструмента в борьбе с бедностью.

In the article the influence of some pension reformulation for social-legal phenomenon of citizens is analyzed; the purposefulness in inculcation of the mechanism of accumulating pension system as the instrument in the fight with poverty is argued.

Важливим завданням сучасного етапу соціально-економічних перетворень у нашій державі без сумніву є виконання заходів щодо реформування пенсійної системи, що сприятиме збільшенню доходів громадян, зниженню рівня бідності насамперед серед працюючих громадян та зменшенню розриву між показниками бідності у місті та сільській місцевості, розв'язанню соціальних проблем і підвищенню рівня життя населення.

Проблеми соціального забезпечення, в тому числі пенсійного страхування, останнім часом активно досліджували вітчизняні науковці, а саме: М. Бойко, В. Бурак, В. Плиса, С. Синчук, І. Сирота, І. Ярошенко, С. Прилипко, Е. Лібанова, Б. Надточій, М. Папієв, Л. Ткаченко, Б. Зайчук та ін.

Актуальність даної статті зумовлена необхідністю вивчення та аналізу радикальних заходів щодо реформування пенсійної системи, що має важливе значення для забезпечення сталого розвитку України, подолання наслідків фінансово-економічної кризи, підвищення рівня соціального забезпечення пенсіонерів.

Тому метою статті є аналіз запровадження накопичувальної системи як інструменту в розв'язанні проблеми бідності в контексті сучасних соціально-економічних реформ в Україні.

Проблема бідності в Україні набула офіційного визнання після затвердження Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637 Стратегії подолання бідності, яка встановила значення терміна "бідність", єдиний відносний критерій віднесення різних верств населення до категорії бідних, визначила основні напрями та етапи подолання бідності [1].

Моніторинг показників бідності свідчить про позитивні тенденції, проте проблема бідності залишається актуальною і потребує подальшого розв'язання.

Бідність – це комплексна проблема, а її подолання є довготривалим процесом. Оптимальним варіантом розв'язання цієї проблеми є поєднання активної соціальної політики, спрямованої на відновлення і зростання зайнятості та створення умов для гідної праці, з ефективною підтримкою найуразливіших верств населення.

Для оцінки бідності застосовуються такі критерії:

межа бідності	визначена за відносним критерієм 75 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат
межа крайньої бідності	визначена за відносним критерієм 60 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат та адаптована до критерію Європейського Союзу
межа абсолютної бідності	визначена за критерієм прожиткового мінімуму
межа абсолютної бідності	визначена за критерієм вартості добового споживання на рівні 5 доларів США відповідно до паритету купівельної спроможності з метою порівняння її з міжнародними показниками

Для проведення оцінки бідності за зазначеними критеріями передбачається: використання даних комплексного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств; розроблення методики комплексної оцінки бідності на національному та регіональному рівні; розроблення та здійснення заходів, спрямованих на підвищення надійності показників бідності на регіональному рівні.

Для розв'язання проблеми бідності необхідна цілеспрямована політика, що ґрунтується на економічних та фінансових можливостях держави та максимальній ефективності їх використання.

Так, відповідно до ст. 8 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» № 2411-17, в ред. від 01.07.2010, з метою забезпечення гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту, підвищення якості соціального забезпечення населення основними засадами внутрішньої політики в соціальній сфері зазначені:

1) надання громадянам упродовж усього життя соціальних гарантій на основі вдосконалення системи соціальних стандартів і пільг;

2) досягнення ефективного демографічного розвитку;

3) поліпшення соціального захисту дітей, утвердження духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої та соціально благополучної сім'ї;

4) трансформація державної політики у сфері зайнятості та ринку праці, у тому числі шляхом розвитку партнерства між роботодавцями і найманими працівниками, власниками підприємств, установ, організацій та професійними спілками;

5) подолання бідності і зменшення соціального розшарування, зокрема шляхом забезпечення державних гарантій щодо реалізації соціальних прав працівників підприємств, установ, організацій усіх форм власності та удосконалення системи пенсійного забезпечення, створення умов для гідного життя людей похилого віку, стимулювання розвитку системи пенсійного страхування [2]. Україна також задекларувала пріоритетні заходи щодо подолання бідності прийняттям Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року, в якій окреме місце приділяється вдосконаленню пенсійного страхування шляхом запровадження накопичувальної системи. Розв'язання проблеми передбачається за такими напрямками, як удосконалення механізму оплати праці та соціального діалогу як основних чинників створення умов для гідної праці, розвиток системи соціального страхування та удосконалення пенсійної системи в цілому.

У свою чергу, з метою вдосконалення пенсійної системи необхідно:

- 1) покращити матеріальне забезпечення у разі виходу на пенсію працівників освіти, культури, охорони здоров'я;
- 2) удосконалити порядок призначення та індексації пенсій;
- 3) забезпечити розвиток накопичувальної системи пенсійного страхування;
- 4) реформування системи соціального захисту;
- 5) впровадження нормативно-правової бази, що стимулюватиме розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності.

Залишається сподіватися, що вищезгадані положення будуть якісно втілені в життя та стануть дієвим механізмом подолання проблеми бідності.

Фінансування цих заходів здійснюється за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів, а також за рахунок коштів інших джерел. Обсяг фінансування за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів визначається щороку виходячи з конкретних завдань та можливостей бюджету.

Слід зауважити, що створення інституційно-технічних умов для спрямування частини єдиного внеску до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в період 2011-2015 покладено на Мінсоцполітики, Мінфін, Мінекономрозвитку, Пенсійний фонд України, Мін'юст, ДКЦПФР, Держфінпослуг.

Проведення моніторингу показників бідності покладено на Мінсоцполітики, Мінекономрозвитку, Держстат, Національну академію наук щокварталу [3].

Забезпечення розвитку накопичувальної системи пенсійного страхування задля впливу на подолання бідності потребує, насамперед, усунення проблем, існуючих в солідарній системі, та удосконалення механізму функціонування накопичувального страхування, який, хоча і достатньо розроблений, але не позбавлений дискусійних і суперечливих аспектів.

Передбачається, що з того року, коли бюджет Пенсійного фонду стане бездефіцитним, частина пенсійних відрахувань громадян молодших 35 років буде надходити до державного накопичувального пенсійного фонду з подальшим підвищенням частки відрахувань з 2 % до 7 %. Через два роки ці гроші застрахований громадянин України зможе забрати і вкласти у недержавний пенсійний фонд, який наділений функцією адміністрування пенсійного рахунку. Але в нашій державі ринок недержавних пенсійних фондів на сьогодні є досить примітивним, зокрема, причиною є низький розвиток ринку цінних паперів. Такі фонди не є надійними. Майже 90 % дефіциту бюджету ПФ пов'язано з відшкодуванням людям різниці між мінімальною пенсією і нижче цього рівня. Формула нарахування пенсій така, що

Пенсійний фонд змушений це робити, забезпечуючи таким способом законодавчі гарантії громадян України. І ситуація що склалася жодним чином не змінилася після прийняття закону.

З урахуванням демографічних і економічних реалій України, бездефіцитність бюджету ПФ може ще довгий час залишатися недовсяжною. Крім того, є багато питань які стосуються тих структур, які займаються пенсійними коштами людей. На законодавчому рівні не визначено, як будуть обиратися компанії з управління активами на другому рівні пенсійної системи та їх чітко визначена відповідальність.

В умовах масової видачі зарплат в конвертах важко спрогнозувати об'єми накопичення громадян. Перш ніж запроваджувати другий рівень пенсійного забезпечення, потрібно стимулювати перехід на виплату білих зарплат.

Тепер розглянемо нову пенсійну реформу в Україні для тих, кого не будуть стосуватися відмічені відрізки, але безпосередньо торкнеться збільшення пенсійного віку в Україні. Нагадаємо, збільшення пенсійного віку для жінок буде відбуватися поступово до 60 років вже з жовтня цього року. Для чоловіків-держслужбовців пенсійна реформа передбачає збільшення пенсійного віку на два роки, до 62 років, починаючи з 2013 року (також в декілька етапів). Окрім того, почне працювати норма закону про підвищення пенсійного стажу: у жінок з 25 до 30 років, чоловіків – з 30 до 35 років. Проте при стажі в 30 років і при досягненні 55 років у жінок в найближчі три роки буде можливість піти на пенсію.

Тим, хто старше 35, потрібно задуматися про своє пенсійне забезпечення. Тому що, дивлячись на норми закону, вони виявляться найменш захищеними – для них передбачена лише державна пенсія при посиленні умов її отримання.

Але в набагато гірших умовах перебувають безробітні жінки, яким на сьогодні під 50. Для них нова пенсійна реформа в Україні 2011 року – важка проблема. Як заробити відсутній стаж? Знайти роботу в такому віці, навіть при наявності досвіду, практично неможливо. Як результат – мізерна пенсія на старості років [4].

Таким чином, ураховуючи важливість питання соціального розвитку економіки та соціального захисту населення, питання пенсійного забезпечення насамперед вирішує система страхування.

Виходячи із аналізу законодавчих заходів щодо подолання проблеми бідності та малозабезпеченості населення, а також із сучасного демографічного, соціально-економічного стану України запровадження і розвиток загальнообов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування дозволить поліпшити пенсійне забезпечення майбутніх поколінь пенсіонерів, які не зможуть отримувати адекватні розміри

пенсій виключно за рахунок солідарної пенсійної системи. Крім того, акумулювання коштів у Накопичувальному фонді створить потужне джерело довготривалих інвестицій в економіку країни, що неодмінно позитивно відобразиться на забезпеченості населення в цілому.

Література:

1. Указ Президента України «Про Стратегію подолання бідності» від 15 серпня 2001 р. № 637 // Офіційний вісник України від 31.08.2001 – 2001 р. – № 33. – Стор. 39. – Ст. 1525.
2. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» № 2411-17, в ред. від 01.07.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року» № 1057 від 31 серпня 2011 р. // Офіційний вісник України від 24.10.2011 – 2011 р. – № 80. – стор. 34. – ст. 2946.
4. Шляхи подальшого реформування пенсійної системи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pfu.gov.ua.

УДК 61:34.03

*Самофал М. М., Інститут держави та права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ВІДМОВА ВІД МЕДИЧНОГО ВТРУЧАННЯ ПРИ НАДАННІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ ДІТЯМ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА І ПРАКТИКИ

В статті розглянуто та проаналізовано стан та перспективи правового регулювання відмови від медичного втручання щодо дітей. Визначено основні проблеми, що виникають при реалізації права на відмову від медичного втручання щодо дітей і запропоновано порядок їх вирішення.

В статье рассмотрены и проанализированы состояние и перспективы правового регулирования отказа от медицинского вмешательства в отношении детей. Определены основные проблемы, возникающие при реализации права на отказ от медицинского вмешательства относительно детей, и предложен порядок их решения.

The article reviews and analyzes the state and perspectives of legal regulation of medical intervention refusal involving children. The main problems arising when exercising the right to refuse of medical intervention involving children are identified and the way to solve them is proposed.

Здійснення медичного втручання передбачає наявність згоди належним чином поінформованої особи, щодо якої відповідні заходи застосовуються. Протилежним праву на надання інформованої згоди на медичне втручання є право на відмову від нього, яке має лише повнолітня особа, що набула повної цивільної дієздатності, усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати (ч. 4 ст. 43 Основ законодавства про охорону здоров'я (далі-Основи) [1,19], ч. 4 ст. 284 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ [2,7])).

Питання окремих аспектів правової сутності інформованої згоди та процедури реалізації права на відмову від медичного втручання розглядалися у працях українських та іноземних авторів Піщити О. М., Сенюти І. Я., Сагалаєвої Є. С., Малєїної М. М., Карасової Ю. В., Березовського Д. П., Меднісом Д. Ю. та інших. В цій статті будуть розглянуті особливості та проблеми правового регулювання відмови від медичного втручання щодо специфічного суб'єкта – дитини.

Перш за все необхідно розібратися з термінологією, вживаною законодавцем. Ч. 4 ст. 43 Основ, ч. 4 ст. 284 ЦКУ закріплюється право повнолітньої дієздатної особи на «відмову від **лікування**». Варто підкреслити, що інформована згода відповідно до ч. 1 ст. 43 Основ надається, як на застосування методів лікування, так і методів діагностики та профілактики. На нашу думку, закріплення в законодавстві права на відмову від лікування є невиправданим звуженням прав особи. Згідно з визначенням, даним у ч. 1 ст. 42 Основ, медичне втручання – це застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини, а отже лікування є лише одним з видів медичного втручання, тому доцільно було б закріпити право особи на відмову від **медичного втручання**.

Ще одним проблемним питанням відмови від медичного втручання є суб'єктний склад осіб, що можуть реалізувати це право – дієздатні **повнолітні** особи (ч. 4 ст. 284 ЦКУ, ч. 4 ст. 43 Основ). Отже, з кола суб'єктів, що мають право на відмову від медичного втручання виключені особи, які набули повної цивільної дієздатності, але повнолітніми не є, що суперечить ч. 4 ст. 35 ЦКУ, яка передбачає, що повна цивільна дієздатність поширюється на усі цивільні права та обов'язки. Крім незахищеності прав самих емансипованих неповнолітніх, виникає проблема захисту прав дітей таких неповнолітніх, що особливо актуально, коли підставою емансипації є запис батьком або матір'ю дитини, оскільки законодавчо невизначеним залишається питання, хто в такому разі може відмовитися від медичного втручання щодо дитини.

Виходячи з законодавчого регулювання, у випадку медичного втручання щодо малолітньої особи, відмову надають її законні

представники, а в разі, якщо вона може мати для пацієнта тяжкі наслідки, лікар повинен повідомити про це органи опіки і піклування (ч. 5 ст. 43 Основ).

Складнішою є ситуація з неповнолітніми особами. Наділивши їх правом надавати згоду на медичне втручання, законодавець позбавляє їх права на відмову від нього. З одного боку, це можна оцінити як врахування психо-фізичних характеристик неповнолітньої особи з метою недопущення завдання нею шкоди самій собі. З іншого боку, виникає питання, чим за своєю природою є ненадання інформованої згоди і яка правова природа відмови від медичного втручання?

З логічного тлумачення ч. 3 ст. 43 Основ можна зробити висновок, що ненадання згоди на медичне втручання є одночасно і відмовою від нього. На перший погляд, наявна колізія законодавства в правах неповнолітніх осіб. Проте, позиція законодавця у цьому питанні є виправданою. Фізична особа до досягнення певного віку не завжди може об'єктивно оцінювати ситуацію, особливо, що стосується її здоров'я. Конвенцією про права дитини (далі-Конвенція) [3,205], зокрема ч. 1 статті 3, закріплюється принцип забезпечення інтересів дитини: «В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється **якнайкращому забезпеченню інтересів дитини**». Суди англо-американської системи права, розглядаючи справи, щодо медичного втручання, у своїй практиці використовують висновки експертів, медичні прогнози, технічні висновки, але презумпцією залишається принцип, що батьки краще, ніж інші знають в чому полягають найкращі інтереси дитини, протилежне ж має доводитися зацікавленими особами [4,180].

Ст. 5 Конвенції декларує, що Держави-учасниці поважають відповідальність, права і обов'язки батьків належним чином управляти і керувати дитиною щодо здійснення визнаних Конвенцією прав і робити це згідно зі **здібностями дитини, що розвиваються**.

Прямою реалізацією цього принципу можна вважати право на надання неповнолітнім згоди на медичне втручання. При цьому підкреслимо, що оскільки цивільно-правовим засобом реалізації права на медичну допомогу є договір про надання медичних послуг, неповнолітня особа, що є самостійним суб'єктом надання інформованої згоди, не може бути самостійним суб'єктом договору про надання медичних послуг з огляду на перелік правочинів, які неповнолітні особи можуть вчиняти без згоди законних представників, а тому необхідна згода законних представників на укладення договору (ч. 2 ст. 32 ЦКУ).

Законодавча конструкція згоди законних представників на вчинення правочину (договору про надання медичних послуг), а також надання останнім виключного права на відмову від медичного втручання є механізмом впливу законних представників на поведінку неповнолітнього суб'єкта, оскільки законні представники несуть відповідальність за стан здоров'я дитини до досягнення нею повноліття (ч. 2 ст. 150 Сімейного кодексу України [5,1] (далі – СКУ), і було б несправедливим покладати на них такий обов'язок при наданні права неповнолітньому на самостійне вирішення питань, що стосуються його здоров'я [6,50]. Крім того, таке регулювання відносин зумовлюється особливостями психічного розвитку неповнолітнього, оскільки хворобливий стан дитини, несформована до кінця система цінностей та інші фактори, можуть призвести до тяжких наслідків при прийнятті нею самостійного рішення.

Проте виходячи з того, що недопустимим є застосування насильства до дитини та керуючись ст. 12 Конвенції, що закріплює право дитини, здатної сформулювати власні погляди, вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що її стосуються, при цьому поглядам дитини має бути приділена належна увага відповідно до її віку і зрілості, необхідно надавати дитині можливість активної участі у вирішенні питань, що стосуються її здоров'я, зокрема і відмови від медичного втручання.

Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СКУ), але на практиці можливим є зловживання батьками своїми правами. В Україні існує судова практика примусового лікування дітей, у разі відмови батьків від медичного втручання щодо дитини. Більшість проаналізованих відмов законних представників від медичного втручання зумовлюється не ідейними переконаннями останніх, а неналежним виконанням їх батьківських обов'язків і частіше трапляється у так званих «неблагополучних сім'ях»*, в таких випадках суди найчастіше приймають рішення про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав чи про позбавлення батьківських прав і направлення дитини на лікування. Дедалі частішими на сьогодні стають випадки відмови законних представників від медичного втручання взагалі чи окремих видів медичного втручання за релігійними переконаннями. При вирішенні таких спірних ситуацій перед судом стоїть завдання визначення співвідношення права на свободу совісті та релігійних переконань законних представників та їх обов'язку діяти в найкращих інтересах дитини.

У виняткових випадках при безпосередній загрозі для життя і здоров'я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини

від батьків (ч. 2 ст. 170 СКУ). В цій ситуації від моменту відібрання дитини до вирішення судом питання про позбавлення батьківських прав чи відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, фактично батьки залишаються особами, правомочними приймати рішення щодо медичного втручання по відношенню до дитини, оскільки доведення незаконності їх дій чи зловживання своїми правами є предметом судового розгляду. Таким чином, передбачені законом заходи захисту інтересів дитини не вирішують проблеми визначення суб'єкта прийняття рішення щодо медичного втручання.

Більш чіткого визначення в законодавстві потребує і момент, коли може бути дана відмова від лікування. Вважаємо за можливе погодитися з думкою Малєїної М. М., що відмова може бути дана на будь-якій стадії медичного втручання, як на підставі виявлення додаткової інформації, так і зміни рішення законними представниками без об'єктивних причин, і будь-яка попередня згода не повинна вважатися безвідкличною [7].

Щодо форми вираження відмови від медичного втручання, законодавець закріплює *право* лікаря взяти письмове підтвердження, а при неможливості його одержання – засвідчити відмову відповідним актом у присутності свідків (ч. 3 ст. 43 Основ). У практичній діяльності акладів охорони здоров'я використовуються різні способи оформлення відмови від медичного втручання: підписки чи записи в історії хвороби чи в амбулаторній картці, додаток до історії хвороби, заява, що вклеюється в історію хвороби, розписка тощо [8].

Проте, загалом науковцями критикується відсутність чітких законодавчих вимог до форми та процедури оформлення як згоди, так і відмови від медичного втручання і пропонується затвердження єдиної уніфікованої форми на законодавчому рівні [9].

Відмова від медичного втручання щодо дітей, завжди надається їх законними представниками, тому якщо відмова може мати для пацієнта тяжкі наслідки, лікар зобов'язаний повідомити про це органи опіки і піклування (ч. 5 ст. 43 Основ), а органи опіки і піклування або прокурор можуть звернутися до суду для подальшого захисту прав дитини. При цьому законом не встановлюються строки та процедура повідомлення органів опіки та піклування та подальша процедура захисту прав дитини, що може призвести до порушення прав дитини.

Для оперативного розгляду судом спірних ситуацій вважаємо за необхідне внести зміни до процесуального законодавства, зокрема, скоротити строки розгляду справ, пов'язаних з вирішенням питання про медичне втручання щодо дітей, оскільки наявні загальні строки розгляду справ позовного провадження не дозволяють забезпечити захист інтересів дитини.

Проаналізувавши окремі аспекти відмови від медичного втручання щодо дітей, можна дійти висновку про необхідність подальшого вдосконалення законодавства у цій предметній сфері правового регулювання з метою найкращого забезпечення прав дитини.

Примітка:

* Наприклад, рішення Ялтинського міського суду АР Крим від 19 листопада 2008 року у справі № 2-3173;

Література:

1. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993 р. – № 4
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11.
3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 // Зібрання чинних міжнародних договорів України – 1990. – № 1.
4. Rebecca J. Cook, Bernard M. Dickens Adolescents and Consent to Treatment. -International Journal of Gynecology &Obstetrics (2005), 89.
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 7.
6. Пищита А. Н. Согласие на медицинское вмешательство. – М. : Центр. клин. б-ца РАН, 2006. – С. 50.
7. Малейна М. Н. Обязанность родителей заботиться о здоровье своих детей и отказ родителей от медицинского вмешательства в отношении своих детей в возрасте до 15 лет. // Медицинское право: федеральный научно-практический журнал. – М. : Юрист, 2011. – № 3.
8. Сенюта І. Інформована добровільна згода пацієнта [Електронний ресурс]. – Режим доступу станом на 31.10.2011: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=672>
9. Сенюта І. Інформована добровільна згода пацієнта [Електронний ресурс]. – Режим доступу станом на 31.10.2011: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=672>; Карасова Ю. В., Березовский Д. П. Наличие пробелов в оформлении отказа от медицинского вмешательства в отношении несовершеннолетних. // Медицинское право: федеральный научно-практический журнал. – М. : Юрист, 2011. – № 1.

ПОДАТКОВО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЮРИДИЧНИХ ОСІБ-УЧАСНИКІВ ОФШОРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

За основу даної статті було прийнято вивчення поняття статусу резидента країни реєстрації, який є головною умовою для отримання податкових і інших привілеїв, що надаються тією або іншою пільговою юрисдикцією. В зв'язку з цим, автором були вивчені основні, відомі в податковому праві, підходи до визначення статусу резидента або нерезидента компанії на території країни реєстрації.

За основу данной статьи было принято изучение понятия статуса резидента страны регистрации, который является главным условием для получения налоговых и других привилегий, предоставляемых той или иной льготной юрисдикцией. В связи с этим, автором были изучены основные, известные в налоговом праве, подходы к определению статуса резидента либо нерезидента компании на территории страны регистрации.

For basis of this article the study of concept of status of resident of country of registration was accepted, which is a main condition for the receipt of tax and other privileges, given one or another favorable jurisdiction. In this connection, by an author were studied basic, known in a tax right, going near determination of status of resident or nonresident of company on territory of country of registration.

У результаті складності й багатогранності суспільних відносин кожен суб'єкт займає безліч позицій і має ряд соціальних ролей [1, с. 23], а отже, і безліч правових статусів. Сплата податку – одна із соціальних функцій. Для виконання даної функції суб'єкт має у своєму розпорядженні набір прав і обов'язків. Позиція суб'єкта в ролі платника податків щодо держави визначена і закріплена в нормах правах. Отже, ми маємо право говорити про існування правового статусу платника податків [2, с. 17].

Платниками податку визнаються особи, що мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування чи здійснюють діяльність, що є об'єктом оподаткування, і на яких покладений обов'язок по сплаті податків податковим законодавством. Усіх платників податку можна класифікувати по таких ознаках: у залежності від способу організації господарської діяльності – фізичні особи; юридичні особи; іноземні юридичні особи; постійні представництва іноземних юридичних осіб; відособлені підрозділи без статусу юридичної особи; консолідовані групи платників податків; і в залежності від податкової юрисдикції держави – резиденти і нерезиденти [3, с. 52; 4].

Для того щоб на території іншої держави юридичні особи могли заснувати офшорну компанію і користатися наданими цією юрисдикцією податковими привілеями, необхідно дотримуватися ряду умов. Однією з головних таких умов є наявність у такої компанії статусу резидента країни реєстрації.

Термін «резидентство» найбільш часто використовується саме в податковому праві. Ним оперують тоді, коли йдеться про місцезнаходження (місцеперебування) особи на території держави, у зв'язку з чим виникає обов'язок сплачувати податки на користь цієї держави. При цьому, як правило, відзначається постійний чи тривалий характер такого перебування. Професор А. П. Балакіна вважає, що податкове резидентство – це, як громадянство, правовий зв'язок держави із суб'єктом, територіальний за характером і встановлений з метою оподаткування [2, с. 18]. В. А. Кашин, говорячи про аналогію, що існує між громадянством і резидентством, наводить такі аргументи: «Якщо державне, адміністративне, цивільне право ґрунтуються на поняттях громадянства і domicili, то в податковому праві застосовується поняття резидентства» [5, с. 27]. Р. Л. Дерберг, у свою чергу, зазначає, що «територіальна юрисдикція над особою аналітично подібна до юрисдикції на підставі громадянства. В обох випадках податкова юрисдикція пояснюється зв'язком особи з країною, що її виправдовує» [6, с. 25]. Однак не кожен такий зв'язок є резидентством. Фактичний територіальний зв'язок тільки тоді набуває рис резидентства, коли нормами права чітко встановлено, що використовується він з метою оподаткування. Необхідність його закріплення в правових актах обумовлена тим, що стягування податків відбувається на підставі закону.

Визначення понять «резидент» і «нерезидент» дане в пп. 1.15-1.16 ст. 1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», зокрема резидент – це юридична особа або суб'єкт господарської діяльності України, який не має статусу юридичної особи (філія, представництво та ін.), що створені і здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України, з місцезнаходженням на її території; нерезидент – це юридична особа або суб'єкт господарської діяльності, який не має статусу юридичної особи (філія, представництво та ін.), з місцезнаходженням за межами України, що створені і здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства іншої держави [7].

Необхідно відзначити, що в основі виникнення податкових зобов'язань у таких платників лежить не принцип національної належності юридичної особи, а їх диференціація на резидентів і нерезидентів.

При здійсненні підприємством господарської діяльності на території інших країн виникають дві проблеми: визнання правособ'єктності

іноземної юридичної особи і допуск її до здійснення господарської діяльності на території даної держави, а також умови такої діяльності. Правосуб'єктність іноземних юридичних осіб, як правило, визначається на підставі двосторонніх договорів, насамперед торгових. Питання про допуск іноземної юридичної особи до господарської діяльності на території певної держави вирішується її законодавством. У більшості випадків здійснення такої діяльності можливо після виконання всіх формальностей. У торгових договорах установлюється режим для іноземних юридичних осіб. Він може бути заснований на принципах або найбільшого сприяння, або національного режиму [8, с. 105].

Виходячи з ознаки належності до держави, що, по суті, визначається наявністю або відсутністю правового зв'язку з нею, всі організації можна підрозділити на національні й іноземні. Це обумовлено тим, що в перших як особистий закон застосовується право держави, резидентом якої вони є, а в других – право відповідних держав.

Особистий закон тієї чи іншої юридичної особи зазначає право країни, тобто право, що треба застосувати при визначенні її правового становища. Зокрема, на основі особистого закону юридичної особи в першу чергу визначаються її найважливіші цивільно-правові характеристики, включаючи: статус організації як юридичної особи; її організаційно-правову форму і найменування; питання створення, реорганізації і ліквідації юридичної особи, у тому числі питання правонаступництва; зміст правоздатності юридичної особи, порядок придбання нею цивільних прав і прийняття цивільних обов'язків; внутрішні відносини, у тому числі відносини юридичної особи з її учасниками; здатність юридичної особи відповідати за своїми обов'язками. Податковий статус організації також визначається за правом країни, резидентом якої вона є [9, с. 117; 10, с. 53-61].

У питанні про те, які критерії мають бути покладені в основу визначення «національності» юридичних осіб, законодавства і доктрини різних країн спираються на дві основні концепції. Перша концепція виходить з того, що в основу має бути покладений формально-юридичний критерій, не зв'язаний з господарськими умовами діяльності юридичної особи, тоді як інша концепція націлена на відшукування «господарського» критерію національності в залежності від аспектів виробничо-комерційної діяльності юридичної особи.

До прихильників першої концепції належать країни, законодавство яких передбачає встановлення національності юридичної особи відповідно до ознаки її реєстрації, чи інкорпорації, тобто за юридичною особою визнається національність країни, в якій виконані формальності з її заснування. Критерій інкорпорації застосовується в праві США, Великої Британії, Нідерландів, Росії, Бразилії, Мексики, Югославії та ін.

Право іншої групи країн виходить з концепції, відповідно до якої визнання національності юридичної особи залежить не від актів формально-юридичного характеру, а від тих чи інших господарсько-економічних міркувань. У рамках цієї концепції функціонують дві головні системи, засновані на критерії місця перебування органів управління (осілої) юридичної особи і критерії місця здійснення юридичною особою виробничої діяльності [11, с. 34-56].

У податковому праві для цілей оподаткування використовуються подібні критерії (тести) при визначенні «національності» (резидентства) організацій. Зокрема, відбувається застосування тестів інкорпорації, юридичної адреси, місця центрального управління і контролю, місця поточного управління компанією, ділової мети. Використання іноземних капіталу при створенні юридичної особи чи присутність іноземних громадян у складі її засновників у даному разі визначального значення, як правило, не має і як тест резидентства для цілей оподаткування не застосовується [9, с. 119].

Необхідно враховувати, що в окремих державах допускається зміна місця реєстрації юридичної особи без її ліквідації, включаючи можливість переносу доміцilia (відповідного правового зв'язку з державою. – Авт.) на територію іншої держави [12]. У подібних випадках фактично відбувається перехід юридичної особи з юрисдикції однієї держави в юрисдикцію іншої держави. Іншими словами, юридична особа, заснована відповідно до законодавства однієї держави, змінює місце своєї реєстрації зі збереженням його заснування в іншій державі відповідно до законодавства останньої. При такій зміні місця реєстрації нова юридична особа не виникає, відповідно первісне найменування і склад засновників юридичної особи, що змінили місце реєстрації, зберігаються. Факт переходу юридичної особи з однієї юрисдикції в іншу підтверджується сертифікатом про доміциль.

Як відзначено вище, правовим наслідком визнання тієї чи іншої організації податковим резидентом є поширення на неї відповідною державою своєї податкової юрисдикції в повному обсязі. Відповідно, обов'язок зі сплати податків у цій державі в такій організації виникає щодо всіх наявних у неї об'єктів оподаткування. Регулювання порядку сплати податків у цьому разі ґрунтується на положеннях національного податкового права.

Що стосується іноземних організацій, то щодо них у держави є обмежена податкова юрисдикція, відповідно їхні обов'язки зі сплати податків зв'язуються лише з тими об'єктами оподаткування, що виникли в них у даній державі [9, с. 121].

Майже у всіх країнах існують податкові правила, що регулюють податковий режим для резидентів даної держави, які діють за кордоном, і для іноземних платників податків, які діють у країні [11, с. 34-56].

Незважаючи на деякі часткові різночитання в регулюванні оподаткування в законодавствах окремих держав, при розробці механізму оподаткування звичайно використовують два підходи: передумовою для виникнення податкових зобов'язань є встановлення персонального (суб'єктного) або предметного (об'єктного) зв'язку податкових правовідносин з даною державою.

Як зазначає Т. Алексахіна, персональний зв'язок має на увазі як юридичну, так і економічну територіальну належність. Ознакою юридичної належності є наявність громадянства (підданства) фізичних осіб чи місцезнаходження юридичної особи, у той час як ознакою економічного зв'язку з державою є наявність місця проживання чи постійного місця перебування фізичної особи і місця здійснення діяльності юридичної особи. У зв'язку з цим виділяють оподаткування за ознакою національності суб'єкта, за ознакою місця проживання чи за ознакою фактичного здійснення діяльності юридичною особою. Зобов'язані платити податки по цих підставах називаються необмежено податкозобов'язаними, бо громадяни і юридичні особи, зареєстровані в даній державі, несуть необмежений обов'язок платити податки із сукупного доходу і (чи) із усього майна. У даному разі оподаткування здійснюється по так названому принципу громадянства. Якщо ж відсутній персональний зв'язок, обов'язок платити податки може виникнути внаслідок предметного зв'язку з даною державою, що появляється в разі одержання доходу чи володіння майном на території даної держави. Суб'єкти таких податків називаються іноземними платниками податків (тобто обмежено податкозобов'язаними). Обмежений податковий обов'язок означає, що податками обкладається тільки майно (у тому разі, якщо існує податок на майно) чи доходи, що виникають у цій державі. Такий принцип оподаткування називається територіальним [13].

Дана класифікація податкових зобов'язань відома у всіх країнах, але, оскільки кожна держава користується суверенітетом у формуванні системи оподаткування, розходження їх настільки значні, що можна виділити характерні тенденції для держав з різним рівнем економічного розвитку. Так, у державах, що розвиваються, система оподаткування орієнтована на джерела доходу, тобто на територіальний принцип, у розвинених державах – навпаки, поширений принцип громадянства оподаткування. Проте у своїй податковій політиці більшість країн сполучають обидва принципи: обкладають «своїх» національних фізичних і юридичних осіб за всією сукупністю їхніх доходів на основі необмеженої податкової відповідальності та обкладають будь-які доходи і діяльність іноземних фізичних і юридичних осіб, якщо ці доходи і діяльність реалізуються на їхній території, на основі обмеженої

податкової відповідальності. Навіть якщо особа не є громадянином чи резидентом країни, ця країна може здійснювати територіальну податкову юрисдикцію над доходом, одержаним у межах території цієї країни громадянином чи резидентом іншої країни. Це іменується іноді юрисдикцією над «джерелом доходу», оскільки він знаходиться в межах цієї країни [14, с. 123-127].

У більшості розвинених країн закон визначає найбільш загальні підстави для залучення іноземних осіб і компаній до оподаткування, що потім конкретизуються в інструкціях виконавчих органів, рішеннях судів, звичаях і т. д. У загальній позиції країн з цієї проблеми можна виділити два основних підходи:

- за основу береться критерій наявності (чи відсутності) на території даної держави «постійної ділової установи» чи «ділової бази», в якій або через яку іноземці здійснюють свою діяльність (характерний для країн континентальної Європи);

- за основу береться факт здійснення (чи нездійснення) діяльності в даній країні (характерний для англосаксонських країн) [13].

У залежності від місця розташування органів адміністративно-фінансового управління фірмою щодо території реєстрації офшорні компанії можуть бути резидентними (resident) і нерезидентними (non-resident). Резидентом у податковому праві вважається юридична чи фізична особа (natural person or whether legal), що має постійне місцеперебування в даній країні; за британським правом (Великій Британії належить цілий ряд офшорних зон) – особа, що живе в країні постійно чи значний період часу або має постійне житло в ній. Необхідно відзначити, що фізична особа розглядається як резидент, якщо проживає в країні понад 6 місяців у даному податковому році чи має там «центр своїх життєвих або ділових інтересів» або задовольняє іншому критерію, установленому внутрішнім законодавством цієї країни [15, с. 29-35].

Як відзначають дослідники [16, с. 23], оподаткування офшорних компаній здійснюється в залежності від її резидентства в тій чи іншій країні. У даний час більшість офшорних юрисдикцій при визначенні податкового статусу компанії (і отже, віднесення її до офшорних або звичайних. – Авт.) дотримується англійської законодавчої системи. Уперше питання про резидентність було розглянуто в англійському суді в 20-і роки XIX століття. У даному рішенні суду робилася вказівка на те, що компанія набуває статусу резидента тієї чи іншої країни в залежності від того, де зареєстрований її головний (чи центральний) офіс або відділя здійснюється її безпосереднє адміністративне управління [17, с. 20]. Як бачимо, при визначенні офшорного статусу компанії головними складовими є критерії наявності (чи відсутності)

на території даної держави «постійної ділової установи» чи «ділової бази», місцезнаходження «центру управління», цивільної належності директорів такої компанії і здійснення (чи нездійснення) діяльності в даній країні. Перші три встановлюються в нормативних актах тієї чи іншої офшорної зони і можуть варіюватися, у той час як останній критерій є основним і обов'язковим для визнання за компанією статусу офшорної. Тобто домінуючим при визначенні податкового резидентства такої компанії є принцип територіальності.

Серед найбільш поширених і частіше інших застосовуваних на практиці видів статусів компаній, що здійснюють свою діяльність в офшорних зонах, виділяють такі: нерезидентна компанія; національна компанія, тобто звичайна, зареєстрована без присвоєння особливого статусу; національна компанія зі спеціальним статусом [18, с. 54-65].

Присвоєння статусу нерезидентній компанії означає, що в даній країні компанія не підлягає оподаткуванню відповідно до норм національного податкового законодавства, установлених для резидентних компаній. Нерезидентна компанія може бути створена тільки фізичними і/чи юридичними особами – нерезидентами. Нерезидентній компанії, як правило, заборонено вести діяльність з податковими резидентами країни реєстрації. При одержанні доходів тільки з джерел, розташованих за межами країни (території) реєстрації, нерезидентна компанія не підлягає оподаткуванню. У ряді держав прийняті спеціальні закони про нерезидентні чи звільнені від податків партнерства. Такого роду нормативні акти були прийняті в Джерсі (1994), на Багамських островах (1995), острові Мен (1994) та ін. [19].

Національна компанія – це звичайна компанія, зареєстрована в певній державі відповідно до норм законодавства без присвоєння їй будь-якого особливого статусу. Національна компанія може бути утворена в кожній з форм, що допускаються відповідним законодавством. Національну компанію можуть створити як резиденти, так і нерезиденти країни реєстрації. В окремих країнах можливості заснування національної компанії нерезидентами можуть бути обмежені спеціальним законодавством. Крім того, можуть бути передбачені особливості заснування і реєстрації компанії, створеної за участю фізичних і (чи) юридичних осіб – нерезидентів. Національна компанія може здійснювати будь-які дозволені види діяльності й одержувати доходи як з джерел у даній країні, так і з джерел, розташованих за її межами. На національні компанії в повному обсязі поширюються усі види валютних обмежень, якщо такі обмеження встановлені в країні реєстрації. Компанія з цим статусом є суб'єктом обкладання усіма встановленими в даній країні податками. При цьому вона може використовувати всі можливості й пільги, надані чинним податковим

законодавством. У зв'язку з тим, що національна компанія – це завжди податковий резидент тієї країни, в якій вона зареєстрована, до неї застосовуються норми укладених цією країною угод про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна [20, с. 38].

Національна компанія зі спеціальним податковим статусом виникає в тому разі, коли національна компанія при реєстрації або згодом набуває спеціального податкового (пільгового) статусу, якщо, звичайно, внутрішнє законодавство держави допускає такий статус. Набуття такого статусу завжди зв'язано з обмеженням можливостей здійснення діяльності. Як правило, це заборона на здійснення діяльності з особами – податковими резидентами даної країни чи території. Учасниками такої компанії звичайно не можуть бути фізичні і юридичні особи – резиденти. Крім того, можливі й інші види заборон і обмежень. Зокрема, на придбання нерухомості, розташованої на території відповідної держави [21, с. 357; 22, с. 17-18].

Національні компанії зі спеціальним податковим статусом розглядаються як компанії з оподаткованими доходами в країні реєстрації. Однак вони можуть бути або звільнені від сплати конкретних видів податків, або до них застосовуються особливі пільгові правила оподаткування, якщо їхня діяльність відповідає будь-яким особливим вимогам загального чи спеціального законодавства. Види спеціальних податкових статусів національних компаній різноманітні й визначаються особливостями місцевого корпоративного і податкового законодавства. До спеціальних податкових статусів, одержаних при реєстрації, належать: міжнародні ділові компанії (чи компанії міжнародного бізнесу), офшорні компанії, міжнародні компанії. У свою чергу, виділяють кілька типів податкових статусів, що можуть одержати такі компанії: умовно-пільгові компанії; компанії, звільнені від податків; компанії з пільговим податковим статусом, зв'язаним з особливостями економічної діяльності (пільговий галузевий податковий статус) [20, с. 38].

Умовно-пільгова компанія має право вибирати ставку оподаткування доходу за умови відповідності діяльності встановленим правилам. За умови, що дохід одержувача у формі дивідендів підлягає оподаткуванню в країні постійного місцеперебування (реєстрації) в розмірі не менш половини від розміру оподаткування в країні-джерелі доходу, компанії звільняються від обкладання виплачуваних доходів у країні-джерелі. Подібні умови передбачають багато угод, що укладають країни Західної Європи. До країн і територій, що надають такий податковий статус національним резидентам, належать: Гібралтар, острів Мен, Американські Віргінські острова [23, с. 54-58].

Статус звільненої від податків компанії може бути набутий як при реєстрації компанії, так і після такої. Якщо цей статус набувається після реєстрації, компанія має право претендувати на особливий режим оподаткування доходів за згодою про уникнення подвійного оподаткування в тих випадках, коли вона підлягає оподаткуванню в країні реєстрації. Ряд країн і офшорних територій – Вануату, Гернсі, Гібралтар, Джерсі, Ірландія, Кайманові острова, острів Мен, Ліхтенштейн, острова Теркс і Кайкос – надають засновникам можливість спочатку зареєструвати стандартну національну компанію, а потім оформити надання сертифіката (свідоцтва) про звільнення від податків на певний строк [19].

Пільговий податковий статус, зв'язаний з особливостями економічної діяльності компанії (пільговий галузевий податковий статус), звичайно набувається компанією при проходженні відповідних процедур реєстрації і ліцензування. Пільговий галузевий податковий статус звичайно не є перешкодою для використання норм міжнародних податкових угод, укладених країною реєстрації компанії. Такий пільговий податковий статус багато країн надають підприємствам банківської й інвестиційної сфер, страховим компаніям, судновласникам і міжнародним перевізникам, підприємствам туристичного і готельного бізнесу. В окремих країнах і офшорних центрах надаються пільгові режими оподаткування компаніям, що інвестують кошти в будівництво, промисловість і сільське господарство [23, с. 56].

Отже, на основі результатів, отриманих під час проведеного дослідження, можна стверджувати, що підставами виникнення податкового обов'язку в будь-якого суб'єкта господарської діяльності (навіть такого, як офшорна компанія) є його правовий статус як платника податків. Під правовим статусом платника податків, за загальним правилом, ми визначилися розуміти, у першу чергу, обов'язок суб'єкта сплачувати податки в скарбницю тієї чи іншої держави. У свою чергу, податковий статус суб'єкта визначається відповідно до права країни, резидентом якої він є. Податкове резидентство, як ми вже зазначили вище, – це правовий зв'язок держави із суб'єктом, територіальний за характером і встановлений з метою оподаткування. Таким чином, автор вважає за можливе говорити про те, що при порівнянні такої категорії, як податкозобов'язана особа (у нашому разі – юридична особа), простежується досить істотна відмінність. В Україні, так само як і у Великій Британії, США, в основі виникнення податкових зобов'язань у суб'єктів оподаткування лежить принцип поділу їх на резидентів і нерезидентів, що має на увазі наявність (або відсутність) факту постійного місцеперебування юридичної особи на території її реєстрації. На території ж офшорних зон у більшості випадків для визначення основ

виникнення податкових зобов'язань у суб'єкта оподаткування лежить принцип територіальності, тобто оподаткованими визнаються тільки той дохід і прибуток, що одержані на території даної держави, а через те, що основною вимогою, яка ставиться до офшорних компаній, є здійснення ними діяльності за межами офшорної зони, то, отже, і прибуток від такої діяльності не убагацьється з джерела походження, розташованого на території даної офшорної зони, а виходить, не підлягає оподаткуванню.

Література:

1. Матузов, Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – М., 1992.
2. Балакина, А. П. Гражданство и резидентство как элементы правового статуса налогоплательщика / А. П. Балакина // Финансовое право. – 2004. – № 5. – С. 17-20.
3. Бех, Г. В. Податкове право: навч. посіб. / Г. В. Бех, О. О. Дмитрик, Д. А. Кобильник [та ін.]; за ред. проф. М. П. Кучерявенка. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 400 с.
4. Пепеляев, С. Г. Налоговое право / С. Г. Пепеляев. – М. : ИД ФБК Пресс, 2000. – 603 с.
5. Кашин, В. А. Налоговые соглашения России. Международное налоговое планирование для предприятий / В. А. Кашин. – М., 1998.
6. Дернберг, Р. Л. Международное налогообложение / Р. Л. Дернберг; пер. с англ. В. Ф. Назаровой, Е. Э. Лалаян. – М. : ЮНИТИ, 1997. – 375 с.
7. О налогообложении прибыли предприятий: Закон Украины 28.12.1994 г. № 334/94-ВР в ред. Закона Украины от 22.05.1997 г. № 283/97-ВР // Податкове законодавство України: Нормативна база / Пашутинський Є. К. – К. : КНТ, 2007. – 384 с.
8. Юлдашев, О. Х. Міжнародне приватне право: Теоретичні та прикладні аспекти / О. Х. Юлдашев. – К. : МАУП, 2004. – 576 с.
9. Кучеров, И. И. Международное налоговое право (Академический курс): учебник / И. И. Кучеров. – М. : ЮрИнфоР, 2007. – 452 с.
10. Тавкина, М. В. Налогообложение иностранных юридических лиц // Налоговый вестник. – 1999. – № 2. – С. 53-61.
11. Суворов, Л. Л. Проблема отделения личного статуса юридического лица от его государственной принадлежности в современном международном частном праве / Л. Л. Суворов // Журн. междунар. частного права. – 1995. – № 3. – С. 34-56.
12. Денисаев, М. А. Налоговая правосубъектность иностранного юридического лица / М. А. Денисаев // Финансовое право. – 2003. – № 1.
13. Алексахина, Т. Проблемы международного налогообложения / Т. Алексахина // <http://beljornal.by.ru>

14. Семенюта, В. В. Норми міжнародного права в оподаткуванні юридичних осіб / В. В. Семенюта, Л. О. Семенюта // Фінанси України. – 1999. – № 11. – С. 123-137.
15. Русакова, И. Г. Налоги и налоговые взаимоотношения европейских стран: обзор / И. Г. Русакова [и др.]. – М., 1992. – С. 29-35.
16. Исайкин, Д. А. Особенности правового определения оффшорных компаний (аспект резидентности) / Д. А. Исайкин // Мысль. – 2004. – № 3.
17. Оффшорные механизмы в международном налогообложении: основные положения // Законодательство и экономика. – 1998. – № 1. – С. 20.
18. Пешпер, Дж. Практическая энциклопедия международного налогового и финансового планирования / Дж. Пешпер. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 228 с.
19. Исайкин, Д. А. Правовое определение оффшорной компании / Д. А. Исайкин // Науч. тр. «Еділет». – 2001. – № 1.
20. ДС ЭКСПРЕСС, ИНК. Оффшорные фирмы в международном бизнесе: принципы, схемы, методы. – М., 1997. – 368 с.
21. Исайкин, Д. А. Оффшорные компании: сравнительный анализ некоторых организационно-правовых форм / Д. А. Исайкин // «Субъекты гражданского права», междунар. науч.-практ. конф. (2001; Алматы). Международная научно-практическая конференция «Субъекты гражданского права», 2001: [посвящ. 10-летию Независимости Республики Казахстан (в рамках ежегодных цивилистических чтений): материалы] / отв. ред. М. К. Сулейманов. – Алматы: КазГЮА, 2001. – Т. 2. – С. 357.
22. Исайкин, Д. А. Гражданско-правовое регулирование оффшорной деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. А. Исайкин. – Алматы, 2005. – 34 с.
23. Ушаков, Д. Л. Оффшорные зоны в практике российских налогоплательщиков / Д. Л. Ушаков. – М. : Юрист, 1999. – 496 с.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 342.7.-055.2(477)

Аніщук Н. В., НУ «ОЮА»

ВПЛИВ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлюється вплив християнської традиції на формування права Київської Русі під кутом зору проблеми рівноправ'я статей. З позиції гендерного аналізу визначається прогресивне значення християнської релігії щодо формування права Київської Русі, а також обмірковуються негативні сторони, що відображені у Давньоруському праві щодо правового становища жінок.

В статье освещается влияние христианской традиции на формирование права Киевской Руси под углом зрения проблемы равноправия полов. С позиции гендерного анализа определяется прогрессивное значение христианской религии относительно формирования права Киевской Руси, а также раскрываются негативные стороны, отражающиеся в древнерусском праве относительно правового положения женщин.

In the article influence of christian tradition is illuminated on forming of law for Kievan Rus' under the corner of problem of women's and men's equality. From position of gender analysis the progressive value of christian religion is determinated in relation to forming of law for Kievan Rus', and also negative parties that is represented in the ancient Rus' law to legal position of women are thought over.

Постановка проблеми. На початку ХХІ ст. у країнах із паритетною демократією триває процес втілення гендерного підходу в різні напрями гуманітарних наук – філософія, історія, психологія,

соціологія. Зокрема, це стосується й юридичної науки, в якій поступово відбувається формування нового її напрямку – гендерного права – комплексної галузі права, предметом якої є дослідження різних аспектів проблеми рівноправ'я статей. Гендеризація різних галузей юридичної науки, що триває на сучасному етапі розвитку вітчизняної юриспруденції, поступово пронизує й науку історію держави і права. Останнім часом проблема рівноправ'я жінок і чоловіків все більше привертає увагу у фахівців з історії держави та права. З'являються різнопланові роботи із гендерної проблематики, в яких досліджуються періоди від заснування Київської Русі до розпаду СРСР. Щоправда, переважна більшість робіт гендерну проблематику розглядає крізь призму жіночого питання. Інтерес у цьому напрямку пояснюється насамперед тим, що тривалий час жінки залишалися нерівноправними у порівнянні із чоловіками. І неабияку роль у цьому відігравала релігія, зокрема християнство, під впливом якої у суспільстві були вироблені певні гендерні стереотипи, згідно з якими жінки посідали підпорядковане становище у суспільстві. Безумовно, християнська традиція суттєво вплинула на розвиток права Київської Русі, гендерний аналіз якого свідчить, що під впливом цієї релігії було сформульовано принцип гендерної нерівності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дозволяє дійти висновку, що останнім часом зростає коло наукових робіт у галузі історії держави і права, в яких висвітлюються різні напрями гендерної проблематики. У цьому напрямку варто відзначити наукові праці вітчизняних вчених Н. Грицяк, О. Дашковської, Л. Кормич, П. Музиченка, Н. Лавриненко та ін. Віддаючи увагу їх дослідженням, все ж слід зазначити, що на сьогодні залишається широке коло гендерних проблем, які недостатньо висвітлені в науці історії держави і права.

Враховуючи те, що обрана тема є малодослідженою у сучасній вітчизняній науці, *метою* статті є виявлення впливу християнської традиції на формування права Київської Русі, вдаючись до гендерного аналізу цієї проблеми. Для окреслення цієї мети ставляться наступні завдання:

- розкрити роль християнства щодо окреслення проблеми рівноправ'я жінок і чоловіків;
- визначити вплив християнської релігії на формування суспільної свідомості, в цілому, та гендерної правосвідомості, зокрема;
- здійснити порівняльний аналіз правового становища жінок за язичницької доби та в період Київської Русі і на підставі цього показати, які зміни відбулися у давньоруському праві під впливом християнської традиції;

- визначити з позиції гендерного аналізу прогресивне значення християнства щодо формування права Київської Русі, а також обміркувати й негативні сторони, що відображені у давньоруському праві;
- надати загальні висновки та окреслити перспективи дослідження за порушеною проблемою.

Виклад основного матеріалу. Правова і політична історія Європи, також як Росії й України, значною мірою визначена їх релігійною історією. Найбільш значним фактором, що вплинув на правову культуру Давньої Русі, безперечно, було християнство з його ідеями верховенства божественного над людським, духовного над матеріальним і земним. Християнство підготувало ґрунт правам людини. Християнське начало простежується також в принципах демократії, розділу влади і громадянського суспільства. Заповіді Христа як прямий вираз божественної волі стали загальнобов'язковими для християн. Християнізація Русі сприяла удосконаленню Давньоруського права у сторону його гуманізації, скасування жорстоких язичницьких традицій.

Слід зазначити, що дохристиянською релігією слов'янських народів було язичництво. В дохристиянський період у давніх слов'ян існували первісні юридичні звичаї, які істотно впливали на ставлення суспільства до жінок. Гендерний аналіз звичаєвого права вказує на те, що саме в цей історичний період почали проявлятися тенденції нерівноправності жінок і чоловіків. Аналізуючи первісні юридичні звичаї в давньослов'янських племенах, варто нагадати, що слов'яни не розглядали жінок як рівноправних суб'єктів суспільства. Навпаки, вони вважали дружин повними рабами, в усякому випадку безмовними: не дозволяли їм ні суперечити собі, ні скаржитися, обмежували їх працею, господарськими клопотами, і уявляли, що дружина, помираючи разом з чоловіком, повинна служити йому і на потойбічному світі. Задля цього жінок добровільно спалювали на вогнищі з трупами чоловіків. У тому ж випадку, коли дружина бажала пережити чоловіка, вважалося, що жива удова безчестила родину [1, С. 107]. Таке рабство дружин походило, здається від того, що чоловіки звичайно купували їх.

Говорячи про жорстокі звичаї язичницьких слов'ян, згадаймо, що кожна мати мала право умертвити новонароджену доньку, коли сімейство було досить багато чисельним, але зобов'язувалася зберігати життя сину, народженому служити воїном. Це дає підставу стверджувати, що життя жінки нічого не вартувало у порівнянні із життям чоловіка [2, С. 108].

Отже, короткий історичний аналіз становища жінок в давньослов'янських племенах дає підставу вважати, що давні слов'яни відводили жінкам другорядну роль. Вони виробили певні юридичні звичаї, згідно яким жінка має бути покірною рабою своєму

чоловікові до кінця свого життя. По суті, з того історичного періоду в свідомості суспільства був закладений гендерний стереотип про другорядну роль жінки в усіх сферах буття.

Із прийняттям християнства в Київській Русі (988 р.) основні його постулати почали впроваджуватися й у давньоруському праві. Слід зазначити, що християнство – одна з найпоширеніших світових релігій, що зародилася в середині 1 ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії. Християнство тісно пов'язане з іудаїзмом, від якого воно успадкувало визнання Старого Завіту (в іудеїв він називається Танах) – найдавнішої частини Біблії. З нього взято багато сюжетів та образів для створення життєпису Ісуса Христа, який заснував нову релігію.

Християнство утверджувалося на українських землях протягом багатьох століть. Історичні джерела засвідчують його присутність у заселених греками містах Північного Причорномор'я ще на початку нашої ери. Християнство як державна релігія Київської Русі остаточно було закріплене силою державної влади у 988-991 рр. Але населення ще довго наvertалося до нової віри. Проповідниками християнства, першими священиками були греки, болгари. Згодом сформувалася централізована релігійна організація на чолі з митрополитом, якого традиційно призначав константинопольський патріарх, а затверджував імператор Візантії.

Хрещення сприяло об'єднанню Русі в єдину феодальну державу, дало поштовх розвитку економіки, освіти, духовності й культури. Русь зрівнялася з монотеїстичними державами в цивілізованому світі, зріс її міжнародний авторитет.

Під впливом норм християнської моралі слов'яни переосмислили права жінок у сімейному житті. Тепер вже християнська сім'я зав'язувалася як союз громадянський взаємною згодою нареченого та нареченої і трималася на юридичній рівності та моральній взаємності чоловіка і дружини.

Якщо проаналізувати правовий статус жінок за часів Київської Русі, то можна простежити, що в цей історичний період жінка в сім'ї користувалася деякою автономією і самостійністю, що знайшло відображення в жіночому праві. Під цим правом розумують певну сукупність звичаїв, норм та уявлень, що регулюють та забезпечують суспільні та господарські права жінок [3, С. 43]

Київська Русь заклала широкі «жіночі вольності», які в подальшому перейшли у Велике князівство Литовське. Так, вперше на законодавчому рівні було закріплено принцип рівноправності жінок і чоловіків у шлюбі і сім'ї. Внаслідок цього жінки отримали рівні з чоловіками права щодо майнового становища. Необхідним наслідком громадянського рівноправності дружини стало засвоєння їй права власності.

Відзначаючи важливу роль християнства, слід все ж зазначити, що з гендерної точки зору дана релігія віддавала перевагу чоловікам, відводячи жінкам другорядну роль. Безумовно, християнство значною мірою вплинуло на закріплення принципу гендерної нерівності, наявність якого зустрічається й у праві Київської Русі.

Не можна не погодитися, що релігія має велике значення при дослідженні будь-якого суспільства, адже віра в надприродне обумовлює способи соціальної організації. Можна стверджувати, що протягом всієї історії церква відводила жінкам роль слабкої статі у порівнянні з чоловіками, тим самим заперечуючи принцип гендерної рівності. Внаслідок цього тривалий час в усьому світі панували відносини патріархату, що закріплювали абсолютну владу батька над донькою, чоловіка над дружиною. Саме таке ставлення до жінки було сформоване в традиційних релігіях.

Наприклад, згідно з християнським вченням історія Адама і Єви – це не просто оповідання про перших людей. Історія Творення і Падіння, якою відкривається Біблія, є висхідним пунктом в розумінні природи людини, значною мірою задає парадигмальне бачення проблеми статі для всієї європейської культури. Згідно із християнським вченням жінка створена із ребра чоловіка, вона «зобов'язана йому і світлом яким вона насолоджується, і ім'ям, яке носить» [4, С. 44]. Саме цей варіант стає домінуючим у нормативному християнстві і задає ту систему цінностей, яка ставить жінку нижче чоловіка.

Церква офіційно визнає це і повторює нареченим при укладенні шлюбу: «дружина да підкориться чоловіку», «чоловік – голова дружини», «під владою чоловіка будеш, і він буде панувати над тобою». У Біблії, у Посланні святого апостола Павла до ефесян, говориться: «Дружини, – коріться своїм чоловікам, як Господові, – бо чоловік – голова дружини, як і Христос – Голова Церкви! І як кориться Церква Христові, так і дружини своїм чоловікам у всьому» [5, С. 1303].

Ознайомившись із змістом Першого послання святого апостола Павла до коринтян, також можна знайти висловлювання, що суперечать принципу гендерної рівності. Зокрема, у цьому документі акцентовано увагу на тому, що чоловік – це образ і слава Бога, а жінка – чоловікові слава. «Бо чоловік не походить від жінки, але жінка від чоловіка, не створений бо чоловік ради жінки, але жінка ради чоловіка» [6, С. 1277]. Тим самим жінці відводиться другорядна роль порівняно із чоловіком.

Положення дискримінаційного характеру щодо жінок зафіксовані і у Першому посланні святого апостола Павла до Тимофія. Зокрема, у цьому посланні надаються вказівки стосовно того, як слід поводитись жінці. Наведемо деякі з них: «Нехай жінка навчається мовчки і в повній

покорі. А жінці навчати я не дозволяю, ані панувати над чоловіком, але бути в мовчанні. Адам бо був створений перший, а Єва потому. І Адам не був зведений, але, зведена будучи, жінка попала в переступ» [7, С. 1318]. Як можна побачити, за своїм змістом ці положення спрямовані на те, щоб жінки повністю підпорядковувалися чоловікам.

Отже, у Біблії зазначається про утворення Богом жінки (Єви) із ребра чоловіка (Адама). Внаслідок цього жінка не розглядається на рівних позиціях із чоловіком. До того ж, у Біблії йдеться про гріхопадіння людини, і провина у цьому покладається якраз на жінку. Саме ці фактори значною мірою вплинули на те, що сутність жінки з християнської точки зору полягає у її підкореному становищі у порівнянні із чоловіком. У Біблії за гріхопадіння Єви було встановлено потрібне покарання, яке в подальшому поширюється на всіх жінок. По-перше, вони, як і чоловіки, зобов'язані працювати: «у поті обличчя твого будеш їсти хліб». По-друге, жінкам надаються хворобливі пологи і, по-третє, підпорядковане становище дружин.

Ідея гендерної нерівності простежується і в Першому соборному посланні святого апостола Петра, в якому акцентується увага на тому, щоб дружини корилися своїм чоловікам: «Бо так Сара корилася Авраамові, і паном його називала. А ви – її діти» [8, С. 1345]. Безумовно, реформи святих апостолів Павла та Петра, що стосуються проблеми взаємовідносин статей, надали християнству того характеру, який відомий нам сьогодні і який закріплює підпорядковане становище жінок.

Прикладів дискримінаційного становища жінок, що сформовані християнською традицією ще з давніх часів та зберігаються й сьогодні, можна привести багато. Скажімо, священником може бути лише чоловік (це не стосується лише деяких напрямів протестантизму), жінка не має права проповідувати, зобов'язана у храмі покривати голову, нарешті, згідно християнської традиції, саме чоловік є головою сім'ї.

Отже, нерівний статус жінок у порівнянні із чоловіками зафіксований у Біблії – священній книзі християн. У ній зазначається про утворення Богом жінки (Єви) із ребра чоловіка (Адама). Внаслідок цього жінка не розглядається на рівних позиціях із чоловіком. До того ж, у Біблії йдеться про гріхопадіння людини, і провина у цьому покладається якраз на жінку. Саме ці фактори значною мірою вплинули на те, що сутність жінки з християнської точки зору полягає у її підкореному становищі у порівнянні із чоловіком. У Біблії за гріхопадіння Єви було встановлено потрібне покарання, яке в подальшому поширюється на всіх жінок. По-перше, вони, як і чоловіки, зобов'язані працювати: «у поті обличчя твого будеш їсти хліб». По-друге, жінкам надаються хворобливі пологи і, по-третє, підпорядковане становище дружин.

Під впливом християнства у суспільній свідомості були закладені гендерні стереотипи, згідно з якими саме чоловік є головою сім'ї й основне призначення жінки – повна покора чоловіку. Ці стереотипи суттєво вплинули і на формування гендерної правосвідомості. З боку держави та з боку суспільства проводилася політика, спрямована на пропагування образу жінки як берегині домашнього вогнища. Жінки тривалий час були обмежені у багатьох правах і свободах.

Гендерний аналіз давньоруського права яскраво свідчить про дискримінаційне становище представниць слабкої статі. Особливо це стосується норм кримінального права. Так, згідно з Просторовою редакцією Руської Правди за вбивство жінки покарання суттєво відрізнялось, ніж за вбивство чоловіка. Хоча винного за вбивство жінки судили тим же судом, що і за вбивство чоловіка: стягувалась грошова пеня на користь князя (віра) та винагородження на користь родичів вбитої (головщина), проте умови віри були різними. Життя жінки захищалося лише половинною вірою, або полувір'єм в 20 гривен [9, С. 36]. Для порівняння: за вбивство чоловіка була встановлена подвійна віра в 80 гривень кун у разі вбивства княжого чоловіка або члена старшої князівської дружини, або проста віра в 40 гривень за вбивство простого вільного чоловіка [10, С. 30]. Отже, можна побачити, що віра за вбивство жінки була вдвоє і навіть вчетверо разів менше, ніж за вбивство чоловіка. По суті, вбивство жінки прирівнювалось до таких злочинів, як тяжкі каліцтва, відсічення руки, ноги, носу, ушкодження ока.

Статут Ярослава карає дружину, яка б'є свого чоловіка. Правда, в даному випадку закон виступає на стороні жінки. Так, за цей вчинок вона мала заплатити пеню вдвоє менше, ніж заплатив би чоловік за побиття своєї дружини [11, С. 43-44]. Мабуть, це було обумовлено тим, що важка фізична сила чоловіків могла заподіяти великої шкоди здоров'ю жінок, які призначені для репродукування роду. Тому законодавець вдвоє разів посилив санкції чоловіка за скоєння цих вчинків.

Руська Правда передбачає жінкам-рабам лише єдиний обов'язковий випадок визволення. Тільки раба з дітьми, прижитими від пана, по смерті його виходила на волю [12, С. 37]. Проте в Законі Судному містилася стаття, яка наказує відпускати на волю раба, якому хазяїн виколов око чи вибив зуба. Із інших джерел знаємо, що обов'язково звільнювались підневільні люди, які отримали каліцтва з вини своїх панів: також отримувала свободу осоромлена раба [13, С. 242].

У шлюбно-сімейному праві також яскраво простежувалися певні елементи соціостатевої нерівності. Наприклад, приводом для розлучення подружжя була, звичайно, невірність дружини. Подружжя ж невірність чоловіка не давала підстав для розлучення. Жінки дістали право розлучення по причині зради чоловіка лише у XV ст. Відсутність

права вільного вибору дівчиною нареченого також розглядалась як серйозний аргумент на користь тези про пониження соціально-правового становища русинки в X-XV століттях [14, С. 324]

Християнська церква прагнула утвердити мораль «соціального гальма» покірності і підпорядкованості жінки. Тому вона не перешкождала проникненню в «священне таїнство» шлюбу елементів громадянського договору, угоди, яку влаштовують батьки, прагнучи підкорити жінку спочатку, при укладенні шлюбу, волі батьків, а після весілля – чоловіка. [15, с. 325]

Між тим, варто вказати й на позитивні аспекти, які відзначаються у давньоруському праві під впливом християнської традиції. Так, хрещення Русі та привнесення канонічних норм із Візантії в цілому позитивно змінили відносини у сфері шлюбно-сімейних прав у Київській Русі. Це було оформлено церковними статутами князей Володимира і Ярослава. Так було заборонено, що практикувалося на Русі, багатоженство, рідство і спорідненість стали перешкодою до вступу у шлюб, а перебування у шлюбі – перешкодою до вступу в новий шлюб. Перелік підвалин до розторгнення шлюбу майже повністю було запозичено із візантійських законів, зокрема із Прохірона. Правові ідеї давньоруської епохи склалися в основному завдяки церковному (канонічному) праву, яке і саме являлося важливим компонентом правової системи Київської Русі. Церковні закони встановлювали певні покарання за примусове або несвоєчасне видання заміж, за моральну образу, яка наносилася можливою відмовою нареченого від нареченої, або за недотримання інших умов, необхідних для укладення шлюбу, що в кінцевому рахунку відповідало інтересам жінки. Узаконення канонічними пам'ятками різних причин до розлучення, правом на яке володіли жінки різних верств, також свідчить про відносно високий для середньовіччя юридичний статус русинки [16, 325].

Висновки. Таким чином, християнство вплинуло на правосвідомість і правову культуру Київської Русі. Християнська традиція відіграла значну роль й щодо регулювання правового становища жінок і чоловіків у Київській Русі. Незважаючи на його прогресивне значення в сторону гуманізації прав людини, водночас даною релігією підтримувалася політика, що спрямована на утвердження гендерної асиметрії в суспільстві. Гендерний аналіз права Давньоруської держави дозволяє дійти висновку, що чоловіки займали більш привілейоване становище у суспільстві, ніж жінки. Під впливом християнської традиції право Київської Русі підтримало ідею втілення гендерної нерівності у багатьох сферах правового життя. Фактично щодо жінок проявлялася гендерна дискримінація, яка збереглася в подальшому протягом багатьох століть.

Враховуючи те, що останнім часом в сучасній вітчизняній юриспруденції зростає інтерес щодо досліджень у сфері церковного та канонічного права, виникає потреба, зокрема, у здійсненні історико- та гендерно-правового аналізу цих галузей права. Це вказує на перспективу подальших майбутніх розвідок. Отже, вищезгадане яскраво доводить про необхідність у вітчизняній юриспруденції подальших фундаментальних розробок у цьому напрямку.

Література:

1. Аніщук Н. В. Гендерне насильство у правовому житті України: Монографія. – О. : Юрид. л-ра, 2007. – 232 с.
2. Там само.
3. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). К. : ВИПОЛ, 1999. – 172 с.
4. Аніщук Н. В. Вказ. монографія.
5. Послання св. апостола Павла до ефесян // Біблія, або Книги святого письма Старого й Нового Заповіту. – К. : Укр. Біблейне Товариство, 2004. – С. 1299-1304.
6. Перше послання св. апостола Павла до коринтян // Там само. – С. 1268-1284.
7. Перше послання св. апостола Павла до Тимофія // Там само. – С. 1317-1321.
8. Перше соборне послання св. апостола Петра // Там само. – С. 1343-1347.
9. Руська Правда (Коротка та Просторова редакції) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст. : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : У 2 т. / За ред. Т. В. Гончаренко. – К. : Ін Юре. – 1997. – С. 27-39.
10. Там само.
11. Статут князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) // Там само. – С. 41-45.
12. Руська Правда (Коротка та Просторова редакції) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст. : Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : У 2 т. / За ред. Т. В. Гончаренко. – К. : Ін Юре. – 1997. – С. 27-39.
13. Ключевский В. О. Сочинения в 9-ти томах. Т. 1. Курс русской истории. Ч. I. / Под ред. В. Л. Янина. – М., Мысль, 1987. – 430 с.
14. Грицяк Н. В. Суспільний стан української жінки: історична ретроспектива та сучасні проблеми // Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник. / За ред. А. І. Комарової та ін. – Т. 23. – К., 2001. – С. 322-335.
15. Там само.
16. Там само.

Шевчук-Белая Я. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВОЕ ПРОЛОЖЕНИЕ СЛАВЯНОСЕРБСКИХ ПОСЕЛЕНЦЕВ ДО 1762 ГОДА

Стаття присвячена заселенню гусарськими полками, які за національним походженням були волохи, півдня Російської Імперії – «Слов'яносербії».

Статья посвящена заселению гусарскими полками волохов юга Российской Империи – "Славяносербии".

The article is sanctified to settling by hussar shelves which after a national origin were walachians, souths of Russian Empire.

В эпоху Анны Иоанновны гусарские полки постепенно превращались в поселенное войско. Каждому гусару был положен определенный земельный надел, который он должен был обрабатывать в свободное от службы время сам или при помощи наемных рук. Сверх того ему полагалось жалование в размере 38 р. 94 к., которое должно было идти на приобретение коня, оружия и платья. В качестве боевых частей гусары, как это нам известно, не оправдали возлагавшихся на них надежд: благодаря своему пестрому и неустойчивому составу они приносили больше хлопот и забот, чем пользы. Что касается поселения их, то мы, к сожалению, не осведомлены ни о том, в какой мере оно было осуществлено, ни где они были водворены. Есть основание думать, что они были направлены на южную границу, на которой вскоре поселяются и новые, сербские, гусарские части.

В начале царствования Елизаветы Петровны в русской армии имелось 5 гусарских полков; это были так называемые старые гусарские полки: Сербский (или Старосербский), Венгерский, Грузинский, Молдавский и Волошский. Они пополнялись только завербованными или добровольно записавшимися в них сербами, болгарами, македонцами, грузинами и волохами. Поселенным был Сербский; прочие считались полевыми. По численному составу своему они были очень неодинаковы, но все некомплектны: в Сербском полку, например, ко времени Семилетней войны насчитывалось 1045 чел., в Венгерском – 510 чел., в Грузинском – всего одна рота.

Старые гусарские полки не удовлетворяли своему назначению; это было совершенно очевидно.

Между тем вопрос охраны и заселения южных областей, вопрос колонизации их элементами, которые могли бы одновременно служить и их обороне, приобретал в связи с трудностью использовать свои людские ресурсы все большую остроту. В этом отношении

Елизавета решительно становится на путь, указанный Петром, – заселения рубежа, обращенного к Турции.

Венгры, мечтавшие о продвижении своих границ до Дуная и Савы, потребовали передачи им областей, заселенных сербами, и кассирования подунайской, потисской и поморошской милиции. Но проект, состав сербов, усмотревших в нем нарушение ранее данных им обещаний, и австрийцам пришлось искать нового выхода из положения, который удовлетворил бы и сербов, и мадьяр. В качестве такого выхода был предложен проект устройства пограничной полосы, составленный в 1748 г.; но он оказался для многих сербов неприемлемым, и наиболее непримиримые из них решили переселиться в Россию. После некоторых колебаний австрийское правительство удовлетворило желание этой группы, но так как она продолжала расти, то правительство стало чинить переселению всякие препятствия, а затем и вовсе запретило его.

Движение в пользу выезда возглавляли полковник Иван Самойлович Хорват (HorwatU od Kurticz) и подполковники Иван Юрьевич Шевич и Ранко или Родной Иперадович (или Депрерадович). Явившийся в Россию первым (в октябре 1751 г.) и сумевший заинтересовать в своих планах руководящие петербургские сферы, Хорват получил возможность устроиться наиболее выгодным образом [1].

Австрийским выходцам было разрешено поселиться вдоль польской границы. Область эта получила наименование Новой Сербии. Это были земли, занятые издавна выходцами из Гетманщины, Запорожья, Слобожанщины и Польши.

Однако русское правительство, крайне дорожившее иностранными поселенцами, решило пожертвовать местным населением. Епископ Феодосий говорит о том, что оно охотно уступало не только землю, но и свои дома единоверным пришельцам. Действительность была очень далека от этой идиллии [2].

Указом Сената от 29 января 1752 г. было предписано выселить местных жителей, казаков, подсоседков, посполитых и других в количестве 4008 дв. «в прежние места»; строения свои они должны были продавать пришельцам. Это вызвало протесты гетмана, ссылавшегося на царские указы на выселение и вторжение выходцев из Польши [3].

20 октября 1752 г., сделано исключение только для старожилов, которых разрешено было до времени не трогать. Польские же выходцы должны были переселиться в степь на 20-верстную полосу к югу от границ Новой Сербии на незанятые запорожские земли. По подсчету начальника края ген. Глебова, произведенному в 1752 г., старожилов было всего 16 % (643 дв.), но понятие о старожилах не было точно установлено и на самом деле их было гораздо больше.

Однако те, кому было предписано вернуться «в прежние места», возвращаться не хотели и устраивались в степи, в 20-верстной полосе: правительственные агенты оказались бессильными бороться с движением, и Сенат указом от 18 августа 1753 г. дал на то официальное разрешение. Таким образом была заселена упомянутая 20-верстная зона и близ правого берега Днепра территория, занятая некогда выходцами Полтавского полка. Эта полоса и явилась началом Новослободского казачьего поселения. Старожилы перебрались сюда лишь частично. Многие, особенно ремесленники, остались у сербов, которые нуждались в рабочих руках и неохотно расставались с ними. Оберегая сербские интересы, правительство требовало, чтобы местное население всячески обслуживало пришельцев. Жалованная грамота Хорвату (п. 16) говорила, чтобы оно «не токмо какое помешательство, притеснения или обиды приключать не дерзало бы, но в потребных случаях всякое благоволение и вспоможение (сербам) всегда показывало бы» [4]. В связи с этими работами приостановлено было и упомянутое выше переселение старожилов, которое было поставлено в зависимость от притока сербского элемента, а позже правительство не чинило препятствий притоку в Новую Сербию украинцев из Новослободского поселения.

Образование Новослободской полосы вызвано было, однако, не одним только стремлением освободить насиженные места для иностранных колонистов, но и желанием обезопасить их со стороны степи. Уже указом Сената от 18 августа 1753 г. было постановлено «учредить (Новослободское поселение) казаками так, как слободские полки состоят». Еще ранее указом от 29 января 1752 г. было предписано заложить, согласно ходатайству Хорвата, крепость св. Елизаветы, которая должна была служить опорой защитной зоны в центре, подобно тому как на флангах ту же роль играли Архангельский городок на Синюхе и Мишурин Рог на Днепре. Наконец, для охраны Новой Сербии от татарских набегов постоянно содержались в степи на форпостах 3000 казаков, которые для этой цели высылались регулярно из Малороссии.

Однако образование Новослободского казачьего полка осуществилось только во второй половине 50-х годов XVIII в., а полная его организация проведена лишь в 1761 – 1762 гг. при коменданте Муравьеве, когда были окончательно устроены полковые сотни, старшина и т. п.

Новосербские военные колонисты образовали первоначально один гусарский и один пандурский полк, делившийся каждый на 20 рот. Каждая рота занимала особый район с укрепленным поселением в центре, шанцем, устроенном иногда на месте уже ранее существовавшего селения, почему они и сохранили в некоторых случаях русские

названия. Новомиргород, штаб-квартира Хорвата, имел особый гарнизон, составленный из сербов, болгар, македонцев и волохов, всего 300 человек; но гарнизон этот был фактически сформирован только в 1760 г. Что касается Новослободского полка, то отведенная ему сперва полоса степи была затем расширена еще на 20 верст и быстро заселилась за счет запорожских земель. Во главе полка стоял с 1753 г. особый полковник, но с 1754 г. фактическая власть над полком и поселением принадлежала коменданту крепости св. Елизаветы. Ввиду все разраставшегося населения Новослободского полка и роста его значения русское правительство старалось подчеркнуть его равноценность с Новой Сербией и независимое от последней правовое положение. Входявшие в состав полка и возникшие в большинстве случаев в 50-е годы слободы управлялись сотниками. В промежутки времени до реформы 1761 – 1762 гг. их насчитывалось 28. Согласно реформе их стало благодаря перегруппировке 20. Крепость св. Елизаветы составляла особую единицу и имела свой, русский, гарнизон. Для наших целей этих общих очертаний вполне достаточно.

Заселение Новой Сербии, несмотря на то что она была поставлена в весьма выгодные условия, протекало не совсем так, как это представляли себе вначале организаторы этого дела.

Наряду с иноземцам в составе местных полков и старожилов есть новые выходцы из Левобережья – украинцы. Они оказываются не только в роли подсоседков у сербов, но вступают и в пандуры; украинцы встречаются также и среди командного состава. Таким образом, двери в Новую Сербию оказались волей-неволей широко открытыми для представителей различных национальностей.

Такой же наплыв самых разнообразных этнических элементов наблюдается и в Новослободской полосе. О старейшем слое местного населения мы говорили выше. Скоро сюда стали являться русские раскольники из России и Польши, украинцы из Гетманщины и Польши (из районов Умани, Смелы, Чигирина и др.), выходцы из турецких владений (например, из Бендер), греки, евреи, молдаване и валахи. Одновременно продолжались переходы в эту зону новосербских поселенцев опять-таки различных национальностей. В 1761 г. Сенат разрешил принимать в приграничную полосу волохов, давно живущих в Польше и в Россию целыми слободами; их приказывали селить на территории Новослободского полка. В резолюции от 13 октября 1761 г. Екатерина одобряла, между прочим, поселение здесь выходцев из Валахии, которые не пожелают оставаться в ведении Хорвата. В 1756 г. Новослободский полк насчитывал 3592 дв., или 3368 семей; в 60-х годах цифра эта поднимается до 5049 дв. или семей. Население возрастало, таким образом, довольно быстро благодаря притоку его отовсюду.

Волохи, очутившиеся в пределах Новосербского и Новослободского поселений, попадали в эти области различными путями. Среди них были прежде всего старожилы, задолго до появления сербов осевшие на занятой ими территории или перекочевавшие отсюда затем на юг в Новослободскую зону. Но большинство составляли, конечно, новые поселенцы.

Число их на долю волохов приходится около 400. За ними последовали новые группы. Некий «молдавский шляхтич» Манолакий Замфиракович прибыл в 1752 г. в Новую Сербию и заявил о желании большого количества сербов, греков и волохов переселиться в Россию «в службу и вечное подданство». Русское правительство долго не решилось на ответ, так как условия Белградского мира предусматривали выдачу самовольно ушедших из турецких пределов. Пока вопрос обсуждался, Хорват собственной властью принял па службу Замфираковича и разрешил ему вызывать желающих переселиться в Новую Сербию с тем, чтобы переход совершался тайно и через Польшу. Тем временем русский посол в Константинополе Обрезков сообщил своему правительству, что переходы, по его мнению, вполне допустимы, если они совершаются без огласки и небольшими партиями. После этого вопрос был решен и на переселение волохов по «способу Хорвата-Обрезкова» было дано согласие.

Переходы по собственному почину – нередкое явление в последующие годы Царствования Екатерины, как нас убеждают в том документы Новосербского корпуса. Списки вышедших из-за границы в Россию не всегда отмечают, имеются ли в виду вышедшие по собственной инициативе или по приглашению. Таковы, например, очень ценные третные рапорты о состоянии Новосербского корпуса, охватывающие промежуток времени от 1759 до 1762 г.

Широко практиковалась система вывода иностранцев офицерами и полковыми чиновниками, которые для этой цели получали разрешение отправляться за границу. Указ 7 августа 1756 г. устанавливает, что у военнотружущих, отправляющихся с паспортами от команд за границу «для забранья фамилий или, под претекстом партикулярных нужд, для вербованья», не следует «вычета из жалования чинить». Но операции эти были и выгодным делом, так как выводы оплачивались я награждались чипами. Так, рядовому уплачивали в Новой Сербии по три рубля с человека, не считая расходов по содержанию выводимого, на вербовавший значительное число офицеров получал чип капитана, выведший до 70 чел. – поручика, до 50 чел. – прапорщика и до 30 чел. – вахмистра. При таких условиях вербовка принимала иногда, естественно, характер спекуляции и приводила к злоупотреблениям. В 1762 г. кн. Мещерский потребовал от канцелярии Хорвата сведений о том, когда, сколько и кем было

выведено людей из-за границы, то оказалось, что последняя списков тому не вела, в силу чего их пришлось восстанавливать по данным канцелярий отдельных частей.

Трудно установить национальный состав выведенных или прибывших, чтобы определить роль волохов в пополнении Новосербских частей. В отдельных списках, отмечающих национальность выведенных или прибывших волохи преобладают. Списки эти относятся к 1756 и 1759 гг. Волохи представляли собой заметный элемент в составе Новосербских полков и Новомиргородского гарнизона.

Большинство местностей, из которых вышли волохи, упоминаемые в днепропетровских документах 1759 – 1762 гг., принадлежит южным окраинам Польни и Молдавии на восток от Прута.

В Славяносербии в привилегированном положении оказалась главным образом полковая старшина. Рядовым военным служащим приходилось труднее, и условия жизни их напоминали в общем жизнь их земляков на правом берегу Днепра, рядовых новосербских гусар. Навыки, усвоенные начальством поселенцев, не замедлили дать себя знать.

На восток от Днепра славянская колонизация не дала тех результатов, которых от нее ожидали. Заселение шло медленно, иностранцы селились неохотно, а между тем по содержанию Славяносербии правительству пришлось нести большие расходы, доходившие до 41 тыс. руб. в год. Ко вступлению на престол Екатерины военные колонии решено было реформировать. Указом от 11 июня 1704 г. Славяносербия как самостоятельная единица была уничтожена и превратилась в часть Новороссийской губернии, влившись затем в созданную в 1765 г. Екатеринославскую ее провинцию [5].

Литература:

1. Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. Сербские военные поселения // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1 и 4; 1913. – Кн. 1.
2. Феодосий (А. Г. Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 1. – С. 5.
3. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. Спб., 1888, с. 134, 192; Шмидт А. О. Херсонская губерния, ч. 1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Спб., 1863. – Т. 24. – С. 29; Архив князя Воронцова, т. 25. М., 1882, с. 193; Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р. // Україна. – 1926. – Кн. 17. – № 2 – 3. – С. 154 – 158.
4. ПСЗ. – Т. XIII. – № 9924.
5. Шишмарев В. Ф. Романские поселения на юге России. – Л. : Наука, 1975. – С. 32 – 50.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ПІКЛУВАННЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДОБРОЧИННОСТІ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Стаття присвячена аналізу правових аспектів регулювання організації державного піклування та громадської доброчинності на півдні Російської імперії, зокрема в градоначальствах, у першій половині ХІХ ст.

Статья посвящена анализу правовых аспектов регулирования организации государственного попечительства и общественной благотворительности на юге Российской империи, в частности в градоначальствах, в первой половине ХІХ в.

The article is devoted to analysis legal aspects of the organization of the state guardianship and public charity in the south of Russian empire, namely in the city areas in first half of the ХІХth century.

Одним з невідкладних завдань демократичної, соціальної, правової держави у відповідності до Конституції України є визначення концептуальних засад реалізації політики щодо соціально-правового захисту населення. Законодавство України щодо основ соціально-правового захисту знедолених громадян ґрунтується на Конституції України, законах України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про соціальні послуги», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та інших нормативно-правових актів. Проте в умовах складної сучасної ситуації кількість соціально вразливих громадян не зменшується, а існуюча державна практика соціальної допомоги потребує удосконалення. Важливою складовою політики щодо соціально-правового захисту населення є створення ефективно діючої системи соціальної допомоги та піклування.

Відродження доброчинності в сучасних умовах викликає потребу глибокого наукового осмислення цього історичного явища, його форм, перспектив розвитку і державної підтримки. Історичний досвід організації державного піклування та громадської доброчинності на півдні Російської імперії першої половини ХІХ ст. демонструє цінні приклади надання допомоги і захисту знедолених верств населення, що потребує детального вивчення. Актуальність дослідження

проблеми визначається також необхідністю наукового осмислення цього історичного феномена, зростанням інтересу до питань організації державного піклування та доброчинності у сучасних умовах.

Проблему організації громадського піклування у Російській імперії вивчали дореволюційні дослідники П. І. Георгієвський [1], В. І. Герье [2], С. К. Гогель [3], В. Ф. Дерюжинський [4], Є. Д. Максимов [5], О. Д. Стог [6] та інші. Регіональний аспект у дослідженні процесу становлення і розвитку доброчинності знайшов висвітлення у статтях істориків і краєзнавців XIX ст. А. С. Бориневича [7], Н. Н. Мурзакевича [8], А. А. Скальковського [9], О. С. Стурдзи [10], А. Г. Тройницького [11]. У радянський період питання піклування та доброчинності у зазначений період вважалися «буржуазним пережитком» і тривалий час не досліджувалися. Окремі аспекти цієї проблеми у контексті досліджень меценатства та історії державних установ Російської імперії стали вивчатися з кінця 80-х років минулого століття [12; 13]. Сучасна історіографія проблеми піклування представлена рядом робіт з історії благодійництва, у тому числі й розвитку цієї справи в окремих регіонах України. Серед них особливо слід виділити дослідження І. С. Гребцової та В. В. Гребцова [14], О. М. Доніка [15], Ю. М. Походзіла [16; 17] та інші.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу законодавчих актів, архівних документів та літератури розкрити правове регулювання організації державного піклування та громадської доброчинності на півдні Російської імперії у першій половині XIX ст.

У Російській імперії перші спроби систематизації заходів щодо громадського піклування на державному рівні відносяться до епохи Петра I, що призвело до порушення монополії церкви на практичне керівництво справою допомоги знедоленим. Законодавчі акти Петра I з питань організації допомоги бідним були спрямовані на боротьбу з жебрацтвом і створення системи піклування. Після смерті Петра I його наступники мало турбувалися про здійснення заходів щодо громадського піклування, справа занепадала, а кількість жебраків зростала.

Продовжила справу організації державного піклування Катерина II. Вона продублювала ряд указів Петра I та ініціювала виведення законодавчої і адміністративної діяльності держави у сфері організованої турботи про злиденних на новий рівень. У 1775 р. був виданий законодавчий акт «Установи для управління губерній Всеросійської імперії», що фактично став основою правового забезпечення організації системи громадського піклування під егідою держави, яка функціонувала у Російській імперії до 60 – 70-х років XIX ст., до впровадження земської й міської реформ [18].

У відповідності до «Установ» 1775 р. були організовані особливі адміністративні органи – Прикази громадського піклування, які були підпорядковані Колегії економії, а з 31 грудня 1803 р. – увійшли до відання Міністерства внутрішніх справ [19]. Це були перші державні установи, до компетенції яких входили соціальні питання. У період існування Міністерства поліції (1810 – 1819 рр.) Прикази громадського піклування були передані у його підпорядкування. З ліквідацією Міністерства поліції Прикази знову перейшли до управління МВС і Сенату [20].

Організація державного піклування в епоху правління Катерини II у значній мірі була пов'язана з поширенням у Російській імперії ідей європейського просвітництва. За «Установами» 1775 р. у кожній губернії передбачалося створення Приказу громадського піклування під керівництвом губернатора. Ст. 39 документа гласила: «Приказу общественного призрения поручается попечение и надзирание о установлении и прочном основании: народных школ; сиротских домов для призрения и воспитания сирот мужского и женского пола; ... госпиталей, или больниц для излечения больных; ... богаделен для мужского и женского пола, убогих, увечных и престарелых; ...особого дома для неизлечимо больных, кои пропитания не имеют; ...рабочных домов для обоого пола...» [18]. Таким чином, держава офіційно визнала необхідність і обов'язок піклування про найбільш незахищену частину суспільства. Протягом 1776 – 1796 рр. Прикази громадського піклування були створені у 25 губерніях Російської імперії. На українських землях функціонували з 1785 р. Катеринославський, з 1796 р. – Волинський і Подільський Прикази громадського піклування.

У період короткого правління Павла I діяльність Приказів громадського піклування була загальмована, а контроль за ними – зведений нанівець.

Олександр I на початку XIX ст. відновив діяльність Приказів у руслі заснованої при Катерині II системи, сприяв їх розвитку та удосконаленню, вимагав встановлення чіткого контролю фінансового забезпечення, особливо прибуткової бази їх функціонування [21]. На території України у зв'язку з вказаними змінами у 1802 р. була відновлена діяльність Катеринославського і розпочали функціонувати Полтавський, Херсонський, а з 1803 р. – Таврійський Прикази громадського піклування [14, с. 36].

З часом контроль з боку держави за діяльністю Приказів громадського піклування посилювався. 30 листопада 1816 р. Олександр I затвердив розроблене Комітетом міністрів положення щодо колегіального прийняття рішень і управління Приказами громадського піклування. Положення вимагало дотримання правила

«чтобы все предметы, до заведений Приказов общественного призрения относящиеся, обсуждаемы были не одним губернатором, но общим присутствием Приказа» [22]. Присутствіє Приказів громадського піклування також зазнавало змін, воно поступово розширювалося, доповнювалося посадовцями, направленими МВС для здійснення контролю. Так, з 1818 р. до складу присутствій Приказів обов'язково входили медичні працівники. Це мав бути інспектор від губернської медичної управи для здійснення нагляду за лікарською допомогою «для пользы гражданских госпиталей, состоящих в ведении Приказов общественного призрения» [23]. Проте, не зважаючи на таку опіку з боку уряду, губернські Прикази не завжди справлялися з покладеними на них завданнями, особливо по відношенню до південних портових міст, що швидко розвивалися.

Значний позитивний вплив на розвиток благодійництва на півдні Російської імперії мало зародження градоначальництва як інституту державної влади на початку XIX ст. Залучення громадськості до благодійності займало особливе місце у діяльності градоначальників з перших кроків функціонування градоначальництва як інституту державної влади. Згодом це стало вагомим чинником для створення Приказів громадського піклування у градоначальствах, незалежних від губернського керівництва, які очолювали градоначальники. У цій справі особливо відчутними виявилися ціннісні орієнтири, успадковані від епохи просвітництва у діяльності першого одеського градоначальника Армана Еммануеля дю Плессі дюка де Ришельє (1803 – 1815 рр.), який організовував збір коштів, надихаючи громаду градоначальства власним прикладом добровільних пожертвувань на розвиток міста, перемогу російської армії над Наполеоном у Вітчизняній війні 1812 р., на ліквідацію наслідків епідемії чуми, заснування Ришельєвського ліцею та інші.

Очільники Феодосійського градоначальства А. С. Феньш (1804 – 1807 рр.), О. Ф. Клокачев (1808 – 1810 рр.), С. М. Броневський (1810 – 1816 рр.), Таганрозького – А. А. Дашков (1803 – 1805 рр.), Б. Б. Кампенгаузен (1805 – 1809 рр.), П. О. Папков (1809 – 1822 рр.) також були щедрими у благодійництві і залучали до цієї справи заможних громадян. Проте зростання міст все більше вимагало від градоначальників звертати увагу на соціальні проблеми. У градоначальствах гостро відчувалася необхідність створення власних структур, які б займалися безпосередньо координацією благодійництва і громадського піклування. Діяльність Херсонського і Таврійського приказів громадського піклування по відношенню до віддалених південних градоначальств виявилася малоефективною. Особливо гостро постала ця проблема по відношенню до Одеського градоначальства.

чальства наприкінці другого десятиліття XIX ст. Про це свідчать документи канцелярії градоначальника.

На початку 20-х років XIX ст. у благодійній справі відбулися суттєві зміни, що вивели її на вищий рівень організації і залучення до доброчинності представників різних верств населення, особливо купецтва. Значна роль у налагодженні громадського піклування належить одеським градоначальникам О. Ф. Ланжерону, М. Я. Трегубову, О. Д. Гур'єву. Завдяки їх діяльності доброчинна справа була виведена на вищий рівень організації і систематизованості із залученням широких кіл громадськості.

На той час Херсонський приказ громадського піклування був не спроможний у повній мірі забезпечити утримання благодійних закладів у губернії. І хоча Одеське градоначальство було виведене з губернського управління у самостійну одиницю під керівництво особливого градоначальника, координацію справою громадського піклування формально здійснював Херсонський приказ.

Для благодійництва в Одеському градоначальстві виділялася мізерна сума, що не покривала необхідних витрат в умовах зростання портового міста. Водночас з міської скарбниці Одеси виділялися чималі кошти для Херсонського Приказу громадського піклування, який розподіляв їх між благодійними закладами всієї губернії. Така несправедливість не могла не хвилювати градоначальників. Зважаючи на такі обставини, одним з перших намагався змінити ситуацію з організацією на державному рівні піклування й благодійництва одеський градоначальник Микола Якович Трегубов (1820 – 1822 рр.). Він офіційно звернувся з поданням до херсонського військового губернатора О. Ф. Ланжерона з проханням звернути увагу уряду на необхідність зважити на той факт, що добитися більш значних результатів можна лише тоді, коли благодійна справа буде мати надійну державну підтримку без посередництва губернського Приказу, а завдяки організації такої установи у самому градоначальстві. О. Ф. Ланжерон підтримав пропозицію і направив відповідне подання до уряду. Міністерство внутрішніх справ погодилось розглянути клопотання графа О. Ф. Ланжерона, до якого потрібно було додати проект відповідного положення нової установи. Одеський градоначальник М. Я. Трегубов розробив проект, який дістав назву «Про організацію комітету благодійних закладів» [24, арк. 7, 16, 21, 25 – 31, 41].

За приклад М. Я. Трегубов взяв організацію подібних закладів у розвинутих країнах (Великобританії, Франції, Німеччині), а також у портових містах Марселі, Трієсті. Це був вагомий аргумент на той час, коли урядом до уваги бралися здебільшого закордонні ідеї щодо заснування і напрямків діяльності загальноросійських доброчинних

організацій, надання допомоги німцям і знедоленим прошаркам населення. М. Я. Трегубов детально обґрунтував пропозицію щодо створення в м. Одесі під головуванням градоначальника комітету почесних громадян, які б здійснювали нагляд і контроль за організацією піклування на місцях, займалися «как общими распоряжениями, так и разделили бы между собой наблюдение исключительно за каждым богоугодным заведением» [24, арк. 29]. Тобто, фактично пропонувалося заснування інституту громадського піклування в м. Одесі. Міністерство внутрішніх справ підтримало пропозицію градоначальника М. Я. Трегубова і зі своїми корективами направило проект на доопрацювання. Цим займався наступний одеський градоначальник генерал-майор Олександр Дмитрович Гур'єв (1822 – 1825), який також вніс свої поправки до зазначеного проекту [24, арк. 25 – 31, 34 – 35].

Основні аспекти напрацювань М. Я. Трегубова і О. Д. Гур'єва були покладені в основу організації Приказів громадського піклування в Одеському і Таганрозькому градоначальствах у 1823 р. і загалом доброчинної справи на півдні Російської імперії XIX ст. [24, арк. 41, 76; 25, арк. 1, 6].

Наприклад, в Ізмайльському градоначальстві такий Приказ особливо проявив себе в організації піклування за хворими та німцями; організував лікарню. Судячи з меню, які надавалися у звітах градоначальнику, харчування хворих було організовано на належному рівні [26, арк. 14, 15, 18].

Установчими документами щодо регламентації діяльності Приказів громадського піклування у південних градоначальствах стали доповідь керуючого МВС, затверджена Олександром I 25 липня 1823 р., «Об учреждении в Одессе и Таганроге Приказов общественного призрения» та укази щодо їх заснування [27; 28; 29]. За документом 1823 р. керувала установою рада на чолі з градоначальником, яка складалася «из определенного числа членов и секретаря из людей попечительных и кои, будучи движимы благотворением, примут на себя обязанность участвовать в делах общественного призрения без жалованья» [27].

Особлива роль належить Приказу громадського піклування Одеського градоначальства, який впорядкував і зміцнив підґрунтя справи доброчинності, залучав до участі непересічних особистостей, для кого допомога знедоленим людям стала засобом боротьби за честь міста; сприяв фінансуванню урізноманітненню філантропічних заходів. Його діяльність ставилася в приклад для наслідування Приказам громадського піклування інших південних градоначальств. На кошти з добровільних пожертвувань засновувались лікарні, богадільні, попечителі яких регулярно звітували безпосередньо градоначальнику про їх утримання. Наприклад, з такого рапорту за 1832 р. попечителя єврейської лікарні в Одесі видно, що

на лікування і харчування хворих були витрачені чималі кошти з добровільних пожертвувань [30, арк. 1, 5, 7, 9, 18]. З дозволу градоначальника на громадських засадах організовувались різні благодійні товариства. Особливо вирізнялись своєю активністю німецьке та жіноче добродійне товариства в Одесі. За їх ініціативою було втілено у життя ряд добродійних проектів. Про це свідчать їх звітні документи [31, арк. 1, 3, 6; 32, арк. 171 – 181].

Як бачимо, градоначальники у зв'язку з занедбаністю муніципальної справи, незначне фінансування державних структур, до функцій яких входило і соціальне піклування, намагались відшукати різні засоби для залучення громадськості до вирішення міських проблем, соціального захисту населення. За висновком П. Херліхі централізоване управління на півдні Російської імперії намагалось ліквідувати слабкі місця, залишені байдужістю міської спільноти до громадської роботи у першій половині XIX ст. [33, с. 227].

Правові документи щодо державного піклування і громадської добродійності на півдні Російської імперії, зокрема у градоначальствах, вказаного періоду свідчать про більш широкий розмах діяльності благодійних установ у порівнянні з їх столичними аналогами. Було закладено міцну основу для створення розгалуженої мережі добродійних товариств і закладів, результативність яких особливо яскраво проявилася у другій половині XIX ст. Дослідження правових аспектів цього історичного феномена у південних градоначальствах, особливо в Одесі, його традицій, форм, перспектив розвитку сприяє відродженню добродійності у сучасних умовах.

Література:

1. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность / П. И. Георгиевский. – СПб., 1894. – 118 с.
2. Герье В. И. Русские дома трудолюбия / В. И. Герье. – М., 1900. – 123 с.
3. Гоголь С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / С. К. Гоголь. – СПб., 1908. – 145 с.
4. Дерюжинский Е. Ф. Заметки об общественном призрении / Е. Ф. Дерюжинский. – М.: Изд. Гросман и Кнебель, 1897. – 115 с.
5. Максимов Е. Д. Очерк частной благотворительности в России / Е. Д. Максимов. – СПб., 1898. – 85 с.
6. Стог А. Д. Об общественном призрении в России: в 2-х т. / А. Д. Стог. – Т. 1. – СПб., 1818. – 114 с.
7. Бориневич А. С. Благотворительность / А. С. Бориневич // Одесса. 1794 – 1894. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С. 709 – 754.
8. Мурзакевич Н. Одесский Архангело-Михайловский девичий училищный монастырь / Н. Н. Мурзакевич // Новороссийский календарь на 1845 год. – Одесса: Городская тип-я, 1844. – 7 с.

9. Скальковский А. Общественная благотворительность в Одессе / А. А. Скальковский // Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1886 год. – Одесса, 1885. – С. 338 – 344.
10. Стурдза А. С. Взгляд на богоугодные заведения Одессы / А. С. Стурдза. – Одесса, 1843. – 20 с.
11. Тройницкий А. Дом призрения нищих в Одессе / А. Г. Тройницкий // Одесский вестник. – 1832. – 13 июля.
12. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. – М. : Наука, 1989. – 192 с.
13. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К. : Наук. думка. – 1991. – 172 с.
14. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.
15. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.
16. Походзіло Ю. М. Форми організації соціальної допомоги нужденним органами міського самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст. / Ю. М. Походзіло // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – 2007. – № 3 (34). – С. 71 – 84.
17. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ю. М. Походзіло; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 20 с.
18. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 20. – СПб., 1830. – № 14392.
19. ПСЗ. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 21105.
20. ПСЗ. – Собр. I. – Т. 31. – СПб., 1830. – № 24307.
21. ПСЗ. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20004.
22. ПСЗ. – Собр. I. – Т. 33. – СПб., 1830. – № 26532.
23. ПСЗ. – Собр. I. – Т. 35. – СПб., 1830. – № 27292.
24. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 46.
25. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 306.
26. Філіал ДАОО в м. Ізмаїлі. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 96.
27. ПСЗ – Собр. I. – Т. 38. – СПб., 1830. – № 29549.
28. ПСЗ – Собр. I. – Т. 39. – СПб., 1830. – № 30123.
29. ПСЗ – Собр. I. – Т. 40. – СПб., 1830. – № 30358.
30. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 144.
31. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 306.
32. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 301.
33. Херлихи П. Одесса. История. 1794 – 1914. / П. Херлихи. – Одесса: Optimum, 2007. – 576 с.

ІНТЕРНУВАННЯ ОСІБ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В КАНАДІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВЕ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ

В роботі вперше досліджено процес правового розв'язання питання інтернованих осіб українського походження в Канаді в роки Першої світової війни, а також вишування урядом Канади пам'яті постраждалих і надання відповідних компенсації на законодавчому рівні. Показано, як завдяки активним діям української діаспори законодавчо визнано один з найбільш неприємних фактів в історії Канади – інтернування українців під час та після Першої світової війни 1914-1920 рр. Обговорено причини прийняття у 2005 році Закону Канади «Про українсько-канадське визнання та відшкодування».

В работе впервые исследован процесс правового решения вопроса интернированных лиц украинского происхождения в Канаде в годы Первой мировой войны, а также увековечения правительством Канады памяти пострадавших и предоставления соответствующих компенсаций на законодательном уровне. Показано, как благодаря активным действиям украинской диаспоры законодательно был признан один из наиболее неприятных фактов в истории Канады – интернирование украинцев во время и после Первой мировой войны 1914-1920 гг. Обсуждены причины принятия в 2005 году Закона Канады «Об украинско-канадском признании и возмещении».

At first the process of resolving legal issues internment of persons of Ukrainian origin in Canada during the First World War was investigated. Also the Government of Canada honor the memory of the victims and providing appropriate compensation at the legislative level was researched. It has been shown, as due to active actions of the Ukrainian diaspora legally recognized as one of the most unpleasant facts in the history of Canada – Ukrainian internment during and after the First World War 1914-1920. Discussion about reasons of adopting law in the 2005 Canadian Act "An Act to acknowledge that persons of Ukrainian origin were interned in Canada during the First World War and to provide for recognition of this event".

Досвід Канади є важливим як для федеративних держав, так і для країн, що мають характерні особливості регіонального розвитку, де існує наявність автономного утворення в унітарній державі та поліетнічних регіонів, а також присутня необхідність забезпечення паритету етнічних груп та регулювання міжрегіональних відносин. Це підкреслює значення дослідження правового досвіду Канади щодо діаспор та

його подальшу розробку. Своєрідність та складність етнічних проблем потребують нових підходів до їх вирішення. Значний внесок у вирішення цих питань зробила українська діаспора Канади, яка належно відстоювала свої права та гідність в країні перебування і має там достатньо велику вагу на державному рівні, авторитет і повагу.

Практично неможливо встановити точний кількісний, соціальний та етнічний склад першої української еміграції до Канади. Тим не менш, передбачається, що в період з кінця 1870-х і до 1914 року близько 650-700 тис. українців залишили Австро-Угорську імперію та спрямували в Північну і Південну Америку, понад 400 тис. в якості шахтарів і робітників опинилися у й США, а 170 тис. оселилися в Канаді, головним чином, стали фермерами [1].

Ліберальний уряд Канади, обраний в 1896 р., активно сприяв імміграції для заповнення величезних просторів малонаселеної країни. В 1891 р. населення Канади складало менше 5 млн. осіб, причому на Заході проживало всього близько 250 тисяч осіб [2]. Кліффорд Сіфтон, міністр внутрішніх справ Манітоби, відповідальний за імміграційну політику, вважав, що тільки фермери були бажаними іммігрантами, і що Англія, Північна Європа і Сполучені Штати не можуть забезпечити необхідного числа нових джерел сільського господарства [3]. До таких «бажаних іммігрантів» відносилися селяни, в тому числі, з Галичини і Буковини, які на той час входили до складу Австро-Угорської імперії. Тоді їх там писали не українцями, а галичанами і буковинцями. На початковому етапі української імміграції до 1914 р., за оцінками експертів, з Галичини та Буковини прибули не менше 170 тисяч українців. Переважна більшість українських іммігрантів оселилися в Західній Канаді широкою дугою вздовж південного краю Канадського щита, в кам'янистому районі в південно-східній провінції Манітоба і вздовж долини річки Північний Саскачеван на схід від Едмонтона [3].

Таким чином, канадський уряд в ті часи фактично вважав українців австрійцями, якими вони себе не вважали, через те, що частина України перебувала під окупацією Австро-Угорщини. Однак це були чинні реалії того часу.

Після початку Першої світової війни згідно прийнятого урядом Канади Акту «Про адекватні (воєнні) дії» (1914 р.) громадяни з ворожих союзникам країн змушені були офіційно реєструватися, після чого потрапляли в один із 26 концентраційних таборів, організованих для них у Канаді, або, щонайменше, отримували статус ворожих іноземців [4]. З 1914 по 1920 рр. майже 10 тисяч ворожих іноземців, включаючи жінок та дітей, були інтерновані. Основну частку ув'язнених складали ненатуралізовані резиденти, запрошені урядом на обробку

Західних прерій на початку століття. Згідно статистичних підрахунків лише 3 тисячі репресованих можна було би кваліфікувати як в'язнів війни, а всіх інших – цивільними громадянами. З числа репресованих цивільних громадян більше 5 тисяч (основна частина) були українцями. Крім того, понад 80 тис. поселенців у Канаді, переважна більшість яких також були українцями, вважалися ворожими іноземцями, яких зобов'язували регулярно відмічатися у місцевих поліцейських установах [5]. Аналіз цього питання проведений в різні роки в Канаді, а також проведений нами, свідчить, що інтернування українців було несправедливим і, навіть, помилковим, адже банальний збіг обставин репрезентував їх як кандидатів на ув'язнення. Водночас, слід зазначити, що існують й інші думки стосовно цього питання. Зокрема, авторитетний канадський історик українського походження Орест Мартинович стверджує, що інтернованими були тільки безробітні, ненатуралізовані безхатченки, котрі приїхали до Канади на тимчасове проживання, а також члени української соціал-демократичної партії яких уряд сприймав як радикальну загрозу суспільного порядку [6]. Однак проблема інтернованих українців в роки Першої світової війни досі залишається дискусійною, хоча вона існує і виокремлюється як важливе правове питання, що стосується української діаспори. Взагалі робіт, присвячених цьому питанню в вітчизняній науковій літературі практично немає (див. [7]).

Метою статті є дослідження внеску української діаспори в правове розв'язання проблеми інтернування осіб українського походження в Канаді під час першої світової війни та визначення ролі української діаспори в відшкодування урядом Канади нанесених збитків.

Значним правовим досягненням української діаспори, яка досліджується у роботі, є визнання урядом та населенням країни одного з найбільш неприємних фактів в історії Канади – інтернування українців під час та після Першої світової війни. Свою діяльність в процесі визнання владою Канади факту переслідування українців українська діаспора розпочала із збору історичних документів, свідчень, різного роду видань та публікацій, щоб надати беззаперечні докази важливості виправлення помилок минулого. Наступним етапом стали довготривалі дебати та дискусії як в парламенті, так і серед населення країни. Отримавши розуміння з боку громадськості, українська діаспора згодом поставила проблему на урядовий рівень, вимагаючи від канадських чиновників визнання фактів інтернування 1914-1920 рр. та включення цієї теми до підручників з історії Канади. Крім того, українська діаспора вимагала надати підтримку у створенні та відкритті меморіалів і музеїв для вшанування пам'яті постраждалих.

Перші надії на вирішення цієї проблеми виникли наприкінці 1980-х рр., під час переговорів представників української діаспори з правлячою елітою країни. У грудні 1987 р. було подано на розгляд Постійної Парламентської комісії з питань багатокультурності резюме з рекомендаціями офіційно визнати несправедливе порушення людських прав українців під час та після Першої світової війни, а також пропонували уряду розпочати переговори з представниками діаспори щодо можливостей відшкодування несправедливості [8].

Наполегливіші апеляції української діаспори по цій справі розпочалися після офіційного визнання урядом Канади в 1988 р. вини перед інтернованими в роки війни канадськими японцями [9]. Внаслідок чергових перемовин, тодішній прем'єр-міністр Канади Браян Малруні переконав українську громаду у вирішенні їхнього питання в найближчому часі. Оскільки, це так і залишилося словесною обіцянкою українська діаспора через своїх представників – делегатів XVI з'їзду КУК у 1989 р. підсумковою резолюцією доручили виконавчому комітетові шукати нові шляхи співпраці з державним урядом щодо належного рішення проблеми [10]. Крім того, представниками української діаспори було організовано канадський лекційний тур професорів Л. Луцюка та Б. Кордана, які розкривали громадськості проблему переслідування українців під час Першої світової війни, а також видали інформаційний буклет під назвою «Час спокуси» Про це згадано в дослідженні Петра Кондри «Конгрес українців Канади: огляд півсторічного лідерства» [11].

Українська діаспора розгорнула масштабну кампанію на всезагальну підтримку канадським суспільством оцінки подій у Канаді під час Першої світової війни та по її закінченні шляхом залучення національних та етнічних засобів масової інформації. В результаті, виникли широкі дискусії та обговорення з приводу законності та обґрунтованості вимог української громади. Залучаючи все більшу кількість людей до обговорення української проблеми, українська діаспора довела справу до фази переговорів, коли в червні 1990 р. його представники зустрілися з парламентською опозицією. Внаслідок консультацій лідер Нової демократичної партії Аудрей Маклауфлін під час виступу в парламенті Канади закликав уряд провести відкриті слухання з приводу визнання факту переслідування українців [12]. 30 серпня 1991 р., представники української діаспори під час чергової зустрічі з міністром Б. Малруні, повідомили його про наявність юридично підготовленої оцінки та економічного аналізу, здійсненого Ціновою палатою, які повинні допомогти розв'язати деякі з ключових проблем української спільноти Канади, що виникли внаслідок інтернування канадських українців в роки Першої світової війни.

Представники КУК зазначили, що подаватимуть ці документи на розгляд уряду. Прем'єр Б. Малруні в черговий раз пообіцяв розглянути їх, як тільки отримає. Така відповідь була першим натяком на те, що визнання факту і наслідків інтернування могло б бути варіантом вирішення української проблеми [13].

У вересні 1991 р. представник Ліберальної фракції парламенту Петер Міллікен став лобіювати інтереси української діаспори, запропонувавши депутатам визнати факт інтернування українців та відшкодувати матеріальні втрати в розмірі 1,5 мільйони доларів (на його думку, це процентне співвідношення нарахованих 32 тис. доларів на час завершення інтернування). Серед іншого, П. Міллікен наголосив, що українська діаспора шукає відшкодування не індивідуальних втрат, а визнання несправедливого ставлення тогочасного уряду до української спільноти, що відновить загублену справедливість [14].

Українська діаспора представила уряду два звіти під назвами «Подання від імені українсько-канадської громади в справі визнання не грошових втрат, спричинених інтернуванням та іншими державними утисками» (червень 1992 р.) та «Економічні втрати українських канадців внаслідок інтернування під час Першої світової війни» (лютий 1992 р.). В той час, коли уряд готував відповідь, представники діаспори вели консультації з членами Кабінету міністрів, звертаючи їх увагу на необхідність повного розгляду цієї справи. В підсумку, уряд погодився розмістити меморіальні дошки в місцях, де існували концентраційні табори для українців, а також створити виставковий центр в Банфському національному парку, де була зареєстрована найбільша кількість ув'язнених українців [15].

Того ж 1992 р. прем'єр-міністр Б. Малруні виступив перед українською діаспорою, де офіційно підтвердив свій намір співпрацювати у розв'язанні проблеми визнання та відшкодування втрат, заподіяних українцям у роки інтернування [13].

Розуміючи вплив і значення парламентської опозиції, представники діаспори звернулися з листом, в якому йшлося про важливість підтримки членами парламенту вимог українців, до тодішнього лідера опозиції Жана Крет'єна, який обіцяв врегулювати проблему. Він, зокрема, писав: «...Ліберальна партія розуміє вашу турботу. Ми підтримуємо ваші зусилля в досягненні визнання вимог українських канадців, які спричинені їх інтернуванням та втратою свободи під час та після Першої світової війни. Ви можете бути певними, що ми продовжуватимемо контролювати ситуацію і шукати гарантій того, що уряд виконає свою обіцянку...» [16]. Ж. Крет'єн став новим прем'єр-міністром країни, але обіцянку не виконав. Більш того, новий державний секретар з питань багатокультурності Шейли Файнстоун

заявила, представивши в парламенті лист-звернення до тих шести етнічних спільнот, які шукали відшкодування, що жодних переговорів з ними вестися не буде, «оскільки канадське суспільство звикло дивитися вперед, а не озиратися на події минулого, більш того, витратити на це кошти...» [17].

Нові заходи передбачали видання документального фільму «Свобода має ціну» (вийшов у 1995 р.), а також організацію великої пересувної виставки «Рішення колючого дроту – українські канадці та перша національна операція інтернування в Канаді». Вийшло ряд публікацій, метою яких було привернути увагу до історії інтернування та викликати дискусії навколо проблеми його визнання. Для вищих навчальних громадських закладів Онтаріо і Альберти було підготовлено навчальні посібники, які включали матеріали з історії українського інтернування [15]. В лютому 1999 р., представники діаспори знову звернулися до прем'єр міністра Канади Ж. Кретьєна у справі інтернування українців та пригадали йому письмову обіцянку. Далі, під час зустрічі з міністром юстиції та головним прокурором Канади Анною Маклелан, адвокат Є. Чолій представив справу інтернування українців під час Першої світової війни та передав міністрові одноставну резолюцію парламенту Канади від 27 вересня 1991 р., яка закликала уряд визнати цей сумний історичний факт у канадській історії та домовитися з українською діаспорою про відповідне відшкодування. Відтак, перший заступник президента КУК Андріян Бойко порушив цю справу 7 березня 2000 р. під час зустрічі делегації КУК з державним секретарем з багатокультурності Канади Геді Фрай [18]. Завдяки безперевним консультаціям з партійним лідерами та депутатами канадського парламенту, представники діаспори заручилися підтримкою ряду законотворців. Серед них варто відзначити важливу роль парламентського діяча Інкі Марка, який розробив та вніс на розгляд парламенту законопроект С-331 Акт «Про українсько-канадське визнання та відшкодування», який зауважував необхідність привселюдного засвідчення завданої шкоди інтернованим українцям та іншим європейцям. Представлений законопроект, серед іншого, передбачав: встановлення меморіальних дошок у всіх 24 концентраційних таборах із тримовним висвітленням подій тих часів; заснування постійного музею на території Банфського національного парку, де був розташований найбільший табір інтернованих, із представленням інформації про історію україно-канадського інтернування років Першої світової війни, з наголошенням на визначному внеску української діаспори в розвиток канадської держави; міністрові багатокультурності доручалося вести переговори щодо процедур відшкодування та їх цілей [19].

Вперше І. Марк вніс проект С-331 у 2001 р., але він не здобув належної підтримки [20]. У відповідь, було організовано широку кампанію громадської підтримки цього законопроєкту. Громадські організації діаспори закликали українців вселюдно висловлювати підтримку принципам законопроєкту С-331 та переконувати своїх окружних депутатів проголосувати позитивно за цей проєкт [8]. Друге подання відбулося у 2002 році [21] після того як українські громадські організації представили міністрові канадської спадщини Шилі Копс спільну пропозицію, яка закликала уряд Канади визнати те, що заподіяна канадцям українського походження кривда під час інтернування була порушенням прав людини і громадянських свобод. Опозиція закликала уряд започаткувати процес визначення вартості праці інтернованих і вартість тієї частини їх skonфіскованого майна, яке їм не повернено [22].

Важливим для законопроєкту С-331 став 2004 р., коли він двічі виносився на парламентські слухання. А у жовтні того року з цієї проблеми організовано загальні парламентські дебати, на яких проєкт здобув підтримку Консервативної партії, Блоку Квебек, Нової демократичної партії Канади та деяких представників Ліберальної партії [23].

Після третього слухання у 2005 р. законопроєкт С-331 Акт «Про українсько-канадське визнання і відшкодування», з деякими поправками, був проголосований, отримавши абсолютну підтримку всіх членів Парламенту [24]. Згаданим Актом канадські парламентарі офіційно визнали події інтернування 1914-1918 рр. як несправедливе ставлення тогочасного уряду до канадських українців, передбачаючи разом із суспільно-культурними заходами, виданнями науково-популярних матеріалів, встановленням меморіальних дошок, започаткування переговорного процесу між міністром канадської спадщини, міністром фінансів та представниками діаспори щодо відповідних відшкодувань за конфісковане в ті роки майно й безоплатну працю української спільноти [25]. 25 листопада 2005 р., отримавши схвалення Сенату, закон набрав чинності.

Акт «Про українсько-канадське визнання і відшкодування» здобув однастайну парламентську підтримку завдяки масштабній роботі з новообраним урядом Пола Мартіна, який одразу ж продемонстрував своє шанобливе ставлення до української діаспори підписанням з її представниками історичної угоди під назвою «Визнання минулого запорука будівництва майбутнього» [26], робоча назва документу – «Угода принципів». В цьому документі визнавалося, що в роки Першої світової війни українські канадці інтерновані внаслідок Урядового акту адекватних дій, тобто ця акція проведена за рішенням керівництва країни, тому визнання і відшкодування повинні здійснюватися також в рамках урядових

програм. Угода, підписана в значимий для всього українського народу день, 24 серпня 2005 р., передбачала наступний план дій:

- виділити з федерального бюджету строком на три роки фінансування в розмірі 25 мільйонів доларів на заходи щодо відзначення та вшанування пам'яті постраждалих від канадського інтернування українців у 1914 – 1920 рр., в тому числі, для започаткування освітніх програм, які включили б до навчальних планів вивчення цього сумного періоду історії Канади;

- розрахувати на 2005 р. грошову виплату в розмірі 2,5 мільйони доларів для започаткування програми Визнання, вшанування, вивчення, яка фінансуватиме затвердженні пропозиції щодо висвітлення трагедій етнокультурних громад під час політики інтернування. Проекти, фінансовані цією програмою, покликані висвітлювати вклад постраждалих громад у формування історії Канади. Від імені канадських українців втілення цієї програми покладалося на українські громадські організації.

У 2004 році у Канаді був прийнятий Акт визнання того, що люди українського походження були інтерновані в Канаді протягом Першої світової війни. Цей акт передбачав визнання цієї події. Визнавав несправедливість до українців та інших європейців, які були інтерновані під час Першої світової війни. У преамбулі цього акту було визнано, що українці та інші європейці були позбавленні майна і сиділи у в'язниці під час Першої світової війни та утримувалися там від 1914 до 1920 року включно.

Генерал-губернатор за згодою Сенату і Палати громад Канади, наказала:

1. Міністр Канадської спадщини повинен прослідкувати за тим, щоб меморіальні дошки були встановлені в усіх двадцятичотирьох концтаборах, у яких українці і інші європейці були інтерновані протягом і після Першої світової війни, на яких повинні бути описані події того часу на українській, англійській і французькій мовах;

2. Міністр Канадської спадщини повинен організувати відповідні церемонії під час установки кожної меморіальної дошки.

3. Міністр Канадської спадщини, в кооперації з міністром фінансів, повинен вести переговори з Українсько-канадською асоціацією громадянських свобод і українсько-канадським конгресом щодо відшкодування збитків та поверненні конфіскованої власності і іншого майна в період Першої світової війни.

4. Міністр національного доходу повинен проінструктувати Канадську поштову корпорацію, щоб випустити марку або набір марок, в пам'ять про інтернування українського народу та інших європейців протягом Першої світової війни.

5. Міністр національної оборони повідомляє Парламент в межах року видати цей Акт, який вступає в силу незважаючи на будь-які законодавчі зміни і гарантує, що ті страшні події, те несправедливе інтернування більше ніколи не повторяться в Канаді.

Таким чином, федеральний уряд та Парламент Канади, визнавши інтернування українців в роки Першої світової війни і погодившись відшкодувати та вшанувати втрати українців, тим самим посприяв прийняттю аналогічних рішень провінційними парламентами. Зокрема, парламент Манітоби підтримав українців 8 листопада 2007 р., одностайно прийнявши резолюцію № 11 «Про Канадські табори інтернування», у якій зазначається, що уряд Манітоби підтримуватиме українську канадську громаду у її заходах щодо відзначення історичної справедливості [27]. Слід особливо відзначити, що понад столітня історія поселення українців в Канаді не завжди свідчила про лояльне ставлення уряду до української діаспори, саме тому українська діаспора домогалася і домоглася правового визнання і виправлення помилок минулого та покращення умов життя канадських українців у майбутньому.

Література:

1. Макарь В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади / В. Ю. Макарь. – Чернівці: Прут, 2006. – 283 с.
2. Марунчак М. Історія українців Канади. В 2 т. Т. 2 / М. Марунчак. – Вінніпег: Накладом Укр. Вільної Акад. Наук в Канаді, 1991. – 512 с.
3. Ботушанський В. М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX – на початку XX ст. / В. М. Ботушанський // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: міжвід. зб. – К., 1975. – Вип. 1. – С. 136-145.
4. War Measures Act 1914. An Act to confer certain powers upon the Governor in Council in the event of War, Invasion, or Insurrection [Електронний ресурс] / Statutes of Canada (1914) Chapter 2. Режим доступу: http://www.infoukes.com/history/internment/war_measures_act/
5. Luciuk L. A time for Atonement: Canada's First National Internment Operations and the Ukrainian Canadians 1914 – 1920 / Lubomyr Luciuk. – Kingston: The Limestone Press, 1988. – 32 p.
6. Martynowych O. Re: internment of Ukrainian Canadians / Orest Martynowych // The Ukrainian Weekly. – 1989. № 15. – April, 9. – P. 10-11.
7. Балицька Ю. О. Участь Конгресу українців Канади у вирішенні питання стосовно інтернованих осіб українського походження в роки першої світової війни / Ю. Балицька // Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2008. – Т. 17-18. – С. 180-185.

8. Luciuk L. In Fear of the Barbed Wire Fence: Canada's First National Internment Operations and the Ukrainian Canadians 1914 – 1920 / Lubomyr Luciuk. -Kingston: The Kashtan Press, 2001. – 171 p.
9. Poy V. A Canadian senator's view on compensation [Електронний ресурс] / Vivian Poy. – The 12th National Congress of Chinese Canadians. – Winnipeg, 2003. – Режим доступу: http://www.legacy1.net/headtax/ht_comp_official.html#top
10. Шістнадцятий Конгресс Українців Канади. – Вінніпег: Накладом КУК, 1989. – 351 с.
11. Kondra P. A. Ukrainian Canadian Committee. Ukrainian Canadian Congress: A Review of Half a Century of Community Leadership / P. A. Kondra. – Winnipeg: UCC, 1993. – 102 pp.
12. Righting an Injustice: the Debates over Redress for Canada's First National Internment Operations [Електронний ресурс] / [edited by L. Luciuk]. – Ontario: The Justinian Press, 1994. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/history/internment/booklet02/index.html>.
13. Вісімнадцятий Конгресс українців Канади. – Вінніпег: Накладом КУК, 1995. – 406 с.
14. Milliken P. Ukrainian Canadians: Redress for Internment / P. Milliken // House of Commons: Private Members' Business. – Volume 132. – № 37. – 3rd Session. – 34th Parliament. – 27 September, 1991. – P. 2867-2874.
15. Kordan S. B., Mahovsky C. A bare and impolitic right: internment and Ukrainian-Canadian redress / Bohdan S. Kordan, Craig Mahovsky. – Montreal & Kingston: McGill-Queen's University press, 2004. – 96 p.
16. House of Commons Debates [Електронний ресурс] / Official report. – Volume 140. – № 40. – 1st Session. – 38th Parliament. – 7 December, 2004. – P. 2412. – Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca>
17. Finestone S. Multiculturalism [Електронний ресурс] / S. Finestone // House of Commons: Statements by Members. – № 144. – 1st Session. – 35th Parliament. – 14 December, 1994. – P. 9065 – 9066. – РЕЖИМ доступу <http://www2.parl.gc.ca/HousePublications/Publication.aspx?DocId=2332399&Language=E&Mode=1&Parl=35&Ses=1#>
18. Трирічний звіт Конгресу Українців Канади (1998 – 2001). – Вінніпег, 2001. – 33 с.
19. Bill C-331: Ukrainian Canadian Restitution Act / House of Commons of Canada. – 1st Session. – 38th Parliament. – 12 October, 2004. – 3 pp.
20. 2000: The Year in Review: Ukrainians in Canada: making their voices heard // The Ukrainian Weekly. – 2001. – 7 January. – No. 1. – Vol. LXIX. – P. 24-25.
21. Roll Call: Lest we Forget / [compiled by L. Luciuk, N. Yurieva, R. Zakaluzny]. – Kingston: The Kashtan Press, 1999. – 85 p.
22. UCC and UCCLA present a Proposal on Internment to Minister of Canadian Heritage [Електронний ресурс]. – Press Release. – 12 December, 2002. – Режим доступу: http://www.ucc.ca/media_releases/2002-12-02_1/ucc-2002-12-02.pdf.

23. Internment of Ukrainians in Canada 1914 – 1920 [Електронний ресурс] / InfoUkes: An Internet Information Resource about Ukraine and Ukrainians. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/history/internment/>
24. Debates of the Senate / Official report (Hansard). – Volume 142. – № 100. – 1st Session. – 38th Parliament. – 25 November, 2005. – P. 2231-2234. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.parl.gc.ca>.
25. An Act to acknowledge that persons of Ukrainian origin were interned in Canada during the First World War and to provide for recognition of this event / Statutes of Canada. – Chapter 52. – 25 November, 2005. – 3 p.
26. Acknowledging our past to built our future / Agreement-in-principle between the Government of Canada and the Ukrainian Canadian Community. – 24 August, 2005. – 3 p.
27. Перламент Манітоби підтримав українців // Гомін України. – 2007. – 16 листоп.

УДК 323.12"1919"

*Лазарович М. В., Чернівецький національний
університет ім. Ю. Федьковича*

АНТИЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1919 РОЦІ

Прослідковано інтенсивність розвитку антиєврейського погромного руху в Україні впродовж 1919 р. Визначено основні сили, причетні до його здійснення, та місцевості найбільших проявів. З'ясовано наслідки погромницьких дій.

Прослежена интенсивность развития антиеврейского погромного движения в Украине на протяжении 1919 г. Определены основные силы, причастные к его совершению, и местности крупнейших проявлений. Выяснено последствия погромных действий.

Intensity of development of the anti-Jewish pogrom movement in Ukraine during 1919 is tracked. Are certain the basic forces involved in its fulfilment, and district of the largest displays. It is found out consequences of pogrom actions.

Єврейські погроми були неодмінним атрибутом національного життя Російської імперії ще з ХІХ ст. Їх використовували як покарання, приміром, за надмірну, на думку царату, політичну активність певних єврейських верств, чи засіб «випуску пари» для знедоленого російського суспільства. Однак, у порівняно спокійні імперські часи власті, володіючи потужним апаратом примусу, могли будь-коли це згасити або, за «потреби», активізувати.

Ситуація кардинально змінилася з початком революції 1917 – 1921 рр., коли дбайливо виплеканий царатом антисемітський рух та переконання, що єврейські погроми сходять із рук безкарно, дали свої плоди. Особливо це проявилось в Україні, де проживала більшість євреїв. Причетними до їхнього переслідування були представники різних влад і політичних сил, які тоді діяли в Наддніпрянщині. Найряснішим на погроми став 1919 р., коли анархія, спричинена агресією російських більшовиків, сягнула свого апогею. Українська влада, яку в той час представляла Директорія УНР, виявилася безсилою зарадити лихові. Не встигнувши навіть як слід сформувати уряд, вона під ворожим натиском уже в перші дні лютого змушена була залишити Київ, відступаючи на захід. Її армія, втративши надії на забезпечення взуттям, теплим одягом, ліками тощо, все більше деморалізувалася, окремі вояки в пошуках їжі вдавалися до грабежів. Територія, на яку номінально поширювалася влада Директорії, нею не контролювалася.

Проблема антиєврейського погромного руху в Україні у 1919 р. ще не повною мірою знайшла своє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом даної статті. Її основні завданнями такі: прослідкувати інтенсивність розвитку антиєврейського погромного руху; визначити основні сили, причетні до його здійснення, та місцевості найбільших проявів; з'ясувати наслідки погромницьких дій.

Серед сучасних досліджень обраної тематики слід відзначити як праці вітчизняних науковців – В. Савченка, В. Сергійчука, В. Солдатенка, так і з діаспори та зарубіжних – Т. Гунчака, В. Косика, Д. Тарасюка. Окремі аспекти проблеми висвітлено в студіях В. Гриневич та Л. Гриневич, Г. Костирченка, С. Литвина та ін. Головним джерелом дослідження стали матеріали ЦДАВОВУ України, опубліковані документи.

Антисемітські погроми здійснювалися в Україні, як правило, під прапором «боротьби проти жидівського більшовизму» [19, 30]. За час перебування Директорії УНР в Києві Єврейський національний секретаріат зареєстрував бл. 60 погромів. Найчастіше вони відбувалися на залізничних станціях, де євреїв висаджували з потягів, грабували, били, а нерідко і вбивали [20]. Чимало неприємностей населенню, насамперед єврейському, завдавали окремі повстанські загони. Зокрема, в «ексцесах» у Бахмачі й Борзні на Чернігівщині «особливо відзначився» отаман Є. Ангел [19, 29]. Його колега О. Козир-Зірка зі своїм загonom усю першу пол. січня 1919 р. тероризував єврейське населення Овруча та його околиць, результатом чого стали до 80 убитих євреїв, десятки згвалтованих єврейських дівчат, до 1200 розгромлених

будинків, повальні грабунки [7, 36 – 42]. Там само і тим же в січні займалися й «хлопці» отамана Кожур-Журка [18, 87].

Жорстокими були й погроми, які, за словами єврейських представників, у перші місяці 1919 р. здійснювали в різних містах і містечках загони під керівництвом «офіційних начальників українських правительствених військ» [19, 29]. Хоча насправді, як згодом установила слідча комісія, це були «недисципліновані й неорганізовані маси озброєних людей» [7, 14]. Так, у ході «карної експедиції проти большевизму» масові грабунки, знущання й розстріли єврейського населення у Бердичеві й Житомирі вчинили загони отамана О. Палієнка, який заявив, що він уповноважений Директорією «навести порядок» у цих містах. У Бердичеві впродовж 5 – 10 січня 17 осіб було вбито, 40 поранено і кілька сотень побито і пограбовано [19, 19]. В Житомирі з 8 до 13 січня жертвами стали 53 убитих, 19 поранених і сотні побитих і пограбованих [7, 28]. Згодом виявилося, що згадані погроми були спровоковані чорносотенцями [22, 7]. Про це самі євреї повідомили Головному отаманові С. Петлюрі.

Подібна ситуація склалася в Житомирі й 22 – 26 березня, коли збурені чутками про те, що нібито «жиди» зарізали під час перебування радянських військ у місті 1700 християн [7, 89], українські козаки вдалося до погрому. Ситуацію ускладнив той факт, що одночасно з регулярними військами до Житомира вступив і повстанський загін із Черняхівської волості, серед особового складу котрого відчувалися погромні настрої [7, 93]. У результаті, загальне число жертв склало понад 300 осіб, чимало отримали поранення [7, 91]. Ситуацію вдалося виправити завдяки С. Петлюрі. Прибувши 23 березня до Житомира, він за допомогою польової жандармерії та юнацької школи навів порядок [19, 66].

Значні кровопролиття відбулися в містах Проскурові й Фельштині. Їх організатором був командир Бригади запорозьких козаків отаман І. Семосенко. На думку В. Косика, Проскурівський погром був спровокований міським більшовицьким ревкомом, який підняв повстання проти української національної влади у місті й хотів його поширити на Жмеринку, куди прибула з Вінниці Директорія. Ревком Проскурова мав намір захопити Директорію [9].

Достеменно невідомо, коли отаман Семосенко довідався про підготовку повстання в Проскурові. По крайній мірі його прибуття з бригадою до міста 6 лютого [20] не віщувало нічого лихого. Воголошенні, текст якого він того ж дня надіслав до місцевої типографії для надрукування, йшлося про те, що отаман Семосенко бере на себе обов'язки начальника гарнізону й у якості такого забороняє в місті всякі самовільні збори і мітинги. Він попереджав, що всяка агітація

проти існуючої влади буде каратися за законами воєнного часу. Також були заборонені усякі заклики до погромів, а їхнім ініціаторам загрожував розстріл на місці. Тоді ж Семосенко повідомив міську Думу про перебрання обов'язків начальника гарнізону та про те, що має намір переслідувати будь-якого порушника порядку і вже навіть на одній зі станцій розстріляв козацького офіцера за спробу грабувати. Прихильно він поставився до заступника голови центрального бюро квартальної охорони міста Шенкмана, якому пообіцяв забезпечити охорону зброєю і сприяти їй у запобіганні погромів [16, 210 – 211].

Незважаючи на серйозне застереження отамана Семосенка щодо можливих антивладних виступів, а також прибуття до Проскурова вслід за Запорізькою бригадою 3-го гайдамацького полку, змовники від повстання не відмовилися і розпочали його вранці 15 лютого. Насамперед вони захопили пошту і телеграф, заарештували коменданта міста, залучили на свій бік частину збільшовичених солдатів із 15-го Білгородського і 8-го Подільського полків [16, 213]. На цьому успіхи повстанців завершилися: не зумівши роззброїти військові частини, вірні Директорії, та залучитися підтримкою населення [9] вони були приречені.

Тим часом відділи Самосенка, ліквідувавши повстання, розстріляли більшість його організаторів, серед яких була якась кількість євреїв. Ліквідація повстання переросла у погром [9]. Упродовж трьох із половиною годин [20] було вбито від 1200 до 1500 євреїв і поранено понад 600 [19, 30; 16, 236]. Організовану різню зумів припинити лише головнокомандувач фронтом О. Шаповал, який, дізнавшись про безчинства, віддав відповідний наказ [16, 217 – 218; 19, 30]. Проте, як засвідчують джерела [16, 220, 224, 225], окремі випадки вбивств єврейського населення траплялися й у наступні два дні, 16 і 17 лютого.

Більшовицьке повстання відбулося й у містечку Фельштині під Проскуровом, тому отаман Семосенко, вважаючи, що воно повинне мати такі ж наслідки, як і проскурівське, відправив вояків і туди. Лише після тривалих умовлянь на засіданні міської Думи він погодився їх відкликати назад [16, 222]. Однак, рішення виявилось запізнлим, оскільки впродовж кількох годин 16 лютого у містечку було вбито 485 євреїв і ще 180 поранено [16, 244]. Згодом, за результатами розслідування спеціальної комісії, отамана І. Семосенка було розстріляно.

Трохи більше, ніж через тиждень, антисемітські ексцеси сталися на Волині. 25 лютого військові коменданти м. Дубно, Дубенського і Кременецького пов. ухвалили безпідставне рішення накладати на єврейське населення контрибуцію у розмірі 100 тис. крб.

за антидержавну діяльність проти УНР [4, 641]. Спроби реалізувати ухвалу вилилися в побиття євреїв.

Не цуралася антисемітських акцій і Червона армія. У 1919 р. серед перших, хто вдався до таких нелюдських дій, була Таращанська дивізія. Вже в лютому – березні її 6-й полк влаштував погроми в Росаві і Миронівці Київської губ. [20]. 6 – 7 березня більшовицькі підрозділи здійснили погром містечка Купин Кам'янецького пов. [16, 307], а 13 – в Коростені [7, 43]. В останньому випадку ситуацію врятували вояки Армії УНР.

Масовими єврейськими погромами в Чорнобильському й Радомишльському пов. виділялися загони отамана І. Струка, котрий вважав, що, «б'ючи жидів», він «рятує Росію» [16, 259]. У березні останній зібрав довкола себе до 3 тис. повстанців, незадоволених більшовицькою політикою воєнного комунізму, і погрожуючи погромами, обклав єврейське населення півночі Київщини великою контрибуцією, за рахунок якої планував утримувати свою армію. Пік погромної хвилі у північній частині регіону припав на середину квітня [14, 252].

Низку єврейських погромів влаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії Червоної армії, котрий на початку травня підняв антибільшовицький заколот [7, 116 – 117; 20]. У своєму «універсалі» він обрушився на «горбоносих комісарів» і закликав грабувати Одесу – до тих пір, поки її велике єврейське населення не стане маленьким [18, 88]. Його прихильники захопили ряд міст і містечок, повсюдно здійснюючи єврейські погроми: в Єлизаветграді вони знищили щонайменше 1325 осіб, у Радомишлі – бл. 1000, в Черкасах – бл. 700, в Тульчині – 520, в Умані – 550, у Брацлаві – 240, в Фундуклівці на Київщині – 170, у Смілі – понад 80, в Кам'янці – 75, в передмісті Катеринослава – понад 150 тощо [20]. Лише наприкінці місяця заколот було придушено.

Жорстокі погроми здійснював і отаман Зелений (Д. Терпило), що також певний час співпрацював із Червоною армією. Так, у квітні один із його поплічників розстріляв 30 євреїв у Василькові [20]. Загін ще одного соратника – отамана Клименка, захопивши в районі Межигір'я два пароплави, втопив у Дніпрі 94-х пасажирів-євреїв [7, 94 – 98]. Під час нальоту об'єднаних сил Зеленого на передмістя Києва – Куренівку загинуло 15 євреїв, 20 отримали поранення. Більшовики направили проти вояків Зеленого каральну експедицію, яка на певний час витіснила їх із Київщини, однак уже наприкінці червня вони оволоділи селом Трипілля, де розбили присланий із Києва загін робітників. Серед бійців цього загону, що потрапили в полон, була група київських комсомольців, головним чином євреїв, – усього бл. 100 осіб, із яких

урятувалися шестеро, решту втопили або розстріляли. Під час наступних набігів повстанців на міста і містечка було вбили 20 євреїв у Ржищеві, 20 – у Переяславі, 25 – у Кагарлику, близько 150 – у Юстинград-Соколівці, близько 400 – у Погребищі [20]. Лише у вересні 1919 р. загони Зеленого було остаточно розгромлено.

Чимало лиха завдали євреям й інші повстанські отамани. Так, на поч. травня формування А. Волинця у Брацлаві вбили і поранили бл. 200 євреїв, у Дубно – 300, Гайсині – 152, у Брусиліві було знищено все єврейське населення. У Радомишлі озброєні відділи Соколовського перебили бл. 400 євреїв [20]. Останній погром найімовірніше стався у серпні.

Єврейськими погромами, як правило, супроводжувалися зіткнення між учасниками антибільшовицьких селянських повстань і підрозділами Червоної армії, причому в багатьох випадках червоноармійці довершували розпочате повстанцями [20; 7, 118 – 130]. Спроби радянського уряду обмежити погромницький рух успіху не мали.

Моторошні сцени єврейського погрому, здійсненого в Одесі 2 травня червоноармійцями, описав І. Бунін. Погромники «вривалися вночі, стягували з ліжок і вбивали кого попало. Люди втікали в степ, кидалися в море, а за ними ганялися і стріляли, – йшло справжнє полювання». У результаті, було вбито 14 комісарів і близько 30 простих євреїв; розгромлено багато крамничок [1, 71].

Грозою єврейських міст і містечок, завдяки своїм буйним погромним нахилам, був один із найкращих більшовицьких підрозділів – Богунський полк [23, 103]. Зокрема, на початку травня він громив євреїв у містечку Золотоноша Полтавської губ. Червоноармійці вчинили також єврейські погроми в Клевані Волинської губ., Бердичеві, Обухові і Погребище Київської губ. [20].

У середині травня кіннота генерала Російської добровольчої армії А. Шкуро, здійснюючи рейд тилами повстанських володінь «батька» Н. Махна, ввірвалася в Гуляй-Поле і влаштувала там небувалий погром. Полк єврейської самооборони Б. Веретельника було вирізано цілком. За добу кривавої роботи «шкурівці» встигли згвалтувати 800 місцевих єврейок, розпороти їм животи і накидати туди дохлих кішок. Все було спалено та пограбовано [6]. В липні добровольці Шкуро «проявили» себе вже в Катеринославі, де впродовж трьох тижнів здійснювали насильство над мирним населенням [7, 199]. Їхні дії зводилися, головним чином, до грабежів та гвалтувань, але були й випадки вбивств.

Низку погромів влітку 1919 р. було вчинено як різними бандами, так і окремими українськими військовими частинами на Поділлі.

У результаті, десятки представників єврейського населення було вбито, чимало пограбовано [21, 164]. Зокрема, на початку червня під час захоплення Кам'янця-Подільського військами Директорії деморалізовані українські солдати протягом трьох днів громили євреїв. 52 особи загинули в самому місті, 78 – в сусідньому містечку Китайгород. Потім погромна хвиля перекинулася на Проскурів, Браїлів, Бар, Оринин, Яхнівку, Піщанку, Брацлав [20]. 15 – 16 червня у результаті погрому в містечку Ялтушків на Вінничині, загинуло 23 особи [16, 332].

Наприкінці червня в Теофіполі Волинської губ. червоноармійці Тарашанської дивізії вбили понад 150 євреїв, розграбували майже всі єврейські будинки, з них 176 спалили [20]. Загалом, за деякими підрахунками, до вересня 1919 р. радянські війська вчинили погроми в 13 містах і містечках [5]. Та особливо червоноармійці лютували в 1920 р.

Назка «погромних бешкетів з убійствами» сталася в другій пол. серпня в Янушполі, Білополі, Котельні, Погребищах та деяких інших місцевостях Бердичівського пов. Особливо постраждало населення містечка Погребище, де 23 серпня невідомим повстанським загоном було вбито 350 осіб, понад 100 – поранено, багатьох пограбовано [16, 352 – 353, 355]. Ще 120 – 150 жертв завдав погром, здійснений 28 – 31 серпня повстанцями помічника отамана Зеленого С. Дякова в містечку Германівка [7, 260], що неподалік Василькова на Київщині.

Тоді ж, 18 – 21 серпня, частини Добровольчої армії здійснили єврейський погром у Черкасах. Якщо на початку вони обмежувалися тільки грабунком, то невдовзі вдалися до насильства над життям і честю беззахисного єврейської населення. Було вбито до 150 осіб, бл. 300 жінок згвалтовано [7, 224], причому не милували навіть 10-річних дівчаток.

Упродовж усього вересня тривав «тихий погром» у Києві. Його здійснювала та ж Добровольча армія у відповідь на виявлені численні випадки вбивств і знущань чекістів над мирними мешканцями. Особливо постраждали околиці з густозаселеним єврейським населенням – Шулявка, Деміївка, Поділ та інші, де цілодобово безкарно відбувалися десятки кривавих розправ, пограбування і вбивства євреїв. Пристрасті і лють киян підігрівала й преса, друкуючи сенсаційні викриття про жахи катівень ЧК, траурні оголошення про панахиди «за убійцями». Газети щодня повідомляли, що знайдені 60 – 70 трупів «невідомо ким і коли убитих євреїв» [13]. Загальноміського стихійного погрому не відбулося, очевидно, лише завдяки втручання представників іноземних держав.

За національною ознакою часто «працювала» й добровольча контррозвідка. «Підозрілому» достатньо було бути «жидом», щоб його пустили «в расход». Таким шляхом за півтора місяці окупації в Києві, лише за офіційними підрахунками Добармії, було винищено 2000 «комуністів» і їм «співчуваючих» [13].

10 – 13 вересня серйозний погром трапився у Фастові, звідки поширився і на навколишні поселення, зокрема було розгромлено три єврейські землеробські колонії – Кадлубицька, Триліси і Червленська. Його організували російські козаки 2-ї Терської пластунської бригади, очолювані полковником Белогорцевим. Приводом стали провокаційні чутки про те, що нібито євреї радісно зустріли більшовиків, коли вони увірвалися на короткий час до Фастова, та стріляли у відступаючих добровольців. У результаті погрому загинуло бл. 1500 – 2000 осіб, 300 – 400 – було поранено, багатьох жінок і навіть дівчаток-підлітків – згвалтовано. Очевидці описували страшні звірства й знущання над жертвами, в т. ч. і 6-місячними дітьми, та повальні грабунки. Значна частина фастівських євреїв залишилася без даху над головою [24, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343 – 346]. Потерпілі були переконані, що погром «дозволило» начальство. Це засвідчувало як байдуже, а часом і заохочувальне ставлення офіцерів до погрому, так і заява окремих громил-козаків, що їм «наказано бити жидів», що вони можуть «за законом гуляти три дні», що «нічого їм за це не буде» [8, 92] тощо.

Значним був типово «військовий» погром, учинений Добровольчою армією в Києві в першій пол. жовтня, після невдалого більшовицького наступу на столицю 1 – 5 жовтня. За словами очевидця – М. Полетики: «Це було систематичне, планомірне і жорстоке пограбування та побиття єврейського населення. Його робили солдати під керівництвом офіцерів. Київ був розділений на райони, квартали, вулиці. Щовечора в певні райони і вулиці відправлялися вантажні машини під командою офіцерів – на кожній вантажівці 20 – 30 озброєних солдатів і офіцерів... Обшуки починали з нижніх поверхів. Тут розбивали прикладами входні двері квартир, грабували, розбивали меблі, гвалтували жінок, били і вбивали євреїв...» Грабували все, знімали черевички і сорочечки навіть з маленьких дітей [13]. Верхом цинізму цього безчинства була нарочита ввічливість і галантність нальотчиків, їхнє бравування благородним походженням, вихованістю, «манерами», знанням мов і музики [12, 18; 16, 363] тощо.

Єдиним засобом захисту єврейського населення був його несамовитий крик. Саме про нього йшлося в статті «Катування страхом», опублікованій 8 жовтня 1919 р. в г. «Кієвлянинь». Її автор – один із ідейних натхненників єврейських погромів В. Шульгін тоді перебував у Києві. Ігноруючи факти, про які й сам писав, він фактично

виправдовував Добровольчу армію від звинувачень у погромах, мовляв, «влада, наскільки це в її силах, бореться за те, щоб не допустити вбивства і грабежів». У той же час він звинувачував усіх євреїв у розпалюванні революції і вимагав від них «визнати і покаятися» за це.

У результаті наруги в Києві, за неповними даними, було вбито 294 осіб, серед яких і 9-місячна дитина [7, 306]. Припинилися жовтневі погроми лише на вимогу англійських представників у ставці Добровольчої армії [13].

До білогвардійських погромів долучилися й повстанці отамана Струка. Вони ще у вересні, після того, як Київ раптово захопили денікінці, а армія УНР відступила, з'явилися в передмістях столиці, зокрема на Подолі, де почали грабувати і громити єврейські квартали, вбивши кілька десятків мирних жителів. Ситуація повторилася й у жовтні, коли струківці, користуючись хаосом боротьби між білими і червоними в місті, увірвалися на Поділ і Куринівку. До речі, за участь у вигнанні більшовиків із Києва Струка, загони якого ще з вересня входили до складу Добровольчої армії, було нагороджено офіцерським Георгіївським хрестом другого ступеня і чином полковника [14, 247 – 248]. Погромницькі інстинкти новоявленого офіцера російського війська заперечень не викликали.

Надзвичайно жорстоким був погром Добровольчої армії в Кривому Озері на Миколаївщині, що тривав із 24 грудня 1919 р. до 24 січня 1920 р. Його здійснили бійці Вовчанського загону, при чому офіцери не лише керували солдатами при більшості вбивств, а й самі брали участь у мордуванні жертв [16, 377, 379, 380, 383]. Загалом, було вбито близько 600 осіб [20; 16, 384], кількість поранених і потерпілих від обмороження сягнуло 1000 осіб, із яких 50 % померло [16, 384]; все населення було нищівно пограбовано.

Наслідки погромів були страхітливими. За даними єврейських джерел, протягом 1917 – поч. 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було скоєно 1236 актів насильства проти єврейського населення [2, 80], з яких 887 мали масовий характер і класифікувалися як погроми [18, 88]. Близько 40 % (493 випадки) антисемітських акцій були ініційовані підрозділами Армії УНР і діючими спільно з ними військовими загонами, 25 % (307) – розрізненими збройними формуваннями, очолюваними різного роду «отаманами» та «батьками», 17 % (213) – білогвардійцями, 8,5 % (106) – радянськими військами [10, 56 – 57]. Низку погромів також здійснили польські військові формування, окремі представники цивільного населення тощо.

Правдоподібніше виглядають дані в «Скорботному листі погромів», складеному в 1920-х роках у радянській Росії. Там зафіксовано,

що в Україні різні повстанські отамани вчинили 834 погромів, білогвардійці – 226, підрозділи Армії УНР – 139, червоноармійці – не менше 40, польська армія – 29 [15, 407]. Названі відсотки і цифри не є остаточними і потребують подальшого дослідження.

Так само історики поки що не спроможні назвати підсумкові, систематизовані дані кількості жертв антисемітських акцій. Мова йде лише про приблизні цифри, які, до того ж, істотно дисонують між собою. Їхня амплітуда коливається від 30 – 70 тис. [2, 80; 3, 513] до 150 – 200 тис. осіб [10, 57; 17, 6; 7, XII – XIV].

Отже, прослідкувавши інтенсивність розвитку антиєврейського погромного руху в Україні впродовж 1919 р., слід відзначити, що найчастіше його прояви відбувалися в першій половині року. Найбільші з них сталися у Проскуріві, Фастові, Єлизаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках УНР. Серед основних сил, причетних до антисемітських акцій, були як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини української, червоної та добровольчої армій.

Серед невирішених проблем дослідження актуальними все ще залишаються необхідність уточнення кількості жертв погромів та конкретизація їхніх винуватців.

Література:

1. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин. – Москва, 1990. – 128 с.
2. Гриневич Л. Євреї в Україні / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 72 – 88.
3. Джонсон П. Популярная история евреев / П. Джонсон; Пер. с англ. И. Л. Зотова. – Москва: Вече, 2000. – 672 с.
4. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918 – 1920: Док. і матеріали. Т. 1. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 687 с.
5. Каган В. Свидетельства созерцателя [Електронний ресурс] / В. Каган. – Режим доступу: <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html>
6. Кацапов М. Похвала махновщине [Електронний ресурс] / М. Кацапов. – Режим доступу: <http://anarchive.virtualave.net/pohvala.htm>
7. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918 – 1922 гг. : сб. документов. – Москва: РОССПЭН, 2007. – 1032 с.
8. Кон Н. Благословение на геноцид / Н. Кон // Карта. Российский независимый исторический и правозащитный журнал. – Б. д. – № 28 – 29. – С. 89 – 95.

9. Косик В. С. Петлюра загинув за незалежність України // Шлях Перемоги. – 2001. – 17 черв.
10. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – Москва: Международные отношения, 2003. – 784 с.
11. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Изд-во С. Эфрон, 1922. – 397 с.
12. Островский З. С. Еврейские погромы 1918 – 1921 / З. С. Островский. – Москва: Акц. общество «Школа и Книга», 1926. – 135 с.
13. Полетика Н. Воспоминания [Электронний ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступу: <http://lib.ru/memuary/poletika/wospominaiya.txt>
14. Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2000. – 368 с.
15. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2006. – 415 с.
16. Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук / Вступ ст. В. Михальчука. – К. : Вид. ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.
17. Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Ф. Солдатенко // Гілея: зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 4 – 18.
18. Тарасюк Д. Без вины виноватые. (Еврейские погромы в годы Гражданской войны в России) / Д. Тарасюк // Карта. Российский независимый исторический и правозащитный журнал. – Б. д. – № 28 – 29. – С. 86 – 88.
19. Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц. -дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага – Київ, 1928. – 86 с.
20. Украина. Евреи Украины 1914 – 1920 гг. [Электронний ресурс] // Электронная Еврейская Энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15410>
21. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х кн. / П. Христюк. – Нью-Йорк, 1969. – Кн. 4. – 192 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф. 1092. – оп. 4. – спр. 13.
23. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917 – 1918 гг. К истории украинско-еврейских отношений / И. Чериковер. – Берлин, 1923. – 335 с.
24. Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919 – 1920 гг. / И. Шехтман. – Берлин, 1932. – 386 с.
25. Шульгин В. В. Пытка страхом // Киевлянин. – 1919. – 8 октября.

Кальян С. Є., Полтавська державна
аграрна академія

ВІДРОДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану розвитку національних традицій єврейського населення, яке мешкає на території України.

Статья посвящена анализу современного состояния развития национальных традиций еврейского населения, проживающего на территории Украины.

The article is devoted to analysis of modern development status of national traditions of the Jewish population, resident on territory of Ukraine.

За останнім в радянську епоху переписом населення 1989 р. в Україні проживало 487,3 тис. євреїв. Розпад СРСР та проголошення незалежності України корінним чином змінили долю всіх етнічних громад молодої незалежної держави, у тому числі й євреїв. З самого початку державотворення національна політика в Україні стає в один ряд з такими проблемами, як утвердження суверенітету, територіальної цілісності країни, формування національних збройних сил, запровадження національної валюти та державної символіки і т. д. Це зумовлювалося, по-перше, прагненням зберегти єдність суспільства, залучити до активної участі в державотворчих процесах громадян усіх національностей, запобігти будь-якій конфронтації на етнічному ґрунті; по-друге, спадковістю демократичних засад українського народу у ставленні до іноетнічних громад, їх мови і традицій, культурних та релігійних особливостей; по-третє, готовністю України послідовно керуватися загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права в національній сфері. Ці чинники міжнаціональної злагоди та стабільності в суспільстві стали пріоритетними в діяльності всіх гілок влади, знайшли втілення в ряді політико-правових актів України.

Першим документом на шляху відновлення незалежності України, побудови громадянського суспільства, становлення української політичної нації – об'єднання громадян усіх національностей України – стала Декларація Верховної Ради УРСР "Про державний суверенітет України" (16 липня 1990 р.). Декларація юридично закріпила ряд принципів положень щодо національних проблем в Україні. По-перше, вона реалізувала право української нації на самовизначення. По-друге, визначала поняття "народ України" як громадяни республіки всіх національностей. По-третє, вона констатувала, що в державі забезпечується рівність перед законом усіх громадян, незалежно від расової

та національної належності, мови та релігійних переконань, гарантується "всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку" [1]. А схвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 року "Декларація прав національностей України" стала першим державним актом незалежної України, який гарантував громадянам понад 100 національностей країну "рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права" [2]. Положення Декларації "Про державний суверенітет України" що стосуються національної сфери та "Декларації прав національностей України" були збагачені, конкретизовані та отримали правове врегулювання в цілому ряді законодавчих актів, таких як закони про громадянство, об'єднання громадян, освіти, засоби масової інформації, національні меншини, про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, нарешті, в Конституції України.

Ці та інші акти становлять правову базу врегулювання національних відносин, яка закріплює державне сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури та захист прав національних меншин, задоволення їх потреб. Вона гарантує основні права національних меншин у повній відповідності до міжнародних правових актів і принципів демократії, а саме: заборона дискримінації національних меншин як головна передумова реалізації їх прав, право на збереження свої і ідентичності та самобутності, мовні, освітні, культурні та релігійні права.

Юридичне закріплення демократичних засад життєдіяльної національних меншин в Україні, залучення їх до політичного, господарського і духовно-культурного життя стало запорукою міжнаціональної злагоди, формування громадянського суспільства, утвердження його стабільності.

Одночасно зі створенням законодавчої бази, що врегульовувала життєдіяльність національних меншин, відбувалося становлення та удосконалення етнополітичного менеджменту України, його структури, головних функцій та методів.

Головними функціями етнополітичного менеджменту за В. Євтухом [3] є: 1) правова – розробка та законодавче оформлення імперативних настанов (законів, указів тощо); 2) контрольна – контроль за виконанням законодавчих та нормативних актів у сфері міжетнічних відносин; 3) організація взаємодії – створення регіональної структури управління та її взаємодія з центральними органами державного управління. Методи ж етнополітичного менеджменту (прогнозування, організаційного регламентування, моделювання, фінансової підтримки, надання соціальних пільг, сприяння діяльності громадських об'єднань і т. д.) використовуються комплексно для адекватного

і своєчасного реагування на перебіг етнополітичних процесів у країні, їх повноправного і стабільного розвитку.

Створення відповідного політико-правового поля та формування етнополітичного менеджменту країни за роки її незалежності зумовили етнополітичний ренесанс як української нації, так і всіх етнічних спільнот, що проживають в Україні. Він характеризується інтенсивним зростанням етнічної самосвідомості громадян України, їхнім прагненням до відродження етнічної самобутності та пошуком шляхів ефективної участі в державотворчих суспільно-політичних процесах і реалізації соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх та релігійних інтересів.

Суттєвими рисами етнічного відродження національних меншин стало утворення всеукраїнських, регіональних та місцевих організацій з переважаючим членством однієї етнічності; утворення і функціонування шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням мовами меншин, недержавних учбових закладів, відкриття середніх спеціалізованих та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин; організація преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин з різною періодичністю видання; впровадження радіо і телебачення; видання підручників та літератури мовами національних меншин.

Згадані риси та ознаки етнічного відродження характерні й для єврейської громади України. Важливою його складовою стало демократичне вирішення питання еміграції євреїв. Вони отримали право на зміну громадянства, вільний виїзд з країни. Змінилася сама психологічна атмосфера в суспільстві щодо еміграції, чому сприяла й нормалізація відносин України з державою Ізраїль. З часу перепису населення в СРСР 1989 р. з України виїхало понад 450 тис. євреїв. Серед країн виїзду перше місце займає Ізраїль (39,9 % емігрантів), далі йдуть США та ФРН. Втім, в останні роки спостерігається процес повернення євреїв в Україну. За різними джерелами, повернулося від 30 до 50 тис. чоловік [4].

За даними перепису населення 2001 року в Україні проживало 103600 євреїв. Найбільша кількість їх мешкала в Києві (17962 чол.), Дніпропетровській (13779 чол.), Одеській (13386 чол.), Харківській (1157 чол.), Донецькій (8825 чол.), Запорізькій (4353 чол.), Миколаївській (3263 чол.) та Вінницькій (3066 чол.) областях, а також в АРК (4515 чол.) [5]. Звичайно, еміграція такої значної кількості українських євреїв суттєво звузила соціальну та інтелектуальну базу відродження єврейського способу життя, них, культурно-освітніх, релігійних традицій єврейства, цю обставину, євреї, що залишилися в Україні, самоідентифікувавши себе громадянами молодшої незалежної держави, активно

включилися в державотворчі процеси, суспільно-політичне та духовне життя країни, формування громадянського суспільства, над йому неповторних рис поліетнічного, полікультурного змісту.

В Україні досить динамічно проходив процес організаційного структурування єврейського обшинного життя. Однією з пер серед усіх національно-культурних об'єднань країни став Чернівецький єврейський громадсько-культурний центр, утворений червні 1988 р. На цей час в Україні діє близько 500 єврейських інституцій, у тому числі 155 організацій єврейської культури [6]. Всеукраїнський статус мають Єврейська рада України (президент – І. М. Левітас), Асоціація єврейських організацій та громад України (голова – Й. С. Зісельс), Всеукраїнський конгрес України (президент – В. З. Рабінович), Єврейський фонд України (голови – А. І. Монастирський) та Єврейська конфедерація України (президент – С. В. Максимов) [7]. Керівники згаданих всеукраїнських єврейських організацій входять до складу дорадчо-консультативного органу – Ради представників всеукраїнських організацій національних меншин, яка функціонує при Держкомнацміграції.

Кожна з цих організацій, в підпорядкуванні яких в регіонах України є певна мережа культурних, освітніх, релігійних, добродійних та іншого характеру об'єднань, прагне знайти свою нішу діяльності, спрямованої на відродження єврейства. Зокрема, Єврейська рада України, що входить до складу Європейського та Всесвітнього Єврейських конгресів, спрямовує свою діяльність на збереження і розвиток національних цінностей, захист соціальних інтересів єврейського народу. Рада реалізує програму увічнення пам'яті жертв фашизму. З цією метою при ній створено фонди "Пам'ять Бабиного Яру" та "Пам'ять жертв фашизму". Щорічно проводиться урочисте вшановування жертв трагедії Бабиного Яру, що поступово набирає всеукраїнського національного характеру. За підтримки Міжнародної єврейської організації "Джойнт" при Раді працює центр "Героїзм та Голокост євреїв у Великій Вітчизняній війні".

За пропозицією ради у багатьох містах України за участю органів місцевого самоврядування та громадськості споруджено пам'ятники євреям, які загинули в роки гітлерівської окупації України.

Під егідою ради створено також центр "Єврейська енциклопедія України", в якому зібрано матеріали про письменників, вчених, художників, композиторів, військових і державних діячів. Музейний фонд ради провадить збір експонатів для Державного музею єврейської історії і культури України. Традиційними стали всеукраїнські фестивалі "Всі ми діти твої, Україно!" та однойменних науково-практичних конференцій, які організовує рада.

Асоціація єврейських організацій і громад України опікується роботою релігійних громад, молодіжних, жіночих та спортивних організацій, бібліотек. Вона є засновником трьох періодичних видань. Асоціація реалізує ряд програм, зокрема таких, як "Освіта", "Милосердя", "Праведники світу", "Збереження спадщини" та ін. Їх реалізація спрямована на відродження єврейських національних традицій і, водночас, на зміцнення атмосфери міжетнічної толерантності в країні, вільного розвитку і взаємозбагачення культур усіх етносів, формування полікультурного суспільства в Україні.

Традиційним стало щорічне проведення в період літніх канікул своєрідного молодіжного табору толерантності, в рамках якого представники близько 20 національностей беруть участь у різноманітних культурно-освітніх заходах. Останні є ніби зрізом полікультурного суспільства в державі, де культура і традиції кожного етносу представляють свою самобутність і водночас складову загальноукраїнської культури.

Єврейський фонд України має за мету всебічне зміцнення єврейських організацій та общин, підтримку і реалізацію різноманітних соціально-просвітницьких проектів. Фонд опікується проблемами культури, освіти, соціальної допомоги, видавничої діяльності. Він ініціює проведення освітніх семінарів, наукових досліджень у сфері єврейської історії, мистецтва, літератури, мови. Під його патронатом проводяться міжнародний фестиваль театрального мистецтва "Мандруючі зірки" та фестиваль єврейського мистецтва "Шалом, Україно!", що стали традиційними.

Видавнича діяльність фонду спрямована на підготовку та видання навчально-методичної та наукової літератури, аудіо- та відео матеріалів. Зокрема, зусиллями фонду опубліковані хрестоматія "Єврейська музика", збірник "Еврейские песни", черговий за випуском альманах наукових праць "Єврейський світ". Через Єврейський общинний центр "КІНОР" Фонд співпрацює з Американським єврейським розподільчим комітетом "Джойнт" Міжнародним благодійним фондом "Хорошие новости" і дитячим фондом "Керен – ТОР". Фонд, успішно поєднує доброчинну культурно-освітню діяльність.

Сприяння реалізації та захисту національних, соціальних культурно-освітніх, інтелектуальних та інших інтересів єврейської громади підпорядкована діяльність Всеукраїнського єврейського конгресу України. Він є засновником щотижневої газети "ВЕК" та телепрограми "Мазлтов", надає юридичну допомогу громадам спрямовує роботу Єврейського общинного центру (організація творчих вечорів, виставок, реалізація освітніх програм) та сприяє здійсненню культурних, освітніх і релігійних проектів Центральної синагоги.

Робота згаданих всеукраїнських єврейських інституцій певною мірою співвідноситься з діяльністю в Україні міжнародних єврейських організацій – "Джойнта" та Єврейського агентства ("СоИ нут"). Представництва "Сохнута" діють більш ніж у 70 містах України, "Джойнта" – у чотирьох містах, хоча з 1996 р. під його патронат перейшли благодійні організації системи "Магет Авот", утворені в західно-українському регіоні [8]. Не вдаючись до аналізу діяльності згаданих міжнародних єврейських організацій, відзначимо все ж, що їх вплив на регіональні організації, а отже й на все єврейське обштинне життя в Україні, суттєвий. Зазначимо, для прикладу, що в Дніпропетровській області діє понад 60 різних організацій, що опікуються проблемами єврейства. У містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Павлограді, Пісчанці функціонують єврейські обштинні структури, благодійні організації діють у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді, релігійні об'єднання – у Дніпропетровське Дніпродзержинську, Жовтих Водах, Новомосковську, Павлограді. У цій же області працює 6 недільних шкіл, а також сімейні недільну школи прикладного мистецтва, естетичного виховання, математико-хореографічна, музична, музично-хореографічна; працюють єврейський дитячий садок, дві іешиви, жіноче педагогічне училище "Бет-Хана", інститут соціальних і обштинних працівників, українсько-єврейський освітній центр, народний університет єврейської культури. У Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Павлограді є відділення агентства "Сохнут", у Дніпропетровську-Східноукраїнське відділення "Джойнта". Єврейські обштини області є засновниками газет "Алеф – хроника", "Община и ты", Ткума", "Шалом Хаверим", "Шабат Шалом", журналу "Еладим" і тижневика "Геула" та телепрограми "В наше время".

Досить розгалуженою є мережа організацій, що опікуються проблемами життєдіяльності євреїв і в інших регіонах України [9].

Як міжнародні, так і українські (всеукраїнські та регіональні) (єврейські організації досить важливим аспектом своєї роботи вважають реалізацію різноманітних культурно-освітніх проєктів. Зважаючи на те, що за даними перепису населення 2001 р. мову своєї національності вважали рідною лише 3213 євреїв (3,1 %), а українську – 13924 (13,4 %) та російську – 85964 чол. (83 %) [10], мовна самоідентифікація єврейського населення України зберігає свою актуальність. Саме з огляду на це, ухваливши закон "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин", Верховна Рада України поширила її положення і на єврейську мову, взяла її під державний захист, що передбачає відповідне фінансування інфраструктури освіти, створення належної науково-методичної та матеріальної і кадрової

основи освітньої діяльності єврейських товариств і організацій". Нині за даними Державного комітету України у справах національностей та міграції в Україні єврейською мовою працює 14 дитячих садків, 16 денних шкіл, 7 їешив, близько 100 недільних шкіл, вихованням і навчанням у яких охоплено близько 20 тисяч чоловік. Єврейську культуру пропагують численні творчі колективи. Найбільш відомими з них є театр єврейської пісні "Нешоме", єврейський хор "Фаргенігн", танцювальні ансамблі "Шахар" та "Сімха" та інші.

Поступове становлення культурно-освітньої системи євреїв, яка, поза сумнівом, і надалі буде удосконалюватися, відбувалася стабілізація конфесійної конфігурації в Україні, важливим сегментом якої став іудаїзм. У 2004 р. в країні було зареєстровано 285 єврейських регіональних організацій, представлених 8 течіями [11]. Найбільше їх було на Вінниччині (22), Донеччині (20), Житомирщині (17) та в м. Києві (19).

Оскільки в Україні немало місць, пов'язаних з появою і ранньою історією хасидизму, в останні роки спостерігається відродження релігійного паломництва до Умані, Меджибожа та інших місць поховання кадиків, що, в свою чергу, зумовлює зростання кількості громад цієї течії. Тож за даними Департаменту релігій Міністерства юстиції України найчисельнішим на сьогодні є Об'єднання хасидів Хабат Любович – 115 громад, Об'єднання іудейських релігійних організацій України – 76, прогресивного іудаїзму – 50, Всеукраїнського конгресу іудейських релігійних організацій – 12. В країні проводять роботу понад 100 рабинів, більш як 100 синагог [12].

Віросповідне самовизначення іудеїв України, як і представників інших етноконфесій, супроводжувалося обговоренням громадськістю та відповідним управлінським врегулюванням кількох досить важливих проблем. Йшлося, насамперед, про внесення змін до закону "Про свободу совісті та релігійні організації". Релігійні організації одностайно виступали проти розширення повноважень центрального органу виконавчої влади у справах релігій. Наразі виборчі процеси 2005 – 2006 років та реорганізація 2006 року Державного комітету у справах релігій у департамент у складі Міністерства юстиції відсунули на другий план дискусії щодо цього питання.

Абстрагуючись до певної міри від обговорення проблем викладання основ релігії в середніх навчальних закладах, яка не врегульована чинним законодавством України, єврейські організації прагнуть надавати релігійну освіту молоді на рівні церковних структур. Поступово в країні зростає кількість релігійних шкіл (їешив), на сьогодні їх працює вже 7. Саме такий шлях поширення релігійної освіти видається нам перспективним.

Дедалі більше втрачають свою гостроту питання реституції церковного майна та забезпечення релігійних громад культовими приміщеннями, хоча говорити про їх вирішення ще зарано. Якщо в цілому по Україні релігійні громади забезпечені культовими спорудами на 69,5 %, то кримські мусульмани – лише на 35 %, а іудеї – на 44,6 % [13].

Отже, як громадським єврейським общинам, так і органам місцевого самоврядування ще немало треба зробити для реалізації прав громадян єврейської національності щодо задоволення їх релігійних потреб. І як свідчить досвід останніх років у цьому питанні вони знаходять взаєморозуміння. Над програмою реституції общинної власності активно працює утворений Євроазіатським єврейським конгресом комітет по реституції. На початку 2005 року Президент України В. Ющенко лід час візиту до США заявив, що держава активізує передачу націоналізованої за радянської влади класності єврейським общинам і с підстави сподіватися, що так моно і буде.

Розширюючи мережу національно-культурних організацій, освітніх та релігійних інституцій, єврейство України виступає не і тільки об'єктом, але й суб'єктом етнополітики України. Позиція єврейської спільноти щодо тих чи інших проблем розвитку держави знаходить відображення в діяльності 40 національних періодичних видань (газет, журналів), всеукраїнських та регіональних телевізійних та радіопрограмах. З одного боку, вони пропагують унікальність самотності історії, культури, традицій єврейського народу, а з другого, розглядають соціокультурну особливість кожної етнічної громади держави як неодмінну умову формування поліетнічного, полікультурного, громадянського суспільства України.

І, нарешті, заслуговує на увагу наукова та краєзнавча діяльність єврейських національно-культурних організацій, які, створивши відповідну систему наукових, краєзнавчих, архівних інституцій, знайомлять теперішнє покоління євреїв України з минулим етносу, цілком слушно вважають історичну пам'ять важливим фактором відродження його самотності та національних традицій. Широкий спектр наукових досліджень провадить Інститут іудаїки, створений 1993 року (директор Л. Фінберг). В інституті здійснюється близько тридцяти дослідницьких проектів і програм, створені і постійно поповнюються бібліотека та архів, опубліковано більше п'ятдесяти книг з історії і культури євреїв України, провадяться соціологічні дослідження, художні виставки, семінари, лекторії, щорічний фестиваль єврейського кіно. Щорічно інститут проводить міжнародні конференції "Єврейська історія і культура в країнах Центральної і Східної Європи", оприлюднюючи їх матеріали, видає літературно-

публіцистичний альманах "Егупец", журнал "Ев-реи Евразии", "Евроазиатский еврейский ежегодник" [14].

З утворенням в 1991 р. у системі Національної Академії наук України Інституту політичних і етнонаціональних досліджень (до 1997 – Інститут національних відносин і політології) розгорнув свою діяльність відділ єврейської історії і культури (зав. відділом – О. В. Заремба). За період роботи відділу його співробітниками опрацьовано близько 200 оригінальних дослідницьких тем з історії єврейства України, частина з яких стала підставою кваліфікації їх авторів кандидатами (11 чол.) та докторами (2 чол.) наук [15].

З березня 2002 р. в рамках відділу єврейської історії і культур розпочав діяльність Український центр вивчення історії Голом» ту (директор – А. Подольський). Центр співпрацює з науковими громадськими організаціями і фондами України та світу. Поряд науковою роботою (підготовка серії наукових видань "Українська бібліотека Голокосту") центр займається розробкою програм і підручників з вивчення історії Голокосту в єврейських та неєврейських школах і вузах України, надає методичну допомогу викладачам, проводить тематичні конференції та семінари. Періодичним виданням центру є науковий журнал "Голокост і сучасність: с в Україні і світі".

Дослідницькі, освітні і просвітні програми в галузі вивчення Катастрофи європейського єврейства провадить і дніпропетровський Центральний український фонд історії Голокосту "Ткума" (директор -І. Шупак). У Дніпропетровську в 2005 р. розпочалося будівництво Музею історії Голокосту і єврейських общин України [16].

В Україні, окрім єврейських педагогічних училищ та навчальних закладів, діє Міжнародний Соломонів університет, заснований 1991 року (ректор – О. Розенфельд). На його факультетах – юдаїки біологічному, економічному, медично-інженерному, юридичному, соціології, комп'ютерних наук – здійснюється підготовка фахівців на рівні сучасних світових стандартів вищої освіти.

Як бачимо, відродження єврейства України, окрім соціально бази, має солідну політико-правову базу та інтелектуальний і організаційний ресурс. Попри певні прояви антисемітизму, свідчення чого є відповідні публікації в київській та регіональній пресі, ксенофобські випадки в синагозі Бродського та публікації антисемітського характеру у виданнях Міжрегіональної академії управління персоналом¹⁷, українське суспільство в цілому доброзичливо на лаштоване до всіх етнічних складників своєї культури і політики, відродженні етнічних культур і традицій вбачає плідні перспективи і свого демократичного розвитку.

Водночас, вважаємо необхідним подальше удосконалення політико-правової бази розвитку всіх етнічних громад. Зокрема давно назрілими є розробка і схвалення Концепції державної етнополітики, внесення змін до закону про національні меншини узаконення і розробка механізмів функціонування інститутів національно-культурної автономії в країні, визначення суб'єктів фінансової підтримки державою етнічних спільнот, формування поліетнічного, полікультурного суспільства в Україні.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України // Національні відносини в Україні у XX ст. : збірн. док. і мат. – К., 1994. – С. 456.
2. Там само. – С. 474.
3. Євтух в. б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997. – С. 100-101.
4. Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год). – К., 2005. – С. 321.
5. Україна поліетнічна. – К., 2003. – С. 19.
6. Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год). – С. 321.
7. Україна поліетнічна. – С. 31-33.
8. Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год). – С. 322.
9. Там само. – С. 377-379.
10. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 24.
11. Міжнаціональні відносини в Україні: питання інформаційного простору. Всеукр. конф. (14 лют. 2006 р., м. Київ). – К., 2006. – С. 15.
12. Релігійна панорама. – К., 2003. – С. 59; Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. Матеріали моніторингу. Вип. 4. – К., 2002. – С. 38-39.
13. Людина і світ. – К., 2004. – С. 30.
14. Финберг Л. В поисках еврейского наследия (Опыт Киевского института иудаики 1995-2005 гг.) // Єврейське краєзнавство та колекціонування. Збірн. наукових праць. – К., 2005 – С. 3-10.
15. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Бібліографія праць співробітників Інституту 1991-2001 рр. – К., 2002. – С. 161-177.
16. Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год). – С. 323.
17. Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. Матеріали моніторингу. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 3-24; Вибори Президента України в контексті міжнаціональних і міжконфесійних відносин. Матеріали моніторингу. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 8-23.

НАШІ АВТОРИ

Андрюшко Ірина Ярославівна – аспірант кафедри теорії держави і права Національного Університету «Одеська юридична академія».

Анішук Ніна Володимирівна – доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Балтаджи Поліна Миколаївна – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Бубнов Ігор Васильович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства та соціальних наук Одеського державного екологічного університету.

Василенко Андрій Миколайович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Гловюк Ірина Василівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Головченко Альона Вікторівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Заморська Любов Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент Чернівецького навчального центру Національного університету «Одеська юридична академія».

Звездная Тетяна Миколаївна – аспірант кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Зоріна Ольга Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії.

Ізбаш Олеся Олегівна – здобувач кафедри права інтелектуальної власності і корпоративного права Національного університету «Одеська юридична академія»; старший викладач кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Кальян Сергій Євгенович – доктор політичних наук, професор кафедри філософії, психології та педагогіки Полтавської державної аграрної академії.

Каретна Ольга Олександрівна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Кориневич Антон Олександрович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету "Одеська юридична академія".

Крусян Анжеліка Романівна – доктор юридичних наук, завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Лагутіна Ірина Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Лазарович Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, заслужений працівник освіти України.

Лукіян Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Медведева Марина Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мережко Олександр Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор Академії імені Анджея Фрича Моджевського (м. Краків, Польща).

Могила Дмитро Васильович – здобувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Москаленко Олена Вячеславівна – докторант Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Некіга Світлана Миколаївна – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Осипова Світлана Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри основ політики та політичного управління Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченко (м. Тирасполь).

Островецька Аліна Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри соціальних та правових дисциплін Академії ВВ МВС України.

Полянський Євген Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Радченко Олег Віталійович – аспірант кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Рога Наталія Василівна – аспірант кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Сажієнко Наталія Володимирівна – асистент кафедри загальногуманітарних дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Сайнчин Олександр Сергійович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Класичного приватного університету.

Сайнчин Сергій Олександрович – адвокат, член Одеської обласної колегії адвокатів.

Самофал Марина Михайлівна – аспірантка відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави та права ім. В.М. Корецького НАН України.

Скіпенко Регіна Едуардівна – здобувач кафедри трудового права Національного університету «Юридична академія України ім. Я. Мудрого».

Татаров Олег Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника Головного слідчого управління МВС України.

Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Халілова-Чуваєва Юлія Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософських наук Донецького національного університету економіки і торгівлі ім.Михайла Туган-Барановського.

Чайковський Юрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Чанишева Аліна Рашидівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Чередник Роман Вікторович – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», помічник прокурора Світловодської міжрайонної прокуратури Кіровоградської області.

Шевчук-Бела Яна Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Шперун Христина Всеволодівна – аспірант кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Шумна Лариса Петрівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувача кафедри трудового права та права соціального забезпечення Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці.

Юрій Ігор Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Ягунов Дмитро Вікторович – доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат наук з державного управління, доцент, MSc in Criminal Justice, член Наукової ради Державної пенітенціарної служби України.

Ярова Ліліана Вікторівна – доктор політичних наук, доцент кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Крусян А. Р. <i>Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права).....</i>	3
Андрюшко І. Я. <i>Принципи правового мислення</i>	14
Балтаджи П. М. <i>Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях</i>	21
Заморська Л. І. <i>Нормативність права як соціальна цінність.....</i>	28
Шумна Л. П. <i>Соціальна справедливість як один із основних принципів надання соціальних послуг.....</i>	37
Ягунов Д. В. <i>Соціальні та кримінологічні проблеми використання електронного моніторингу в сучасних пенальних практиках</i>	42
Фальковський А. О. <i>Категорії аксіологічного підходу в сучасному правовому дискурсі</i>	52
Некіга С. М. <i>Компроміс в праві та правовий компроміс.....</i>	59

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Мережко О. О. <i>Міжнародна мораль та проблема дотримання міжнародного права</i>	66
Короткий Т. Р. <i>Імплементація норм рекомендацій Міжнародної морської організації з охорони морського середовища у законодавство України</i>	72

Медведева М. О.	
Участь неурядових організацій в реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища	84
Осипова С. А.	
Невизнані державні утворення як чинник міжнародної та регіональної безпеки	94
Шперун Х. В.	
Поняття та ознаки світової валютної системи: міжнародно-правовий аспект	102
Чайковський Ю. В.	
Перетворення міжнародного правопорядку шляхом обмеження суверенітету держав	113
Кориневич А. О.	
Про галузеві принципи міжнародного енергетичного права	121
Зв'язная Т. М.	
Протидія нелегальній міграції: міжнародний досвід	130
Сажієнко Н. В.	
Забезпечення реалізації права на здоров'я в діяльності Європейського суду з прав людини	138
Полянський Є. Ю.	
Деякі практичні аспекти відповідальності співучасників за кримінальним правом США	148

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Ярова Л. В.	
Континентальна модель соціального захисту як ефективна система завоювань громадянського суспільства	157
Польовий М. А.	
Імітаційно-синергетичне моделювання формування протестної активності	164
Рога Н. В.	
Філософсько-правові підходи до тлумачення відносин між державою, громадянським суспільством та громадянином	176
Бубнов І. В., Халілова-Чуваєва Ю. О.	
Політичні наслідки феномена інформаційних технологій як передумови розвитку інноваційних якостей особистості	184

Лагутіна І. В.	
Розвиток національної програми з охорони праці в Україні: гендерний аспект	196
Головченко А. В.	
Методологічні проблеми демократизації суспільства країн Центрально-Східної Європи	203
Лукіян І. А.	
Конституційні засади забезпечення прав людини в Україні	215
Радченко О. В.	
Чинники впливу Інтернет-комунікацій на політичну взаємодію	221
Каретна О. О.	
Роль молоді в процесі соціально-економічної трансформації України	228

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Саїнчин О. С.	
Проблеми визначення деяких елементів криміналістичної характеристики серійних вбивств	236
Татаров О. Ю.	
Проблеми застосування інституту зупинення досудового провадження у діяльності слідчих органів внутрішніх справ	242
Глов'юк І. В.	
Функціональна спрямованість судової діяльності у кримінальному процесі України	251
Чанишева А. Р.	
Зміст зобов'язальних іпотечних правовідносин	261
Ізбаши О. О.	
Загальна характеристика авторських прав, які передаються в колективне управління	269
Саїнчин С. О.	
Особливості огляду місця події при виявленні трупа новонародженої дитини	276
Чередник Р. В.	
Джерела (форми) спортивного права України	279
Могила Д. В.	
Визначення роботодавця у трудових правовідносинах з керівником підприємства, установи, організації	290

Москаленко О. В.	
Принципи управління в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.....	296
Островерх А. М.	
Санкція: міра захисту та міра відповідальності – її місце в структурі трудової норми.....	304
Скіпенко Р. Е.	
Роль заходів пенсійного реформування у розв'язанні проблеми бідності	312
Самофал М. М.	
Річмова від медичного втручання при наданні медичних послуг дітям: проблеми законодавства і практики	317
Зоріна О. І.	
Податково-правовий статус юридичних осіб-учасників офшорної діяльності	323

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Аніщук Н. В.	
Вплив християнської традиції на формування права Київської Русі: гендерний аналіз	334
Шевчук-Бєла Я. В.	
Правове положення слов'янськьох поселенців до 1762 року	343
Юрій І. А.	
Правове регулювання організації державного піклування та громадської доброчинності на півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.)	349
Василенко А. М.	
Інтернування осіб українського походження в Канаді під час Першої світової війни: правове розв'язання проблеми.....	357
Лазарович М. В.	
Антиєврейський погромний рух в Україні у 1919 році.....	367
Кальян С. Є.	
Відродження єврейських національних традицій в сучасній Україні.....	378
НАШІ АВТОРИ.....	388

Запрошуємо до співпраці

у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців,
викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України №1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації (для авторів, які не мають наукового ступеня), що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому

процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”. Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 45

Коректор *Г. М. Кондратьєва*
Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 11.01.2012. Формат 60х84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 25,0. Зам. № CG-45

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424

- А 437 **Актуальні проблеми політики** : зб. наук. пр. / гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Національний університет "Одеська юридична академія" : Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. – Вип. 45. – 400 с.

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань ВАК України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

ББК 66я43
УДК 32(082)